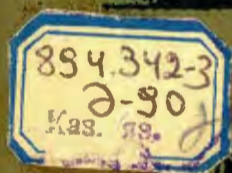

МУХТАР ӘУЕЗОВ

1

THE
NEW
BOOKS

THE NEW BOOKS
OF THE YEAR

THE NEW BOOKS
OF THE YEAR

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ЖИЫРМА ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ
1979

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

894.342-3

Ә-90

МУХТАР ӘУЕЗОВ

БІРІНШІ ТОМ

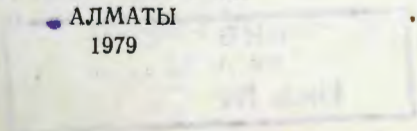

Әңгімелер

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

АЛМАТЫ

1979

Редакциялық коллегия:

АХМЕТОВ З., ӘУЕЗОВА Л., БЕРДІБАЕВ Р., ҚАРАТАЕВ М.,
МУСРЕПОВ Ғ., НҮРПЕЙІСОВ Ә., ТӘЖІБАЕВ Ә., ШӘРІПОВ Ә.

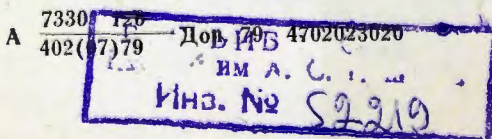
Ғылыми түсініктерді жазып, томды
баспаға әзірлегендер:

БӨЖЕЕВ М., НАУРЫЗБАЕВ Б., САХАРИЕВ Б.,
УАХАТОВ Б., ӘКІМОВ Т., ДОСЫМБЕКОВА Р.

Әуезов М.

Ә 90 Жиырма томдық шығармалар жинағы.— Алма-
ты, «Жазушы», 1979. 1 т. Әңгімелер.— 456 бет.

Каз2

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫНАН

Мұхтар Омарханұлы Әуезов — аса көрнекті қазақ совет жазушысы, ұлы суреткер, әдебиетші-ғалым, зор қоғам қайраткері, Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты. Оның творчествосы тек советтік қана емес, бүкіл дүниежүзілік прогресшіл мәдениетке үлкен қазына болып қосылды.

Бұдан бұрын жазушының көп томдық шығармалар жинағы оның көзі тірісінде 6 том (1955—1957 жылдар), ал қайтыс болғаннан кейін 12 том (1967—1969 жылдар) болып жарық көрген болатын. Ал оның 5 томдық шығармалар жинағы орыс тілінде Москвада «Художественная литература» баспасынан (1973—1975 жылдар) жарыққа шықты.

Енді Қазақ ССР Ғылым академиясының М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жазушы мұрасын 20 том етіп жариялау жұмысын қолға алды және бұл жұмыстың «Жазушы» баспасынан 1979—1985 жылдары түгел шығып бітуі жоспарланып отыр.

Жазушы шығармаларының бұл басылымы М. О. Әуезовтың негізгі көркем туындыларын, ғылыми зерттеу, сын және публицистикалық еңбектерін түгел дерлік қамтиды. Бұған жазушының әр алуан мәжілістерде, әдеби айтыс, жиындарда сөйлеген сөздері мен баяндамалары, қолда бар хаттары да еңбек. Бұл жұмыстың бұрынғы басылымдардан өзгешелігі, артықшылығы осында.

Жазушының көркем аудармаға сіңірген баға жетпес еңбегін көрсету мақсатымен оның проза, драма саласында жасаған қолда бар аудармалары жеке бір том болып енгізілді.

Бұл басылымды әзірлеуде негізінен жанрлық-хронологиялық принцип сақталады және жазушының әрбір туындысы жөнінде жариялану тарихына, тексе автор енгізген өзгерістерге байланысты ғылыми түсініктер беріледі, құрастырушылар тарапынан тыңғылықты текстологиялық жұмыстар жүргізіледі.

Бірінші томға ұлы жазушының өмірі мен творчествосы жайында көлемді мақала беріліп отыр. Көп томдық жинақ қалың оқырман қауымға арналды.

МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ӘУЕЗОВ

«Асқар тауға анадайдан қара» дейтін сөз бар. Оның санлақ тұлғасы, көрікті сымбат-сипаты сонда ғана ашылатын сияқты. Сондай-ақ ұлы жазушыға деген көзқарас та, ұғым мен сезім де уақыт озған сайын ұзақ сынақтан өтіп, оның ұлылығын анықтай да айқындай түседі екен. Атақ-даңқын, асыл мұрасын ардақтай түседі. Бірақ бұл екінің бірі емес, ілуде біреудің үздік үлесі көрінеді. Қай замандағы қай елдің классик атанған ұлы таланттарын алсақ та осыны көреміз. Және тар мағнасында тек өз елінің «таңдаулысы» болып, басқаға бөтен, жат боп қалуы мүмкін емес. Ол өзінің арман мақсатымен, адамгершілік үнімен бүкіл адамзат жүрегіне жол табуға тиіс. Гомер, Данте, Рудаки, Сервантес, Шекспир, Навои, Гете, Бальзак, Пушкин, Лев Толстой, Горький — міне сондай классиктер. Бізде, қазақ жерінде, ол кім десек — Абай Құнанбаев.

«Қазақтың мектеп балалары Шевченконы, Пушкинді туған классиктеріндей құрметтейді, сүйеді, — деді М. Әуезов, — сондай-ақ Фирдоуси, Низами, Навоилар да қазақтар үшін ұлы классиктер, өз классиктері болып есептеледі. Абайдың да атағы кең жайылып, Украинаға, Арменияға, Өзбекстанға тағы да басқа туысқан республикалар мен автономиялы облыстарға әйгілі болады».

Классик — үздік талант иесі. Оны тудыратын халық. Тәрбиелеп, өсіріп, классик деңгейіне көтеретін де халық, халықтың тарихи әлеуметтік жағдайы. Ондай жағдай болмаса, талант қанша мықты болғанмен өріс алмай, өресіз күйде қалып қоя бермек. ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының ұлы орыс халқымен тарихи тағдыры жуықтасып, екі халықтың көзі ашық өкілдерінің түсінісіп рухани байланыс жөнінде үн табысуы — Абайды прогресс жолында бір саты жоғары көтеріп, классик дәрежесіне жеткізген жағдай болды. Ал енді осы дәрежені терең ұғынып, жете бағалау үшін де уақыт керек екен. Бұл ретте біз қаншама алыс кетсек те, әлі де болса Абайды танып болдық, Абай мұхитының тұңғығын әбден зерттеп болдық деп үзілді-кесілді айта алмасaq керек. Абайдың өмірі мен творчествосын ғылыми жолмен зерттеуде баға жетпес еңбек еткен Мұхтар Әуезовтың өзі ұлы Абайдың әлі де зерттеле түсетін жақтарын ескерткен. Мұны ол Абай дүние салғанына 55 жыл өткеннен кейін жазғаны белгілі. Ал ұлы Абайдың асыл мұрасы зерттеле түсуі-

нің үстіне оның ақындық, классиктік тұлға-тұрпаты барған сайын әулімдене беретіні аян.

Ал Абайдың көркемдік дамудағы өзі тектес мұрагері Мұхтар Әуезовтың арамыздан кеткеніне он сегіз-ақ жыл өтті. Бұған қарамастан, біз ұлы жазушының аз уақыт ішінде атақ, абройының әлем дүниесін адақтап, творчестволық тұлғасының үздіксіз асқақтауының айғағы болып отырмыз. Сөйтіп, Мұхтар Әуезовтың туған қазақ әдебиеті ғана емес, бүкіл көп ұлтты совет әдебиетінің классигі биігінен орын алғанында ешқандай күмән жоқ. Оның көзі тірісінде Совет Одағының әрі мемлекеттік сыйлығына, әрі ең жоғары Лениндік сыйлыққа ие болуы, орыс әдебиеті мен дүние жүзі әдебиетінің өзімен замандас өкілдерінен «екінші Абай», «Шығыстың Шолоховы», «Лев Толстойдың мұрагері» деген баға алуы, оның үстіне «Абай» романының екі кітабы жер жүзі әдебиетінің 20 томдығына енуі және көп шетел тілдеріне аударылып, талай рет басылуы, өзі өлгеннен кейін де таңдамалы шығармаларының бес том болып орыс тілінде Москвада, он екі том болып қазақ тілінде Алматыда басылып шығуы, енді мына оның бес жылдықта қазақ тілінде шыққалы отырған жиырма томдығы — осының дәлелі.

Қай елде болмасын, халық мәдениетінің асқар шыңын, халық санасының шалқар жеңісі мен тұнық тереңін, рухани өмірдің ең жоғарғы күмбезін танытатын ардагер, абзал есімдер болады ғой. Сондай есім өткен ғасырда Абай болса, біздің социалистік заманда, көп ұлтты совет халқы тәрбиелеп өсірген маңдай алды шоғырдың арасында Мұхтар Әуезов есімі ерекше көз тартады. Бұл есім бүгінде бүкіл әлем дүниесіне әйгілі де ардақты.

Мұхтар Әуезов — Октябрь аясында жаңа ғана талпынып, қанат жайып келе жатқан қазақ совет әдебиетінің тұңғыш өкілі болған, оның Советтік Отан әдебиетінің алтын қорындағы үлесін айқындап берген көш басыларының бірі. Мұхтар Әуезовтың сан қырлы салихалы қызметі жалғыз қазақ әдебиетінің емес, бұрын мешуе қалып, тек Октябрь революциясынан кейін ғана қауырт өркен жайған басқа ұлт әдебиеттерінің де совет дәуіріндегі даму жолын сыпаттайтыны анық.

Уақыт мүддесіне, азаттық алған халық әдебиетінің жан-жақты өскелең талабына жауап беру үшін жан салған жас өспірім ұлт мәдениетінің алғашқы өкілдерінің қатарында М. Әуезов те әдебиет жанрларын неғұрлым көбірек қамтуға талпынды. Мәселен, қазақ әдебиетінің аға буыны ақын, әрі прозаик ретінде де, драматург, сыншы, әрі аудармашы ретінде де қалам тартқаны белгілі. Мұхтар Әуезов қазақ совет әдебиетінің міне осындай көп қырлы өкілі еді. Көп қырлы жазушылығының үстіне әрі ғалым, академик, профессор, педагог, публицист, қоғам қайраткері болды.

Мұхтар Әуезов үлкен өмірлік, творчестволық жол кешті. Оның алғашқы жиырма жыл бойғы жастық шағы өзінің бала кезден сүйікті ақыны әрі рухани ұстазы болған Абай Құнанбаевтың балғын балалық, жастық және жігіттік кезеңін еске түсіреді. Кейін Әуезовтың атақты эпопеясында жазғаны да сол дала, сондағы ауыл, сол бір қоғамдық орта болатын. Мұндағы айырмашылық — Жидебайдағы бұрынғыша мешуе, езілген ауылды енді қазақтың ұлы ақыны Абайдың даналығы мен жарқын бейнесі нұрландырады да, Мұхтарды үміт пен сенімнің шамшырағындай ертеңгі сәулелі күнге шақырады.

Осы бір тамаша мираскерлік құбылысты М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясының эпилогында символдық түрде әдемі аңғартқан. Онда

ол өзінің сүйікті геройы Абай бейітінің басына жиылған халықты және Абайдың жан серігі, сұлу жары Әйгерім айтқан ақтық жоқтау әнін, сосын талантты шәкірті Дәрменнің ұстазына арналған ақтық анты мен жырын суреттей келіп, былай жазған болатын: «Адал жар жоқтауымен Абай жаңаша жолға өтті. Ол өлмеске қадам басты». Әйгерімнің әні мен соған арналып айтылған Дәрмен жыры, Абай туралы кейін туатын бар өнердің басы еді. Жаңа туған әннен бастап Абай жаңа туысқа ауысқан.

Айтқанындай-ақ Абай туған халқымен өмірбақи бірге жасасатын өлмес жол тапты. Ол жаңа дүние аясында жаңа ұрпақтармен табысып, бүгінгі ұлы өнердің рухани ұстазы, сақшысы бейнесінде танылатын болды. Оның әрбір жүрекке егілген асыл дән, ұрықтары Дәрмен сықылды жас мираскерлерінің алтынындай сақтауымен Абай арман еткен заманға жетіп, «ен дала, мол сахараның бар бойында», «көп өсіп, көктей өсіп», кәзір жанға сая «дүм тоғай», жемісі мол үлкен баққа айналды. Мұның аты бүгінгі қазақ халқының социалистік мәдениеті.

Сол Дәрмен айтқандай, Абайдың «ата тәрбиесін ақтап», «асыл сөзін сақтап», социалистік өнер игілігіне асырған мираскерлерді атап айтар болсақ, ауызға алдымен Әуезовтың өз есімі ілінеді.

Осы ретте орыс жазушысы Николай Погодиннің М. Әуезов Қазақстан үшін екінші Абай деген балама сөзінде тап басқан дәлдік болмағанмен, қисын жоқ емес, растық бар. Бұл баламаның растығы әр жағынан аңғарылады. Біріншіден, Абай — ұлы реалист ақын. Ол өз заманының өмір шындығын суреттеп, халқының мұң-мүддесін жырлаған биік поэзия жасады. Ал М. Әуезов болса, ол да сол заманның өмір шындығын тұтас қамтып, халық өмірінің ойы мен қырын қопара ақтарып жан-жақты суреттеген көркем прозаның, кең мағынасында, нағыз поэзияның жаңа шыңын жасады. Абай ағартушылық идеясымен сыншылдық реализм тұрғысынан өз заманының әлеуметтік міндерін сынай, шеней суреттесе, М. Әуезов сол міндерді туғызған себептер мен заңдылықтарды және олардан арылу жолдарын социалистік реализм тұрғысынан суреттеді. Абайдың эстетикалық мұраты — туған халқының алдан күткен арманына сайса, М. Әуезовтың да эстетикалық мұраты — туған халқының енді сол алдағы заманда орындалған арманына саяды. Абайдың геройлары — М. Әуезовтың да геройы, ал Абай — өз творчествосының лирикалық геройы болса, М. Әуезов творчествосының, ол — эпикалық геройы.

Екіншіден, Абай мен М. Әуезовтың туған жері де, өскен ортасы да бір, алған тәрбиесінде де бірыңғайлық бар: Шыңғыстау, Тобықты руы, революциядан бұрынғы Құнанбай аулы, ауыл мектебі, Семейдегі училище т. т. Ең ақыры, бала Мұхтар жасынан Абай өлендерін оқи өсіп, Абай поэзиясының барлық нәрін, нұрын, шырынын бойына сіңірді десек, оның әдебиетте Абай дәстүрін эстафета ретінде мирас тұтып, ілгері тартқанын да атап айту керек. Қысқасы, Мұхтар Әуезовты «екінші Абай» деу үшін дәлел жеткілікті, ұқсас белгі, қасиет мол. Соның ішінде ең маңыздысы: Абайдың да, Әуезовтың да халықтық суреткерлер екендігі.

Үшіншіден, ұлы жазушының ұлылығы бір заманның шындығын танытып, оқушысын эстетикалық ой мен әсерге кенелтетін жаңа көркем дүние жасайтындығында ғой. Сондай-ақ оның халықтығы кең мағынасында өзінің туған халқының рухани байлығын көрсетіп, оның игі мұң-мүддесін басқа халықтардың, бүкіл адамзат атаулының

түбегейлі мұрат-мақсатымен ұштастыра алатындығында. Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің атасы болған Абай сондай ақын еді. Ал совет заманының сол өзінің сүйікті ұстазы Абайды және туған қазақ халқын дүние жүзіне танытқан Мұхтар Әуезов те сондай жазушы. Абай туған халқының талай ғасыр өмір кешіп келіп, жаңа заманға бет бұрған белесінде өзінің ұлы тұлғасымен ұзақ сонар рухани дамудың биік шыңына шықса, М. Әуезов XX ғасырдағы мән-мағынасы жөнінен мың жылдарға татырлық советтік дәуірдің шырқап өскен жаңа социалистік мәдениетінің сәулім заңғарына шықты. Абай нәр алған мәдениеттің үш сала қайнар бұлағынан (қазақ халық поэзиясы, шығыс әдебиеті және ұлы орыс халқы мен батыс әдебиеті) М. Әуезов те нәр алды және мол алды. Айырмасы-ақ XIX ғасыр мен XX ғасырдың тарихи өзгешелігінде ғана. Сондықтан Луи Арагонның М. Әуезовты «осы заманның аса ұлы ақындарының бірі» деп бағалауы орынды да заңды. Н. Погодин қолданған балама теңеудің растығы — міне осында.

Әрине, Абай мұрасы бүкіл қазақ әдебиетіне ортақ. Оның ішінде көбіне-көп, әсіресе, Әуезов творчествосына етене жақынырақ. Әңгіме Абай образы Мұхтар туындыларының жан-жүрегі болып орын тепкендігінде ғана емес, сонымен бірге Абай дәстүрлерін Мұхтардың творчестволық жолмен терең де толық игеріп, жаңашылдық (новаторлық) жөнмен социалистік реализм талабына сай одан әрі дамытып өкетуінде.

М. Әуезов творчествосы — қазақ совет әдебиетінің классикалық мұрамен мираскерлік байланысының айқын көрінісі. Ол өткендегі игі дәстүрлерді дұрыс пайдаланудың да, сол арқылы жаңалық табудың да оңды үлгісі.

Абай поэзиясының мирас болуы, Мұхтардың мираскер болуы, бұл екі ұлы жазушының өмір сүрген мезгілі мен тарихи жағдайдың әрқилылығына байланысты. Елу жыл бұрын туған Абай Құнанбаевтың өмірі елімізде капиталистік элементтер енді ғана ене бастаған феодалдық-патриархалдық қоғамда сарып болды. Ал Абай өлгенде жеті жасар Мұхтардың балалық шағы мен жас жігіттік шағы да сол қоғамда өтті, бірақ бақытына қарай, оның өмірінің есейген, творчествосының толыққан шағы советтік заманға дөп келді.

Жиырма жасына шейін үш революцияның лебінен тыныс алған болашақ жазушы өмір жолында басынан үлкен үш дәуірді өткізіпті. Оның дүние тану көзқарасы жедел дамыған қат-қабат тарихи оқиғалар мен ұлы өзгерістер тұсында қалыптасып, жарты ғасыр ішінде жазушы туған халқымен бірге сонау қараңғы түнек заманнан социалистік қоғамның сәулетті шыңына сапар шеккен. Бір мақаласында М. Әуезов: «Мен өз өмірімде үш түрлі қоғамдық формацияны бастан кешірдім. Олар: феодализм, капитализм, социализм. Қазір туған Отанымның басқа азаматтары секілді мен де коммунизм құрылысшысымын. Кейбір ретте мен өзімше жастық шағы мен бүгінгісінің арасында ғасырлар жатқан шежіреші адам бола алар едім деймін. Көргенім, бастан кешіргенім, байқағаным жөнінен XX ғасырдың орта шеніне, тіпті сонау Еуропаның да емес, одан әрман Азияның орта ғасырынан келген адам сияқтымын», деп бекер айтпаған. Өстіп тарихи асуларда қос қыртыс өмір сүріп екі заманның кепілі болушылық М. Әуезовтың дүние тануымен қатар творчествосына да тиісті әсер, ықпал жасады. Ол әдебиет босағасын алғаш 1917 жылы аттап, тырнақ алды туынды-

сы — «Еңлік — Кебек» пьесасын жазды. Содан қырық жыл бойы қазақ әдебиетін өркендету жолында талмай қызмет еткен жазушы, творчестволық өрінің шырқау биігі болып табылған — «Абай жолы» эпопеясын жасап шықты.

Жазушылық қызметі жөнінен Совет үкіметімен түйдей жасты Мұхтар Әуезов жиырма жасында «Еңлік — Кебек» трагедиясын жазғаннан кейін он шақты жыл ішінде көптеген әңгіме, повесть, пьесаларымен көзге түсті. «Қорғансыздың күні», «Барымта», «Ескілік көлеңкесінде», «Қөк серек», «Қыр әңгімелері», «Қыр суреттері», «Жетім», «Қараш-Қараш оқиғалары», «Қаралы сұлу», «Қилы заман» секілді прозалық шығармалары мен 1926 жылы қазақтың тұңғыш театрының сахнасын тұңғыш ашқан «Еңлік — Кебек» және «Қаракөз», «Бәйбіше-тоқал» секілді драмалық шығармалары оқушы назарын тез-ақ аударды. Бұлар жас жазушының алғашқы кезеңінің жемісі еді. Осы туындыларының өзімен М. Әуезов құдіретті талант иесі екенін танытқан болатын.

Ал дарынының дамып толысқан, социалистік реализм негізінде творчестволық принциптерінің бекіп тұрақталған кезеңінде қарымды суреткер қазақ әдебиетінің проза, драматургия салаларында өлмес көркем туындылар жасады. Соның ішінде Алатаудай зәулім, зор, мұхиттай терең, ұлы туынды — төрт томдық «Абай жолы» эпопеясы. Жарты ғасырлық қазақ өмірінің энциклопедиясы аталған бұл ғажап туынды қазақ әдебиетінде жанры бойынша тұңғыш роман-эпопея бола тұра, оза дүние жүзі әдебиетінің, қалды бүкіл совет әдебиетінің аса көрнекті туындыларының қатарынан орын алды. Ол қазақ әдебиетінің шоқтығын көтеріп, әлемге әйгілі етті, совет заманында еркін өсіп, көркейген қазақ халқының рухани өмірінің, гүлдеген ұлт мәдениеті жемісінің мақтан етерлік айғағына айналды. Эпопеяның «Абай» деген атпен жарияланған алғашқы екі кітабы 1949 жылы Мемлекеттік сыйлық алды, төрт кітабы бірге «Абай жолы» деген атпен шыққаннан кейін 1959 жылы Лениндік сыйлық алды.

Керемет эпопеяның авторы, Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтың лауреаты, ұлы жазушы, ғалым, педагог, көрнекті қоғам қайраткері Мұхтар Әуезов халықтың зор құрметі мен махаббатына бөленіп, екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, бір рет Ленин орденімен наградталды: ол Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты, Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшесі, Қазақтың С. М. Киров атындағы Мемлекеттік университетінің профессоры, Қазақстан жазушылар одағы президиумының, СССР Жазушылар одағы басқармасының, Лениндік сыйлықтар комитеті мен дүние жүзілік бейбітшілік сақтау комитетінің және көптеген баспа органдарда редколлегия мүшесі еді.

Көркем сөздің шебері, көп қырлы талант иесі Мұхтар Әуезов бүкіл қазақ ұлт мәдениетінің өркендеп жетілуіне орасан зор еңбек сіңірді, оның ішінде әсіресе туған қазақ совет әдебиетінің барлық кезеңінде үздіксіз дамып, ілгері басуына үнемі үлкен үлес қосып отырды.

* * *

Мұхтар Әуезов 1897 жылы 28 сентябрь күні бұрынғы Семей уезі, Шыңғыс болысында (қазіргі Семей облысы, Абай ауданы) туған. Оның атасы Әуез де, әкесі Омархан да арапша оқыған сауатты да ауқатты адамдар екен, Мұхтарды жасынан ауыл мекте-

біне беріп оқытады. Баланың сауатын ашып, білім алуына олардың өздері де көмектеседі. Болашақ жазушының жасынан көзі ашылып, орыс, қазақ мәдениетіне бірдей ықылас қоюына көбіне-көп атасы Әуез айрықша еңбек сіңірген көрінеді. Мұны Мұхтардың өзі де естелігінде анық айтып жазыпты. Әуез Абаймен құрбы, дос екен. Оның үстіне ауыл аралас, қой коралас дегендей, көші-қонысы бір, көрші болыпты. Әкесінен он бір жасында, шешесінен он алты жасында қалған Мұхтар ата тәрбиесінде өсіп, ата нұсқауымен бала күнінен бастап Абай өлеңдерін, Абай аудармаларын оқитын болған. Абай поэзиясының және сол арқылы қазақтың ауыз әдебиеті мен орыс ақындарының асыл өлеңдерінің жастай жүрегіне ұялауы Мұхтардың болашақтағы жазушылық жемісіне ұрық сепкендігі даусыз. Ол ұрықтың қаулап, өсуіне, шешек атып, жеміс салуына қолайлы жағдай қажет еді. Міне, мұндай жағдайды оған жасаған немере ағасы Қасымбек болыпты. Мұхтардың әкесі Омарханның ықтиярына қарамай, Қасымбек немере інісін 1908 жылы Семейге апарып медресеге берудің орнына, орыс мектебіне береді. Содан Семейде бес жыл қалалық училищеде, төрт жыл мұғалімдік семинарияда оқу жас өспірім Мұхтардың орыс және Батыс Европа әдебиетімен кең танысып, жазушылық ынта-ықыласының, үміт-сенімінің арта түсуіне тағы бір себеп болған. Оқи жүріп, ол алғашқы қадамында өлең, әңгімелер жазған көрінеді. Талантты жазушының жұрт білетін тұңғыш туындысы — «Еңлік — Кебек» драмасы. Мұны Мұхтар 1917 жылы, семинарияда оқып жүрген кезінде жазған.

«Еңлік — Кебектің» сахна көруі өте қызық. Әрі суфлер, әрі режиссер ролін атқарып, автор пьесаны құрбыларымен бірге Абайдың сүйікті әйелі Әйгерімнің киіз үйінде қойып көрсетеді. Осының өзі театры жоқ, драматургиясы өспеген қараңғы қазақ даласында нажағайдай жалт еткен жаңалық жарығы еді.

«Еңлік — Кебек» пьесасы халық жүрегін қашаннан қатты толқытқан тақырыпты қозғайды. Ол кәдімгі әйел теңдігі, махаббат бостандығы делінетін тақырып. Ел арасында аңызға айналып, кейін поэма сюжетін туғызған тарихи оқиға енді «Еңлік — Кебек» пьесасына материал болады. Мұнда патриархалдық-феодалдық салт пен әдет-ғұрыптың қыспағында сүйгеніне еркін қосыла алмаған асыл жастардың бас бостандығы үшін талпынған жан қиярлық күресі, қайғылы тағдыры көрсетілген. Кеңгірбай, Еспенбет сықылды ру басы билердің типтері арқылы жазушы феодализмнің дүлей қара күшін кейбір қырынан алып, әсерлі түрде әшкерелей алған. Дегенмен, пьесаның әуелгі нұсқасында (онда ол «Еңлік — Кебек» поэмасының инсценировкасы іспетті болатын) қай жағынан болмасын, шалалығы мен кемшіліктері жоқ емес еді. Оларын автор кейінгі жылдары өлденеше жөндеу, толықтыру арқылы бірте-бірте жетілдіргені белгілі.

Романтикалы сарын, бояулы тіл, шешен диалог, мақал, мәтел, афоризмдер пьесаның сол алғашқы нұсқасының өзіне тән қасиет болатын. Бірақ феодалдық қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің, озбырлықтың шын сырыи жете ұқпаушылық, күрестің, тартыстың түбегейлі себебін таптық қайшылықтан емес, ру араларындағы қарым-қатынастан яки жеке адамдардың қаталдық немесе жұмсақтық мінезінен іздеу — жазушының дүние тану тұрғысының біржақтылығы еді. Осыған орай жас драматургтің реалистік концепциясы әлі бекіп тиянақталмағандығы шығарманың көркемдік шешімдерінің

кемшілігіне себепкер болды. Кейінгі жөндеулерінде «Еңлік — Кебек» М. Әуезовтың әрі дүние тануының, әрі реализмінің, әрі творчестволық тәжірибесінің жетіліп кемелденуінің кепілі ретінде социалистік реализмнің жоғары сапалы романтикалы трагедиясы дәрежесіне көтерілді.

Жиырмасыншы жылдардың бас шенінде М. Әуезов совет мекемелерінде жауапты қызметтер атқара жүріп, баспасөз жұмысына да ат салысады, бірнеше әңгімелер жазды. Соның ішінде ең көрнектісінің бірі — 1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі. Бұл әңгіменің М. Әуезов творчасы үшін де, жалпы қазақ прозасы үшін де мәні зор.

«Еңлік — Кебек» М. Әуезовтың драматургтік талантының жәрк еткен бірінші көрінісі болса, «Қорғансыздың күні» де, сөз жоқ оның прозаиктік талантының бірінші көрінісі. Жазушы өмір бойы талантының осы екі қырын егіз қатар берік ұстап өтті және кейін келе екеуінде де талай-талай құнды туындылар қалдырды.

«Еңлік — Кебек» пен «Қорғансыздың күнінде» болсын немесе жиырмасыншы жылдары жазған басқа шығармаларында болсын, жас автордың күшті жағы да, әлі жеттікпеген осал жағы да бірдей бой көрсетіп отырды. Күшті жағы қайсы еді? Ауыл өмірін, ауылдағы тұрмыс, әдет-ғұрыпты жақсы білетіндігі, халықтың тілі мен әдебиетіне жетіктігі, туған жерді, кең даланы шексіз сүйетіндігі, сонымен бірге әділетсіздікке, озбырлыққа, надандыққа жаны тез-бейтін сыншылдығы. Осы жайлар М. Әуезов творчасының алғашқы басқышында романтикалық әсерлік пен сыншыл өткірлікті және нәзік психологизмді өзінше ұштастырып, өзіндік жазу машығын қалыптастырғанын байқаймыз. Бұған, әрине, оның жастай оқыған классикалық шығыс, әсіресе орыс, батыс әдебиеті үлгілерінің де қабаттас ықпалы болған.

Алайда М. Әуезовтың жиырмасыншы жылдары жазған драмалық және прозалық шығармалары шынайы сурет, эпизод, образдары бар, әсерлі, тартымды болып келгенмен, үлкен өмір шындығының революциялық даму межесін айқын мезгеу дәрежесіне жете бермейді. Мысалы, «Еңлік — Кебектегі» екі дүниенің озбырлығына қарсы айтылған уытты сын Еңлік пен Кебек тәрізді жастардың таза махаббатына бағышталған лирикалық жылы сезім мен романтикалық пафос осыны дәлелдейді. Сондай-ақ «Қорғансыздың күніндегі» арамза Ақан болыс пен оның алааяқ ат қосшысы Қалтай құдың қорғансыз жандарға істеген қорлық-зорлығы, уыздай жас, кінәсіз жетім қыз Ғазизаға істеген жан түршігерлік айуандығы қатты ыза, жирияшпен әшкереленуі, ал нәзік жанды Ғазиза мен оның қайсар кемпір әжесіне деген әрі сүйініш, әрі аяныш сезімнің автор жүрегінен жалын атуы — міне, бұлар да сол кездегі Әуезов қолданған творчестволық тәсілдің екі жақты қырын танытатын сипаттар еді.

Геройларының ішкі дүниесіне үңіліп, жан құбылыстарын бейнелеуге шеберлік, нәзік лиризм, табиғат құбылыстарының да көріністерін адам көңіліне сәйкес суреттеу тәсілі М. Әуезов талантына әуелден тән қасиет. Бұған «Қорғансыздың күніндегі» сұмдық қорлық көрген Ғазизаның дүниеден түңіліп, молаға кету алдындағы жан тебіренісі мен ызғырық боранның сұрапыл суреті айғақ бола алады.

Сұм заманның құрбаны болған қорғансыздар тақырыбы әлгі екі шығарманың ғана емес, жиырмасыншы жылдардағы М. Әуезов шығармаларының көбіне-ақ арқау болған. «Қыр суреттерінде»

эменгер шалдан қашып боранға ұшыраған Рабиға, «Жетім» деген әңгімеде әке-шешесі өлгеннен кейін байшыкеш туысы Иса мен оның әйелі Қадишаның қолында қалып, құлдыққа, қорлыққа төзбей қашып шығып өлген жетім бала Қасым, «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде Сәлмен байдың ондаған жыл малайлығында жүріп, ақыры жазықсыз соққыға жығылып, жалаңаш қалып, суыққа үсіп өлген Тектігүл, «Кім кінәліде» сүймеген күйеу Жақыпқа көнбегені үшін таяқ жеп, дертке шалынып қаза тапқан Ғазиза, сол сықылды «Қаракөз» пьесасында сүйгеніне қосыла алмай, есінен адасып өлген Қаракөз — бұлар ескілікке мойынсұнбаған қорғансыз жандар. М. Әуезов жүрегін егілткен геройлар да осылар. Бұлар революциядан бұрынғы ауыз әдебиетінде және ағартушы, бұқарашыл жазушыларда көп жырланған дәстүрлі тақырып пен дәстүрлі образдардың (Баян, Еңлік, Қамар, Шұға т. б.) жалғасы іспетті, құр қайталаған жалғасы емес, әр қырынан толыққан, тереңдей түскен жалғасы. Ал сонда бұлар қай жөнде толығып, тереңдей түсті? Бірінші: өмір құбылыстарының кең көлемде суреттелгендігі жөнінде бұрын қорғансыз жандардың бақытсыздығы сүйгеніне бара алмаған тек әйел теңсіздігіне ғана байланысты көрінсе, М. Әуезов пен Б. Майлин творчествосында сонымен бірге жетім-жесірлікке, кедейлікке және әлеуметтік теңсіздіктің басқа да түрлеріне байланысты алынды.

Бірақ осы құбылыстардың себебін, сырын ашу жөнінде М. Әуезов бұрынғы бұқарашылдық шешімнен көп аса ұзап кете алған жоқ. Әділетсіздікті тек сынау, жазғыру шеңберінде қалды. Бұл, сөз жоқ, жазушының дүние тану тұрғысының аз-кем тапшылығы еді. Екінші: М. Әуезов теңсіздік пен әділетсіздіктің түрлерін өмірдің көп салаларында көрсету үстіне көркемдік шеберлік жөнінде елеулі жаңалық жасады — ол нағыз көркем психологиялық прозаның шынайы үлгілерін салды.

М. Әуезов 1921 жылы жазған «Қорғансыздың күні» мен 1928 жылы жазған «Қилы заман» повесінің арасындағы бір топ прозалық шығармаларының қай-қайсысында да (Толстой мен Тургеневтің, Чехов пен Горькийдің дәстүрінде адам әрекеттерінің психологиялық дәлелдемелерін бейнелеуге бейімділігін көреміз. Мысалға «Ескілік көлеңкесінде» атты әңгімесін алып қарайық. Бәйбіше әкесінің ескішіл тәрбиесінде болған бай қызы Жәміш өлген апасы Қадишаның орнына тоқалдыққа баруға ықылас білдіреді. Өзін сүйген, оқыған жас жігіт Қабыштан елудегі шал жездесі Қенжеханды артық көреді. Мұнысын білген Қабыш Жәмішті сүюін қоймайды, сонымен бірге шалды қалағаны үшін оны жек көреді. Әрі сүйген, әрі жек көрген қызын бір көріп қалуға бара жатқан Қабыштың қарама-қарсы қос қыртыс сезімін жазушы психологиялық нәзіктікпен өте шебер суреттейді. Мұнда жек көру сезімі қаншама қисынды болғанмен сүйспендік сезімі оған еш женгізбейді. Жәміштен үміті үзіліп алыстаған сайын «оған деген арманы асқиндай түскендей». Әңгімеде осындай екі сезімнің түйісу конфликтін көрсетумен қатар, табиғат көрінісін геройдың немесе автордың өз көңіл-күйіне еріп суреттеу шеберлігі де көз тартады.

М. Әуезов қазақ арасынан шығып оқыған жігіттердің әрқилы образдарын орыс классиктерінің дәстүрінде бейнелейтін бірнеше әңгімелер жазды. Бұрынғы бұқарашыл әдебиетте сауатты жігіттер әдетте ұнамды геройлар болып келетін («Қамар сұлудағы» — Ахмет, «Қалың малдағы» — Қожаш, «Шұғаның белгісіндегі» — Әбдірахман т. б.) Ал, М. Әуезов әңгімелерінде оқыған жігіттер әлденеше

қырынан көрінеді; бірде ол «Үйленудегі» қаладан келіп Жамиланы алып кететін көзі ашық Оспан секілді сенімді, бірде ол «Кім кінәлідегі» Ісләм секілді адал, жұмсақ, сезімтал, бірақ дәрменсіз» (Ғазиза жөніндегі жаладан қорғана алмайды), бірде ол «Сөніп-жанудағы» Сыздық секілді зейінді, пысық, жалындап сүйгіш, бірақ асығыс қимылдап алданғыш (Жәмиланы тез сүйіп, тез суынады), бірде ол «Оқыған азаматтағы» өлген жолдасының әйеліне үйленіп, мал-мүлкін иелену үшін оның шешесін өлімге итерген Жұмағұл секілді арамза, қу, жауыз болып келеді.

Мұның өзі, М. Әуезов творчествосында адам характерінің жаңа қыр, қалтарыстарын ашып, толығы түскенін аңдатады. Жиырмасыншы жылдардың ақырына таман жарық көрген шығармаларында М. Әуезовтың жазу мәдениеті көтеріліп, әдеби шеберлігі одан әрі шындалғаны белгілі. Бұл кезде оның қаламынан ауқымы кең, көркемдігі кемел повестер туады.

М. Әуезовтың 1923—1928 жылдары бір қыс Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінде, төрт қыс Ленинград университетінде оқып, мәдениетінің өсуі, әдеби білімінің тереңдеуі оның жазушылық өнерінің кемелденуіне басты себептің бірі болған. Бұл кездегі шығармаларының ден көпшілігінде көркем түр кемелділігімен бірге әлеуметтік сарын да салмақ ала бастайды. Мысалы, «Қараш-Қараш оқиғасында» баста ұрлық істеп, одан Жарасбай болыстың жалшысы, ұрысы, барымташысы болып жүріп зәбір көрген Бақтығұл кедей (Жарасбай барлық қылмысты осыған аударады) ақырында адамдық, таптық кек, намысы оянып, Жарасбайды өлтіруге дейін барады, түрмеге түседі, түрмеде отырып ендігі күресті орысша оқыған баласына мирас етеді. Әрине, бұл әлі жеке бастың дара күресі ғана, бүкіл халықтық революциялық күрестен алыс. Әйтсе де Бақтығұл сықылды пысық, қайсар жігіттің әділетсіздікке қарсы істеген кекке толы кайраты күрескер адам образын жасаудың бастама бір жолын меңзегендей еді. Әлеуметтік сарын повестің кейін жөңделуінде күшейе түсті. Әсіресе Тектіғұлдың өліміне байланысты, Бақтығұлдың орыс адамдарымен достығына байланысты таптық сезімінің ояну себептері ашыла түскен. «Қараш-Қараш оқиғасы» өмірде шын болған оқиғаны баяндайды. Сондықтан, повесте сол болмыстың ізі айқын түскен. Бірақ көркем шығарма болғандықтан, ол өмір фактісінің көшірмесі емес, көркем қортындысы. Мұндағы шындық автордың суреткерлік санасында, сұрыпталған, автор қиялымен топшыланып, романтикалық айрықша әсерге бөленген шындық. Әбден ашынып, көкірегін ыза мен кек кернеген Бақтығұл талай жан қияр қимыл, әрекеттерге әзір, ер намысты кедей жігіт. Соған сендіру үшін, жазушы бай-болыс, билердің қулығынан қашып, тау-тасты паналап жүрген геройын әрқилы қиын-қыстау және сұрапыл романтикалық жағдайды ашып, әсірелеп көрсетеді. Повестің тілі құнарлы, бояуы ашық, табиғаттың ерен құбылыстарын, геройдың психологиялық жан күйзелістерін суреттеуге қолайлы.

М. Әуезовтың суреткерлік шеберлігінің жаңа бір қырлары жарқ етіп көз тартқан тұстары — «Қаралы сұлу» әңгімесі мен «Көксерек», «Қилы заман» повестері.

«Қаралы сұлуда» жесір қалған қаралы келіншек Қаракөздің, бір жағынан, алты жылға созылған қайғылы халі, екінші жағынан сол қайғымен күресіп, ақыры жеңіп шыққан өмірдің сезім-сезігі, тірлікті, жас тәннің тілегі, ішті жайлаған нәпсі, жалын қеремет

психологиялық күшпен, шеберлікпен суреттелген. «Көксеректе» адам асыраған бөлтіріктің өскен соң даладағы тағы қасқырларға қосылып алып, қасқырлық қылығын істеп, өзін асыраған Құрмаш баланы өлтіргені, онан кейін талай рет малға шауып, үлкен қырсық боп тигені, ақыры бүкіл ел болып оны әрең ұстап өлтіргені баяндалады. Қалай баяндалады десенізші! Қасқырдың «психологиясын» Джек Лондон дәрежесіндегі білгіштікпен және суреткерлікпен бейнелеп баяндаған. Бұл повесте жазушының қаламгерлік өнері одан әрі өскені көрінеді.

«Қилы заман» повесінде М. Әуезов 1916 жылғы ұлт-бостандық қозғалысын арнайы тақырып етіп көтерген. Мұның үлкен әлеуметтік мәні бар оқиға екені көптен мәлім. Осындай жауапты тақырыпқа бару, сөз жоқ, батыл қадам еді. Көркем сөз шеберінің қаламынан туған бұл повесте феодал-патриархалдық салт, әдет-ғұрыптың кейбір сорақылықтарын, патша мен болыстың, бай мен бидің кейбір сұмдық әділетсіздіктерін шенейтін шындық детальдар молшылық. Тіл байлығы, образ байлығы, табиғаттың керемет суреті, адамдардың ішкі дүние құбылысы оқушыны сыршылдығымен, көркемдігімен тәнті етеді, таң қалдырады. Мұқан бұл туындысын да «Қараш-Қараш оқиғасы» мен «Қаракөз» сияқты қайта өңдемекші еді, идеялық-методологиялық жағынан жетілдіре түспекші еді. Бірақ өкінішке қарай, «Қилы заман» повесін қайта қолға алуға автор үлгіре алмай кетті.

* * *

Жиырмасыншы-отызыншы жылдардың арасында ұлт мәселесіне байланысты Әуезов творчествосына бірер жыл шырмау болған кері ықпал мен Әуезовтың үнемі шындыққа, кең өмір өрісіне шарқ ұрған қуатты талантының арасындағы қайшылық-шиеленіс шегіне жеткен тұста ұлы дарын несі М. Әуезов үзілді-кесілді осының екіншісін таңдады. Оның бұл әділ де дұрыс шешіміне себепкер болған жеңімпаз социалистік шындық және Коммунистік партияның даналық идеологиясы мен нақты көмегі, қамқорлығы еді.

Суреткердің идеялық-эстетикалық бағытындағы кенелген жетістігі оның творчестволық жаңа кезеңінен бастады. Бұл кезең социалистік реализм әдісін жедел игеру қиындығын жан сала жеңіп шығу кезеңі болды.

Бұл тұста М. Әуезов Ленинград университетінен кейін Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің Шығыс әдебиеттері жөніндегі аспирантурасын бітіріп Алматыға келіп, педагогтік жұмыспен айналысқан болатын. Оның үстіне қазақ ұлт театрының әдеби қызметкерінің де ролін атқарған. Қазақ фольклорынан институтта лекциялар оқи жүріп, қазақ әдебиетінің тарихынан оқулықтар жаза жүріп және қазақ театры үшін орыс пен батыс драматургтерінің классикалық шығармаларын аудару жүріп, М. Әуезов келелі, көп қырлы салалы творчестволық еңбекке бойлай кірісіп кетті. Осы бетте ол отызыншы жылдардың өн бойында көптеген очерктер, әңгімелер, пьесалар жазды.

Бұлардың баршасы дерлік совет заманының тақырыбына арналған. Мұның қай-қайсысында болмасын, жазушы жаңа өмірдің кескінін көрсетіп, жаңа адамның образын жасау мақсатын көздеген. Мысалы, М. Әуезовтың бірыңғай прозалық шығармаларын алып

қарасак, «Қасеннің құбылыстары» деген әңгімесінен басқасының бәрі («Білекке білек», «Іздер», «Шатқалаң», «Құм мен Асқар», «Бүркітші») колхоз тақырыбына жазылыпты. Жуырда колхоз-совхоз болып, бай-кулактарын аластап, социалистік өмір құра бастаған қазақ еңбекшілері — жазушының сүйікті геройлары. Олар: «Білекке — білектегі», «Екпін» мен «Қайрат» колхозының озат адамдары апалы-сіңлілі Мақпал мен Айша, комсомол Жақып, орыс қызы Избашка Настя: «Іздердегі» «Шақпақ» колхозының бастығы Құлжатай мен малшысы Несіпбай; «Шатқалаңдағы» Самат, Айша, Қасен, Дәметкен; «Құм мен Асқардағы» «Ұзақтының» асыл тұқым совхозының жұмысшылары Райхан, Есім, Иса, Болат; «Бүркітшідегі» «Октябрь» колхозының аңшысы Бекбол т. б. Бұларды жазушы әрқилы жағдайда алып, колхоздың ұйтқы, тірегі, жаңа өмірдің белсенді құрылысшылары етіп көрсеткен. Колхоз дәулетін өсіріп, қоғам мүлкін қорғайтын жасампаздар да, жанашырлар да осылар. Мұны біз алғашқы адымда әр түрлі күйзеліс, қиыншылықтарға ұшыраған колхоздың шаруашылығын нығайту үшін ерлік еңбек істейтін, колхоз өміріне ішті-тысты қастандық жасаушы қас дұшпандармен алысып күресетін әрекеттерден көреміз. Саналылық, коллектившілдік, жау жөнінде қырағылық сықылды қасиеттер колхозшы образдарына тән қасиеттер.

«Білекке — білек» деген әңгімесінде автор колхоз адамдарының (Мақпал, Айша, Несіпбай, Қожық) бір мақсаттағы тілек бірлігін, ауыз бірлігін еңбекке шындалған саналылық деп түсіндіреді. Мысалы, Избашка Настяның әңгімесін олардың ықылас қоя тындауын жазушы былай түйеді: «Барлық қалыптарында осындай бір саңлауға сусағандық бар. Соған анталап бас қоюға әрдайым әзір сияқты. Тындырған еңбектерінен туған сана сияқты.

Әр колхозда жүріп, бастары ойда жоқтан бүгін ғана қосылып отырса да бұлар іштей: «білекке-білек, тілекке-тілек қосқандар». Қазіргі әңгімелерде бұлардың үшеуі де Настя, Жақыппен өздерін «тізелес, қолтықтас» деп сезеді.

«Білекке — білекте» жаңа адам образдары жайма-шуақ күйде, жарқын кескінде көз тартса, ал «Шатқалаң», «Іздер», «Бүркітші», «Құм мен Асқар» сияқты әңгімелерде жаулармен күрес-тартыста анықталады. Олардың сана-сезімі осы күресте, достың кім, дұшпанның кім екенін ажырату арқылы өсіп жетіледі. Мысалы, «Шатқалаңда» ферма бастығы жас жігіт Самат, ферма күзетшісі Қасен, Шәлтік шал, колхозшы әйелдер Айша, Дәметкендер колхоз жауларының зиянкестігін әшкерелейді. Олар Қытай жеріне қашып кеткен Сүгір сықылды байдың совет жеріне жасырын келіп, колхозға зиян жасап жүрген қылмыстарын ашады. Оның үстіне колхоз ішінде Сүгірмен байланысы бар колхоз бастығы Қатпа мен аудандық сот Садыровтардың да жауыздықтарын әшкерелеу адал колхозшылар үшін үлкен тәрбиелік сабақ болған.

«Құм мен Асқар» атты әңгімесінде де М. Әуезов бұрын Жексенбайдың күні-тоқалы болған Райхан мен жалшысы Есімнің 1928 жылғы конфискация тұсында құлдықтан босанып, жаңа құрылған асыл тұқым қой совхозында малшы болып, совхозды өркендету үшін абыройлы еңбек істегенін баяндайды. Совхоз малына қастандық жасап, жүйрік Ақбесті айғырды ұрлаған Жексен, Асқар, Сәлім сықылды жат элементтерді алмастыру арқылы ұнамды геройларының саяси сезімін шындай түскені анықталады. Сол секілді «Бүркітшіде» тәжірибелі колхоз аңшысы Бекбол, жас аңшы Жәнібек, коне-

завод жылқышысы Оспанқұл әрқайсысы өз орнында, мүмкіншілігінше социалистік отанның бақ-дәулеті үшін күресіп, Сәтбек сықылды жауыздардың қылмысын ашуда ерлік, сақтық, қырағылық қасиеттерін танытқан шын совет азаматтары бейнесінде көрінеді.

Ал «Іздер» деген әңгімеде колхоз бастығы Құлжатай мен колхозшы Несіпбай өздерінің саналы биігіне ескіліктің іздерінен арылу арқылы жетеді. Тағы бір елеулі жаңалық — осы шығармалардың бәрінде дерлік қазақ еңбекшілерінің колхоз, совхоз жүйесінде жол, жөн тауып, социалистік санасының қалыптасуына орыс адамдары көмектесіп отырады. «Шатқаландағы» Самат, Айшаларға жауды ұстауға жәрдемдесетін аудан қызметкері Паншин, «Құм мен Асқарда» Райхан, Есімдерге совхоз мүлкін қорғауда қолқабыс ететін Андреев, Федор; «Бүркітшіде» Бекбол, Оспанқұлдарға жауды табуға көмектесетін комендатура қызметкері Александр — бұлар да совет шындығы туғызған жаңа образдар болатын. Олардың осы күнгі тақырып шығармаларынан орын тебуі заңды да еді. Сондай-ақ Рақым сияқты («Іздер») дұрыс нұсқау, басшылық беріп отыратын партия қызметкерлерінің образы да совет шындығы туғызған заңды жаңалық еді. М. Әуезовтың социалистік құрылыс дәуірінде, жаңа идеялық бағытта колхоз, совхоз өмірі тақырыбына жазған алғашқы прозалық шығармалары оның өмірлік, творчестволық жаңа бетбұрысының айғағы болумен бірге, жаңа тақырып, идеялық мазмұн, мақсатқа сай көркемдік түр, сарын іздеудің де айқын айғағы боп табылады. Сол ізденудің іздері жазушының жаңа шығармаларында алабөтен көз тартады. М. Әуезовтың отызыншы жылдардағы әңгімелері жаңа шындыққа сай жаңа мазмұн, жаңа түр табу мақсатын көздегені аян. Осы мақсатпен жаңа адам образын жасау талабында жазушының жүзеге асқан жақсы ниет, дұрыс бастамалары да аз емес. Жоғарыда ескерткендей, бұрын өмірде де, әдебиет тәжірибесінде де болып көрмеген тың тақырыпты көтеріп, социалистік құрылысқа жұмылған совет адамдарының тың қасиет-сипаттарын тауып көрсетуге талаптанудың өзі елеулі жаңалықты қадам еді. Ал, бірақ идеялық және творчестволық тың принциптерді игеру тәжірибесінің қиындығы болмай қойған жоқ. Бұл, әрине, бүкіл қазақ әдебиетіне ортақ қиындық еді. Сол қиындықтың салдарынан кейбір әңгіме, пьесаларының көркемдік құны бәсеңдеп, тіпті сәтсіздікке де ұшыраған кездері болды. Басқа жазушылар сықылды, ол кездегі М. Әуезовтың да кемшілігі мен сәтсіздіктерінің басты себебі — еліміздегі ұлы социалистік өзгерістерге байланысты адам сапасындағы күрделі де нәзік рухани құбылыстардың диалектикасын жете зерттеп, жақсы біліп алмай тұрып, оны үстірт, жеңіл-желпі ұғындыру болатын. Сол себепті де жазушы геройларының ішкі дүниесіне терең бойламайды, адам сезімі мен психологиясындағы құбылыстардың процесін көркемдік шеберлікпен игерудің орнына, кейде олардың схемамен дайын нәтижесін ғана сырттан баяндайды. Ұнамды образдардың аса нанымды да тартымды шықпайтыны сондықтан.

Жазушының осы заман тақырыбына жазылған әңгімелерінің ішінде көркемдік сипаттары жөнінен ең тәуірі — «Бүркітші». Мұнда қызық құрылған оқиға желісі, құнарлы да тартымды шыққан Бекбол аңшының образы, оның байсалдылығы, тапқырлығы шығарманың құнын көтерген қасиеттер. Алайда, осы әңгіменің өзінде шығарманың көркемдік тұтастығына жарықшақ түсіретін кейбір жадағай қорытынды жоқ емес.

Жазылған мезгілі жөнінен колхоз әңгімелерінің қатарында ерек тұрған әңгіме — «Қасеннің құбылыстары». Психологиялық очерк делінген бұл әңгіменің тақырыбы да, тәсілі, стилі де айрықша. Мұнда бірінші рет М. Әуезов творчествосында ұлтшылдық әшкереленіп суреттелген. Әңгіменің бас кейіпкері Қасен — қазақтың байшыл ұлтшылдарының өкілі. Ол оқыған адам, Совет үкіметінің алғашқы жылдары жауапты қызметтерде болып, кейін шаруашылық қызметке ысырылған. Қазір арқа сүйер тірегі қалмай, күйзеліске түскен, өйткені ұлтшылдықтың әлеуметтік негізі боп табылатын бай табы социалистік құрылыста күйреген. Сондықтан, Қасен сияқтылар «Іш қазандай қайнайды, күресерге дәрмен жоқ» дегендей, топтасқан күрестен үміті үзіліп, енді барлық қастығын ішіне жинайды. Оның қақпанға түскен қасқырдай өзімен-өзі қиналып, іші күйгеннен құтырып, құбылу себебі сол. Қасеннің осы күйзелістері мен қастандық құбылыстарын жазушы үлкен шеберлікпен суреттеген. Күйеуімен бірге азығанда, адамгершіліктен айрылған Жамиланың кескіні де өзіндік шындық көріністерінде дәлме-дәл және жиринішпен суреттеліпті. Қоғамнан қол үзу, өскен халықты көре алмау, жаңалық атаулыны жек көру, айналаға қолынан келгенше жаулық у-зәрін шашып бағу, арман, ой-ниетін арақпен суарып, ұрлықпен жүзеге асыру — міне бұлардың сыр-сипат, іс-әрекетінің сыйқы осы.

Қасен, Жамилалар нақа жалғыз емес. Бұлардың Амантай, Қасымқан сықылды өздеріне ұқсаған бірен-саран серіктері бар. Солармен бірге Қасен көп құбылыстардың соңында совхоз жылқысын ұрлап сойып, ақыры сазайын тартады. Совет қоғамына қарсы қастандық зиянын тыймаған дұшпанның көтеретіні осыдан басқа не болмақ. Жаулық жолынан қайтпаған Қасендерге қарсы жазушы совет халқының моральдық күшінің өкілі ретінде сол Қасеннің інісі Сәлімнің образын алады. Саналы, көзі ашық жас совет азаматы Сәлім ағасының түзеліп жөнге түсуі үшін күш салып, ықпал жасап көреді, бірақ Қасен қасарысқан күйінде қалып, ағайынды кісілердің арасы біржолата ажырасады. Әке мен баланың немесе аға мен інінің қарама-қарсы екі түрлі идеологияны қолдап, бір-біріне жау болып кетуі әдебиетте бұрын да қалыптасқан дәстүр. Осы дәстүрді М. Әуезов дұрыс қолданып, әңгіменің негізгі әлеуметтік конфликтісіне арқау етуі орынды-ақ. Әйткенмен сол Сәлімнің және Семеновтің іс-әрекеттерін қоюлатып, характерлерін ірілендіріңкіреп алғанда тартыс желісі ширап, шиеленісіп, шығарманың көркемдік күші арта түсер еді.

Негізгі кейіпкерінің ішкі сарайына кіріп, психологиялық құбылыстарын көрсету әңгімеге реалистік күш, көркемдік тереңдік беріп тұрғаны даусыз. Алайда Қасен сықылды пасық ниет адамның қараңғы ой түпкірлерін қазбалау мөлшерден асып кететін де кездері бар. Бұл жағдай шығарманың динамикалық арқауын босатып, драматизмін әлсіретіңкіреп жібереді.

Психологизммен қатар табиғат суреттері де бұл әңгімеде үлкен бейнелеуіш құралдың қызметін атқарған. Мысалы, Алматы тұсындағы Алатаудың құбылмалы көріністері Қасеннің көңіл-күйінің құбылыстарымен ұштастырылып отырады да, адам мен таудың егіз қатар образдары жасалады. Соңғы көрінісінде Алатау Қасендерді жеңіп аластаған күдіретті совет қоғамының бейнесін көзге елестетеді.

Табиғатты жандандырып, оның сан алуан көрініс, құбылыстарынан ашық бояулы символдық және аллегориялық образдар мен

суреттер жасау шеберлігі жас М. Әуезовтың жиырмасыншы жылдардағы әңгімелерінде де анық бой көрсеткен болатын.

«Қасеннің құбылыстарында» сол қабілет тағы бір жарқ етіп көрініп, кейін «Абай жолы» романында Әуезов талантының бір зор сипатына айналды.

Сөйтіп, М. Әуезовтың отызыншы жылдары жазған әңгімелері, тұтас алғанда, өзінің дербес көркем құндылығымен қатар ұлы жазушының болашақ үлкен прозасына жол ашып, із салған барлау, әзірлік қызметін атқарды.

* * *

Драматургия М. Әуезовтың әр кезде прозамен қатар дамытып келе жатқан жанры. Оның тұңғыш туындысы — «Еңлік — Кебек» пьесасы әуелі ауыл, клуб, мектеп сахналарында қойылып келіп, ақырында 1926 жылы қазақтың жаңа құрылған ұлттық театрының сахнасын тұңғыш ашқаны да белгілі. Кейін бұл пьеса өңделе, толығы келе, қазақ театрының түпкілікті репертуарына еніп, түбегейлі орын тепті. Қазақ драматургиясының классикалық шығармасына айналды. Бұл шығарма және жазушының театрға сіңірген кейінгі көп тамаша еңбектері оның қазақ драматургиясын әрі ұдайы өркендетуші, әрі бастан негізін салушы қайраткердің бірі екеніне даусыз дәлел.

«Еңлік — Кебектің» өңделу тарихы, бір жағынан, драматургтің творчестволық өсу жолының кезеңдерін аңғартады. Сол кезеңнің бірі-отызыншы жылдар М. Әуезовтың драматургияда шарқ ұрып ізденген дамылсыз да, атап айтарлық табыстарға не болған жемісті де жылдары болды. Бұған дәлел ретінде оның сол тұстағы онға жуық қолтума пьесаларымен қатар аудармаларын да атаған жөн. В. Шекспирдің «Отеллосы» мен «Асауға тұсауы», Н. Гогольдің «Ревизоры» К. Треневтің «Любовь Яровая» Н. Погодиннің «Ақсүйектері», А. Кронның «Флот офицері» М. Әуезовтың өте шебер аударуымен қазақ театрының сахнасынан түспей, қазақ драматургиясы мен театр өнерінің классикалық туындылардан нәр алып дамуына, оның ішінде аударушының өз творчествосының қарыштап өсуіне дем берген себептің бірі еді.

Сондықтан Әуезовтың драматургиялық аудармалары кезінде қазақ драматургиясы мен театрының өсу жолындағы үлкен бір белес болды десек, асырып айтушылық болмас еді. Ал енді осы кездегі оның өз шығармаларына тоқтаудан бұрын, бұған дейінгі бір-екі пьесасын еске түсіре кетуге тура келеді. Драматургтің «Еңлік — Кебектен» кейінгі жазған пьесасы «Бәйбіше — тоқал» драмасы патриархалдық сорақы әдет-ғұрыптың трагедиялы көп салдарының бір түрі — көп әйел алу жағдайын тақырып етіп көтерген. Автордың көрсетуі бойынша «Екі қатынның баласы екі рулы ел» дегендей, көп әйел алған адамның семьясында татулық болу мүмкін емес. Ондай семьяда күндес әйелдер ғана емес, олардың балалары да қырын қабақ болып өсетіні бар. Жауласып та жататыны болады. Міне «Бәйбіше — тоқал» пьесасында М. Әуезов бәйбіше мен тоқал балаларының және олардың туыстарының арасындағы осындай бір бітіспес қайшылықты конфликт етіп алып, ақыры кісі өлімімен тынғанын драмалық шиеленістер арқылы көзге елестетеді. Сын көзімен шенеп, көп әйел алушылықты да, зұлымдық пен опасыздықты да орынды жазғырады.

Феодалдық-патриархалдық әдет-ғұрыптың тағы бір құрбаны болған қазақ қызының трагедиясын көрсететін «Қаракөз» атты пьеса М. Әуезов творчествосында елеулі туынды. Бірақ трагедияның 1925 жылғы алғашқы нұсқасында үлкен драмалық сюжет өткен өмір шындығын осы заманның биік тұрғысынан нақты зерттеуге құрылмай, абстрактілі топшылауға, бұлдыр романтикалы сырғаға құрылып, кезінде ірі әлеуметтік мән ала алмағаны да анық. Оның есесін толтырып, үлкен тарихи, саяси-әлеуметтік тақырып көтерген «Түңгі сарын» драмасы болды. 1934 жылы жазылған бұл шығармасында драматург 1916 жылғы көтеріліс оқиғасына қайта оралып, көтеріліс сырын социалистік реализм тұрғысынан дұрыс шешті.

Отызыншы жылдар бүкіл қазақ драматургиясы үшін, соның ішінде әсіресе Б. Майлин, Ғ. Мүсрепов, М. Әуезов драматургиясы үшін өте жемісті дәуір болды. Бұл дәуірде фольклорлық сюжет пен тарихи тақырып және осы заман тақырыбы драматургияда қатар игерілді. Мысалы, «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырлары Ғ. Мүсреповтың, «Ер Тарғын» жыры С. Қамаловтың драмалық шығармаларына желі тартты, 1916 жыл мен Октябрь революциясына байланысты тарихи революциялық тақырып пен колхоз тақырыбы Б. Майлиннің әлеуметтік драмалар мен комедияларына («Аманкелді», «Жалбыр», «Біздің жігіттер», «Майдан», «Талтанбайдың тәртібі») өзек болды. Сол сықылды М. Әуезов драматургиясы да өзінің аралуан қыры мен сырын ашты. Тарихи-революциялық тақырыпқа арналған «Түңгі сарынмен» қатар бұл кезде драматург лиро-эпос жырының сарынына «Айман — Шолпан», сол тұстағы советтік өмірдің әр саласынан алып «Тартыс» (1934), «Тас түлек» (1935), «Алма бағында» (1937), «Шекарада» (1937) атты пьесаларын жазды.

М. Әуезовтың сахнаға бейімдеуінде «Айман — Шолпан» халық мұрасын драматургия игілігіне пайдаланудың «Еңлік — Кебектен» кейінгі тәжірибесін жасап, бұл проблеманың жемісті шешілуіне мұрындық болды, фольклордың шын халықтық, реалистік элементтерін дәл танып, дұрыс тандап алу жөніндегі белгілі үлгі салды. Ғ. Мүсреповтың «Қыз Жібегі» мен С. Қамаловтың «Ер Тарғыны» М. Әуезов бастаған дәстүрді одан әрі дамытып әкетті.

Драматургияда ең қиын, ең күрделі проблема осы заман тақырыбын игеру десек, М. Әуезов бұл салада да елеулі еңбек сіңіріп бірқатар ізденулер жасады. Осы бағыттағы тұңғыш тәжірибесі боп табылған «Тартыс» пьесасы бұрын қол тимеген тың орта-оқу орындарындағы идеялық күресті көрсету мақсатын алға қойған.

Азамат соғысында жеңіліс тапқан байшыл ұлтшылдар Совет үкіметінің алғашқы жылдары әртүрлі мәдени, шаруашылық мекемелеріне, мектептерге, оқу-ағарту орындарына кіріп алып, идеология майданында өздерінің ықпал, әсерлерін іш кернелеп жүргізуге тырысқан-ды. Олар әсіресе жастардың сана-сезімін уландыруға тырысты.

М. Әуезов «Тартыс» пьесасында сол кездің оқу орындарында идеологиялық іріткі жұмысын жүргізген бір топ ұлтшылдардың аралуан әрекеттерін әшкерелейді. Сонымен бірге оларды күресте әшкерелеп аластаған бір топ коммунист, комсомол кадрларының (Атрауов, Оспанов, Жантеміров, Темірбеков) образдарын жылы сүйіспеншілік сезіммен бейнелейді. Пьесаның сюжеттік желісінде ширақтық жетпейтіні, терең характер ашатын ірі конфликт, қақты-

ғыстар жоқ екені кезінде айтылған болатын. Дегенмен, мұндай кемшіліктеріне қарамастан, бұл шығарма драматургтің осы күнгі тақырыпта творчестволық жаңа бағыт ұстауының бастамасы ретінде және ұлтшылдардың жымьскы әрекеттерін сахнаға шығарып әшкерелеу жөнінде едәуір тәрбиелік роль атқарған тұңғыш пьеса.

Жоғары оқу орындарында жүрген совет жастарының өмірін көрсетпек болған «Алма бағында» атты пьеса — автор ойынан табылмаған шығарма. Оның басты себебі, — драматургтің алған объектісін жақсы білмеуінен сияқты. Рас, пьесада тауып айтылған әзіл, қалжың сөздер, жастарға тән көңілділік, албырттық, сезімталдық секілді қасиет, сипаттар шығармаға өзінше өміршендік ажар беріп тұр. Пьесаны водевиль жанрына жатқызу себебі де сол болу керек. Әйтсе де шығарманың шыншылдық құны мен маңызын көтерерлік жарқын мақсат, арман, жоғары эстетикалық мұрат орнына ұсақ ой, жеңіл сезім билеген, кіркілжің қақтығыстарымен айналысқан ұшқалақ жандарды көреміз. Олар ұнамды, ұнамсыз бейнелері ірі іс-әрекеттер арқылы терең характер аспаған, өткір драмалық ситуациялар жасай алмаған.

1937 жылы жазылған «Шекарада» пьесасы сол кездегі өміріміздің өте бір өткір, жанды мәселесін көтеріпті. Ол — қырағылық мәселесі. Батыста Герман фашизмі, Шығыста Жапон империализмі құтырып тұрған шақта Отан қорғау, шекарада сақ болу, қырағылық күшейту секілді мәселелер зор маңыз алған болатын. Ол заңды да еді. Осыған орай М. Әуезов Қытай шекарасындағы бір қазақ колхозының өмірі мен күресін көрсетеді.

Б. Майлиннің, Ф. Мүсреповтің, М. Әуезовтың бұрын колхоз тақырыбына жазылған прозалық шығармаларындағы секілді мына пьесада да колхозды ілгері бастырмаққа тырысқан жаулардың зиянкестік әрекеттері әшкереленген. Бірақ айырмасы сол — маңдайғы жаулар бір кезде шет елге қашып кеткен ақтар, алашордашылар, байлар. Олар зиянкестігін сол шеттен келіп, шпиондық тапсырма түрінде жүргізеді. Бұл үлкен, өте қауіпті күрес. Неге десеңіз, мұнда «Жігер» колхозында, араға бұқпантайлап кіріп кеткен ірі дұшпандар бар. Колхоздың бұрынғы бастығы Балтабек деген де солармен байланысты, конфискеленген байдың құйыршығы екен. Ендеше іс қалай оңсын?! Оңбайды. Осы кезде аудан басшылығына жаңадан келген райком хатшысы Мұрат колхоз жұмысын жөнге қоюды мықтап қолға алды. Бірақ ақылды да, адал, табанды да, тапқыр жас жігіт Мұрат колхоз шаруашылығын күш салып, қанша көтеріп көргенмен, жаулардың ішті-тысты әрекетінен әртүрлі қырсықтарға ұшырай береді: кісі өледі, трактор жанады, сиырға бруцеллез, жылқыға жамандату келеді, үсіген тұқым себіледі. Мұндай жағдайда жалғыз-ақ жол бар. Ол — жауларды аластау. Бұл үшін қырағылық керек, колхозшылардың жәрдемі керек. Мұрат пен погранотрядтың начальнигі Александр Ганшин бас болып осы күресті ұйымдастырады. Жаулардың беті ашылады, аласталады. Олардың ішінде райисполком председателі Сейіт те бар екен. Драматург осыншама шытырман оқиғалар мен фактілерді бір шығарманың аумағына сыйғызып, бір желіде шиеленістіре келіп дұрыс драматургиялық шешімін тапқан. Шым-шытырық жағдайда өзінің аңғарғыш, адам танығыш, ұйымдастырғыш қабілетін, табанды, тиянақты қасиетін танытқан Мұрат колхозшыларды, бір жағынан, коллективтік еңбекке жұмылдыра білсе, екінші жағынан, олардың мемлекеттік сана-сезімін ұштап, қырағылығын ұстарта біледі. Ол кімді болса да,

нені болса да сөз жүзінде емес, іс жүзінде сынауды принцип етіп ұстайтын кісі. «Авторитетті қолдан жасаспаймыз, іспен жасасамыз»— дейді ол Сейітке. М. Әуезовтың партия қызметкері туралы үлгі тұтып ұсынған образы — Мұрат. Бұл образдың дара қасиеті көмескі шығып, бірыңғай тура сызықтармен суреттелуін образдың схематизмге байланысты кемшілігі деп қарағанның өзінде, драматургтің сол шақтағы жақсы талабы, тұтас алғанда, сәтті қадамы деуге болады. Өйткені Мұрат образы шын партия қызметкеріне тән көп жақсы сипаттарды бойына жиған ұнамды образдың сахнаға шыққан тұңғышы еді.

Ал бірақ жау жаулығын тыймайды, жаудың ннетін іске асырмай оларды аластау үшін коллективтік қырағылық керек деген дұрыс идея «Шекарада» тым ушықтырылып жіберілген сияқты. Әңгіме жаудың тым көбейіп, мендеп кеткендігінде ғана емес (райисполком бастығына шейін дұшпан), сонымен бірге шетелден келіп, оңай сенімге еніп, зиянкестік істерін оңай жүзеге асыратындығында (Жомарттың келіп сенімге енуі, Байназар байдың өзін-өзі өлтіруі, әйелі Торқаның өтірік жынданып, Жарқынның баласын өлтіруі, «Біреу» деген үлкен жаудың сұраншы болып жүруі, Степанның зиянкестік әрекеті т. б.) Бұл жағдай «Шекарадағы» кейбір жасандылық пен нанымсыздықты аңдатқандай.

М. Әуезовтың отызыншы жылдары жазған драмалық шығармаларының ішінде ең көлемдісі мен көрнектісі болғандықтан, «Түнгі сарын» пьесасына толығырақ тоқтауға тура келеді. «Түнгі сарын»— мол білімнің, терең де дұрыс түсініктің, биік творчестволық серпін мен шабыттың туындысы. Мұнда үлкен тарихи оқиға 1916 жылғы халық қозғалысы өзінің барлық ақиқат шындығымен, сыр-сипатымен тұтас көркем өнер дүниесіне айналған. Маңызды әлеуметтік мазмұн мен көркемдік түр жарасымды бірлік тауып, көркемдік шындық жасаған. Сондықтан да ол зор көркемдік әсерге бөлек, бұрқ етіп туған көтерілістің себебі мен салдарын, табиғи көрінісін сахнада көз алдымызға тартады.

Халық көтерілісін терең және керемет көркем суреттеген «Қилы заман» повесінде жазушының әлі де жетіспеген жері болса, оны кейін «Түнгі сарын» пьесасында жетілдіріп шындықты барлық жағынан шынайы қалпына түсірді. Сонымен бірге ол шындықтың даму перспективасын да елестетті. Сөйтіп «Түнгі сарын» М. Әуезов творчествосында берік орын тепкен социалистік реализмнің құнарлы жемісі боп табылды.

Пьесаның басты конфликті 1916 жыл қозғалысын туғызған негізгі әлеуметтік қайшылыққа құрылған. Ол үстем тап пен еңбекші бұқараның арасындағы көптен шиеленіскен бітіспес қайшылық. Бұл қайшылық 1916 жылғы Қазақстан жағдайында үстем таптардың (Россия патшалығы мен қазақтың бай, молда, билерінің) қазақ еңбекшілерін екі жақтап қанау ісін шегінен асырып, таптық, ұлттық, рухани езудің толып жатқан түрлерін асқынтты. Осы жағдай пьесада типтік сипаттарымен көрінеді. «Біз қарсы болғанда күн бір жауса, терек екі жауғанына қарсымыз» дейді көтеріліс басшысының бірі Жантас. «Елдің құйрығын қарға шаншып болғансың» дейді болыстың малшысы Бойбермес Қыдырбай ақсақалға, «әкімсуің, билеп-төстеуің жеткен» деп қостайды оны көтерілген халық даусы.

Міне, бұл сөздерден халықты көтеріліске итерген жағдайдың себебі мен сипаты танылды.

Типтік жағдай типтік характерлер ашқан. Қашаннан қаналған,

өзілген, үнемі корлық, зорлық көріп ашынған, көкірегі ыза мен кекке толы халық өзінің мұң-мүддесін көздеп, жоғын жоқтайтын өкілдер шығарады ортасынан. Олар — көтерілісті дем беріп бастаған және тайсалмай күресіп, ақырына дейін апарған Жантас, Тәнеке, Бөрібасар, Бойбермес секілді халықтың берік ұлдары. Бұлардың характерлері күресте шыңдалып, бірін-бірі толықтыра келіп, бүкіл халық образын жасаған.

Жантас халық ортасынан жарып шыққан, еті тірі, сергек, намысы бар кедей жігіт. Әрі палуан, әрі мерген. Тәнеке де сол іспетті халық адамы, кедей, жаратылысында қабілетті, қайсар, өмірде теңсіздіктің тауқыметін тартқан, тәжірибелі, табапды кісі. Бойбермес пен Бөрібасар болса, ұзақ жыл Майқан болыстың малын бағып, қиянат, қорлығына төзіп келіп, енді өш алуға шыққан өжет жігіттер. Бұлардың ешқайсысы оқымаған. Қоғам өмірінің, саясаттың көп нәрсесіне көзі жетпейді. Көтеріліске шыққанда да оларда ешқандай биік нысаналы мақсат, белгілі программа болған жоқ. Қысқа мақсат тек, әйтеуір, әбден тізесі батып зәбірі өткен озбырлықпен қайткенде бір шайқасып, кек алып, амалы болса, тыл жұмысына кісі бермей қалу еді. Россия патшалығы өзінің бұрынғы уәделі шартын бұзып, «бұратана» халықтардан кісі алу туралы июнь жарлығын шығаруы онсыз да шарасынан асқан халық кегін шайқаған жаңа опасыздық болды. Сондықтан көтерілістің тікелей себебі сол опасыз жарлық пен болыс жасаған қиянат тізім екеіі рас. Бірақ оның түбегейлі себебі теренде жатқанын халық өкілдері жүрегімен сезінеді. Олар халық мұңын кей реттерде оқығандардан артығырақ түсінеді де, күресте табандырақ қимылдайды. Жантастың Сапа мұғалімге: «Мен сіздердей көзі ашық адам емеспін, бірақ ер батқан соң, жорғалық шығады. Біз болыстың айласы мен салмағы арқамызға аяздай батқан елміз. Сондықтан көргішірек болған шығармыз» деуінде үлкен шындық бар. «Көзі ашық» деген мұғалімнен де елімен бірге арқасына «ер батқан» Жантастың «көргішірек» болуы өте заңды. Күрестің екі талай қиын-қыстау шақтарында ерлік, табандылық жөнінен Жанташқа мұғалім емес, мұғалімге Жантастар игі ықпал жасайды. «Аузыңнан айналайын, мұғалімеке, өзің айтқан сорлы елің жылағалы тұр. Соның көз жасын сүртер болсаң жынысыңды ақтағаның», — дейді Жантас.

Балама сөзбен айтқанда, көтерілістің бір көзі, бір қолы Жантас болса, бір көзі, бір қолы Тәнеке тәрізді. Бойбермес пен Бөрібасар да сондай. Бұлар ел басына ауыр күн туғанда бірімен бірі ұғысып, топтасқан, тілек қосып, тізе қосып халық үшін күреске де, өлімге де бел байласқан қаһармандар. Бірінің орнын бірі жоқтатпастай жалпы, ортақ қасиеттері бола тұра, әрқайсысының даралық ерекшеліктері бар. Жантас ерлігі мен саналылығының үстіне жасқа тән интимдік қатынастары арқылы да көрінсе, Тәнеке өмірде көп жасаған, көп көрген кекселігімен, топ жарар шешен көсемдігімен, батылдығымен көзге көбірек түседі. Бойбермес пен Бөрібасар қас дұшпаны дегенде іштеріне қан қатқан өшпенділігімен ерекшеленеді. Мысалы, туған анаға, сүйген жарға мейірімді Жантас, бір кезде көңілде болған сайқал әйел Жүзтайлақтың жауыздығына кешірімсіз, Тәнеке Майқан болыстың үйіне қимелеп кіріп тұрып: «Құба құстың тұмсығы етіңе тисе, атанның төрі түгіл көріне кіресің, кір, жігіттер» деп тепсінуі «ана окобына мені де жаз» деп елудегі Тәнекенің болысқа ыза оғын атуы немесе оның оязға «Сені кісі деген мен ит екем. Ендеше, сол ел үшін

мен-ақ құрбан болайын. Білгенінді қылып қал» дегені оның қайтпас қайсарлық мінезінің айғағы.

Берібасар мен Бойберместің болысты бауыздамақ болған жері, оның інісі Нұрқанды өлтіруге оқталған жері, болысты байлап күзетке алғандағы айтқан уытты сөздері, қашқан болысты атып түсіруі — бұл жігіттің жауға деген қанқұйлы өшпенділігінің белгісі.

Халық өкілдерінің саяси ұғым, түсініктері де олардан характерлермен бірге көрініс беріп, бірте-бірте жетіліп отырады. Жантас болсын, Тәнеке болсын, көтеріліске белсене қатысқанмен, оны қалай ұйымдастыру керек екенін және бұл күрестің немен тынарын білмейді. Оны көзі ашық деген мұғалім де айта алмайды. Шынында басқа болыстардағы қозғалыспен байланыс жасамау, Майқан болыс пен ұлтшыл Кәрімнің жалған уәдесіне, өтірік хабарына сеніп әлденеше рет алдану, қарулы күреске бармай, бостандық ету — мұның бәрі көтерілістің көрінеу осал жағы еді. Және мұның өзі саяси басшылықсыз, саналы ұйымшылдықсыз лап еткен стихиялы көтеріліс басшыларына тән типтік шындықтың кепілі еді, басшылар қате-кемшіліктің неден болғанын кейін түсінеді. Жантас: Тізе қоса алмадық. Болмаса бұл қанішер ояз, ұлыққа әлекті салар едік» десе, Тәнеке: «Бірінен бірін айырып әкетті. Ел елдің болыс-биі астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырған жоқ па аңқау елдің!» — деп өкінуі, көтеріліс жеңіліс тапса да, оның басшыларының саяси санасының осылай өсіп жетілуі үшін үлкен сабақ болғанына дәлел.

Тарихи шындыққа сай пьесаның соңғы актісінде көтерілістің жеңілгенін көреміз. Қашып құтылған Тәнеке, қолға түскен Сапа, мұғалімнен басқа басшылары түгел қаза табады. Бірақ көтерілістің рухы жаншылған жоқ. «Әйтеуір түбінде бір саңлау болса болды, — дейді Тәнеке, — неде болса қалған өмірді жағаласып өткізем сол ұлығымен, бұзығымен. Болды». Пьеса шымылдығы соңғы рет жабылдарда тұтқын мұғалім оязға қарап, қасқая сөйлеп «Ажал сағатың соғар. Түбіне жетер осы сарын. Тұсау кестің, қанат қақтың, қайран елім, жаса, көгер, елім» — деп түйеді шығарма желісін. Бұл оптимистік түйін. Бұл бостандық идеясының өшпегеніне, оның ертең-ақ шексіз сендіретін жарқын жеке. «Түнгі сарынды» социалистік реализм туындысы ететін бір жайдың өзі осы. Өмір бойы сүйекке сіңіп қалған әдет бір жолы болыстың есігінен шыға алмай қалған Ділда кейін дұшпандардың жауыздығын көрген соң қатесін ұғынып, баласы Жантастың жағына шығуы нанымды көрсетілген. Сонда-ақ Жантастың сүйген жары Маржан мен Сапа мұғалімнің мұғалима әйелі Сәруардың образдары да нанымды да жағымды шыққан. Бұлар автордың жылы сезіміне бөленген сүйкімді сипаттармен ұнамды образдар галереясын жарасымды толықтырады.

Ұнамсыз кейіпкерлер тобында: он бес жылдан бері болыс Майқан, болыстың кандидаты, Майқанның інісі Нұрқан, Майқанның сайқал, сұлу әйелі Жүзтайлақ, шынжыр балақ шұбар төс бай Қыдырбай, ұлтшыл Кәрім, ояз Қазанцев подьесаул Семенов т. б. Бұлардың образдары да өз алдына бір галерея. Халыққа қарсы дұшпандық етуде бір ниетке жұмылған үстем тап өкілдерінің әрқайсысының өзінше атқаратын қызметі, өзіндік мінез-кұлқы бар. Мысалы, Майқан — сабырлы, айлалы, тіс қаққан болыс; Нұрқан бақ-дәулеттің буымен ісінген адуын кандидат, Жүзтайлақ — болыс байының мансабы үшін, өзінің құлқыны, нәпсісі үшін арын, тәнін сатудан жиренбейтін алааяқ, айлалы арамза әйел; Қыдырбай — қашаннан қатігез; Кәрім тіл ұшымен «милләтім», «халқым» деп күлгірситін, тар кезеңде

сол халқын сатып, тайып тұратын екі жүзді, ұлтшыл; оқыған Қазанцев — қазақ тілін үйреніп, халықты ішті-тысты қанап келген қанішер ескі ояз. Сонымен қатар Майқан семьясының ықпалынан шыға алмай қалған Шатақан жылқышы-болыстың жарамсақ қолшоқпары; Жұмажан биеші мен оқыған жігіт Жүніс — Нұрқан мен Жұзтайлақтың тұзағына ілінген опасыз тыңшылар. Бұлардың ісінің бәрі — арамдық, озбырлық, опасыздық, алдау, арбау, сату, қыру, жою... Өмірде де шынында осылай болған. Сол шындықты М. Әуезов әрқилы драмалық характерлер арқылы шыншылдықпен бейнелей білген.

Сонымен «Түнгі сарын» М. Әуезов творчествосын социалистік реализм бағытында бекітіп, белгілі кезең және бүкіл қазақ драматургиясында көрнекті орын алған кемел туынды. Оның кемелділігі, бір жағынан, автордың тарихи шындықты және 1916 жыл қозғалысын биік идеялық тұрғыдан дұрыс танытуында болса, екінші жағынан, драматургиялық өнердің заңы мен талаптарына сай көркемдік дәлме-дәл диалог жасауында, кейіпкерге шақталған құнарлы, оралымды тіл қолдануында, сөйтіп, терең де әрқилы характерлер ашуында.

* * *

Отызыншы жылдары талай жанрға, тақырыпқа із салып, қыруар очерк, әңгіме, пьесалар жазған, тамаша аудармалар жасаған, әдеби сынға, әдебиет тарихын зерттеу жұмысына белсене ат салысып, көптеген мағыналы мақалалар жарияланған, баяндамалар жасаған, оқулықтар құраған, жоғары мектеп орындарында лекция оқып, теориялық білімін үздіксіз үндетіп отырған. М. Әуезов өзінің творчестволық өріне кең құлаш, кең тыныспен қарыштады. Үлкен талант иесі, биік мәдениетті жазушының осы жылдары шарлаған сан алуан салаларының ішінде оны творчество асқарына апаратын бір соқпақ түсіп еді. Сол соқпақ көп ұзамай Абай тақырыбына байланысты мағаналы жолға айналды...

Абай поэзиясы, Абай есімі М. Әуезовке бала кезінен таныс болғаны белгілі. Оның өлеңдерін Мұхтар ес білгелі-ақ үлгі-өнеге тұтқан. Ұлы ақынның жарқын образы болашақ жазушының жас жүрегіне ата тәрбиесімен еніп, берік орнағанын басқа да көп деректер дәлелдейді. Абай өмірі мен творчествосы М. Әуезов назарынан ешуақытта тыс қалған емес. Семейде орта мектепте, кейін Ленинград университетінде оқи жүре М. Әуезов Абай поэзиясына ұдайы қызығып, жаз елге келгенде Абай туралы білетін жұрттан көп сұрастыратын болған. Ал Абай өмірін ғалым ретінде ол 1930 жылдан кейін байсалды зерттей бастайды. Бұл жөнінде жазушының өзі де жазған болатын.

Отызыншы жылдары М. Әуезов көп салаға барып, көп тақырыпқа барлау жасаған тұста, Абай тақырыбының оны айрықша тебіrentіп, көкей тесті тақырыбы болуы таңданарлық нәрсе емес.

1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Татьянаның қырдағы ені» атты әңгіме М. Әуезов творчествосында осыдан кейін тұтас бір дәуір жасаған сүйікті Абай тақырыбының қарлығашы еді. Бұдан кейін жазушы Абай образын кең аумақта алып, бірнеше жанрға бейнелеуге кірісті. Сонымен келесі кезекте, 1940 жылы, «Абай» трагедиясы туады. Оны М. Әуезов орыс жазушысы Л.Соболевпен қосылып жазады.

«Абай» — ұлы ақынның образын сахнада тұңғыш бейнелеген

шығарма. Мұнда Абай өмірінің соңғы шағы көрсетілген. Ол данышпан акынның, кемеңгер ойшылдың шытырман өмір кешіп келіп, кемелді кезіне жеткен шағы еді. Сонымен бірге ол сұм заманның зорлық-зомбылығына, сорақы әділетсіздіктеріне қарсы тұрған қайраткерлердің ескіліктің дүлей қара күштерімен күресіп, жұлқысып келіп, ақыры ұлы өмірдің зардабынан жаны, тәні өртеніп қаза тапқан шағы болатын. «Абай» пьесасы, міне осы шақты көзге елестетеді.

Авторлар Абай өмір сүрген заманның шындығын терең пайымдап, Абай образын ең бір трагедиялық кезеңде алған да, өнер тілімен көрсеткен. Шыншыл терең идея, өткір өмірлік конфликт, оның табылған драмалық шиеленісі мен шешімі, от шашқан шақпақ диалогтар мен жан тебіренер ойлы да жалынды монологтар — Абай характерін терең ашып, Абай образын совет адамдарымен біржола туыстырған туындының ұтымдық қасиеттері боп табылады.

«Абай» трагедиясына арқау етіп алынған мәселе екі жастың — Айдар мен Ажардың — жазықсыз таза махаббатының озбыр феодал Оразбай, Нарымбеттердің қастандық қарсылығына ұшырауы. Әрине, бұл махаббат та ол заманда Қозы Көрпеш пен Баянның, Еңлік пен Кебектің, Қамар мен Ахметтің, Шұға мен Әбдірахманның, Сұлушаш пен Алтайдың махаббатындай тыңуға тиіс еді. Солай тынды да. Ақыры Айдарға дұшпандары у беріп өлтіреді...

Сонда, «Абай» трагедиясының басқа осы іспетті шығармалардан айырмасы қайсы? Оны социалистік реализмнің шоқтығы биік шығармасы ететін қасиет не? Бұл сұрақтардың жауабын Абай образынан іздеу керек. Себебі — шығармаға өзек болған мәселе екі жастың жеке бастарын қорғаған жанқияр күресі ғана емес, Абай секілді көзі ашық, зор тұлғалы қайраткердің Нарымбет, Оразбайлар секілді халықты қан қақсатып отырған күшті үстем тап өкілдеріне қарсы «мыңмен жалғыз алысқан» күресі. Үлкен әлеуметтік, келелі де мағыналы күресі. Оның үстіне Айдар мен Ажардың өзі — көзі ашық жастар. Олар да бас бостандығы үшін қарысқан қаһармаидық күресін Абай бастаған азғантай ғана жаңашыл топтың аясында екі дүниенің бітіспес арпалысына астастырады.

Келешек жаңа дүниенің жаршысы, жақтаушысы болған әлсіз топ ескі дүниенің пәрменді күшінен әзірше жеңіліс табады. Айдар жауларының уынан өледі, Әбіш пен Мағауия қыршынынан қиылады, Долгов қысымға түседі, көп ұзамай қиянатшыл өмірдің азабынан Абай да қаза табады. Бірақ бұлардың сенімі өлген жоқ, үміті үзілген жоқ. Ескі дүниенің күні санаулы екені, жаңа дүние әлі-ақ жеңіп, әділеттік орнайтынын Абай тобының әрекеті де, сөзі де, рухы да анық аңғартады. «Туар ертең жаңа жыл... Келер ертең жаңа төл... Ең ақырғы сағатым... соңғы ғана тынысым ғой... Оны достарыма... достыққа берем, дұшпаным емес, еліме, еліме берем,—дейді Абай. Осы сенім оқушы жүрегіне де ұялап, кемеңгер Абайдың оптимистік өсиеті кейінгі ұрпақтарға ұсынған жеңіс эстафетасының хабары секілді естіледі. Абай мен Долговтың достығы да қазақ халқы мен орыс халқының болашақ ұлы достығының жылқысы тәрізді танылады.

Абай өсиетінің нанымды да әсерлі болуы себебі, жоғарыда айтқандай, алдымен пьесаның идеялық-көркемдік күшінен. Абай құр ғана өсиетші, жалаң риторик боп көрінсе, оның үгітінің де, болжамының да әсер, ықпалы жүрмес еді, әсіресе сол тұста қазақ арасында да ала бастаған панисламизмге қарсы айтқандары бос сөз болып шығар еді. Жоқ, пьесада олай болмаған. Абай сөздері оның драмалық

күрес үстінде сомдалған образына, ашылған терең характерлеріне лайық айтылады. Сондықтан да олар нанымды, көңілге қонымды, Абай тобындағы жастардың да, қарсы топтағы Оразбай, Нарымбет, Тәкежан, Қәрімдердің де образдары дара сипаттарымен өзіндік мінез, тіл ерекшеліктерімен танылып, шиыршық атқан күрес желісін тартқан да, бір дәуірдің өмір шындығын ашып көрсеткен.

Абай образы және Абайдың достары мен дұшпандарының образдары алғаш «Абай» трагедиясында драматургия өнерінің тілімен бой көрсетіп, ендігі кезектегі ұлы роман-эпопеяның ең маңызды кезеңіне алдын ала эзірлік боп табылды.

* * *

Көп зерттеп, ұзақ толғанып кіріскен «Абай жолы» романын М. Әуезов он бес жылға жуық жазды. Бірақ жазушы бір ғана осы романды қуып кетпей, бұл тұста басқа жанрларға да соғып, ондаған очерктер, әңгімелер жазды («Алтын жүрек», «Асыл нәсілдер», «Майдан», «Ақын елінде» т. б.), әсіресе өзінің сүйікті жанры драматургия саласында жемісті еңбек сіңіріп, «Ақ қайың» (Ә. Тәжібаевпен бірге), «Бекет» (1939), «Сын сағатта» (1942), «Қарақыпшақ Қобыланды» (1943—44) сықылды пьесалар жазды. Бұлар ұзақ өмір сүрмегенмен, кезінде сахнада қойылып, тиісті үгіттік, тәрбиелік роль атқарған, әсіресе Ұлы Отан соғысы тұсында көрермендердің патриоттық сезімін шындаған пайдалы туындылар болды. Алайда «Абай жолы» романы М. Әуезовтың ең жан сүйер шығармасы болғаны сөзсіз.

«Абай» және «Абай жолы» романдарын жасау, — дейді автор, менің бүкіл творчестволық өмірімдегі сүйікті ісім десем болады». Бұл оның көп салалы бай творчествосының байтақ арнасы, жансүйер туындыларының шырқау биігі, тұңғыш тереңі.

Романға кірісуден бұрынғы жиырма жылдық эзірлік, жазу процесіне сіңген он бес жылдық жанқияр еңбек жазушының осы биік дәрежеге шарқ ұрып жету жолындағы қаһармандық іс-әрекетінің айқын айғағы болып табылады. Сөз болып отырған кез қырық жылға тарта советтік дәуірді тұтас қамтиды. Сол себепті бұл тұстағы революциялық өскелең өмір өзгерістерімен бірге М. Әуезовтың да саяси, творчестволық өмірбаяны қалыптасып, үнемі өсу, жеттігу күйін танытты. Эзірлік кезеңін айтпай-ақ, «Абай» және «Абай жолы» романының төрт кітабының жазылу кезеңін алсақ та, бұл кезде автордың барлық жағынан кемелденіп, төселіп, білім де, дүние тану тұрғысы да, таланты мен тәжірибесі де толысып, молыққаны сөзсіз. Мұны романның өн бойында өрлеп отырған идеялық, реалистік, көркемдік дәрежесінен аңғаруға болады.

Кейін «Абай жолы» деп аталған төрт томдық роман-эпопеяның алғашқы екі кітабы «Абай» деген атпен шығып, бірінші кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы жарық көрді. Ал соңғы екі кітабының біріншісі «Ақын аға» деген атпен 1950 жылы, «Абай жолы» деген атпен 1952 жылы, екіншісі «Абай жолы» деген атпен 1956 жылы жарияланды. Романның әрбір кітабы іле орысшаға аударылып отырды.

Жоғарыда біз Абай романы үшін 1949 жылы СССР Мемлекеттік сыйлығы берілгенін, ал барлық төрт томдық «Абай жолы» эпопеясы үшін 1959 жылы Лениндік сыйлық берілгенін айтқанбыз. Құллі Одақ бойынша ондаған және жүздеген шығармалардан озып шығып,

Ұлы социалистік мемлекеттің мұндай ең жоғары сыйлықтарына ие болу, қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш оқиға. Осының өзі бүкіл қазақ әдебиетінің аз уақытта шарықтап жеткен зәулім биігін көрсеткен оқиға еді. Ал «Абай» романының алғашқы екі кітабының дереу-ақ көп шет тілдерге аударылуы, дүние жүзінің озат оқушылары мен қалам қайраткерлерінен өте биік баға алып, қазақ халқын әмбе әлемге танытуы оның үздік идеялық-көркемдік қасиеттерінің айғағы еді.

Бұл қасиеттерді толық және жан-жақты ашып көрсету әдеби сын мен терең ғылыми зерттеудің жұмысы. Ал «Абай» мен «Абай жолы» романдары туралы жазылған мақаламен жазылған баяндаманың саны тым көп. Оның үстіне бұл туындыны талдап, құнарлы пікір айтқан еңбектер әдеби-сын очерктерде, совет әдебиеті тарихының оқулықтарында, монографиялық зерттеулерде кең орын ала бастады.

Әрине, ұлы туындыны зерттеу ісі мұнымен тынбайды. Бұл шексіз міндеттің бастамасы ғана. Алдағы уақытта романның сыр-сипатын терең тексеретін көптеген байсалды зерттеу еңбектері туатынында күмән жоқ.

Біз роман туралы осы күнге дейін айтылған пікірлер негізінде оның тек түйінді мінездемесін ғана беруді мақсат тұттық.

Қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Сәтбаев «Абай» романын жарты ғасыр «қазақ өмірінің энциклопедиясы» деп бағалаған. Бұл бағада үлкен пікір түйіні бар. Мұнда, біріншіден, романда мезгіл жөнінен Абай өміріне байланысты жарты ғасыр уақыт қамтылатыны ескерілсе, екіншіден, Абай өмірімен қатар, жарты ғасыр бойындағы тұтас қазақ өмірінің суреті жасалғандығы түйілген. Шынында да солай. «Абай» романының сюжеттік құрылысына қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өмірбаяндық материалдарын түбегейлі өзек ете отырып, М. Әуезов сол тұстағы қазақтың қоғам өмірін, күресін, тұрмысын, салтын зор шыншылдықпен және шеберлікпен кең қамтып, терең қопарып суреттеген. Ұлы реалистік шығарманың әрі дүние танытқыш, әрі эстетикалық қасиеті оны халық өмірінің энциклопедиясы деп бағалауға толық право береді. Бір кезде «Евгений Онегин» романын В. Белинский орыс өмірінің энциклопедиясы десе, Лев Толстой творчествосын В. И. Ленин «орыс революциясының айнасы» деді. Бұл данышпан орыс жазушыларының ұлы талантына және олардың қолданған терең творчестволық әдісі — реализмге берілген баға болатын. Ал сондай-ақ М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы туралы айтылған жоғары бағаны да біз қазақ жазушыларының үздік талантына және оның қолданған социалистік реализм әдісіне бағышталған баға деп білуіміз керек.

Қай әдіс болғанмен, өзінің бар мүмкіншілігін ірі талант арқылы жүзеге асыратыны белгілі. Сондықтан қазақ совет әдебиетінде жиырма-отыз жыл бойы қалыптасып, бекіп, орныққан социалистік реализм әдісі өзінің тамаша мүмкіншіліктерін М. Әуезов таланты арқылы жүзеге асыруы кездейсоқ құбылыс емес еді. Өйткені социалистік реализмнің тарихи тақырыпқа қоятын биік талабына сай көркем туынды жасау мәселесі тек үлкен таланттың, білімнің, тәжірибенің деңгейінде шешілуге тиісті десек, «Абай жолының» авторы осы деңгейден табылып, қазақ әдебиетінде тұңғыш тарихи роман пайда болды.

Ал енді социалистік реализмнің тарихи романға қоятын талабы не? Ол — тарихи белгілі адамның бейнесін белгілі қоғамдық ортада

алып, тарихи өмір шындығын диалектикалық даму күйінде алып, шыншыл образ, шынайы сурет жасау және сол образдың, сол шындықтың осы заманмен тамырлас, үндес жақтарын ашу. М. Әуезов осы талапқа лайық өзінің тарихи романын ұлы акын ағартушы, философ, қайраткер Абайдың сом, жарқын образын жасап, сол арқылы бүкіл қазақ халқының рухани бейнесін танытты. Абай ортасын терең, айқын суреттеу арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ өмірінің байтақ картнасын салды. Сонымен бірге туған халқының ең жақсы қасиеттерін бойына жиып, ең жарқын арманын көздеген дана адамның образын мұрагерлік жөнімен біздің совет заманының ұрпақтарымен туыстырды. Оның аңсаған арманын заман шындығымен атастырды. Сол себепті Абай өзінің кейінге ұрпаққа мирас етіп қалдырған асыл поэзиясымен де, М. Әуезов бейнелеген өшпес онды образымен де бізге әрі ардақты, әрі аяулы.

Абай сықылды тарихи адамды, соған байланысты тарихи оқиғаларды жазушы тарихи романда әр қилы көлемде, әр қилы шеңберде алуы мүмкін. Мысал үшін орыс әдебиетінде А. Толстойдың «Бірінші Петр», С. Злобиннің «Степан Разин», «Салават Юлаев»; Ю. Тычновтың «Уәзір Мұхтардың өлімі», «Пушкин», «Кюхля»; өзбек әдебиетінде Айбектің «Навои»; татар әдебиетінде А. Файзидің «Тукай» атты романдарын еске салайық. Тіпті қазақ әдебиетінің өзінде кейін туған тарихи романдардан Махамбет туралы Ә. Әлімжановтың, Дина Нұрпейісова туралы С. Бакбергеновтың; Сұлтанмахмұт туралы Д. Әбілөтін; Ақан сері туралы С. Жүнісовтің романдарын айтсақ та жеткілікті. Бұлар көлемі жөнінде де, өмірлік өріс, тынысы жөнінде де, философиялық, эстетикалық өресі жөнінде де — бірдей емес. Осы белгі, сипаттарына қарап, біз «Абай жолы» романының бұл қатардағы үздік орнын атап айта аламыз. Әңгіме оның төрт томдық тетралогия екендігінде ғана емес әрине, мұның да үлкен мәні бар. Әңгіме сол төрт томда халықтың жарты ғасырлық өмірінің аса зор жақтары қопарылып, оның ойы мен қыры, қатпары, қалтарысы егжей-тегжейіне дейін тексеріліп, зерттеліп, үлкен суреткердің қолымен керемет көркем, жанды картина жасалуында, бұл картинада қоғам өмірінің қыруар қайшылығы, қым-қуыт күресі, тартысы және тұрмыс пен санадағы, адам психологиясындағы талай шытырман құбылыстардың табиғи заңдылықтарымен терең ашылып көрінуінде. Мұндағы жылға-жылға, сала-сала боп аққан сел суының тұтасып ұлы дарияның терең арнасына құйғаны секілді, толып жатқан өмір оқиғалары мен құбылыстарын Абай төңірегінде тұтастырып, ұлы өмір дариясына айналдыра суреттеу қасиетін «Петр бірінші» сықылды «Абай жолы» романының да айрықша қасиеті деуге болады.

Міне, осы қасиетіне қарай біз М. Әуезовтың тетралогиясын қазақтың тұңғыш тарихи романы деумен қатар, тұңғыш роман-эпопея деп бағалаймыз.

* * *

Социалистік реализм аясында туған тарихи роман-эпопея болғандықтан «Абай жолының» басты геройы — Абай акын халықтан аулақ тұруы мүмкін емес еді. Бұл жөнінде орыс әдебиетінің және Батыс Еуропа әдебиетінің тәжірибесі үлкен сабақ болғанын М. Әуезовтың өзі де айтқан болатын. Ол бұл тәжірибенің жақсы үлгілерінен де, кемшіліктерінен де сабақ алғанын айта келіп, Ю. Тынянов-

тың «Уәзір Мұхтардың өлімі» атты романының басты міні Грибоедовтың халықтан қол үзген адам етіп көрінуі еді»,— деген. Әрине, осыдан кейін М. Әуезовтың Абайды халықпен тығыз байланыста алуы өзінен-өзі түсінікті және мұның өзі «ақын және халық» дейтін проблеманы шешуде жана қадам болып табылады. Бірақ М. Әуезов шындыққа қиянат жасап, Абайды оп-оңай халыққа тели салмайды. Ол үстем тап ортасынан шыққан данышпан ақынның халық жағына шығу жолын үлкен шыншыл дәлелдермен, көркем шеберлікпен нақты да нанымды суреттеп көрсеткен. Ру басы, феодал, аға сұлтан Құнанбайдың күткені — баласы Абайдың әке жолын қуып, өзіндей озбыр, қанаушы, шынжыр балақ, шұбар төс болып шығуы еді. Ал шындығында қалай боп шықты. Жаратылысында дарынды, сезімтал жас бала әзиз және Зеренің, адал ана Ұлжан-ның қолында ана сүтімен адамгершілікке, әділдікке бейім тәрбиеленді.

Абай бала күнінен халық поэзиясының даналық өнеге, бұқарашылдық сарындарын бойына сіңірді, көп әйелді семьяның қырсық алакөздігінен, өсек-аяқынан жиренді, әкесінің елге істеген жан түршігерлік қиянат қылықтарынан шошынды, ауырып та қалды, еңбекші бұқараның ауыр тұрмысына жаны ашып, ол ортаның бас көтерген адамдарымен жақындасты, сөйтіп жүріп бірте-бірте әкесінен суына бастап, есейе келе тіпті оның бетіне де келетін болды, ақыры әкесімен арасы ажырасып тынды. Бұған Абайдың білім, өмір тәжірибесі, өскен мәдениеті және әсіресе орыс демократтарымен достасып, пікірлес болуы соңғы шешуші себеп болды. Сонымен, оңы-солын таныған, ақындық талантын тапқан, принциптік негізде әкеден де, бүкіл феодалдық үстем тап салтынан да бас тартқан көзі ашық Абай енді қайда бармақ? Еңбекші халыққа! Міне, «Абай» романының екі кітабында бірдей суреттелетін күрделі өмірлік процесс Абайдың балалық шағынан бастап, орта жасқа қарай тартқан осы бір қызық өмір жолын танытады.

Ал еңбекші халық мүддесіне ойысқан Абай бұдан былай не істеуге тиіс. Ол Дәркембай, Базаралы, Сейіт секілді қалың бұқара өкілдеріне арқа сүйеп, ескілікке, қараңғылыққа, үстем тап адамдарының әділетсіз, озбырлық қылықтарына қарсы өле-өлгенше қарсы күресіп өтеді, ескіліктің құрбандарын жан салып қорғайды, орыс мәдениетің үлгі тұтады, жастарды жарқын болашаққа сендіреді. Бұл үшін ұлы ақын өлеңін де, беделін де аянбай ортаға салады.

Осындай азабы көп ауыр өмірде, қырқысқан ұзақ күресте Абай қалжырап қажиды, «жүрегі қырық жамау» ақын ақыры қаза табады. Бірақ Абай руы тірі, Абай арманын алып қалған Дәрмен сықылды шәкірттері бар. Олар сол тірліктің айғағы. Міне, «Абай жолы» романының екі кітабына тартылған желі осы.

Бұдан біз не көреміз? Абай жолы — күрес жолы, туған халқына қызмет ету жолы екенін көреміз. Бұл жолда асқар тауша көкке көтерілген асқақ Абай образын көреміз. Абай образының өстіп санлақ шығуының басты себебі — оны халық өмірімен байланысты, халықтың жақсы дәстүр, қасиеттерін бойына сіңірген және заманның озат, жаңашыл идеясы тұрғысынан еңбекші бұқараның мұң-мүддесін көздеген қайраткер етіп бейнелеуде. Былайша айтқанда, Абай образының типтік бейне ретінде өзінің туған қазақ халқының ең онды ұлттық, прогрестік, рухани сипаттарын жинақтап түйген сом, сәулетті образ болып шығуында.

Суреткер М. Әуезов алпыс жылға жуық өмір сүрген Абайды

бала шағынан өле-өлгенше бастан кешкен қилы-қилы жағдайда, ортада, қақтығыста алып көрсетіп, оның адамгершілік характерінің, әлеуметтік көзқарасының, ақындық талантының қалай дамып, қалай қалыптасқанын нақты дәлелдемелермен көз алдыңызға тартып, нағыз нанымды, жанды образ жасап шыққан.

Эпопеяның әр кітабында Абай өмірінің әр кезеңі бейнеленген. Кітаптан кітапқа өсіп отыратын Абайдың тұлғасы мен характері оның жасына, тәрбиесіне, тәжірибесіне, қоғамындағы арманына лайық өзіндік ерекшеліктерімен бейнеленген. Сондықтан да ол типтік жағдайларда алынған типтік образ болуының үстіне, тек Абайға ғана тән қайталанбас ерекшеліктері бар жеке дара образ.

Мысалы, бірінші кітаптың басында үш жыл қалада оқып еліне қайтып келе жатқан он үш жасар Абайды көреміз. Кітаптың өн бойында жас Абай ауыл өмірінің қайнаған ортасында жүреді. Оған әсер ететін жағдай шым-шытырық, ала-құла... Оның бір жағында Құнанбайлар билеп-төстеп тұрған феодалдық-патриархалдық қоғамның қатал тәртіп, қара күші, сол күш жел берген зорлық-зомбылық, шақ-шақ ру тартысы, қанды төбелес, барымта, жұт, ұрлық, пара, өтірік, өсек, күндестік, қызғаныш... екінші жағында қаналған, езілген қалың бұқара. Осының ортасында болған балғын жас Абайдың таза жаны Қодардың өлімі сықылды Құнанбайлардың қым-қуыт қылмысты қылықтарынан тітіркеніп, оның сезімтал үлкен жүрегі күнге ашылған гүлдей тек жақсылыққа, әділетке, адамгершілікке ашылады. Ақиқат пен әділдік туралы жырлаған халық ақындары, игілік аңсаған еңбек адамдары, сүйгеніне қосыла алмай аһ ұрған арманды жастар, зәбір көрген жетім-жесірлер, нашарлар — міне Абайдың ұстаз тұтып үйренген, ұйып тындаған, жаны ашып аяған, мүмкін қадар қол ұшын берген аяулы жандары осылар. Абай бойына игі әсерін дарытқан осылардың өзі, мұңы, жыры, шағым әрекеті, күресі... Абай жанын тебірентіп, Абай жүрегінде асыл сезімдерін оятқан туған жердің табиғаты, туған халықтың өнері, сайысы, әдебиеті, ән-күйі, ойын-сауығы, жастықтың жарқын үміті, жалынды арманы, лап еткен тұңғыш махаббаты, адал таза достығы...

«Абай» романының бірінші кітабы бүтіндей осы шындықты суреттеп, осы ортада сүйріктей боп өскен жас Абайдың жарқын романтикаға бөленген сүйкімді образын бейнелейді. Әуелі Абай айналасындағы дүниеге албырт жастың романтикалық назарымен қызыға, еліге қараса, жүре келе өмірдің сұмдық көріністерінен суынып, толғана бастайды. Осыған орай Абай өмірінің жастық шағы көктем таңындай ашық, әсем, көрікті бояулармен суреттеле бастайды да, бірте-бірте күңгірт тарта береді, өйткені барлық дүние романда Абайдың көңіл-күйіне, жан құбылысына байланысты құлпырып отырады.

Романның бірінші кітабы болашақ ақынның балалық, жігіттік кезеңдерін камтып, оның жаратылысындағы ізгі адамгершілік қасиеттерді ашты, оның әке баласы емес, адам баласы, халық ұлы болып өскенін көркем тілмен жария етті. Сөйтіп, кітаптың соңында жиырма төрт жасқа келген, характері қалыптасқан естияр Абайды көреміз. Ол енді алдағы өмір күресіне әзір екенін аңғартқандай.

Сүйікті геройының бұл күйін автор мынадай оңды аллегориялық образбен түйеді. «Қияға кадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң күздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып, әлсіз, нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір өмір гүл шашқан.

Енді бұл күнде сол шынға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған еді».

Абай бейнесінің символы ретінде алынған шынар ағаштың образын оқушы тәртіпші кітаптың соңында қайта көреді. Бірақ онда ол басқа күйде.

Романның екінші кітабы Абайдың ақындық талантының қалай гүл шашып, қалай саңлақ алғанын танытады. Бұл процесс Абай басынан кешкен екі үлкен құбылыспен сабақтас дамиды. Оның бірі — орыс достарының озат идеясымен қаруланып, солардың көмегімен орыстың классикалық әдебиетін терең зерттеп, ақын-жазушының қоғам өмірінде атқаратын ардақты ролін ұғуы. Екіншісі — ақынның барлық жағынан жетіліп, халық өмірімен байланысының нығая түсіп, терең тамыр жаюы. Бұл екі құбылыс өзара астаса отырып, ақынның ұлы талантының қайнар бұлақ көзін ашумен бірге, сол таланттың халық мүддесіне бағытталуына себепкер болған. Осы факторлар Абайдың характерін одан әрі дамытып, тереңдете түседі. Сөйтіп, романның екінші кітабында адамгершілігі, ақындығы, халықтығы шексіз тұтасып, ұлы тұлға жасаған Абай образының қазақ даласына сәуле түсіргені көңілге қонымды көрсетілген. Осы кітаптың эпилогында Абай жолының алғашқы кезеңін түйген мынадай толғау бар: «Өмірдің беліне шығыпты. Сол арттағы жолда жоғалтқаны көп пе, тапқаны көп пе? Рас, жоғалтқанының көбіне өкінбейді. Жақыннан әке — Құнанбай кетті жат болып. Туыстан Тәкежандар кетті жауығып. Оразбайлар, Жиреншелер де бірі артынан бірі шұбалып кетіп жатыр. Үзілсін бұдан. Кетері кете берсін. Әлі де кетер табылар. «Бірақ халық қалса, халыққа жолымды, жанымды қосар қолымдағы жарық қалса, жеткені» деп, өзіне өзі осы отырыста құпия бір ант-серт айтқандай бекінеді».

Міне, өмірінің «Абай жолы» романында суреттелген екінші кезеңіне ұлы ақын осылай енді. «Алда өмір, тартыс. Сол тартыста бұл жалғыз. Шыға келсе, жапа-жалғыз. Рас, оның бір қуаты, бір үміті бар екені рас. Қуаты — ақындық, үміті — халық».

«Абай жолы» романында суреттелген тарихи шындық XIX ғасырдың ақырғы шеніндегі 20—25 жыл уақытты қамтиды. Бұл қазақ тарихында өте бір маңызды дәуір. Сонымен бірге ол Абайдың ақындық творчествосының толысқан, жазушылық қызметінің, халыққа көсемдік, қамқорлық еткен және дұшпандармен белсене күреске түскен қайраткерлік қызметі мен отанның болашақ тағдыры үшін көп толғанған ойшылдық қызметінің әбден өріс алып, кемеліне келген кезі.

М. Әуезов Абай образын шындыққа лайық тарихи процеспен, халық өмірімен тығыз байланыста алып жетілдіреді. Образды бұлай алу реализмнің ежелгі дәстүрі. Бұл дәстүрді М. Әуезов эпопеясында үлкен диалектикалық шеберлікпен қолданған. Тарихи жағдайды алсақ, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында өзгеріс, жаңалық аз болған жоқ. М. Әуезов «Абай жолы» романында осы өзгеріс, жаңалықтарды көрсетіп, отаршылдық саясаттың ауыр зардабын, асқындаған қайшылықтарды, әлеуметтік теңсіздікті, шиеленіскен таптық күресті баса суреттейді. Сонымен қабат қазақ халқы мен орыс халқының достық қарым-қатынасының күшейіп, қазақ жастарының орыс мәдениетіне деген ықыласының арта түскені баяндалады. М. Әуезов бейнелеген оқиғалар мен құбылыстар тарихи про-

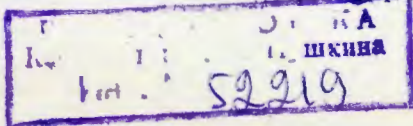
дестің даму тенденциясын дәл тауып, халық өмірінің негізгі салаларын қамтиды. «Абай» романында бірыңғай дала көрінісі, ауыл өмірі, ру тартысы, баяғыдан шырышы бұзылмаған тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, қысқасы, оншама өзгермеген феодалдық-патриархалдық қоғам суреттері көбірек назар аударса, енді «Абай жолы» романында қала, базар, затон, завод көріністері, ондағы патша үкіметінің чиновниктері, қала байлары, саудагерлері, қолөнершілері, діни адамдар, кедейлер, жұмысшылар, интеллигенция өкілдері көбірек назар аударады. Алғашқысында ру тартысы басым болса, соңғысында әлеуметтік теңсіздікке негізділген тап күресі басым; алғашқысында Абай әкесі Құнанбаймен қарсыласса, соңында құнанбайшылармен (Тәкежан, Жиренше, Оразбайлармен), патшашылдармен, ишан-молдалармен, ұлтшылдармен қарсыласады, алғашқысында Абай, Дәркембай, Базаралы сықылды жатақтармен, Михайлов сықылды бірен-саран жер ауған халықшыл-демократтармен ғана пікірлес болса, соңғысында Павлов сықылды революционерлермен, Сейіт сықылды жұмысшылармен, Сармолда сықылды «діннен шыққан» прогресшіл адамдармен, Әбіш, Дәрмен сықылды жаңашыл жастармен пікірлес болады. Бұл жолы ол енді ауыл кедейлерінің үстіне қала жұмысшыларымен, орыс шаруаларымен, қалың еңбекші бұқарамен байланысты болады.

Абай жолы — халық жолы, халық жолы — Абай жолы. Осы бір тамаша бірлікті тарихи шындыққа бай және асқан көркемдік шеберлікпен көрсету, сөз жоқ, Мұхтар Әуезовтың ұлы творчестволық жеңісі боп табылды.

Ғасырлар бойы саяси, шаруашылық, мәдени мешеулікте келген қазақ халқы тағдыр тізгінін ұлы орыс халқына тапсырып, тарихи прогресс жолына түскенде, феодалдық ортада туған данышпан ақын, ұлы ойшыл Абай өз табынан саналы түрде сытылып шығып, еңбекші халыққа келді, туған халқын орыс халқымен достыққа, орыстың мәдениетінен үйренуге шақырып, болашаққа нұрлы сеніммен мезгеді. Бір-бірімен тоғысқан осы екі жыл (халық жолы мен Абай жолы) қазақ халқының тағдырын оның бақытына шешкен ұлы тарихи мәні бар қиын да күрделі процесс еді. Осы процеске батыл барып, терең бойлап, жіті зерттеп, керемет көркем туынды жасау социалистік реализм әдісін игерген М. Әуезов секілді ұлы суреткердің ғана қолынан келді. Осындай туынды болғандықтан да ол заңды түрде қазақ өмірінің энциклопедиясы және қазақтың тұңғыш эпопеясы деп аталды.

Осы «энциклопедиялық» характер, «эпопеялық» кең құлаш, тұтас алғанда, Абайдың өз творчествосына да тән еді. М. Әуезов Абайды көп салалы туындының өзекті образы етіп ала-отырып, ұлы ақынның өз творчествосында қолданған салалы да өрелі реалистік принципін тұтынып, оның осы дәстүрін одан әрі дамытты.

«Абай жолы» эпопеясының мәні мен құны Абайдың тарихи адамның өмірін, іс-әрекетін, ой-пікірін, сана-сезімін, көңіл-күйін тарихи оқиғалармен орынды ұштастыру арқылы тұтас бір дәуірдің шындығын кең суреттеп, дұрыс бейнелеумен ғана шектелмейді. Оның тағы бір тамаша ерекшелігі бар. Ол Абайдың ақындығына байланысты ерекшелік. Мұны М. Әуезов өзі де ескерткен болатын. Өз романының басқа тарихи романдармен ұқсастығын айта келіп: «Ақын туралы жазғандықтан, — дейді ол, — менің еңбегімнің «Петр бірінші», «Емельян Пугачев» немесе «Степан Разин» типтес романдардан айырмалық

сы бар. Менің алдымда тұрған міндет: қаһарманның тек қоғам өмірімен тікелей байланысты іс-әрекетін, көңіл-күйін зерттеп көрсету ғана емес, сонымен бірге оның творчествосының психологиясын, шығармаларында жүзеге асқан ақындық мақсат, ниеттерінің реалды тарихи түп тамырын ашып көрсету болды.

«Романист көп білуі керек» деген Теккерейдің пікірі, «романист философ болуы керек» деген Бульвердің пікірі қазір түсінік керек етпейтін аксиома. Оған қосымша тарихи романның авторы жақсы тарихшы болу керек екенін В. Г. Белинскийдің әлдеқашан айтып кеткені әмбеге аян. Ал енді соның бәріне қосымша тарихи романның негізгі қаһарманы Абай сықылды данышпан ақын болса ше? Онда ақынның нәзік жан құбылысын түсініп, творчествосының психологиясын көрсету үшін автордың өзі де ақын жанды суреткер болуы шарт. Сонда ғана ол ақынның дүниеге көзқарасын, поэзиялық шығармаларының терең сырын ұға алады. Әрбір өлеңді, әрбір поэзиялық образды туғызған эстетикалық ой мен сезімді жүрегімен сезіне алады. Мұхтар Әуезов Абай образын бейнелеуде осы сықылды өзінің асқан ақындық, суреткерлік талантын танытты.

Романның бірінші бетінен соңғы бетіне шейін алдымен терең ақындық сыр шертіледі, ақындық үн, әуен естіледі, ақындық тыныс, ырғақ сезіледі. Романның өн бойында оқушыны өзінің ұзақ өмір жолының куәсі еткен ұлы ақын он үш жасынан бастап, өле-өлгенше одан ешбір сырын бүккен емес: ақынның барлық бастан кешкен арман-мүддесі, қуаныш-сүйініш, қайғы-қасіреті, толғаныс-тебіренісі өз басынан кешкендей әсер аласын. Романның соңғы кітабын оқып болғаннан кейін де көпке дейін Абай бейнесі көңілден шықпайды, көз алдыңнан кетпейді — оның өлімін өзінің өмір бойы сырлас досының өліміндей сезінесін. Ол осы күнге шейін қыр басында кірпігін ылғал шалған жіті көзін қиырға тігіп, келешек ұрпақтарға қол созып тұрған сықылды көрінеді. Оның сыры, үні, лебізі жүрек пен құлақтан мәңгі үзілмейтін тәрізді...

Бұл ненің күші? Бұл Әуезовтың ақындық талантының құдіретті күші. Ол Абайдың ақындық табиғатын жете түсініп, оның ақындық жанының диалектикасын ең нәзік құбылыстарына дейін тауып суреттейді. Абайдың атақты лирикалық және сатиралық өлеңдерінің қандай жағдайда, қалай туғанын романның сюжеттік желісінде орын тапқан онды суреттер мен образдардан анық аңғарамыз. Мысалы, «Жалт етпес қара көңлім не қылса да», «Жазды күн шілде болғанда», «Желсіз түнде жарық ай», «Қан сонарда бүркітші шығарды аңға», «Мәз болады болысың», «Қараша, желтоқсанмен сол бірекі ай», «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма», «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында», т. б. өлеңдерін алсақ, бұлардың бәрі М. Әуезов романындағы қызықты оқиғалар мен эпизодтардың сырын түйіп, көптеген психологиялық сарындарға, көркем картиналарға, романның терең лиризміне азық болған. Осы негізде Абай образының объективтік мән мағынасымен бірге оның эмоциялық әсері де керемет күш алғанын айту керек.

Абай образының осыған орай тағы бір маңызды ерекшелігі — оның интеллекттік қасиеті. М. Әуезовтың көрсетуінде есейген Абай — ақындығымен бірге білімді, парасатты философ адам. Ұлы ақынның бұл қабілеті оның әрбір қадамынан көрінеді. Не нәрсенің терең сырын, мағынасын, себебін түсінуге тырысу, не істесе, сол істің байыбына барып, пайымдап, топшылап алып іске кірісу, айтыс, та-

лас, тартыстарда логиканы қару ету, халқының қазіргі және болашақ тағдыры туралы шексіз толғау, өлеңдерін ұдайы философиялық, даналық ой-пікірге негіздеу — осының бәрі Әуезовтың шебер суреттеуінде ұлы Абайдың бойына жарасқан, Абай образының салмағын, көркін, мәң-мағынасын мықтап көтерген сипаттар. Бұл сипаттардың Абай табиғатына терең ұялауына оның орыс досы Павлов та, сүйікті баласы Әбіш те көп еңбек етеді. Абайдан тәлім-тәрбие алған жанашыл жастар, оның ішінде әсіресе Дәрмен сықылды талантты шәкірт ұстазының поэзиялық шығармаларымен қатар, оның осы интеллектік қасиетін, философиялық өсиеттерін үлгі, өнеге тұтады.

Абай образы романда өзінің осындай қасиеттерін айқын, әсерлі түрде аша отырып, жалпы типтік қасиеттерін де жақсы ашқан. Ол қазақ халқының талай заманғы тіршілік күресі мен еңбек процесінде және кейінгі жаңа заманның прогресшіл бағытында ұлы орыс халқының игі әсерімен қалыптасқан шынайы ұлттық характерінің ең жақсы сипаттарын бойына жиып типтендірген.

* * *

Өмір бойы кедейлікті, тарлықты, қорлық-зорлықты көп көрген еңбекші жұртшылықтың басты адамдары романда жанды реалистік образдар арқылы шебер көрсетілген. Бұл ортаның да өмірін Әуезовтың терең зерттеп, жақсы білгендігі Дәркембай, Базаралы сияқты тамаша типтік характерлерден анық байқалады. Дәркембай мен Базаралының, сол сияқты Абылғазы, Балағаз, Иса тағы басқа ауыл кедейлерінің образдарын жазушы жылы шыраймен, үлкен сүйіспендікпен суреттейді. Соның ішінде үздік көзге түсетін Дәркембай образы. Ол тура сөйлейтін, 'өжет, шыншыл, өр көңілді, ер намысты, қорлыққа төзбейтін қайсар, қажырлы, халық қамқоры бейнесінде көрінеді. Ол қылышынан қан тамып тұрған Құнанбайдан да қамықпайды, қайта әлденеше рет оны сөзден ұстап, зұлымдықтарын бетіне басады, ашықтан ашық бел байлап Құнанбайлармен соғысуға да әзір. Бұған Дәркембайдың Мекеге жүргелі тұрған Құнанбайға Қиясбайды ертіп барып айтқан сөзі дәлел. Халықтан шыққан қаһарман, еңбекші ер адамның характері Абайға шексіз ұнағандықтан, ұлы ақын өмір бойы онымен дос болып өтеді, көп нәрсені оған үйретсе, көп нәрсені одан, халық адамынан өзі де үйренеді. Абай оның қайыспас қайратынан, таптық кекшілдігінен, алмастай өткір уытты тілінен үйренеді. Еңбекші бұқараның мұң-мүддесін жоқтаушы Дәркембай халық даналығы мен халық тілінің бейнелі байлығын да бойына сіңірген шешен кісі. Ол мақал, мәтелмен де, тауып айтылған бейнелі теңеу сөздермен де ылғи дәл, тура басып, байлап сөйлейді. Мысалы оның «Желкем жауыр, әукем тозып, сірі болды», «Жеті бірдей атамнан жеті лақ алмастан, ұлардай шулап, тағы қалдым», «Тәңір-ай, айналаң өрттей жаулық болғанда, ортада қап отырған бір түп шидей, қалт-қалт күйіміз бар еді», «Бұл айтқаның, осы мынау тірсегі қиылған бөлтіріктей боп Ералыда шоңқайып отырып қалған көп жатақтың да сойыл соғары ғой», «Кеше құдіретті аға-сұлтан боп жүргізіп ең. Енді Құнанбай қажы боп алып, жүргізем деп барады екенсің. Білдім, құдай жолы емес... тағы да Құнанбайлық жолыңды жақтап барады екенсің ғой. Өлтірт, талат мына бөлтіріктеріңе», деген

Дәркембай сөздерінде ашы шындық, халықтық кек, уыт, ыза тиісті интонациямен, мiрдiн оғындай өткiр теңеу, баламалармен айтылған ғой. Осындай шынайы халық өкiлiмен қоян-қолтық араласып, дос, тiлектес болу ойшыл, ақын Абайдың көп қырлы бай характерiнiң халық негiзiнде бекуiне өзiндiк себiн тiгiзуi сөзсiз

Жасы жетпiстен аса қайтыс болғалы жатқан Дәркембайдың өмiрi мен мiнездемесi халық ұғымында қандай екенiн Базаралының Абай алдында толғаған мына бiр сыры сөздерiмен түйе қиын емес. «Қай қамауға түспеген Дәркембай едi. Бiрақ адам темiр емес қой. Көнiл қайраты болғанмен, көне шекпен етке лыпа бола ма? Өр кеудесiн iмейiн дегенмен, қара дауыл қоя ма? Айдалада қарда, қиян елсiзде бiр ұя қасқыр қамаса, адам құр қол болған шағында, жаяу қалған халiнде: жақсы болды не, мiнездi болды не, қымбат, керек болды не, оның бәрiнiң көмегi бола ма. Сондай кәрiлiк, жоқшылық, әлсiздiк, лыпасыз жүдеулiк, аштық деген сияқты қамаған қасқыр көп қой. Бәрiнiң жиылып кеп тұсап жыққанын көрмейсiң бе».

Осыны айтып отырған Базаралының образы да романда айрықша сәттi шыққан сәулеттi, өркешi биiк образ. Дәркембай бағытында алынғанмен, оның өзiндiк тағдыры, өзгеше қыры мен сыры бар: ол өжет, қайсар, өр мiнездi, халық кегiн кеудесiне түйген өрен; айдау, тұтқын көрсе де мұқамаған, мойымаған болат жанды күрескер, бұл дағы Дәркембай сықылды сөйлеп кетсе тiлмар, халықтың даналығын, бейнелi сөздерiн, мақал-мәтелдерiн еркiн игерген шешен.

Базаралының портретiнен-ақ оның дарқан бейнесiн тануға болады: «Кең мандайы аппақ боп айқындалған. Еркiн шабытты жүзiне жас шағының ажарлы қызғылт нұры шыққан Базаралы үлкен, кесек сұлу кескiнде. Көтерiлiп алған иығы мен кеудесi, мынау отырған барлық адамнан асып, биiк тұрғандай. «...Жұпыны киiм iшiнде болса да, халықтан шыққан Базаралы, хасиет ұлындай...» Бұл Базаралының қаторгадан қашып келген бетте Жiгiтек кедейлерiн бастап, өздерiне адам төзбес қорлық көрсеткен Тәкежанның сегiз жүз жылқысын қырып салып, соның жауабына келiп отырған кездегi кейпi. Мұндағы Базаралы бұрынғы Базаралы емес, қаторгада мектеп өтiп келген Базаралы, помещиктерiн ұлпы отанымен өртеп, өмiрбақи қаторғаға кесiлген Керала сықылды орыс крестьянына сабақ алып келген Базаралы. Оның ел iшiнде бұрын-соңды болып көрмеген жойқын зор күрес әрекетiне баруы соның нәтижесi болатын. Абай күрестiң мұндай түрлерiн Михайловтан естiсе, Базаралы сол күрескерлердi өз көзiмен көрiп, қайралып, катуланып келдi. Сондықтан да Базаралының Тәкежан жылқысына жасаған сұрапыл шабуылының сыры Абайға түсiнiктi. Ол бұл мәселеде ағасы Тәкежанды емес, ашынған Базаралыны қолдайды. Базаралы характерiнiң көп жақтары «Ботакөздегi» Амантай образына ұқсайды. Бұл образдың бостандық көксеген халық үшiн, халық кегiн тану үшiн және Абай образының халықтық негiзiн тану үшiн мәнi өте-өте үздiк.

М. Әуезов ескi дүниенiң сақшыларын да орасан күштi характерлермен берген. Оның iшiнде ең күрделi, кесек сiраз Құнанбай образы. Құнанбай образының типтiлiгi, тұтастығы, толықтығы туралы не айтса да сияды. Мұнан бұрын «Қамар сұлудағы» Жорға Нұрым, «Қалың малдағы» Тұрлығұл, «Ботакөздегi» Итбай, «Түнгi сарындағы» Майқан; «Еңлiк — Кебектегi» Кенгiрбай мен Еспембет

образдары өз кезінде, өз көлемінде қазақтап шыққан қанаушы озбырлардың кейпін жақсы бейнелеген образдар десек, Құнанбай образы соның бәрінен сомдалып жасалған тәрізді — теңдесі жоқ, көркемдік салмағы соның бәрінен асып түскен, жартастай жақпар образ. Қыртысы да қатпар, бүкпесі де көп. Қартайған феодалдық қоғамның қара күш, қатал мінез-қылықтары мен кулық-сұмдықтырының бәрін дерлік бойына жинаған Құнанбай характері Шекспир жасаған характерлердің галереясынан орын аларлықтай. Бұл образды жасауда Шекспирше қарыштау, Шекспирше характердің тұңғығына бойлау бар. Шынында Құнанбай бірыңғай жарсоғар озбыр да емес, жылмақай қу да емес, пасық сұм да емес. Өйткені күнде мұның бәрі саязға біткен жалаң, ұсақ сипаттар болар еді ғой. Шынжыр балақ, шұбар төс Құнанбайдың күз секілді шыңырау жаратылысына біткен сипаттар көп. Олар оңай көріне қоймайды, жайын балықша тереңге жасырынады, ал егер көріне қалғанда ол жарсоғарлық емес, тылсым ақылмен, бақай кулық емес, түпсіз зымияндықпен, уақ пасықтық емес, кісінің жаны түршігерлік қара жүрек қатықездікпен көзге түседі. Айбат шексе, айдаһар бейнесінде, дұшпанын қырына алса, жалғыз көзді тажал бейнесінде көрінеді. Керекті жерінде шешен, керекті жерінде тілсіз қаратас, тұнжыраған қара бұлт... Күні санаулы ескі дүниені қорғау үшін, шеңгеліндегі билік пен байлықты ұстап қалу үшін аузымен де, тырнағымен де аянбай іс-әрекет істейтін көкжал Құнанбай үстем таптың ең мықты тірегі. Оның арқырап, азынап тұрғанда Қодарды өлтірткен жан түршігерлік қылмысын былай қойып, қартайғандағы, қажы боп «тәубеге келгендегі» кезінің өзінде істеген қаталдығы Құнанбай характерінің тұңғық түнегін аңғартады. От басында тұралап жатып та Қаратайдың шағымы бойынша немересі Әмірді Үмітей қыздың тойында салдық құрып, ән салып, сүйіспендік сезімін байқатқаны үшін рақымсыз тұншықтырған тұсы қақпанға түскен кәрі қасқырдың қылығын көзге елестетеді. «Түн бойы шымылдықты бүріп отырған салалы сіңірлі саусақтар жас жігіттің алқымынан, жалаңаш мойнынан сығымдап қысып қалды. Қарт қолы әлі де, кәрі жыртқыш тегеурініндей күшті екен. Темір құрсаудай сығымдап ап кеп, буындырып, өзіне қарай сілке қысып, қинағанда босатар емес».

Абай міне, алдымен осы Көкжалға қарсы шығады. Құнанбайдың күдіретті аға сұлтан, Абайдың әлі буыны бекімеген балғын жас екенін былай қойғанда, Құнанбай — Абайдың әкесі. Бұл жәйт Абайға қосымша қиындық. Сол себепті де Абайдың тегеурінді әкесіне қарсылығын әуелі іштей, кейін сырттай келіспеу түріне айналады. Осы ұзақ бақасуда Абай әкесінің тәсілдерін қолданбайды, қайта оларды жазғырады, әшкерелейді. Әділеттіктің туын көтереді. Ескішіл Құнанбай қаншама күшті болғанмен, жаңашыл жас, өзі жалғыз және әлі әлсіз Абай жұрт көзінде бірте-бірте бел ала береді, ақыры оның мерейі үстем болып, азуы алты қарыс әкесін мысы жеңе бастайды. Осы бақастық ақыры, Әмірді Құнанбай тырнағынан Абай келіп босатқанда, араздық шегіне жетіп, Абай мен Әмір Құнанбайдың теріс батасын алумен «тынады».

Бірақ жеңілетінін мойындап, қол қусырған ескі дүние жоқ. Құнанбай шау тартқанмен, оның орнын басқан Оразбай, Жиренше, Майбасар, Төкежан, Әзімбай сықылды құнанбайшылар бар. Олар жаңалық атаулыға, Абайға қарсы, аш қасқырдай тісін қайрап, ашына шықты. Бұлардың дәл осы ерекшеліктерін М. Әуезов өте

орынды көрсеткен. Құнанбайдың жеткіншектері өздерінен бір буын бұрын жасаған жуан тұғыр мосқал ұстазының кесек қасиеттерін жаңа жағдайға сәйкес ұсақтап, бөлісіп алған секілді. Мысалы; Оразбай озбырлығы мен оजारлығын және зұлымдығын, жиренше айлакерлігі мен алаяқтылығын, Тәкежан баққұмарлығы мен тасбауырлығын, Әзімбай арсыздығы мен арамзалығын деген сияқты. Әрине, бұл пышақ кесті бөліс емес. Тек арқайсысына басымырақ тиген үлестер. Пасықтық, ынсапсыздық, дүниеқорлық, қараниеттілік, қаныпезерлік сияқты қылықтар мен мінездер бәрінен де мөл-мөл табылады. Осы бәріне тән қасиеттер әрқайсысында әр түрлі ерекшеліктерімен берілгендіктен, құнанбайшылар бір-біріне ұқсайды да, ұқсамайды да. Әдеби терминмен айтқанда, бұлар бір бағыттағы ұқсас типтер, сонымен қатар өзіндік ерекшеліктері бар, нақты, жанды дара образдар.

Құнанбайлардың өмірден әлдеқашан аласталғаны белгілі. Алайда, көркем сөз шебері жасаған әдебиеттегі Құнанбай мен құнанбайшылардың типтері Макбеттің, Тартюфтің, Фамусовтың, Иудушканың типтері сияқты ұзақ жылдар өмір сүрмек, өйткені бұлар шын көркем өнер образдары, сондықтан олар оқушыға эстетикалық әсер беруін қоймайды, өткен өмірдің терең сырын танытады және сонымен қатар бұл типтердің бүгінгі өміріміз үшін де актуалдық мәні бар. Бұлар осы күнгі адам мінезіндегі ескілік қалдықтарының түп тамырын қопарады. Сонымен, ұнамды образдардың шоқысы Абай, ұнамсыз образдардың шоқысы Құнанбай — екеуі екі дүниенің сандақты белгісі іспетті. Бірі ұясынан шығуға ұмтылған — күн, бірі шығар күнге бөгет жасағысы келіп түнерген түнек секілді. Біз «Абай жолы» эпопеясын жарты ғасыр қазақ өмірінің панорамасы десек, әлгі екі белгіні сол панорамаға бірі жарық, бірі қараңғы түсіріп тұрған образдар жүйесі деп аламыз. Өйткені жарық пен көлеңкесіз картина болмайтыны белгілі ғой.

М. Әуезов эпосының негізгі идеялық желісі осы Абай тобы мен Құнанбай тобының, яғни жаңа дүние мен ескі дүниенің тынымсыз тартысына және еңбекші халық пен қанаушы таптың арасындағы бітімсіз қайшылықтың қабындай, шиеленісе түскен тарихи жағдайды суреттеуге құрылғаны жоғарыда айтылған. Ал енді сол желі бірден қасқайып тартылған желі ме, жоқ оның әзірлігі болды ма? Абай тобы мен Құнанбай тобы дегендер табанда құралып, табанда жіктелген топтар ма, жоқ оның алдынала әзірлік жағдайы болды ма. Әрине, екеуінің де үлкен және ұзақ әзірлігі болды. Ол әзірлік «Абай» романының екі кітабында суреттелген тарихи өмір жағдайы еді. Мұнда әлгі әзірлік процесінің өзегін салған образдар, бір жағынан, дәурені жүріп тұрған азуы алты қарыс аға сұлтан Құнанбай мен оның бірде тату, бірде араз үзеңгілес замандастары Байдалы, Байсал, Сүйіндік, Қаратай, Құлыншақ, Бөжей сияқты ру басшыларының кесек образдары болса, екінші жағынан, түнек заман айналасына нұр шаша бастаған азамат ақын Абайдың жарқын образы және оның осындай адам болып өсуіне ықпал-әсері, қатысы болған тәрбиеші ортаның ізгі адамдары: Зере мен Ұлжанның, Шөже мен Біржанның, Базаралы мен Дәркембайдың, Абылғазы мен Балағаздың, Михайлов пен Долговтың, Тоғжан мен Әйгерімнің, Салтанат пен Қуандықтың, Оралбай мен Керімбаланың образдары.

Ру тартысын қоздырған Құнанбай мен оның замандастарының арпалыс әрекеттері сол әрбір ру ішіндегі еңбекшілердің таптық сезімін оятуға себепкер болғаны «Абай» романының өзінде-ақ бай-

қалатын-ды. Мұнда ру тартысы тек ру басшыларының ғана пайдасын көздейтінін бір кезде азғыруға ерген кедей ауылдар бірте-бірте түсіне бастайды. Сол сықылды Абай да Құнанбаймен белдесіп майданға шықпаса да, әр жерде-ақ онымен қағысып, түйісіп отырады. Мұның бәрі алдағы үлкен күрестің, Тәкежан, Оразбай, Жиренше, Есентай, Әзімбай сияқты ашынған жауларға қарсы ұзақ және қиын әлеуметтік күрестің іштей әзірлігі болатын.

«Абай» романының соңында данышпан Пушкиннің ардақты Абай арқылы қазақ сахарасына алғаш Татьянасын жетектеп кеп, асыл жырларымен қазақ халқының қадірлі ақыны болғанын, қазақтың адал ұл-қыздарының ыстық жүрегінен орын алғанын Әуезов жан тебіренерлік тамаша көркем, нәзік, әсерлі суретпен көрсеткен. Бұл суреттен де біз Абайдың Пушкин сықылды дана ақын болғалы тұрған және алдағы үлкен ақындық жолға түскелі тұрған кезеңінің аяқталған әзірлігін көреміз.

Сондықтан да жазушы «Абай» романының эпилогында Абай қиялын келешекке меңзеп: «Шабытты ақын көңілі қазір көз алдында дала емес — теңіз, кең тыныш теңіз жүзін көргендей. Сол теңізге, өмір тарих мол мұхитында бір кеме, жалғыз жалауын көтеріп жол тартты. Алға басты, белгісіз болса да, ғажайып шұғылалы бір жағаға ұзақ сапарға басты ол кеме. Жағалауында «тартыс», «үміт» деген ұран бар. Халық үмітін үстіне арқалаған сол кеме «келешек» деген жағаға қарай тартты. Бұл «Абай кемесі» кең жарқын әлемге сенімді, түзу жол салып, маңып барады. Алға барады. Алға барады, ұзап барады...» — дейді.

Бірақ алда «шұғылалы жаға» әлі алыс екен, «түн-түнегі» мен «күз — қиялы», «қапасы» мен «қастығы» мол өмір, тартыс деген ұзақ та қиын жол бар екен. «Абай жолы» романында М. Әуезов енді соның панорамасын ашады. Онда бұрын «Абай» романында ұшыраспаған жаңа орта мен тың жағдайлар, бейтаныс адамдар мен оқиғалар суреттеледі, мешіт, ондағы хазірет, халпе, ишан, молдалардың жан түршігерлік сойқан, қарау қылықтары, қала еңбекшілері мен затон жұмысшыларының аянышты, ауыр тұрмыс халдері, ел басына келген індет — оба, жұт, аштық тағы басқа апаттар патша үкіметінің халықтан алатын алым-салықтары, чиновниктердің зәбірі, Жетісу қазақтарының тұрмысы, жауларының Абайға істеген жаңа қастықтары, жаққан күйе, жапқан жалалары, Мәкеннің махаббатын, бас бостандығын жақтаған Абайдың жұмысшылармен бірлесуі, жұмысшылардың орыс шаруаларымен тізе қосысып, қиянатшыларға қарсы шығуы, Оразбай сияқты саудаға бейімделген дала байларының айдап салуымен елдің берекесін алған ұры-қары, бұзық, барымташылардың бәле-батпан әрекеттері — мұның бәрі өмірдегі өзгерістерді аңғартады. Осы орта, осы жағдай, осы күресте көрінген діни басшылардан Ақишан, Сармолла, жұмысшылардан — Әбен, Әбді, Сейіл, Сейіт; Абайдың жаңа орыс достарынан — Павлов, Александра Яковлевна; қарақшы, бұзықтардан — Қордабай, Дайыр, Мыңжасар; жаңашыл жастардан — Қәкітай, Мұхаметжан, Әбіш, Мағаш, Дәрмен образдары — жаңа елеулі образдар.

Бұл образдардың жеке мінездемесін беріп жатпай, жалпы айтатын бір сөз — бұлар XIX ғасыр мен XX ғасырдың шекарасындағы тарихи жағдайдың сыпаты мен сиқын беру үшін жасалған образдар. Сондықтан 30—40 жыл бұрынғы өмірді суреттейтін «Абай» романының біріңші кітабындағы характерлерден олардың көп айыр-

масы бар, өйткені олар заман туғызған ірі өзгерістер мен жаңа белгілерді бейнелейді. Басқаны былай қойғанда, тіпті екі романда қатынасын Абайдың өзі соңғы романда қаншама жаңалықтарымен көрінген.

Сондай-ақ феодализмнің арқыраған адуыны, көкжал бөрісі Құнанбай мен оның сақа замандастарының соңғы романда дәурені бітіп, сахнадан таюы, олардың орнын азғындаған, бықсық, жымысқы, қорқау қасқыр секілді құнанбайшылардың басуы, ал бұларға қарсы Абай төңірегіне ұйысқан еңбекші халықтың игі жақсы ұлқыздарының көбейе де көтеріле түсуі — Құнанбайлар дүниесінің күні кеш тартып, Абайлар дүниесінің таңы саз беріп ата бастағанының нышаны еді. Бірақ Абайлардың ескілікпен күрес күші әзір тең емес-ті. Ескі дүние қаңтардағы қыс тәрізді, әлі азынаған күшінде болатын. Оның мықты екені рас. Патша үкіметі де сол дүниені қолдайды. Сондықтан ескі дүниенің дүлей өкілдерін жаңа дүние жаршыларының тура мағынасында жеңуі ол заманда тіпті де мүмкін емес еді. Абайдың жеңісі көбіне тек моральдық жеңіс, тек ой ұтысы болып келеді. Абай «өз» туыстарымен, «өз» табының өкілдерімен күрескенде, оларды жығып көзге түспейді, жығатындығына сендіріп көзге түседі, өйткені Абай ісі әділ іс, ал әділдік келешекте жеңбек. Міне, тарихи шындықтың мағынасы, даму заңдылығынан туатын меже, перспектива осы болатын.

* * *

«Абай жолы» эпопеясының төрт кітабына енген оқиғалар мен эпизодтар саны, қатысушы адамдар саны ұшан-теңіз көп. Олардың бәрі өзара сабақтас. Шығарманың ұзақ сюжеттік желісінен шашау шығып тұрған бірде-бір құбылыс таппайсыз. Әрқайсысы өз орнында қажет қызметін атқарып, композициялық құрылысқа кірпіш боп қаланғандай. Керегесі кең жайылған алып шығармадан ұлан-асыр қоғам өмірі өріс тауып, орын тепкен. Абай өмірі шығарма құрамындағы құбылыстардың бәрімен де тікелей, не жанама түрде байланысты, қалай да болса қатысты. Осындай байланыста Абай образы халық өмірінің үлкен бір дәуірін ақындық көзден өткеріп суреттеу үшін өте қолайлы жағдай болғанын жазушының өзі де жақсы түсіндіреді. «Кең құлашты жастар мен сәтті таңдалған герой» (ерекше тұлға, ұлы ақын, парасатты философ, халық қорғаны), геройымның өзі қаласын-қаламасын, өз замандастарының күллі қайғысы мен қуанышын өз жан-сезімінен өткізіп отыруға мәжбүр болған, сол үшін соққы үстіне соққы қорғен аянышты, қиын тағдыры маған қазақ халқының өткен жолы мен күресін қызықты баяндауға жақсы жағдай жасады».

Мұндай жағдайды тауып, оны алуан арқаулар арқылы Абай жүрегімен жалғастыру әрі көрегендікті, әрі зергерлікті керек қылатын өнер. Ұлы суреткер М. Әуезовтың керемет композиция құру шеберлігі романның ішкі бірлігін нығайтып, ішкі аумағын кеңейтті. Әдетте композициялық шашыраңқылық шығарманың жалпы бүтіндігін бұзып, одан алынатын әсерді де шашыратады, сөйтіп шығарманың ішкі аумағын тарылтады. Ал «Абай жолы» романы сырт көлемінің үлкендігімен ғана емес, композиция шеберлігі жасаған ішкі кеңістігімен де аясына бірнеше романдық оқиға мен тартыстар сыйғызған. Мысалы, басқаны былай қойып, бір ғана махаббат ізін-

дегі драмалық ситуациялардың өзі төрт романға материал боларлық (Оралбай мен Керімбаланың, Әмір мен Үмітейдің, Салиха мен Шалдың, Дәрмен мен Мәкеннің тарихы). Осылардың бәріне Абайдың қатысы бар. Оның бұл қатысы — көп мәселелер ішінде әйел теңдігі мәселесіне де көзқарасын толық анықтап, Абай образының әлеуметтік мазмұнын тереңдете түскен.

Төрт кітап роман-эпопеяның стильдік бірлігі де композициялық бірлігімен сабақтас. Кейде стильдік бірлікті стильдік біркелкілік деп ұғынатындық бар. Дұрысында ол міндетті біркелкілік емес, барлық элементтер мен компоненттерді бірлестіріп, әрбір характердің осы тұстағы, осы жағдайдағы нақты күйінен айқын анықтай білу ғой. Ендеше, он үш жастағы бала Абай мен қырық жастағы ақын Абайдың, елуден асқан ойшыл Абайдың айнала дүниеге көзқарасы, өмір құбылыстарын сезінуі, сөйлеу машығы біркелкі болуы тіптен мүмкін емес. Бұл ретте М. Әуезов жомарт суреткерге тән стиль оралымдылығын тауып, халық тілінен көркем бояу, сарын, құрал байлығының қазынасын ашты. Эпопеяның бірінші кітабында жас адамның көктем шағына лайық гүл шашқан балауса сезім, романтикалық сарын, ашық, жарқын суреттер мен образдар: желсіз түн, жарық ай, тасыған өзен, жасыл дала, көгілдір аспан, көкше тау, жиын, той, ат бәйге, балуан күрес, алтыбақан, ақсүйек, ән-күй, әзіл-күлкі, сырласу, сүйісу т. т. өзгеше көз тартады. Екінші кітабында есейіп ат арқасына мінген шақтағы талант иесінің толысқан творчестволық ой сезіміне лайық психологиялық толғаныстар, өмір сырын түйген, байсалды топшылаулар шындықты жіті көріп, дәл бағып айтатын байыпты реализм ерекше көңіл аударарды, ал соңғы екі кітабында — егде тартқан, «қартайып қайғы ойлаған» шақтағы халық қамқоры, қоғам қайраткері данышпан адамның күрделі ойлары, философиялық, даналық өсиеттері айрықша көкейге қонады.

Бұл бір ғана Абай өміріндегі өзгерістерге байланысты стильдік өзгешеліктер. Ал Құнанбайдың билерше сөйлеуі, Дәркембай, Базаралылардың байырғы халық тілімен сөйлеуі, Михайлов, Павловтардың логикалық топшылаулармен орысша ойлап сөйлеуі, молдалардың араб, фарсы сөздерін араластырып сөйлеуі, сүйіскең жастардың махаббат тілімен түсінісуі, оқыған жастардың сөзіне кітаби, әдеби элементтердің әсері, жұмысшылар мен шаруалардың, чиновниктер мен саудагерлердің ортасындағы кәсіпке байланысты диалектизмдер, әр қилы диалогтар, монологтар, авторлық ремаркалар, лирикалық шегіністер, параллелизмдер, ұзынсүре баяндаулар мен суреттемелер — мұның бәрі Әуезов тілінің шексіз мүмкіншілігін аңғартады. Сырт қараған кісіге бұлар стиль алалығы болып көрінуі мүмкін. Дұрысында олай емес. Бұл жазушы стилінің байлығы, оралымдылығы, көп қырлылығы. Стильдің құлпырып, әр кезеңдегі образдың характер ашу міндетіне сәйкес өзгеріп отыруы оның әрі композиция құрылысымен, әрі образ жүйесімен бірлігін дәлелдейді. Сонымен, композициялық бірлік сияқты стильдік бірлік те шығарманың ішкі аумағын кеңейтіп, оған ұзақ дәуірдің, үлкен өмірдің панорамасын сыйғызуға себепкер болған.

Роман — бейнебір көркем галерея. Галереяның жай қоймадан айырмасы — мұндағы картиналар мен портреттер белгілі жүйемен, тәртіппен орналастырылады да, олардың тарихтық, мағыналық, эстетикалық бірлігінен толық мәлімет, тұтас әсер туғызатын композиция құрылады. Сонымен бірге галереяда ілінген көркем шығармалардың жарығы мен перспективасы адам көңілінде қиялға, шабытқа

кеңістік жасайды. Шығарманың ішкі аумағы, ішкі кеңістігі дегеніміз осыған ұласады. Бұл аумақ, бұл кеңістік нағыз талантты туындыға ғана тән. Өмір материалы — адам тағдыры мен характері оған көп сыйып, көркем жайғасады.

Идеялық-көркемдік дәрежесі биік реалистік романда ішкі кеңістік әдеби образдардың типтік қасиеттеріне, терең психологизміне, компоненттерінің композициялық, стильдік бірлігіне қарай жасалады. Роман түгіл өлең жолы туралы А. Некрасовтың, «орын — сөзге тар, ойға кең» болсын дегені де осы мағынада айтылған ғой.

Шығарманың ішкі аумағының кендігі реализм өнерінің үлкен жаңалықты табысы. «Абай жолының» роман-эпопея жанрына жататындығының бір белгісі — оның сырт көлемінің үлкендігі болса (бұл шешуші белгісі емес), екінші маңызды белгісі — оның ұзақ дәуір, ұлы оқиғалар қамтыған сол ішкі аумағының үлкендігі. Шығарманың ішкі-тысты көлемді де, аумақты болуы өмір объектісін кең және терең қамту ғана емес, сонымен бірге әдебиеттің үш түрлі тегін де аралас қолдану деген сөз. Бұдан бұрын ескерткеніміздей, орыс совет романдарында орын тепкен тығғылықты жаңалықтың бірі онда эпос, лирика, драма элементтерінің бірімен-бірінің сабақтас жүруі десек, бұл құбылыстың әсіресе роман-эпопеяда кең орын алғанын атап айтуымыз керек.

«Абай жолы» эпопеясы ішкі сарайы кең, образдары мен характерлері психологиялық тереңдігін, диалектикалық даму заңдылығын сақтаған саңлақ та тұлғалы болғандықтан, мұнда басқа компоненттермен қатар кең құлашты эпостың аясында шиеленістер мен монологтар, төбірленістер мен толғаулар, махаббат күйлері жарасымды бірлік тапқан. Мысалы, бір жағынан, эпикалық кең жоспарда ас, той, барымта, төбелес, жұт, індет, съезд, сайлау сықылды ірі оқиғалар баяндалып жатса, екінші жағынан, солардың арасында бүрк етіп шыққан дау, талас, тартыс, кісі өлімі сықылды драмалық және трагедиялық жайлар суреттеліп жатады. Үшінші жағынан, романның бас қаһарманы сүйікті ақын Абайдың көңіл-күйі, жан құбылысы, жарқын ақындық сезімге бөленген табиғат, махаббат сырлары оқушы жүрегіне мөлдір бұлақтай құйылып, адамның ең нәзік эстетикалық сезімдерін оятып жатады.

Бұл М. Әуезовтың әрі көреген суреткер, әрі күрделі сюжет пен композицияның шебері екенін көрсетеді. Оның суреткерлігі, адам характерінің, тұрмыстың және табиғаттың толып жатқан көріністерінің көркем картинасын, бейнесін, кескія-келбетін өзінің нағыз ақиқат пішінінде суреттеуінен байқалса, ал композицияға шеберлігі — осының бәрі белгілі тәртіппен бір шығарманың тұяғасына сыйғызып, оларға жан беріп, өмір беріп, жұлын, жүйке, қан тамырларымен өзара байланыстырып шыға алатындығынан байқалады.

Қысқасы, эпопея әдебиеттің барлық жанрынан да жетілген жазушының серіінің танытатындай. Біресе лирик ақынның риясыз таза көңілінен ақтарылған нәзік жүрек сырын, біресе эпик әңгімешінің шымырлаған дария ағысындай шалқи толқыған сабырлы хикаясын, біресе жалынды драматургтің от шашып түтіккен өткір де ұятты диалогін кездестіресіз, біресе туған дала табиғатының әр мезгілдегі құшырған көң бояулы көріністерін суреттейтін тамаша пейзаж картиналарды көресіз, біресе эпопеядағы есебі жоқ көп, алақұл адамдардың әрқилы характерлерін, аз сөзбен қысқа қайырын, шебер түйетін дәлме-дәл мінездемемерді табасыз. Байқағыштық, көрегендік, сол байқап көргендерінің ішінен ең маңыздысын, түйін-

дісін тауып, саралап ала білушілік әсіресе реалист суреткерге ең қажет қабілет. Осы қабілет М. Әуезов туындысында айрықша көзге түседі. Шығарманың көркемдігі көп элементтерден құралады. Оның барлығы жазушының дүние тануына, өмір шындығын терең білуіне, қолданған әдеби әдісіне, талантына, шеберлік өнеріне байланысты екені белгілі. Бұл айтқандарды шығарманың көркем болып шығушықпауының негізгі себебі мен шарты деп білсек, М. Әуезовтың шынайы, көпқырлы талантын сипаттайтын шеберлік, амал-тәсілдері сан алуан.

Көркем әдебиеттің бірден-бір өзіндік құралы және көркемдіктің де басты белгісі — тіл ғой. Ал «Абай жолының» тіл байлығы мен тіл қолдану шеберлігі туралы қалай айтса да сыяды. Ол — қазақ халқының сөйлеу тілі мен фольклор, жазаба әдебиетінің сөздік қорын мол қамтып бойына сіңірген тіл. Сол себепті бұл шығарманы сөз байлығы жөнінде қазақ тілінің қымбат қазынасы дей аламыз. Бұрын көп оқушыларға белгісіз сөздер М. Әуезов романы арқылы қазақтың әдеби тілінен заңды орын алып, кең пайдаланып кетті. Сонымен қатар, бастапқы мағынасынан ажырап, көнерген сөздер де Әуезовтың қолдануында жаңа мағынаға ие болып, жаңғырып шыққанын білеміз. Мұның бәрі Әуезов тілінің сөздік, лексикондық жағы. Ал бірақ жазушының тіл шеберлігі оның лексикон байлығымен ғана өлшенбейді, сол байлықты жазушының шығармада пайдалану шеберлігімен яғни синтаксистік құбылысымен өлшенеді. Бұл ретте М. Әуезовтың шеберлігі ерекше.

Ал енді сол ерекшеліктер неге деп білу керек? Ол ең алдымен М. Әуезовтың творчестволық амал-тәсілдерінің ерекшелігінде, яки оның өзіне тән стиль ерекшелігінде. Біздің қазіргі қаламы төселген прозаиктеріміздің бәрінің де өзіне тән қалыптасқан стилі бар. Мысалы, кейбіреу жеңіл оқылатын сұлу ойнақы сөйлемдерімен, ажарлы, сырлы сөздерімен, афоризмдерімен, азылдерімен белгілі болса, кейбіреуі ойға, пікірге құрылған құнарлы, бірақ сырт жылтырағы кем, оқуға ауырлау, домбал, шұбалаң сөйлемді, қара дүрсін, жалпақ синтаксисімен, ал кейбіреуі диалогі басым, фразалары келте, тұжырымды, мақал-мәтелдермен сыналған, уақиғалы-қиымды сөйлеу тілінің құрылыстарымен белгілі. Бұл стильдердің әрқайсысының өзіндік орны, өзінше ұтымды жақтары бар. Сондықтан мынау артық, мынау кем деп алалау қиын. Ал М. Әуезовтың стиліне оралсақ, мұндағы интонация әрдайым уақиғаларының ауанына қарай екпінін өзгертіп отырады. Уақиға туралы автор әңгімелеп кетсе, ол да көсіліп сала береді, уақиға шиеленіссе, ол да шиыршық атады, уақиға жайылып, ағысын баяулатса, ол да мамырдайды. Әуезов тілінің бояуы көп, бірақ оны жазушы сараң қолданады, үнемдеп қажетіне ғана жұмсайды. Онда орынсыз лепіру, сезімсіз шарықтау, әдемі, әсем тіл үшін әдейі тырысушылық жоқ. Жазушының бай тілі тек картина жасау үшін, образ, характер жасау үшін қызмет етеді. Сондықтан ол түрін, түсіні, әрине, жағдайға қарай құлпыртып отырады. Мысалы, қатерлі уақиғаның қарсаңындағы кешкі көрініс мынадай үрейлі қара бояумен суреттелген: «Айсыз кеш, қомырқай ағаш үйдің қорасында қап-қараңғы боп тұнып қапты. Әсіресе төбесі жазық, бүйірі ашық лапас маңы күйедей қап-қара. Ондай тұстарға ұйқылы түн ұялағандай, желсіз, жұлдызсыз аспан да қазір меніреу қара... Жерге мүлде ентелеп төне түскен төрізді. Тек қава қаланың иттері тыным тапқан жоқ, бірін-бірі қоздыра, өшіктіре, өршелене үргендей болады... Осыдан басқа Құмаш қорасының ау-

ласынан білінген тірлік белгісі жоқ». «Абай жолының» соңғы кітабындағы осы бір картинаны «Абай» романының бірінші кітабында Абайдың Тоғжанмен кездескен кешіндегі картинамен салыстырсаңыз, бірінде «сүттей жарық, айлы түн. Таң әлі жоқ. Бірақ жоқ екенін білсе де, Абай әлдеқашан өзгеше «танды» сезеді. Күйік те, қуаныш та, азап та бар — жүрек таңы...» делініп, Абайдың риясыз таза жарқын махаббат сезімі суреттелсе, енді бірінде төбесіне қараңғылық пен қауіп төнген, қатерлі іске бел байлап қайғы күткен Дәрменнің албарлы күйі суреттеледі. Геройлардың көңіл-күйіне қарай алынған екі түрлі картина, айырмасы түн мен күндей, ақ пен қарадай қарама-қарсы картиналар. Міне, осыған орай жазушының тілі де бояуын мүлдем өзгертіп жіберген. Ал енді соның өзінде екеуіне ортақ негізгі қасиет бар, ол — Әуезовтің тілінің шыршадай қою, оралымдылығы, сөйлемдерінің қысқа, жұмыр, нәрлі, бейнелі боп келетіндігі. Былайша айтқанда, Әуезовтың проза тілінің Пушкин прозасы секілді қарапайымдылығы, реалистігі, көркем лаконизмі. Қазақ романының жанр, стиль ерекшеліктерін сырт көздің қалай көретінін білу үшін Румынияның сыншысы Еуген Марианның «Абай» романын талдаған мақаласынан мынадай бір үзінді алып қарайық: «Жазушыда анық қалыптасқан күшті драматургиялық қасиет бар, — дейді сыншы «Газета литерарнасында», — оның шығармасы қимыл-әрекет динамикасы қым-қиғаш шиеленіс, үлкен тартыс үстінде дамуымен оқшауланып тұрады. Жазушы оқиғаның өсіп, дамуын кәдімгідей табиғи түрде көрсетеді. Осының бәріне автордың үлкен шеберлікпен қолданған уытты, өткір сатирасын қосуымыз керек...

Романың тілі жатық, көркем, әрі шешен. Бұл оның поэтикалық ерекшелігі болып табылады. Оның баяндау мәнері сарқырап аққан өзеннің күшті ағысындай, негізгі геройының образына лайықты қабысып жатады».¹

Осы қысқа үзіндінің өзінде румын сыншысы қазақ романының поэтикалық ерекшеліктеріне жататын маңызды сипаттарын дұрыс тауып көрсете алған.

Суреткердің көркемдеу құралы, көріктену бояуы орасан мол. Бірақ мол екен деп, ол бұларды беталды баттастыра бермейді, қажетінше орынды жұмсап, үнемдеп пайдаланады. Мысалы, ұзыннан-ұзақ мағынасыз, сылбыр диалог мұнда жоқ, драматургияда қаламы төселген Әуезовтың романдағы диалогі де шағын, жұмыр, тұжырымды. Ол әрі оқиға желісін шиыршық аттырып, шығарманың динамикасын күшейтеді, әрі адам характерінің қырларын ашуға тікелей қызмет етеді.

«— Бар сөзің осы ғой, Тәкежан мырза. Зорлығына, содыр-сойқаныңа жауап та бергің келмейді ғой!

— Келмейді, уә, келмейді!

— Бермейсің ғой жауапты.

— Бермеймін саған!

— Шын бермейсің ғой, Тәкежан!

— Бермеймін, бермеймін.

— Жә, жетті! Сен де үш қайырдың, мен де үш қайырдым. Жетер шекке жетіскен екенбіз! Атадан ұл боп туғаным шын болса, тұнығыңды бір шайқармын, Тәкежан! Екі тумақ жоқ болса, екі өлмек те жоқ. Еркек болсаң, осы арадан көшпей отыра бер! — деді».

Міне, бұл Жігітек жатақтарының жеріне басып-көктеп қонған

¹ «Простор», 1962, № 3

Тәкежан мен оны көшірмек боп келген Базаралының арасындағы диалог. Мұнда қысқа да болса жалын атқан уытты сөздерден мәселенің бұдан кейін насырға шабатыны (Базаралы Тәкежанның 800 жылқысын қуып алады) және зорлықшыл Тәкежан мен халық қамқоршысы Базаралының қарама-қарсы характерлері айқын ашылып отыр.

Табиғат суреті мен адам портретін жасау жөнінде М. Әуезовтың шеберлігі алабөтен. Бірақ, бір қызығы, осының ешқайсысын жазушы дербес мақсат етіп алмайды. Мұның бәрі жазушының образ мақсатына бағынышты. Белгілі бір оқиғаның жағдайын, кейіпкерлерінің бейнесін, көңіл-күйін аша түсу үшін қажет болған тұста ғана автор табиғат көрінісін, адам пішінін геройының психологиялық жан құбылысына ұштастыра суреттейді. Мұнда да ол бояуын сараң жұмсап, азғана сипаттармен көп мәнді картина, образ жасауға ұста. Айталық, Құнанбайдың портретін жасауда жазушы оның жалғыз көзін сипаттау арқылы ақ даланы тітіренткен қатал да қаһарлы аға сұлтанның характерін қолмен қойғандай көз алдына әкеледі. «Сонда Құнанбайдың жалғыз сау көзі, оның көтеріңкі жал тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияктанады. Қоя берсін, салғырттығы жоқ, сергек, қатал күзетші. Жалғыз көз шүнет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады».

М. Әуезов суреттеген Тоғжан, Керімбала, Салтанат, Салиха, Үмітей сықылды сұлу қыздардың портреттері біркелкі емес, алуан түрлі. Оның себебі сол қыздардың образ ерекшелігіне, характер әрекеттеріне байланысты екені сөзсіз. Тоғжан мен Әйгерім ұқсас. Бұл ұқсастық Абай махабатының логикасынан туған қисынды қажеттік еді. Басқаларында мұндай ұқсастық жоқ. Әсіресе көз бітісінде ұқсастық жоқ, өйткені суреткер көз бітімін характер өзгешелігіне сабақтас алып қарайды. Мысалы, Тоғжан мен Әйгерімнің көздерін «әдемі қара көз», «кішілеу қара көз», «ұялы қара көз», «нәркес көз», «сыпайы қарайтын, ойлы, нұрлы көз» деп сипаттаса, Салтанаттың «сәнді салмақпен, баяу төңкеріле қарайтын үлкен қой көздерінде назды, нәзік сүйкімділік бар»,— деп түйеді. Ал Салиханың көз сипаты өзіне басқа, «Салиханың үлкен тұңғық қара көздері өзгеше екен. Ойлы оты бар, нұрлы көз. Ұзын, жиі кірпіктері, көзінің онсыз да үлкен қарашығын қоңыр көлеңкелендіріп, әсіресе терендетіп көрсеткендей. Мұндағы «тұңғық», «ойлы», «оты бар» «қоңыр көлеңкелендіріп», «терендетіп көрсеткендей» деген сипаттар жай айтылған емес. Осының бәрі қосылып, көп қайғы тартқан, мұң шеккен қыздың ішкі жан дүниесінің айнасы іспетті сыр ашып тұр. Жазушының өзі де солай топшылайды: «Бұл ренжігіш, немесе көп мұң мұндап қалған жас жүздің ішкі шерін танытады»... Сайып айтқанда, «Абай жолы» эпопеясының көркемдік ерекшеліктері бұл шығарманың үздік таланттан туған жеміс екенін танытумен қатар, социалистік реализмнің сансыз көп қыры мен сарқылмас мол мүмкіншіліктері барын аңғартады.

* * *

Социалистік реализмнің ұлы туындысы деп танылған «Абай» жолы романында шынайы шыншылдықпен бейнеленген қыруар картина, образ, характерлерді айқындай түсіп, эстетикалық әр,

өсер беретін айрықша бір жылы леп пен көтеріңкі сарын бастап аяқ үзілмейді. Ол — Абай образының арқауы етіп алынған лиризм мен романтикалық арман, қиял. Бұл қасиеттер, бір жағынан, Абай жанының диалектикасын, Абай поэзиясының сырын сезінуге жәрдемдессе, екінші жағынан, Абай арманын болашақ шындықпен сабақтастырады. Баста тастақты жарып шыққан шыбық шынардың образы мен романның ақырында өсіп, қартайып, бұтақтарынан айрылып мерт болған, кейінгіге тек ұрығын қалдырған бәйтерек шынардың образы да осы мақсатты көздейді. «Абай» романының эпилогындағы келешекке мәнзеген «Абай кемесі» болсын, «Абай жолы» романындағы Абай арман еткен «жарқын таң» болсын, Абай образына нұр беріп, оның асыл арманын біздің заманымызбен үндестіріп тұр. Күннің көзі бұрын түсетін асқар таудың төбе шыңындай замандастарыңдай озық тұрған Абай қараңғы түнекке жарық іздеп шарқ ұрады, халық қамын ойлап, қан құсады, зар шегеді. Сонда оның қырағы көзі жұрттан бұрын болашақты шалды, алыстағы шұғыла шашқан әділеттік пен адамгершілік кемеріне үміт жүгін артып, қиял кемесін аттандырды. Сод бір қиын да қиыр жолда Абай не тапты. Асыл арманың тапты, тапты да табысты, өзінің миллиондаған мұрагерлерін тауып, мәңгілік туысты. Міне, бұл жөнінде «Абай жолы» романының Абайға істеген қызметінде шек жоқ.

Қайтыс боларынан бір жыл бұрын «Литературная газетада» жарияланған әңгімесінде марқұм М. Әуезовтың өзі былай деп еді: «Сүйікті геройым, құрметті Абайға ой-қиялым жиі-жиі оралып отырады. Абай үшін қуанам. Оқушыларға... мына бір шамалы ғана еңбегімнің арқасында бұрынғыдан да гөрі жақын туысып келгеніме, қуанам. Ол миллиондаған дос тапты. Абай табысының ең үлкені осы», Абай дүниеден қайтар шағында ұшқыр қиялымен алдағы арманын — алтын арай таңды көріп, мынадай суретті көз алдына келтіреді: «Тек алыста, көз ұшында, қияда ғана, әзір бергі бетін түн түнегі басқан биік қоңыр бел бар. Соның ар жағынан алтын арай жарқын таң, түн түнегің азада серпілтіп, баяу көтеріп жеңіп келе жатқандай. Абай бар ойы, бойымен сол арай алыс таңға құбыласындай бой ұруда».

Міне, бұл өмірден озған акын қиялы. Сұм заманда мұратына жете алмай, қайғы-қусадан, қорлықтан мерт болған «жүрегі қырық жамау» ұлы адамның өлім құшағына еніп жатып, жарық болашаққа ұшырған арман құсы, шексіз сенімнің келешекте түскен сөнбес сәулесі. Осы сәуле емес пе өлген Абайдың есімі мен идеясын қараңғы түнектен алып шығып, келешек ұрпақтарға жеткізген? Осы қиял емес пе өткен өмірдегі Абай арманын, халық мұратын біздің заманың алтын арай таңымен ұштастырған? Абай реалистік образына рух беріп, жан беріп, өрлендіріп тұрған да осы романтика ғой. Мұның өзі шындықтан озып, оқушыны жарыққа жетектейтін, өрге өрлетіп, алға шақыратын өрен қиял, революциялық романтика социалистік реализмге жат емес, қайта төн екенін талай рет ескерткен М. Горький сөзін жандандыра түсетіндей: «Юманите» газеті «Абай» романы француз тіліне аударылған тұста: «Абай арманға бөлейтін кітап, «Абай» қазақтың «Иллиадасы,^{1/} деп тамаша тауып айтқан. Осы пікірді қуаттап, анықтай түскен француздың белгілі жазушысы Жан Спангаро былай депті: «Бұл әрі қызық оқиғалы

¹ «Юманите», 1960, 19 август.

роман, әрі халық өмірі туралы эпос... Өткен заманның ащы да сиқырлы ароматына толы Әуезовтың бұл тарихи романы бүтіндей болашаққа меңзеген туынды... Социалистік реализм әдісінің қасиеті осы ғой...¹ Шынында да бұл романды бүгінгі күн үшін актуальды еткен, орасан тәрбиелік, эстетикалық мәні бар халықтық, партиялық туынды еткен сол социалистік реализмнің қасиеті.

Эпопеяның алғашқы кітабы жарық көргеннен бастап, осы күнге дейін отыз жылдан астам уақыт өтті. Бұл екі арада роман әуелі орыс тіліне, кейін ондаған туысқан совет халықтары мен шетел тілдеріне аударылып, дүние жүзіне, әйгілі де сүйікті шығарма болып алуы да сол себептен. Абай туралы эпопеяны көп ұлтты совет әдебиетінің А. Фадеев, М. Шолохов, К. Федин, Н. Погодин, Вс. Иванов, Н. Тихонов, Б. Горбатов, Қ. Симонов, Мехти Гусейн, Айбек, А. Тоқамбаев, Б. Кербабаев, А. Файзи сықылды көрнекі өкілдерімен қатар жер жүзі әдебиетінің Назым Хикмет, Луи Арагон, Анна Зегерс сықылды атышулы, ардагер жазушылары да өте жоғары бағалап, шығарманың тамаша қасиет, сипаттарын атап көрсетті. Олар шығарманың әр қырынан келіп, бірі-бірі пысықтап, жандандыратын да, еселеп толықтыратын да құнды пікірлер айтты. Оның бәрін бұл жерде тізіп, талдап жату мүмкін емес. Тек кейбіреуін ғана мысал үшін ауызға алса болар еді. «Правда» газеті: «Абай» романы қазақ әдебиетінде ғана емес, бүкіл совет әдебиетінде үлкен оқиға» десе, М. Шолохов оны «совет әдебиетінің нағыз талантты шығармаларының бірі»,²— деп бағалады. Н. Тихонов бұл роман-эпопеяны «тым ірі совет жазушысының творчествосындағы ғана үздік шыққан шығарма емес, бұл өзінің айқын көркемдік қасиеттерімен біздің бүкіл көп ұлтты әдебиетімізде айрықша көзге түсетін шығарма» десе, Всеволод Иванов оны «поэзиялық туынды», ұлы құбылыс, әнжыр туралы роман,³— деп бағалады. А. Фадеев: «Патша заманында тек 1,5 проценті ғана сауатты болған қазақ халқының әдебиетінде қазір тамаша романдар пайда болуда. Солардың бірі Мұхтар Әуезовтың сол халықтың өткен ғасырда өмір сүрген таңдаулы классик ақыны туралы жазған «Абай» романы десе, Б. Горбатов: «Орыс мәдениеті мен оның озат адамдарының Абай үшін және қазақ халқы үшін қаншама зор игілікті іс істегенін Әуезов тамаша етіп көрсете білген... Тарихы шындықтың шеңберінен шықпаушылық романды шын мәніндегі осы замандық шығарма еткен»,— деген еді. Ал К. Симонов: «Қазақтың ұлы ағартушысы Абай образын романның негізгі өзегі ете отырып, автор сонымен бірге халық өмірінің картинасын және мейлінше жомарт көрсетеді. Абайдың ұлылығының өзі оның халқының мұқтажы мен болашағын әрі дұрыс, әрі көрегендікпен ұға білуінде жатыр» десе, Л. Соболев: «Мемлекеттік сыйлық алған бірінші қазақ романының Абай Құнанбаев жайындағы роман бөлуінің ерекше маңызы зор. Өз кезінде Абай сахнаға Пушкин Татьянасын әкеп, өз халқын орыс әдебиетімен таныстырған еді, оның ұрпақтарының бірі қазақ жазушысы Абайдың өзін көп миллионда-

¹ Бұл және бұдан кейінгі шетел баспа орындарына жарияланған пікірлер Б. Невскаяның («Простор», 1962, № 8) мақаласынан алынды.

² Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Стен. отчет. М., 1956, стр. 375.

³ Вс. Иванов. «Роман о песне»— «Литературная газета», 1944, 10 ноября.

ған орыс оқушысына таныстырып отыр»,— деді. Бір-біріне қайшы келмейтін, қайта толықтыра түсетін бұл пікірлер көп қырлы қазақ романын әр қырынан алып дұрыс сипаттаған.

Осыған жалғас енді туысқан ұлт әдебиет өкілдерінің пікірін алып таныссақ, олардың романды жоғары баға беруімен бірге, М. Әуезовті өздеріне ұстаз тұтатынын көреміз. Шыңғыс Айтматов, Асқад Мұхтар, Ахмет Файзи сықылды талантты прозаиктердің творчествосына М. Әуезовтың игі әсер, ықпалы барлығын байқау қиын емес. Бұл факт қазақ әдебиетінде пайда болған ұлы туындының көп ұлтты совет әдебиетінің көрнекті табысы болуымен бірге, сол одақтық әдебиетті бұдан былай өсіруші фактордың біріне айналғанын дәлелдесе керек.

«Абай жолы» романын көп ұлтты совет әдебиетінің көп бұтағының бір бұтағы қазақ әдебиетінен туған тамаша жеміс, бұл жеміс бүкіл совет әдебиетінің дүниежүзілік данқына үлес қосып отыр. Оның үстіне бұл эпопея туған қазақ халқының өмірін, тарихын әмбе әлем оқушыларына таныстырған тұңғыш шығарма. Ағылшын тіліне аударылып, Қанадада шыққан «Абай» романы мен оның авторы туралы «Нозен Нейборг» журналының жазғаны өте дұрыс және әділ: «Бұл біздің бірінші қазақ авторымыз. Оқушыларымыз сіздерге қазақтың ұлы ақыны Абай туралы ағылшын тілінде шыққан ғажайып романның бірінші басылуын мақтанышпен ұсынып отырмыз.

Өзгеге көңілім тоярыс,
Өлеңді қайтіп қоярыс,—

деп жалынды жыр жазады екен ақын. Абзал жанды ақынын халқы ұйып тындаса керек. Қазақ дегеніміз қандай ержүрек, неткен кеңпейіл, өнерлі халық. Бұл туралы бұрын-соңды мардымды ештеңе білмегенбіз. Халық өмірі жан толқытарлықтай жақсы суреттелген, көркем кестеленген «Абай» романы арқылы сіздер қазақ өмірімен танысасыздар».¹

Романның осы айтқан жан толқытарлық, керемет көркемдік қасиеттері, шындықтың ақиқатын суреттеу шеберлігі, өмір құбылыстарын адам характері арқылы терең де толық бейнелеуі, оның шынайы халықтық шығарма екендігі — осының бәрі қазақ эпопеясының барлық жерде күдіретті ықпалы мен әсерлілігінің ең басты себебі болып табылады. «Абай жолы» социалистік реализмнің үздік жеңісі бола тұра, осы әдістің түрі, стилі, құрал-тәсілдері ұшан-теңіз бай әдіс екеніне даусыз дәлел. Және, сонымен қатар, социалистік реализм шығарманың ұлттық ерекшелігін жояды-мыс деген дұшпандардың өсегінің өтірігін ашатын шығарма. Өйткені оның ең асыл қасиетінің өзі осы ұлттық ерекшелік деген проблеманың дұрыс, жақсы шешімін тапқандығында жатыр. Мұнда терең социалистік мазмұн өзіне сай бай ұлттық форма тауып, қиысқандықтан да оны социалистік реализмнің ірі көркемдік жеңісі деп білеміз ғой.

Мұнда шығарманың ұлттық ерекшелігі яғни жағдай мен геройлардың ұлттық характерлер ерекшелігі, олардың өзіндік өзгеше қалпына, сөздеріне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, әдетіне байланысты ерекшеліктің түрлері көркем шығарманың коммунистік идеялылығына, тарихи шыншылдығына кесір келтіріп тұрған жоқ, қайта

¹ «Литературная газета», 1961 г.

соған себін тигізіп, қолғабыс етіп тұр — шындықты көркем бейнелеудің бұл жерде ең қажетті құралы болып тұр.

«Абай жолы» романы мынадай бір түйінді пікірдің дұрыстығына айғақ бола алды: нағыз ұлттық, шынайы халықтық, партиялық шығармаға ұлттық шағындық, үстірттік сықылды ұғымдар мүлдем жат. Нағыз ұлттық шығарма өзінің идеялық және эстетикалық ықпал, әсерімен жалпы интернационалдық рухта қызмет ететіні анық.

Сол себепті қазақ халқының ұлттық топырағында туған және халық рухынан нәр алған көркем эпопеясы дүние жүзінің барлық халықтарына бірдей ұғымды да түсінікті. Оның тағы бір себебі бар. Мұнда ұлттық қасиеттер айқын көрінумен қатар, адам баласының баяғыдан бері ең игі талап, ой армандары да жақсы орын тапқан. Бір кезде Шекспир, Гете, Бальзак, Анатоль Франс, Роллан жасаған образдар мен орыстың ұлы классикалық әдебиетінде көп кездесетін дүние жүзі оқушыларына таныс сарындар мен идеялар (кәдуілгі В. Белинский айтқан «жалпы адамдық» идеялар) қазақтың ұлттық ұғым, сезімдерімен өріліп, орынды да жарасымды берілген.

Халықтың көбі хат танымайтын, қазақ дейтін қараңғы, мал баққан көшпелі ел. Үйі де, киімі де, тұрмысы да, салты да, тіршілігі де, тартысы да, тілі де, діні де, түсі де — бәрі де алабөтен, өзгеше. Қысқасы, тарихи ерекше өмір сүрген, айрықша географиялық және этнографиялық жағдайы бар, дәуірлеген қанаушы бай, билері мен молдалары бар, сахарادا азап шеккен еңбекші адам, момын да дарынды бұқарасы бар қазақ халқы сырт көрінісінде ешкімге ұқсамайтын сияқты. Бірақ жіті суреткер сырт көрінісімен қалған жоқ, халық өмірінің тұңғышына барды, адамның ішкі дүниесіне үңілді, адам жанының, адам характерінің әрқилы астарын, қалтарысын, сырын ашты. Сөйтсе, адам қайда да адам екен. Сырты «бөтен» қазақтың ой-пиғылында, сезімінде, арман-мұратында, бүкіл адам баласына тән қаншама ұқсастық бар дейсіз. Әуезов бейнелеген Зере, Ұлжан, Иіс пен Горький бейнелеген Қаширина, Ниловна сықылды аналардың аналық сезімінде; Әуезов бейнелеген Тоғжан, Керімбала, Әйгерім, Салиха, Салтанат пен Шекспир, Гете, Роллан бейнелеген Джульетта, Маргарита, Антуанетта сықылды қыздардың кіршіксіз таза махаббатында; Әуезов бейнелеген Абай мен Шекспир, Гете, Роллан бейнелеген Ромеоның, Гамлеттің, Фаустың, Жан Кристофтың толғанған жан тебіреністерінде ұқсастық жоқ деп кім айтады? Бұл не? Бұл — қазақ адамының ұлттық өзгешелігімен бірге оның бүкіл адамдық қасиет, сипаттарын әлемге әйгілі ету, қазақ адамының рухани дүниесін социалистік гуманизм биігінен жер жүзіне таныту.

Қазақ эпопеясының дүние жүзілік даңқы да, Әуезов образдарының дүние жүзі әдебиеті жасаған бүкіл адамзаттық мәні бар образдар галереясынан орын алатын себебі де міне осыған байланысты.

Социалистік гуманизм мен интернационализмнің елеулі жеңісі боп табылған қазақ романының дүние жүзілік беделіне тірек тағы бір себеп бар. Ол мынау: романдағы жетекші сарынның бірі — халықтар достығы, нағыз ізгі сезім. Бұл сезім романның барлық тарауының жұлыны секілді, шығармаға айрықша үлкен тыныс, жылылық леп беріп тұрған ұлы сезім.

Қазақ халқының озық ойлы ұлдарының өткен заманда орыс мәдениетіне бой ұрып талпынуы, сондай-ақ саналы орыс адамдарының езілген қазақ еңбекшілеріне деген қашаннан адамгершілік көзқарасы, туысқандық жылы шапағаты екі халықтың ежелден бір-біріне

достық бейімін көрсетсе, осы тарихи табысқа қазақ халқының ұлы орыс халқымен әуел баста достасу кезеңін Мұхтар Әуезов романында сәтті суреттеп көрсеткен. Осы күні достықтың жоғары шыңына шыққан советтік социалистік ұлттардың мызғымас биік тұрғысына қарап сипатталған тарихи шындық, аға орыс халқының көмек, жәрдеммен жарық болашаққа ұмтылып, қараңғылыққа, қанауға, зорлық-зомбылыққа қарсы күрескен халық өкілдерінің шынайы образдары қазақ эпопеясын бүгінгі күннің рухында жазылған, интернационалдық мәні бар шығарманың қатарына қосады.

Романның интернационализм және осы күнгі советтік заман рухында жазылу себебі өзінен өзі түсінікті. Мұнда біз лыпылдап соғып тұрған совет жазушысының тамырын сезінеміз, марксизм-ленинизм философиясын қару етіп, тарихи шындықты суреттегенде өмірге коммунистік дүние тану тұрғысынан жарық түсірген, барлық мәселелерді осы күннің көзқарасымен шешетін партиялық жазушының жүрек дүрсілін танимыз. Міне осы марксизм-ленинизм философиясының көмегі болмағанда, жазушы қазақ халқының жарты ғасыр өмірін дұрыс ұғынып, мұншалықты терең суреттеп шыға алар ма еді?

Әрине, совет жазушысының қаламынан туған қазақ эпопеясының халықаралық беделінің сыры да осы сияқты оның барлық халықтардың жанына жағатын маңызды мәселелер мен идеяларды, барлық прогрессивтік адам баласына қымбат асыл ой, сезімдерді қамтуында ғана емес, сонымен бірге осылардың бәріне шебер суреткердің көркем тіл (кең мағынасында) тауып беруінде, бұларды үлкен көркемдік күшпен айта алуында, жеткізе алуында. Қысқасы, жазушының жаратылысында, дарынды тәжірибесінде, кемелденген үздік зор талантында.

«Абай» романын француз тіліне аудартып, редакциясын басқарған Луи Арагон «Совет әдебиеті» деген арнаулы еңбегінде М. Әуезов «Біздің заманымыздың аса ұлы ақындарының бірі»¹ деп бағалағаны белгілі. Андре Стилль «Юманите» газетінің бетінде Луи Арагон пікірін қуаттай келіп, былай депті:

«Мұхтар Әуезовтың романын алар болсақ, мұнда ең алдымен поэзияның лебі сезінесің, қыр кеңістіктің кереметін сезінесің. Біз үшін бұл қыр алыс жердің, уақыттың ғана қыры, әйтпесе мұндағының бәрі біздің қазіргімізбен ғажап үндеседі, өйткені бұл халықтың тағдыры алабеттен тағдыр емес қой». Француздың белгілі сыншысы Бержерон өзінің үлкен мақаласының қорытындысында: «Әуезовтың үйіндей үнмен, Әуезов жырлаған ұлылықпен, керемет махаббатпен жырланған бақытты халықтың, шіркі не арманы бар екен»,— деп түйеді.

Коммунистік органдарда ғана емес, буржуазиялық баспасөз бетінде де қазақ романы туралы осы іспетті тамаша баға, мінездемелер көп ұшырасады. «Нувель литтерер» журналының рецензенті Арагонның пікіріне толық қосылатынын мойындап, М. Әуезовті «Тынық Донды» жазған Шолоховпен бірге Толстойдың мұрагері деп есептеу керек»² деген. Австрияның «Вег унд циль» журналы «Абай» романын қазақ халқының тарихына байланысты кең алып бағалайды. «Біздің көз алдымызда Абай ақынның өмір тарихы тар кемерінен тасып шыққан жеңімпаз, өрен өзен сықылды, сол кездегі көшпелі қазақ халқының тарихына астасып кеткен. Әуезов үлкен

¹ «Юманите», 1960, 27 октябрь.

² «Простор», 1962, № 2

суреткерге тән нәзіктікпен, шығысқа тән әдемілікпен және әшекейлікпен, толып жатқан әсем детальдармен, библияның «Жыр кітабы» секілді керемет поэзиясымен бізге үш ұрпақты көрсетумен, туған халқының келелі кезеңін көзімізге елестетіп отыр. Швейцарияның «Форвертс» газетінің пікірі де осы тақылеттес. «Әуезовтың бұл романы қазақ халқының сол кездегі тұрмысын айқын және шындық жағдайында көрсетумен ғана оқушыны еліктіріп қоймайды, жазушымен бірге өзін адам мінезін суреттеудің асқан шебері екенін тағытады».¹

Шетел оқушылары мен сыншыларының пікірлерін жинақтап, қорыту үшін тағы бір сын мақаласына тоқтау қажет сияқты. Ол Лейпциг қаласында шығатын «Дер библиотекар» журналында жарияланған неміс сыншысы Герберт Кремппеннің мақаласы. Әуезовтың «Абай жолында», — дейді сыншы, — өткен ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының өмірі, сол кездің әдет-ғұрып тұрмысы, сол күйінде әр қырынан, өз сатысымен тамаша дәл бейнеленеді.

Бұл кітаптың аты немісше «Таң алдында» деп аталады. Бұл ат болашақ зор даңқы шығатын жаңа ақынның дүниеге келуімен бітпейді. Ол сонымен бірге ғасырлар бойы артта қалған бүтін бір халықтың енді-енді қалыптасып келе жатқанын, оның тарихында тұңғыш рет еркін болашаққа қадам басқанын көрсетеді.

...Жазушы бізге «бүгінгі» күннің гуманист, революциялық социал-демократтары тәрізді үн қатады. Ол өзі материалының поэтикалық қызығына еріп кете бермейді, қайта белгілі бір қоғам дамуының үлкен бір бөлегін алып, оны нақтылы көрсетуді көздеген. Осының өзі-ақ романды классикалық шығармалар дәрежесіне көтеріп тұр»².

Үлкен талант иесі Мұхтар Әуезов жасаған қазақтың тұңғыш тарихи роман-эпопеясын бүкіл әлем әдебиетінің биігінен бағалап, сол әдебиеттің «классикалық шығармаларының дәрежесіндегі» нағыз халықтық, поэзиялық туынды деп тану және ондағы «тұңғыш рет еркін болашаққа қадам басқан» халық өмірінің тамаша суреттелген тұтас бір тарих кезеңін Абай сықылды даңқты жаңа заман жаршысының арман-қиялына сәйкес «Таң алдындағы» жағдай деп біліп, автор үнінен бүгінгі күннің гуманистік, революциялық үнін есіту «Абай жолы» романының құны мен сырын дәл, дұрыс, терең түсіну деген сөз.

* * *

Өзінің атышулы эпопеясын 1956 жылы аяқтап, сүйікті геройы Абайды осы заман оқушыларымен табыстырғаннан кейін, Мұхтар Әуезов совет жазушыларының алдыңғы шебінде жаңа жорыққа аттанды. Ол бүгінгі күн тақырыбын игеру мақсатына бүтіндей беріліп, өмірінің соңғы бес жылында коммунистік құрылыстың кәп маңызды салаларын аралады, көп күрделі құбылыстарды, адамдарды өз көзімен көріп, өмірдің терең тұңғығына үңілді, сөйтіп, алғашқы әсерлерін түйіп, бірқатар көркем публицистикалық очерктер жазды («Түркстан солай туған», «Индия очерктері»). Бұл тұста ол шет елдерге де жиі барып, көргендерін суреткер көзінен өткеріп, қызық очерктер мен эпизодтар жариялады. Мұның бәрі жауынгер совет жазушысының адам бақыты үшін, коммунистік жаңа дүние үшін,

¹ «Простор», 1962, № 2.

² «Простор», 1962, № 2.

Бейбітшілік үшін шарқ ұрған белсенді күресінің бір көрінісі болатын. Бұл күрес М. Әуезовтың тағы бір үлкен суреткерлік жоспарын туғызды да, жазушы «Абай жолында» суреттелген дәуірге жалғастыра, ХХ ғасырдағы қазақ өмірін тұтас қамтитын бес томдық жаңа эпопея жазуға кіріскен еді. Оның бірінші кітабында 1905 жылғы революция мен 1917 жылғы Октябрь социалистік революциясының аралығы, екіншісінде Қазақстандағы азамат соғысы жылдары, үшіншісінде индустриялы бесжылдықтар дәуірі; төртіншісінде Отан соғысының кезі және ең ақырғы бесінші кітабында коммунизмнің материалдық-техникалық базасын жасау жолындағы күрес көрсетілмек-ті.

Бірақ М. Әуезов эпопеясын бірінші кітабынан бастамай, соңғы кітабынан бастады. Бір кезде халық барынша сусап күтіп отырған бүгінгі күннің қауырт актуалды тақырыбына арналған «Көтерілген тыңды» жазу үшін «Тынық Донның» соңғы кітаптарын кейінге сырғыта тұрған М. Шолохов тәрізді, Әуезов те кезекті романдарына дайындалған материалдарын былай қойып, дәл қазіргі коммунистік құрылыс адамдарының өміріне арналған бесінші кітапты жазуға кіріскен-ді. Заман одан осыны талап етіп еді, халық одан осыны күтіп еді. «Жазушының өз заманы алдындағы жауаптылығы,— деп жазды М. Әуезов,— ең алдыңғы қатардағы ең үлкен жай екенін ұмытуға болмайды... Заманымыздың жан түкпіріндегі, жүрек тереңіндегі сыры мен шынын ашу үшін өзіміздің де күресімізді соған үйлес ашу керек». Бірақ, амал не, ажал оның дегеніне жеткізбей, арамыздан алып кетті де, жоспарланған ноян туындының тек бір кітабының ғана нұсқасы жазылып қалды. «Өскен өркен» деген атпен 1962 жылы жарияланған бұл кітапты қазақ оқушылары жылы қабылдап, тәнті болған сезім, пікірін білдірген-ді. Кітап А. Пантлевтің аудармасымен орыс тілінде 1965 жылы «Дружба народов» журналының 1-ші номерінде жарияланып, Одақ оқушыларынан да тәуір бағасын алды, «Өскен өркен» осы аяқталмаған, әбден қырналып бітпеген күйінің өзінде қазіргі қазақ прозасының осы заман тақырыбына, дәл бүгінгі замандастарымызға, бүгінгі күннің өзекті проблемаларына арналған шығармаларының көрнектісінің бірі. Бұл романның жақсы қасиеттерінің ішінде алдымен атап айтарлық біреуі — ол қазақ әдебиетінде дәстүрге айналған орыс халқы мен қазақ халқының достық қарым-қатынасының қазіргі шындыққа лайық дұрыс көрініс тапқандығы. Мұнда осы екі халықтың бүгінгі замандас адамдарының сөз жүзінде емес, іс жүзінде, ұлы коммунистік құрылыста бірге еңбек етіп, біте қайнасқан туыстығы ақиқат пішінінде жарқын сипатталып суреттелген.

Кемеліне келген соң шеберлігінің көп қырлы, кең тынысты шығармасында мораль-этикалық, тәрбиелік, салт-саналық, ұлттық проблемалар бар шоғырымен көтерілген және осылардың бәрі халық шаруашылығының басты бір саласы — мал шаруашылығы проблемасымен табиғи тамырласып тұтасқан. Бұл романына ол тек жазушы ретінде ғана емес, сонымен бірге мемлекет қайраткері ретінде материал жинап, көрген білгендерін көркем сезімге бөлеп, саяси санамен қорытқан.

Өмірде, құрылыста кездесетін қиындықтарды, ескіліктің әлі де қалмай келе жатқан қырсықтарын шыншыл жазушы батыл айтып, оларды жеңіс тұрғысынан суреттейді. Сондықтан шығарманың оптимистік қарымы күшті, қылығы, мінезі жаман адамдардан өмірдің өзінен бел алып, өзек тартқан жақсы адамдардың салмағы анағұр-

лым басым. Нил Қарпов, Алмасбек, Әсия, Жәкен, Айсұлу, Ілияс, Арман, Петро, Медет, Сағадат көргені мен түйгені мол жандар және басқа да осылар тәрізді жаны бай, жүрегі ізгі адамдар моральдік жағынан сілікпесі шыққан отсыз, ойсыз тірлік иелерінен мөлшерсіз жоғары.

Бұлардың ішінде автор жүрегін кең ашып табысқан басты геройы Нил Қарпов — облыстық партия комитетінің секретары. М. Әуезов өзі көп уағыздаған, мұрат еткен интеллектілі герой осы. Қайтыс боларынан бір ай бұрын М. Әуезов «Литературная газетада» жарияланған мақаласында: «Менің геройым — биік интеллектінің адамы, орыс мәдениетінің өкілі. Оның қатысты емес ісі жоқ, қазақ халқының өнері мен әдебиеті болсын, жастардың тұрмыс құрған жаңа қоғамы болсын — осының бәрін ол білгісі келді, махаббатты ескі әдет-ғұрыптардан қорғайды, алыс жайылымдардағы малшылар өмірінің аса ауыр жағдайларына мықтап жаны ашиды. Ол өзінің барлық күш жігерін жұрт үшін бағыштап, адамның жақсы өмір сүруі үшін өресі биік, жаны таза, нәзік сипат алуы үшін қызмет етеді» деген еді.

Шынында да Қарпов, автордың өзі мінездегеніндей, нағыз «партия адамы», «ұлы адамгершіліктің үлгісі», «бүгінгі советтік қайраткер» болып шыққан. Ол қазіргі өміріміздегі қандай іс, оқиға болмасын, соның бәріне қоян-қолтық араласып, зер салып жүреді, керек жерінде жан сала кіріседі. Шопандар ортасына барады, адам тағдырына көмек етеді, қол ұшын береді, ол халыққа үйретіп қана қоймайды, одан өзі де үйренеді. Көзбояушылыққа даурықпалыққа, мешандыққа қаны қас. Тек қара басының ғана қамын ойлап, тапсырылған іске жан-тәнін сала қимылдайтын әкім-сымақтарға аяусыз қатал. Ленин партиясы жіберген өкіл ретінде танылған оның адамгершілік, іскерлік сипаттары айнала қоршаған адал совет адамдары ортасында барған сайын биіктеп, шоқтықтана түседі.

М. Шолоховтың «Адам тағдыры» туралы М. Әуезов: «Шолохов әңгімесіндегі ең ірі қасиет, менің білуімше, жазушы мен геройдың жүректері бар шындарымен ашылысып ұшырасуына», — деп еді. Осыны оның өз геройы Қарпов туралы да айтуға болады. Қазақстандағы мал шаруашылығы проблемасына, шопандар тұрмысына, мәдениет мәселелеріне, әдет-ғұрыпқа деген автор мен Қарпов көзқарасында әлгідей жүрек ұшырасуы бар. Өзінің көп ойын автор осы сүйікті геройының көкірегіне құйған. Мысалы, М. Әуезов шопандардың қазірде де баяғы ескі тұрмыс жағдайында күнелтетінін партиялық турашылықпен, төзбестікпен қатты да ашық айтып, Қарповтың аузына мынадай сөздер салады: «Кейбіреулер. «Қазақ үйренген, шопандар қыста да, аязда да киіз үйде тұра бере алады. Ондаған ұрпақтар осылай тұрған» дейді... Өтірік, жан ашымастан туған өтірік.», Қарпов — біздің заманымыздың геройы, бірақ әсірелеген, асырып сипаттаған герой емес, өмір шындығынан ойып алған герой.

Туған халқының өмірін жақсы білетін М. Әуезовтың көреген көзі жаңалықты құбылыс, сипаттарды жақсы байқаған.

М. Әуезов бұл романында бұрын белгісіз жаңа әдеби образдар тауып бейнелеген. Соның бірі — обкомның екінші секретары Алмасбек Жайлыбеков. Бұл өзі қазақ әдебиетінде тың образ — ол теңізде, Балтық флотында қызмет істеп шыныққан қазақ. Ақылдылығы мен білімділігінің үстіне партия жұмысында мол тәжірибе алған. Қарпов пен Жайлыбеков тек қана «тіл табысқан» адамдар емес, ұғымы,

көзқарасы үйлескен, бірінің білмегенін бірі біліп, бір-бірін толықтырушы шын серік адамдар. Халық ортасында туып өскен Алмасбек еңбек адамдарымен сөйлесе біледі, мұн-мүддесін тани біледі. Оның үстіне туған елінің аңыз-ертегілерін де жақсы біледі. Бұл ретте ол Қарповқа таптырмайтын көмекші.

Романда басқа да бірқатар партия, совет қызметкерлерінің образдары жасалған. Олар: Әлім Ерімбетов, Ахан Султанов, Жарасов т. б. бір мақсаттағы коммунистер болғанмен, бұлардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерімен көрсетілген. Ауыр қыс, мал басына төнген жұт қаупі оларға үлкен сынақ боп табылады. Халық ісіне шын берілген табанды, қажырлы коммунистер бұл сынақтан абыроймен өтеді.

Көп геройлардың қатарында айрықша көз тартатын Әсияның образы. Ол оқыған, көзі ашық, қазақ әйелдері арасынан көтерілген саналы, коммунист қызметкер, қандай жауапты жұмыс болса да атқара алатын қайраткер. Бір кезде Бейімбет Майлин бейнелеген Раушан мен Әсияның сипаттарын салыстырсақ, бұлардың бір бағытта алынған образдар бола тұра, интеллект дәрежесі жөнінен көп айырмасы бар. Шала сауатты, мәдени дәрежесі төмен Раушан алғашқыда өз правосы үшін күресте таптық сана-сезімі шынығып, ауылдық совет председателі дәрежесіне көтерілсе, Әсия мәдениеті жоғары, парасатты, интеллигент әйел, оның үлкен күрделі мәселелерді ұғынуға, мемлекеттік қорытындылар жасауға өресі жетеді. Әсия Қазақстанға жаңадан келген Қарповты республика өмірінің сан алуан салаларымен таныстырып, кейде оған кеңес те беріп отырады. Мұндай әйелдер бұрын некен-саяқ болса, қазірде көп — олар партия, совет қызметінде, өнерде, ғылымда, медицинада жауапты рольдер атқаруда. Сәтті шыққан Әсия образы арқылы жазушы бүгінгі өскен қазақ әйелдерінің сипаттарын шебер жинақтап бейнелей білген.

Басқа ұнамды образдар да әрқайсысы өз характерімен, өз әдет-салтымен, өз өмірбаянымен таңылады. Олардың кескің-келбеті де, сөйлеу мәнері де өзіне басқа. Мұны біз адам образдарының еңбек процесінде, қиындықтармен күресте жаңа белгі, сипат тапқан характерлердің даму қалпынан көреміз.

Ұнамды образдар қатарында айрықша көзге түсетін тағы бір екі адамның тұлғасын атап айту мақұл. Олар практикаға келген оныншы класс оқушысы Медет пен аңшы қыз Сағадат. Бұлар — жаны адал, таза, еркөңіл, сүйкімді жастар. Медет бірнеше күн қатты боранда қалып, бір қора қойды аман сақтайды. Сағадат ұшы-қиыры жоқ қарлы далада Медетті тауып алып, оған көмек көрсетеді. Жастардың жарқын мінез, сипаттары осындай романтикалық жағдайда суреттеліп, қиындықтармен табанды күресу, жеңу тұрғысында айқын ашылған.

Романда ұнамсыз геройлардың сыйқы — олардың маскүнемдік, бұзақылық, сыбайластық, бюрократтық, жағымпаздық сықылды қылықтары арқылы айқын бейнеленген. Айсұлудың інісі Арманын өліміне себепкер болған топас, арсыз, маскүнем жігіт Сағит, оның қылмысын бүркөмек болған аудан прокуроры Саматов, аудан соты Бекбаев, Сағиттың ағасы Бейсен, оның арамтамақ жеңгесі Әсел — бұлар ескіліктен қалған, пасық мінез-қылықтармен жірленген лас адамдар. Жазушы бұлардың ұсқынсыз бейнелерін жиренішпен шебер суреттейді. Суреткер Айсұлу қыз бен оның шешесі Нұрбибінің бақытсыздығын баяндаудан бұрын өткен замандағы Алуа қыздың осы тәрізді трагедиясын өте орынды түсірген. Өйткені бүгінгі Айсұ-

луға істелген зорлық баяғы заманның Алуаға істелген зорлығының топас ескілігінен қалған жаңғырығы тәрізді.

Елу жыл бұрынғы оқиғаның аңызға айналған түрін М. Әуезов жан тебіренгерлік эстетикалық әсермен, күш-қуатпен шебер суреттеп бере алған. Бұл ғана емес, көп реттерде ол өзіне тән эпикалық қарыммен, драмалық шиеленіспен, нәзік лиризммен әңгіме шертіп, көптеген адамдардың портретін, характерін, психологиялық жан құбылысын, қилы-қилы табиғат құбылыстарын көрікті бояулармен бейнелеп берген.

Әрине, аяқталып бітпеген туындының олпы-солпысы да, кем-кетігі де кездеседі. Жазушының жалын атқан публицистикалық сарыны — бұл романдағы оның шығармаға тыныс беріп тұрған жақсы қасиеті. Бірақ кейде сол сарын психологиялық көркем мінездеменің орнын басып, адам характерінің сипатын суреткерлікпен бейнелеуден гөрі жалаң насихат, үгіт-әсірет сөздермен баяндау жағы бел алатыны да бар. Осындай жай Қарповтың да басынан аз-кем деп табылады.

Қайткенде де М. Әуезов сықылды көркем сөз шеберінің осы күнгі тақырыпқа батыл барған тәжірибесі, оның коммунизм құрылысшыларының бейнесін жасау жөніндегі барлауы мен бастама нұсқалары осы заман тақырыбына баратын қалам қайраткерлеріне жетістігімен де, кемістігімен де сабақ бола алады.

* * *

Мұхтар Әуезовтың өмірбаянын қысқаша шолған тұста оның оқығаны да, тоқығаны да көп, білімді, мәдениетті жазушы екенін және қоғамдық, творчестволық қызметінің көп қырлы, көп салалы екенін ескерткенбіз. Байсалды зерттеген кісіге академик, профессор М. Әуезовтың әр салада сіңірген еңбегі жеке-жеке монографияға жеткілікті материал боларлық. Оның отыз жылдан астам уақыт институт, университеттерде әдебиет пәнінен лекция оқыған педагогтік қызметі, орыс әдебиеті мен дүние жүзі әдебиетінен оннан астам пьеса, роман, әңгімелер аударып, қазақ оқушысына жеткізген шебер аудармашылық қызметі, орта және жоғары мектептер үшін қазақ әдебиетінің тарихын жазысқан және туған әдебиеттің қырық жыл бойы даму процесіне белсене қатысып, пайдалы пікірімен, жақсы өнегесімен үнемі ат салысқан ғылыми, әдеби сыншылдық қызметі — зерттеу үшін ұшан-теңіз өріс. Үлкен суреткердің барлық жанрда жүзеге асырған творчестволық принциптерін тани түсу үшін оның кейбір әдеби теориялық-сыншылдық пікірлеріне тоқтау керек.

М. Әуезов туған қазақ әдебиеті мен СССР халықтарының әдебиеттерін ұлы орыс әдебиеті мен дүние жүзі классикалық әдебиет үгіттерін зерттеу, аудару, уағыздау жөнінде әр заман тынбай қызмет етті. Мысалы, атап айтсақ, қазақ әдебиетінің тарихына алдымен барған адамның бірі М. Әуезов (ол 1927 жылы «Әдебиет тарихы» атты кітап жазған). Қазақ фольклорының ертегі, айтыс, эпос сықылды негізгі жанрлары туралы құнды еңбектердің авторы — М. Әуезов. Қазақ поэзиясының классигі Абай Құнанбаевтың өмірі мен творчествосын терең зерттеп танытқан — М. Әуезов. Қазақ ССР Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтында шыққан алты томдық қазақ әдебиеті тарихының бірінші кітабының бас редакторы да — М. Әуезов. Қырғыз қалқының атақты эпосы «Манасты» зерттеп монографиялық еңбек жазған, Ш. Руставели, Т. Шевченко сықылды

туысқан ұлт әдебиеттерінің классиктері туралы байыпты мақалалар жазған және қазақ совет әдебиетінің очеркіне СССР халықтарының әдебиеті туралы үлкен тарау жазған — М. Әуезов. Орыстың классикалық әдебиетінің реалистік дәстүрлерінің қазақ әдебиетіне игі әсері туралы жіті бақылау жасап, Пушкин, Лермонтов, Тургенев, Толстой, Островский, Чехов, Горький творчествосы туралы асыл ойлар айтқанда — М. Әуезов. Көркем аударманың проблемаларын көтеріп, СССР Жазушылар одағының екінші съезінде М. Рыльскиймен, П. Антокольскиймен қосылып баяндама жасаған да — М. Әуезов. Сол сықылды М. Әуезов «Коммунист» журналының бетінде М. И. Фетисовпен қосылып әдебиеттегі ұлттық форма, ұлттық характер туралы мағналы мақала жариялады. Оның үстіне М. Әуезовтың бүгінгі қазақ совет әдебиетінің әр кездегі жетістік, кемістігі мен кезекті міндеттері туралы нақты жанр, тақырып проблемалары туралы, жеке жазушы мен шығармалар туралы келелі ой, пікірін ортаға салған мақала, баяндама, ақыл кеңесінде есеп жоқ. Мұның бірсыпырасы М. Әуезовтың екі тілде, қазақ тілі мен орыс тілінде жарияланған «Мысли разных лет», «Уақыт және әдебиет» атты кітаптарына енді¹.

М. Әуезовтың тек Қазақстан шеңберінде ғана емес, күллі Одақ көлеміндегі кеменгер ұстаздың бірі екенін «Литературная газетада» Турсун-Заде өте жақсы айтқан. «М. Горькийді, А. Фадеевті, С. Айниді, М. Әуезовті, М. Рыльскийді, С. Маршакты еске алайықшы... Біз бұларсыз жетім қалғандай болдық қой — олардың даналығынан, білімінен, кеңесінен айрылдык, қысқасы, олардың зор мәдениетіне, ғалымдығына, білімпаздығына негізделген және еліміздің көп ұлтты рухани байлығына деген шынайы гуманистік, интернационалдық мүддесіне негізделген асылдарымыздан айрылдык».

Шынында да М. Әуезов еңбектері осы айтқандай үлкен ақыл, талант несінің, бай білімінің, жоғары мәдениетінің, сирек кездесетін даналығының жемісі еді. Оның әрқайсысы туысқан совет халықтарының өткендегі рухани мұрасы мен бүгінгі гүлдеп өскен мәдениетіне деген шексіз ықылас, құштарлықтан туған — түрі ұлттық, мазмұны социалистік совет мәдениетінің гуманистік, интернационалдық рухта даму мүддесінен туған. Өнер мен әдебиетке байланысты кең тынысты еңбектерінде М. Әуезов әрдайым үлкен диапазонмен социалистік реализмнің теориялық проблемаларын көтеріп, оны дұрыс шешу үшін көп күш жұмсады. Мұны ол әсіресе туған қазақ әдебиеті материалдарына байланысты көбірек жүзеге асырды.

Қай әдебиеттің қандай құбылысын, қандай өрнек, үлгісін алмасын, Мұхтар Әуезов соның барлығында мынадай мақсатты көбіне-көп көздейді: ол көп ұлтты совет әдебиеті құрамында басқа туысқан әдебиеттермен тығыз байланыста қазақ әдебиетінің де өркендеп өсуі үшін сол құбылыс, сол өрнек үлгінің тиісінше және мүмкіндігінше әсер, пайдасын қарастырады. Бұл реттегі өзінің теориялық қорытындыларын М. Әуезов бай материалға, мол тәжірибеге құрады, нәзік талдаудан, қисынды салыстырудан шығарып жасайды. Мысалы, қазақ ертегілері мен эпосын, айтысы мен мақал, мәтел, жұмбақтарын сөз еткенде, зерттеуші оларды дүние жүзі әдебиетіндегі осы жанрлардың үлгілерімен салыстыра алып қарайды. Абай творчествосының қазақ әдебиетімен қатар Шығыс, Батыс және орыс әдебиеттерімен байланысты қайнар бұлақ көздерін ашады. Сондай-ақ осы

¹ М. Ауэзов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959, М. Әуезов. Уақыт және әдебиет. Алматы, 1962.

күнгі роман және интеллектілі герой проблемасын қозғап, өз тәжірибесімен қатар басқа совет романистерінің де түрлі тәжірибелерін салыстырып ортаға салады¹.

Ал драматургия туралы жазған әлденеше мақала, баяндамаларында Әуезов өзінің аударған Шекспир, Гоголь, Тренев, Погодин сықылды драматургтердің пьесаларын қазақ тілінде өз дәрежесінде жеткізу қамын бір қарастырса, екіншіден солардың талант ерекшеліктерін анықтап, әрдайым осы шеберлерден творчестволық үйрену жолдарын көрсетеді. Орыс классиктерінің прозасынан И. Тургеневтің «Дворян ұясы», Л. Толстойдың «Той тарқарда» сықылды шығармаларын қазақ тіліне аударған жазушы өзінің аудармашылық тәжірибесіне сүйене отырып, көркем аударманың принциптері жөнінде әр кезде әркімді пікірлер ұсынды. «Той тарқарданы» аударған тұста М. Әуезов еркін аударманың принципін жақтаса. «Дворян ұясын» аударған кезде ол дәлме-дәл аударманың принципіне жақын келіп еді. Кейін бұл екі принциптің де біржақтылығына көзі жеткен теоретик аударманың көркем сәйкестігін көздейтін баламалық (адекваттық) принциптің дұрыстығын қолдап дәлелдейді.

СССР халықтарының ірі өкілдері мен қазақ әдебиетінің көрнекті жазушыларының ішінде М. Әуезовтың пікір айтпағаны жоқ десе де болады.

Қазақтың ақын-жазушыларының, сыншыларының С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, Ф. Мүсрепов, Ғ. Мұстафин, Ә. Тәжібаев, Т. Жароков, Ғ. Орманов, З. Шашкин, Ә. Әбішев, Д. Әбілев, Т. Ахтанов т. б. әдебиет процесінде алатын орны, творчестволық ерекшелігі, жеке шығармалары жөнінде Әуезов көптеген ой-пікір айтқан.

Совет поэзиясының сұңқары, революционер-большевик ақын Сәкен Сейфуллин творчествосының характерін анықтаған М. Әуезовтың осыдан отыз жыл бұрынғы мінездемесі ескіре ме, сірә? 1936 жылы жазған шағын мақаласының өзінде М. Әуезов Сәкен поэзиясының маңызын, ерекшелік қасиетін топшылап, бейнелі түрде екі түрлі қасиетін сипаттап көрсетеді. Бірі — тәкаппарлығы, екіншісі — шыншылдығы. Біріншісі туралы былай деп еді: «Сәкеннің ақындық асуларында, әр жотадан атой бергендей, тәкаппар сөз үндері «Жабы емеспіз, тұлпармыз», «Құладін емес, сұңқармыз» деп бұрынғы өткен тарихқа, бүгінгі оянған табына, езілген еңбекшілерге дабыл ұрады. Бұл сияқты тәкаппар үнінің өскелеңдеп, үдеп келген бір тұрғысы — «Альбатрос». Заманының қасарысып соққан дауылына қасқып ап, қанатымен қар сабап, қарыса ұшқан Альбатрос анау, Сұңқар «тұлпардың» екінші аты. Ол СССР. Тәкаппарлықпен қарысқан СССР. Сәкен өзімен, өз басымен тәкаппарлық етпейді. Табымен, Отанымен тәкаппарлық етеді. Соны біздей бұрыннан ылғи жасандық, бәсеңдікпен келген елдің көкейіне көбірек сіңіріп, бүгінгі бақыт, теңдік күнінде өрлендіре, өршелендіре бастыртады. Ақындық еңбегінде мұндай өнімді сарын тауып отырған ақын, әрине, өзінің тарихтағы орны мен маңызын қамтамасыз еткен ақын болмақшы... Мұндай дұрыс жолдағы революциялық тәкаппарлықпен сол ақынды шығарған орта тәкаппарлана алады».

Ал енді Сәкен поэзиясының екінші қасиеті туралы айтқаны да

¹ М. Әуезовтың роман проблемасы жөніндегі пікірлері Е. В. Лизунованың «Современный казахский роман» атты кітабында дербес тарау арналған.

ешуақытта ескірмейтін пікір: «Оның шығармаларына біткен сезімнің барлығы да айқын, ашық. Тұтас бітімді, жоталы тұлғадан туатын көрнекті бүтіндігі бар сезімдер. Белгілі шығармаларынан өлеңін, әңгімесін, поэмасын алсақ — барлығында да сүйі мен ашуы, ырзалығы мен наразылығы, үміті мен күдігі әрқашан барынша шын сезімнің толқыны боп білінеді. Сонысымен әсерлі де, күшті боп шыға алады. Өз ішінде тұрған көңіл-күйін оқушыға жеткізіп, қондырып ұқтыра алады. Лебімен тартатын өнімділік, ұтымдылық табады... Оның шыншылдығы қозып, жанып отыратын, буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы. Сондықтан мұның жолы әр адымын санап басқан кісінің жолы емес, ылдны бар, өрі бар — шын өмір жолы, ыстық қанды, нағыз ақын жолы»¹.

Бұл айтқандардан С. Сейфуллин поэзиясының дұрыс бағасын табуымен бірге М. Әуезовтың ақын жағын, поэзия табиғатын терең де нәзік түсінетін эстетикалық назары мен талғамын тану қиын емес.

Сонымен, социалистік реализм әдебиетінің сан алуан проблемаларын (дәстүр мен жаңашылдық, фольклор мен әдебиет, ұлттық форма мен социалистік мазмұн, реализм мен романтика, типтік жағдай мен типтік характер, тарихи тақырып пен осы заман тақырыбы, ұлт әдебиеттерінің өзара байланысы мен әсер-ықпалы, новелла мен роман-эпопея, комедия мен трагедия т. б.) шешуге қазақ әдебиетінде көп қырлы жазушы өзінің көп жанрлы дарынды творчествосымен де, теориялық зерттеулерімен де, сын пікірлерімен де орасан зор үлес қосты.

* * *

Қазақтың даңқты жазушысы, ғалымы, педагогі, қоғам қайраткері Мұхтар Әуезов аса құнды еңбектері үшін халық құрметіне бөленіп, творчестволық сатысының ең жоғары басқышына шыққан еді. Мұның талантын шарықтатып, көркемдік дамудың шырқау биігіне жеткізген өмір жолы оңай жол емес-ті. Ол таудай творчестволық талап пен талпынудың, дамылсыз ізденудің, табанды еңбектенудің қиын-қыстау жолы. Сонымен бірге Отанға, халыққа адал қызмет етудің азаматтық, адамгершілік жүгін арқалаған ауыр да абыройлы жол. Осы сара жолды ұстанған М. Әуезов өзінің дарынды талантының, ақиқатшыл үлкен жүрегінің ерлік қуатын аңғартады.

Бұл қуат марксизм-ленинизм философиясынан жарық рух алып, социалистік шындықты жырлауға жұмсалғанда, ұлы творчестволық күшке айналып, ғажап талант иесі М. Әуезовті адамзат мәдениетінің асқар шыңына көтерді.

М. Әуезов жасаған асыл туындылар қазақ әдебиетін озық әдебиеттердің қатарына қосып, қазақ халқының тарихын, өмірін, мәдениетін, талантын, ұлттық характерін жер жүзі оқушыларына танытты. Сол арқылы бұрын жас ұлт әдебиетінде социалистік реализмнің шексіз бай эстетикалық мүмкіншіліктерін ашып, проза мен драматургияда жаңа, соны көркемдік дүниесін жасады. Сөйтіп Совет заманында салтанат құрған лениндік ұлт саясатының арқасында керемет гүлденген қазақ халқының түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәде-

¹ «Социалистік Қазақстан», 1936, 23 июнь.

ниетінің сұңғақ тұлғасы, социалистік реализмнің асқан шебері Мұхтар Әуезов қазақ әдебиеті ғана емес, бүкіл совет әдебиетінің мақтаны боп табылды.

Мұхтар Әуезов үлкен қоғам қайраткері ретінде де әлемге әйгілі еді.

Бейбітшілік қорғау жөніндегі Советтік комитеттің мүшесі, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты, Лениндік сыйлықтар комитетінің мүшесі, СССР Жазушылар одағы басқармасы мен Қазақстан Жазушылар одағы Президиумының және «Иностранная литература» журналының редколлегия мүшесі болып зор қызмет атқарып, М. Әуезов одақтық және дүниежүзілік мәні бар жиындарда сардарлы да парасатты пікірлер айтып келді. Оның Москвада, Алматыда, Ташкенттегі Азия, Африка елдері жазушыларының конференциясында сөйлеген сөздері, Токиода, Делиде, Нью-Йоркте, Прагада сөйлеген сөздері бейбітшілік үшін, прогресс үшін, халықтар достығы үшін күреске үлкен үлес қосқан сөздер болды.

Коммунистік партия мен Совет үкіметі халық қалауы бойынша ұлы жазушы, кемеңгер қайраткер М. Әуезовтың есімін мәңгі сақтау шараларын іске асырды: Қазақ ССР Ғылым Академиясының Әдебиет және өнер институты, Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театры, Алматыдағы, Семейдегі орталық көшелер, орта мектептер М. Әуезов есімімен аталды. Жазушының тұрған үйі өзінің музейі болып қалды.

Қазақтың ұлы ұлт жазушысының сексен жылдығы халқымыздың мәдени өміріндегі аса бір ірі оқиға ретінде Ұлы Октябрьдің аялы жылдық мерекелі жылы өтті. Мұның өзінде үлкен мән бар. Барлық саналы өмірін Октябрь Социалистік революциясы туғызған сәулетті Совет заманында өткізген дарқан таланттың көп қырлы асыл творчествосы тұтас осы жаңа заманның жемісі. Сондықтан да біз оны Октябрьдің дүние жүзілік мән-маңнасы бар ұлы жеңістерінің бірі деп бағалаймыз. Сондықтан да М. Әуезовтың есімі мен еңбегі жанарған адамзат өмірімен бірге жасайды.

Мұқаметжан Қаратаев,
Филология ғылымының докторы,
Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі.

МЕНИҢ ӨМІРБАЯНЫМ

Мен 1897 жылдың 28 сентябрінде Семей облысы, Шыңғыс болысындағы Әуезов Омархан деген кісінің семьясында туыппын. Социалистік Ұлы Октябрь революциясына дейін, ұлан-байтақ қазақ даласы, оны мекен еткен халық тек әкімшілік жағынан (үйез, болыс) ғана бөлініп қоймай, ру-руға да жіктелген ғой. Менің аталарым ХІХ ғасырдың бас кезінде Орта Азия жақтан кеп, Тобықты руына сіңіп кетіпті. Бұл — кәдімгі менің романымың қаһарманы Абай Құнанбаевтың руы.

Балалық шағым ауылда өтті. Қара тани бастағаным да со кез. Немерелерін атамыз Әуездің өзі оқытатын (кейін фамилиям да со кісінің есімімен аталып кетті).

Бес-алты жасар кезім. Бір күні кешкісін ас алдында атам мені қасына шақырып алды. Оқуға жараған-жарамағанымды сынамақ екен — «р» дыбысы бар сөздерді айтқыза бастады. Бұл дыбысқа тілің келмей тұрып, қара танимын дегенді ойыңа да алмайсың. Оны айта алмаған баланың тілің бұрайды молда. Өйткені, ең алғашқы сабақ құранның «Бісмилләһи рахман иррахим...» деген сөздерін жаттаудан басталады. «Қасиетті сөзге» тіл келмей жатса, оған қай молда шыдар. Атамның маған көңілі онша болмады-ау дейім, келесі күні тағы да алды қасына.

Әлі күнге есімде. Көктемнің тамылжыған ашық күні. Таңертең болатын. Қыстаудың алдындағы көгалда бұзаулар шапқылап, қозылақтар асыр сап жүр. Балаға одан қызық не бар. Ал аспанда әжем айтатын ертегідегі ақ қанатты перілердей боп, күн нұрына шағылып аққулар тізіліп ұшып барады. Сыңқыл қаққан үндері сонау шырқау биіктен талып қана естіледі. Көктем күнінің осынау кереметі ұзаққа созылмай, ғайып болады: атамыздың тап-тар, аласа үйіне шақырады бізді. Қолындағы қалың қолжазбаны көргенде неге шақырғанын біле қоям. Бұрынғыдан бетер ренжимін. Атам маған кітаптағы араб әріптерін көрсете бастайды. Айтуға бір онайы болса игі, бірінен бірі өткен қиын...

Бұл кітап — Абай өлеңдерінің жинағы. Абаймен дос болған әрі ақын талантына таңырқап ден қоюмен өткен Әуез оның өлеңдерін кітап қып көшіртіп алады да, бізге сол арқылы қара танытпақ болады. Немерелері ұлы ақынның өлеңдерін жақсы көріп өссін деп те ойлайды.

Атамыз бізді өзінше оқытатын. Бұл оның өзіне оңайырақ соққан болар. Ал шәкірт байғұстың көз жасы тимей-тимей кетуші еді. Аздап қара таныған соң өлеңнің бірінен соң бірін жаттадым. Өлеңдер

бір түрлі ұзақ, түсініксіз. Ара-арасында: **Фошкин, Лермонтып, Крылоп, Татья мен Анегн** тәрізді бұрын құлақ естімеген, оқшау, өзгеше есімдер ұшырасып қалады. Молдаға ұқсап атамыз бізге таң атқаннан күн батқанға дейін кітаптан бас алғызбайтын. Ал күні бойы жаттағанымызды кешкісін атамыз бен әкемізге айтып береміз. Көктемнің арайлы күні мен үшін күңгірт тартып кеткендей болады. Қошақандарды да талай күндер бойына көру жоқ. Татьяна жүрегiнiң шерiн шерткен Абай кітабының беттері тағдырға жазған басқа бір шерменденің көз жасына боялады. Бірақ өз дегенінен қайтар ата жоқ. Өлені құрғырды дамылсыз жаттай беріп кіп-кішкентай немерем көк ми боп кетпесе не ғылсын деп түйткілденген балажан әже ара түсіп көріп еді, одан да түк өнбеді.

Он бір жасқа келгенде әкеден айрылдым да, мені Қасымбек ағай өз қолына алды. Ол кісі жас кезінде Қамалетдин хазіреттің теріс баба бергеніне қарамастан, мұсылман медресесін тастап, орыс мектебіне ауысады. Сол ағай мені де Семейдегі бес кластық қалалық училищеге түсірді. Шыңғыс болысынан тағайындалған стипендияны алып тұрдым.

Орыс мектебінде тілмаштар, әкімшілік аппараттың кіші-гірім қызметкерлерін даярлау мақсатымен патша үкіметі қыр қазақтарынан стипендия үшін қажет қаржы жинайтын. Бірақ өз балаларын мектепке беруге қазақтардың онша ықласы болмайтын. Патриархальдық-рулық сарқыншақтар, молдалардың ғайбат-өсегі орыс мектебіне сенбеушілік рухын тарататын. Сондықтан да көп адамдар орыс мектебі қазақ балаларын шоқындыру үшін ғана ашылған деп ойлайтын. Соның салдарынан уезд бастықтары болыс басына екі баладан беруді салық қып салушы еді. Тіпті кейде болыстар балаларын бермек болған кісілерге ақы төлейтін. Орыс мектебіне деген қатынас осындай болғанда балалары мен немерелерінің орыс мектебінде оқуына рұқсат еткен атамыз ақсақалдар мен ру басыларының айыптап, ажуалап айтқан сөздеріне ұшырамағанда қайтсін. Жазда ауылға келгенімізде оқушы киімін киген біздерге қарап тұрып олар ашу шақырып, бастарын қайта-қайта шайқап, осы «кеселдің» бәр-бәрі Абай әсерімен «бұзылғандықтың» белгісі десетін. Олардың сөзінің «жаны» да бар болар. Өйткені, ұлы ақын орысша білім алуға өзінің өлендері мен философиялық толғаныстарында ғана үндеп қойған жоқ, сонымен бірге өз балаларын да орыс мектебінде оқытты.

Демалысқа келгенде қала өмірі мен сахара тіршілігінің қым-қиғаш қайшылығын байқаушы ек. Соның арқасында көшпелі феодализмнің қалдықтары, қалың мал, көп әйел алушылық, күн төлеу, халықтың титығына жеткен дау-дамайы, барымта-сырымтасы, талау-тонауы, көп ру тартысы тәрізді патриархалдық ескі маскара ғұрыптар тайға таңба басқандай боп көрінетін. Самарқау сахараның осынау түпкі салтының күшті болғаны соншалық, тіпті Қазақстанда Совет өкіметі орнағаннан кейін де қалың қауымның әдет-ғұрып пен шарияттың қыреау тәртіптерінен айырылмау үшін жанталаса арпалысқан байлармен, жартылай феодалдармен шайқасуына тура келді.

Семейдің мұғалімдер семинариясын 1919 жылдың бас кезінде бітірдім де, Семей облысында Совет өкіметі орнаған соң қоғамдық қызметке араластым. Алғаш Семейдің Облыстық атқару комитетінде, одан соң Орынборда ҚазЦИК те қызмет істедім. Со кезде драматургия мен журналистикада өз қаламымның күшін де байқап жүрдім. 1922 жылдың күзінде Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік универси-

тетіне еркін тындаушы боп түстім. «Шолпан» журналымен байланыс жасап, сонда ескі қазақ аулының тіршілік-тұрмысы мен әлеуметтік құрлысының сыяқсыздығын суреттеген бірнеше әңгіме бастырдым.

Бір жыл өткен соң Ленинград мемлекеттік университетінің филология бөліміне түстім. Сонда 1928 жылға дейін оқыдым. Содан кейін Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университеті Шығыс факультеті жанындағы аспирантураға түстім.

О кезде қазақ театрларында «Бәйбіше — тоқал», «Еңлік — Кебек» және басқа да пьесаларым қойылып жүрді, әңгімелерім мен повестерім журналдарда әрі жеке-жеке кітап түрінде басылып тұрды.

Мен Қазақстандағы социалистік құрылыстың әр кезеңін көрсететін жиырмадан астам пьеса, бірталай әңгіме мен повесть жаздым. Соңғы жиырма жылды қазақ әдебиетінің классигі Абай жайындағы романға арнадым.

Ойға алған романды жазбас бұрын ақынның творчествосын және өмірбаянын зерттеумен шұғылдандым. Абай шығармаларының толық жинағына редактор болдым, оның өмірбаянын жаздым, ақын мен оның дәуіріне байланысты тарихи материалдарды жинадым; қазақ халқы мәдениетінің тарихын аса жетік білетін орыс жазушысы, менің досым Леонид Соболевпен бірлесіп ақын өмірінің соңғы жылдарын бейнелейтін «Абай» трагедиясын жаздым.

Абай жайында материалдар жинағанда тарихи романдар авторларының талайы-ақ біле бермейтін өзгеше бір жәйттерге тап болдым. Өйткені, Абайдың өмірі мен еңбегі, түр-түсі мен сипаты жайында қағазға түскен немесе жарияланған бірде-бір дерек, өзінің жеке архивы мен күнделігі, хаттары мен мемуарлары, тіпті замандастарының ақын жайында хатқа түскен естеліктері сақталмаған. Ақынның өміріне байланысты деректер мен романның бүкіл оқиғаларын Абайды көзімен көрген, жақын білген жандардан ұзақ уақыт бойына ауызба ауыз сұрау, әңгімелесу арқылы жинауға тура келді. Олардың көбі кәрілік меңдеген шалдар еді. Сондықтан олар өткен күндердің белгісін де, адамдардың бейнесі мен сөйлеу мәнерін де, оқиғаларды да ұмытыңқырап қалған. Абайдың шәкірті Қөкбаймен де әңгімелестім. Ақынның ең жақын достарының ішінен біздің заманымызға дейін көзі тірі жеткен сол ғана болатын. Қөкбай 1927 жылы қайтыс болды. Ол Абайдан аттай он алты жас кіші еді. Сондықтан ақынның жастық шағы жайында ештеңе айта алмады.

Роман жазам деген ойда жоқ, шәкірт кезімде атам Әуездің әңгімелерін тапжылмай, ұзақ тындайтын едім. Ол Абайдан біраз жас үлкен еді. Құнанбай жайын да жақсы білетін. Абайдың алғашқы әйелі Ділданы да со жылдары көрдім. Москал тартып қалған болатын. Абайдан соң он жылдан кейін барып дүние салған, оның айнымас азбас жары Әйгерім небір қымбат жәйттерді әңгімелеп берді.

Материал жинай жүріп, мен Абайдың достарымен, сыйластарымен, бұрын қысастық жасаған жауларымен де әңгімелесіп көрдім. Олардың ішінде Абайдың тұрғыластары да, солардың ұрпақтары да бар еді. Соңшама ізденудің арқасында болашақ қаһарманым жайында аса көп материал жинағаным соншалық, Горькийдің: «Үндемей қалуға ықтиярың жоқ нәрсе жайында ғана жаз»,— деген ұлы өсиетін іштей қайталап айта беруден танғаным жоқ. Тіпті қазір Абайдың балалық және жастық шағы жайындағы роман тәмам болған соң да сол кітапқа кірмей қалған материалым мейлінше көп екенін көрдім. Соған иек арта отырып қаһарманымның өмір жолының сол ке-

зеңі жайында тағы бір кітап жазуға болар еді. Материалдың молдығы менің еңбегімнің сәтті боп шығуына аса көп септігін тигізді.

Бірақ материал жинауда талай-талай қиындық та болды. Өзіммен әңгімелескен қарттардың көп нәрсені ұмытып қалған көкірегінен өткен күннің сырларын ұғуға, оқуға тура келді. Абайдың әр алуан замандастарының айтқандарын салғастыра отырып, көп нәрсені өз ойыммен топшыладым. Әлдеқашан бел асып кеткен көштің жұртына кешігіп жеткен жолаушы жылтыраған бір қызғылт шоқ тауып ап, тұтатпақ боп үрлемей ме — жаңағы естеліктерді шашау шығармай сақтаған менің халім де сондай еді. Сөйтіп, мен қарт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Әйгерімнің әжімді бетін қарап, оның бір кезде Абайды ынтықтырған жас шырайлы сұлу жүзін көз алдыма елестетуім де солай еді.

Бірақ социалистік реализм әдісі, өткенге сыншылық көзқарас, орыс классиктерінің реалистік ұлы дәстүрлері сияқты, совет жазушыларымыз бұлжымас тірегі мені талай-талай тығырықтан алып шықты. Өзінің өлмес-өшпес шығармаларымен Абай да аз көмектескен жоқ маған.

Ақын тұлғасын қайта жасай отырып, мен халқымыздың тарихындағы оның орны, өткендегі прогресшілдік ролі туралы ғана болғанын айтып қойғам жоқ, оны біздің заманмен, совет ұрпағымен табыстыратын азбас арман, асыл мұрат жайында да ойландым. Өткен дәуірде өмір кешкен ақынның тіршілігі мен қызметінен мен кейінгі тарих үшін ұмытылмас әрі қымбат жәйттерді ғана алдым. Бұлай еткенде мен өз халқымның Абай кезінен бастап қоғамды социалистік жолмен қайта құрғанға дейінгі тарихи сапарын есімнен әсте шығарғам жоқ. Өткендегі прогресшіл және революцияшыл қайраткерлердің асыл мұраттары Ұлы Октябрь революциясы арқылы молыға түсіп, жүзеге асуда.

Бірте-бірте өз халқының көкірек көзі болған Абаймен бірге мен де сол халықтың жан-жүрегін ұғуға және соны бір абзал қалпында ашып беруге, жайып салуға тырыстым. Жас Абайдың жалын атқан сезімі, жігіт ағасы болған Абайдың толғаулы ойлары мен әрекеті, көрілік мендеген шақтағы халық қамқоры, халық ұстазы болған Абайдың тартысы мен тақсіреті — міне осының бәрі сол дәуірдегі халықтың да жаны мен жүрегін ұғуға бастайтын жол еді.

Халықтың көрер көзі, лүпіл қаққан жүрегі, дана ойы болған Абай менің ұғынуымда да халықтың қажырлы талабы мен асқақ ой-сезімінің, жан-жүрегіннің, оның бойындағы ең абзал қасиеттің жиынтығы болып табылады.

Абай бейнесіне мен осындай ойлармен ден қойып ем.

«Абай» романының қос кітабы ақын және оның дәуірі туралы романдардың ішіне енеді.

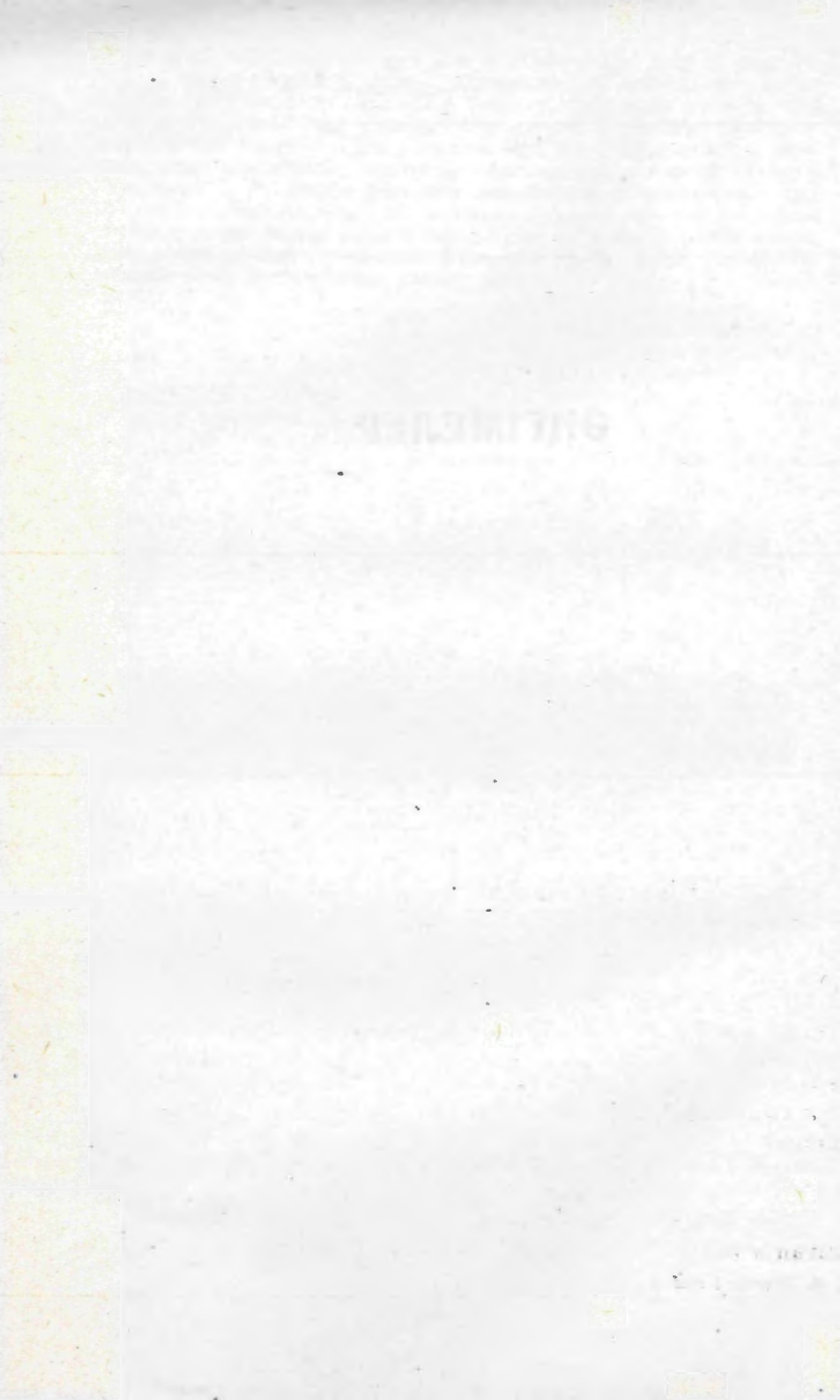
«Абай» — осы серияның бірінші романы. Одан кейін «Абай жолы» романының қос кітабы келеді.

Ал қазір мен өз елім тарихының социалистік кезеңі жайындағы романдар тобын бастайтын жаңа кітап жазу үстіндемін.

Бұл серияда тарихи роман қазіргі заман туралы романға ұласатын болады. Бір кезде ақын тек арман еткен, буалдыр да күнгірт күйде елестете алған жәйттер қазіргі күннің, адам баласының тарихындағы аса ұлы дәуіріміздің ғажайып әрі ақиқат шындығына айналады.

Жазушылық жұмысқа қоса мен тіпті баяғыдан бері, студент кезімнен бастап ғылыми-зерттеу жұмысымен де шұғылданып келем. Әдебиет тарихшысы ретінде қазақ әдебиеті тарихынан мектептер мен жоғарғы оқу орындары үшін оқу құралдарын құрастыруға қатысам, жиырма бес жылдан астам уақыттан бері Алматының жоғары дәрежелі оқу орындарында педагогтік және лекторлық қызмет атқарам. Қазақтың С. М. Киров атындағы мемлекеттік университетінің профессоры ретінде Абайды тану жайында арнаулы курс өткізем, қазақ фольклорынан лекция оқимын және Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшесі ретінде сол Академияның Тіл және әдебиет ғылыми-зерттеу институтында қызмет етем.

ӘҢГІМЕЛЕР

ҚОРҒАНСЫЗДЫҢ КҮНІ

С. қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатнаса­тын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар. Даланың көңілсіз ұзақ жолында қажып келе жатқан керуенге Арқалық алыстан көрініп, дәмелендіріп тұрады. Жолдың аузында көлденең созылып жатқан тұрқы он шақырымдай болғанмен, еңсіз кереге сықылды, жалғыз тау. Не бауыры, не сыртында ықтыртын жоқ ысқаяқ. Арқалық жадағай, жалғыз қабат болған соң, қыс күнінде жел терісінен соқса да, оңынан соқса да паналығы жоқ: азынап тұрады. Қыстың басынан екі жағын қар алып, жұмыртқадай ғылып тегістеп тастайды.

Сондықтан өзге жер ашық болып тұрғанда, Арқалықтың бауыры көбінесе бораннан босамайтын. Алыстан қарағанда да Арқалық бұдыры жоқ жалаңаш. Көруге аса көңілсіз.

Жыл сайын қыс басынан қарлы болып, малға панасы жоқ болғандықтан, бауырын жайлаған ел малын өлтіріп, өзге ел аман отырғанда, шолақ жұттың құрығынан құтылмайтын. Сондықтан бауырын мекен қылған ел көбінесе кедей болатын. Бұл жерді мекен қылған ел, ерте күннен аталарының қонысы болғандықтан және басқа ірге аударарлық жайлы жері жоқтықтан, «құдайына жылап» отыра беретін. Бұлардың жалғыз-ақ медеу ғылатыны Арқалықтың егіндігі еді. Бауыр сыртының шымы тұтас көделі жер болғандықтан, үй басының салған бірлі жарымды бөлтек егіні тәуір болып шығып, ұзақ қасқа қорек қылатыны сол болушы еді.

Арқалықтың бұл айтылған жайлары оңтүстігін жайлаған Уақпен көршілес үш-төрт болыс елге белгілі бола-

тын. Бұған себеп — Арқалықтың сырт елдер қалаға қатнасатын қара жолдың үстінде болғандығы. Өткен-кеткен керуен ұзақ жолда не көлігі талып шалдығып, не өзі шаршап қажып келе жатқанда қадаулы қоналқалық, не түстіктік жері Арқалық болады.

Арқалықтың жолы асатын кезең — Күшікпай кезеңі деп аталады. Күшікпай — Арқалықты қыстайтын бесалты ауылдың атасы. Өзі батыр болған адам дейді. Дәл қара жолдың аузында, Арқалықтың бір кішілеу биігінің басында тастан үйген оба секілді жалғыз мола бар. Сол мола Күшікпай батырдікі. Кезең де сол себепті Күшікпай атымен аталған.

Күшікпайдың кім екендігін, басынан қандай дәурен кешкендігін әрлі-берлі өтіп жүрген керуеннің көбі білуші еді. Оларға білдіретін заманның шежіресі — дәурені өтіп кедейлік басқан, көңілсіз салқын өмірге түскен кәрілер болатын. Бұдан соңғы білдірушілердің көбі өткен-кеткен керуенге көп сөйлесіп дағдыланған, ауыл иесі болған соң, алдынан ешкім шықпай, жаман әдеттеніп, өтірікшілеу болған адамдар болатын. Бұлардың көбі әңгіме айтудан бұрын, азырақ шарт керек қылушы еді. Алдымен күндізгі мазасыз суық пен қар басқан көңілсіз елсіз даладан құтылған болу керек. Өнбейтін азын-аулақ малдың сонынан жүріп, әрі іш пыстырып, әрі қинаған бейнеттен серпіліп, күн бата үйіне келуіне керек. Екінші, көлігіне, өзіне азық сұрап, шығын шығаратын жат керуен жоқ болсын. Сол кезде үйінде бірлі-жарым көңлі сүйетін, сыйлайтын қонағы болуы керек. Ақсақал мал қоралап болып, жайланып шайын ішіп, қазанаспаның аузында кейде жылтылдап, кейде лапылдап жанып жатқан отты көріп, бұрқылдап қайнап жатқан еттің исі мұрнына келіп отырғанда, серпіліп әңгіме айтатын.

Жолдан қажып келіп, тынығып жантайып жатқан салбыраңқы, күнгірт пішінді жолаушылар бастарын көтерсе де, жарым-жартылап қалғи отырып, әңгіме тыңдаушы еді.

Міне осындай көңілді жайдың бірінде өткен күндердің көп әңгімесін еске түсіріп отырып, әңгімеші ақсақал сөз арасында Күшікпайдың тарихын сөйлеуші еді.

— Күшікпай батыр жиырма бір жасында дүние салған екен. Ерте күннен жортуылға аттанып, Уақтың көп батырларының арасында бұғанасы қатпағандығына қарамай, талай қиын-қыстауда ақыл тауып, қажымай қай-

рат, ерлік көрсеткен. Осындай өнерінің арқасында ерте күннен батыр атын алған екен. Соңғы жылдарда көздеген мақсаты қолбасылық болып, аяғында, оған да жетіп, егескен елінен кегін алып егер ғылып жүргенде шешек шығыпты. Шешек ауыр болып, төсекте қозғала алмай көп уақыт жатып қалған. Сол кезде Күшікпай ауырып жатыр дегенді естіп, талайдан өшін ала алмай жүрген Уақтың бір батыры жауының жанын ауыртпақ болып, белдеуде байлаулы тұрған қызыл бесті деген атын тал түсте тартып алып кетіпті. «Пәленше атыңды алып кетті» деген ағайынның жетімсіген сөзін естігенде жаны шыдамай, ауруымен алысып, жылқыдан ат алғызып, жалаңаш етіне бір шекпенді кие салып, жауының артынан қуып кетіпті. «Батырды мұқаттым» деп, үйіне келіп, жаңа жайланып, жауы отырғанда: Күшікпай атын ойнақтатып, найзасын түйілтіп, өрт сөндіргендей болып зәрін шашып, жетіп келген. Сол бетімен ауылдағы самсаған сары қолға: «соғысамын, қан төгемін»— деп әлек салған. Бірақ жиылған елдің ішіндегі басты адамдар: «Уақтың баласы бірін-бірі өлтіріп арандаспасын»— деп, ат-шапан айыбымен Күшікпайдың атын қайырыпты. Батыр еліне қайта қайтқанда ауруы меңдей бастап, атқа әрең жүріп, осы күнгі бейіті тұрған биіктің басына келгенде мұршасы құрып, найзасын тіреп аттан түсіпті. Сонан соң басын оңға қаратуға ғана шамасы келіп, жан тәслім қылған. Артынан ағайын-туғаны жылап барса: шешегінің ауыздарын шекпен қажап, қотырының суы шекпенінің сыртына шып-шып шығып кеткен екен дейді. Батырдың көп мұратына жете алмай, жас күнінде қуаты қайнап, долданып өлгендігінен моласы тұрған биіктің бауырынан боран, ызғар айықпайтын болған екен,— деп, бағанағы кәрі әңгімесін тоқтатушы еді.

Бұл әңгімені айтушы адамдар Күшікпайдың кім екенін жұртқа танытқанда, өзінің сол батырдың ұрпағы екендігін көңліне бірталай қанағат қылып, бойы көтеріліп, көңлі күңгірт өмірдің уайымынан бірталай сергіп қалушы еді..

Январь айының аяқ кезі. Күн батуға тақап қалған мезгіл. Күнбатыс батуға айналған күннің қызғылт сәуле-сімен нұрланып, қызыл торғынның түсіндей болып тұр. Күнге жақын тұрған ұзынша жұқалаң бұлттардың түсі қалың өртке қызған темірдей қып-қызыл. Төбеге жақын тұрған алысырақ бұлттардың бір-бір жағы ғана жұқалан

қызылға боялған асыл нұрдың буын ғана жалатқандай. Қызғылт сәулесін дүниеге жайып тұрған күн шарасымен тұтас көрініп тұр. Аспан ашық. Берірек тұрған азғана ала-шұбар бұлттар кең жаһанның жүзіне перде болған жоқ. Күні бойы тыныш болған жел Күшікпайдың бауырында ғана ызғырықтап, жаңада жауған көбік қарды жаяу борасындатып тұр. Күннің қызыл сәулесі даланы да, тауды да өз өңіне кіргізген. Күнбатыс жақтап бораған ұсақ қар да күн астынан қызғылттанып көрінеді.

Жоғарыда айтылған Күшікпайдан асатын қара жолдың үстіне Арқалықты бетіне алып, қала жақтан бір пар атты келе жатыр. Жайдақ сары шанаға биіктеп салған жеңіл жүгі бар, жақсы киінген екі жігіт. Сылаң еті бар екі қоңыр ат қажығандығын білдірмей, көшір жігіт божы қаққан сайын ығыса жөнеліп, сары желіп келе жатыр.

Жолаушының бірінің торғын тысты жаңа түлкі тымалғы бар. Қалың киімнің сыртынан киген мол сұр шапанының жағасы қара барқыт. Аяғында байпағының қонышын барқытпен көмкерген жаңа қара етік. Алғашқы көрген жерден-ақ мынау мырзасы екен дегізгендей.

Бұл жігіттің жасы отыз шамасында. Орта бойлы, дөңгелек денелі, қысқалау мұртты, шоқша сақалды сұрғылт беті дөңгелек жалпақтау. Суық қарайтын қисық біткен кішілеу өткір көзінде және түксиген қабағында өзгеше қаталдық бар. Кішкене мұрны көз, қабағына үйлеспейді. Бұл адамның күлгендегі пішіні құмарлыққа көп салынғандығын білдіріп тұрады.

Бұл жігіт — Ж.-ның болысы Ақан мырза. Қалаға қазнаның алымын салуға барып, жұмыстарын түгел бітіріп, үйіне қайтып келе жатқан беті. Қасындағы Қалтай — ерте күннен жанынан тастамайтын жолдасы. Ақан болыс болғаннан бері қарай атшабар ғылып, бұрынғысынан да жақын ұстайтын. Қалтай аса пысық, сөзге ұста, қалжыңқой, әсіресе Ақанның түндегі жүрісіне өте ыңғайлы, әрі жылпос, әрі тілді ер жігіт еді.

Ақан күні бойы жолда көп сөйлемей, бір нәрсені қадалып ойлағандай болып отырды. Бірақ түпсіз терең ойдың түйінін шеше алмай отырған кісінің пішініне түскенмен, Ақынның ойы қай жерде жүретіні белгілі еді. Ол көбінесе осындай қадалып ойлағанда, хиялында бір сұлу әйелдің суретін тауып алып, соған пәлендей деп сөйлесіп әзілдесем, сондай ғылып құшақтасам, сүйсем деп, соны

ермек қылушы еді. Қалтай мырзасының не ойлайтынын білсе де, ерте күннен жалтаң болып өскендіктен, ашуланып қала ма деп қорғалақтап, жанын ауыртатын сөздерді бұндай күйде айтпайтын. Сондықтан Ақан үндемегенде, о да үндемей отырады.

Жолаушылар күні бойы тоңбай келсе де, кешке жақын күн суытыңқырап, Күшікпай бауырының ызғырығы қатайған соң тоңази бастады.

Божы ұстап отырған Қалтай бетін уқалап, кішкене қозғалып, Ақанға қарап:— Батыр-ау, мына Күшікпай «мені өлтірген шешек — осы. Ж. қаласы» дей ме? Немесе: бір емес-екі емес, ызғырықтайды да тұрады — деп күлді. Ақан да түсі жадыраңқырап күліп, аз сергіп қалды. Біраз уақыт өткен соң тағы да үндемей күні бойғы әдетпен тұнжыраса бастады.

Осылай алыс жолдан жалығып, тоңып, ығы кетіп қырындап келе жатқан жолаушыларға Күшікпай кезеңінің түбінде бір жіңішке қара сызық секілденіп Қанайдың жалғыз қорасы көрінді. Ұзақ жол қажытқан жолаушылар осы болымсыз кішкене сызыққа қарап, қоналқаға келетін үйінің әртүрлі көңілсіз жайларын есіне түсірді. Бұрынғыдан да тұнжырады. Көңілсіздік молайды.

Қанайдың қорасы керуен қасына келгенге шейін жан иесінің мекені екендігін білдірмейді. Иесіз анырап, ұмытылып қалған бірдеңе секілді. Қорадан жарты шақырымдай жерде басы қара қожалақ болған кішкене төбешіктің үстінде томпайып жатқан бір үлкен кісінің, бір баланың бейіті бар. Жолаушылар өтіп бара жатып, әлгі бейіттерге қарап: ауыздары күбірлеп, тоңған қолдарын көтеріп, беттерін сипап, бата қылады. Күшікпайдың басынан соққан боран жаңадан шыққан бейітті қармен көміп, қараушының көзінен тез жасырудың қарекетін істеп жатыр. Иесінің дүниеге келгенін сездіретін ақырғы белгісі — томпиған бейіт аз уақытта жоғалмақ, із бітпек. Таудан аса соққан жел, бейіт тұрған төбекшіктің басында әсіресе қатты ызғырықтанады; бейіттің тау жағынан топырағын ұшырып, екінші жағына жалданған қармен басып жатыр. Аз уақытта бейітті түгелімен қар көмгендей. Кейде себелеп, сырғып өтіп жатқан ұсақ қар өзінің мейрімсіз, ырзасыз, бірақ еркін бір куә екендігін білдіріп тұр.

Бейіттен жарты шақырымдай жерде тұрған екі кішкене қора да бейіт секілді мүләйім пішінденген. Тозығы

әбден жетіп, ескіргенін төбесі де сездіреді. Қыры кетіп жұмырланған бұрыш-бұрышында үйіліп қалған қорда топырақ, қораның онсыз да аласа бойын жермен-жексен қылып тұр. Жан-жағына үйілген қар, қыс басынан бір күрелмегендіктен, қоранын үстіне шығып, біржолата басып алған. Аз күнде қораны көзден жоғалтуға айналған.

Бұл күйден аманырақ болған есіктің ғана алды. Кінкене тар күресіні бар. Қыстау айналасының әлгідей пішінінің үстіне, теріскей жақ бұрышындағы бір қораның төбесі ортасына түсіп, таудан аса соққан боран әлгі тесіктің үстінде ақ түтектеніп, біресе түтін секілденіп ұйтқып, біресе қиыршықтанған ұсақ қарын ішке себездеп төгіп, қораның ішін толтыруға тырысып жатыр. Тау жақтағы пішенқораның ішінде бір-екі шошақтай ғана тапталған аз пішен бар. Бұнда сауырсын жотасының бәрі қар болған бір арық қызыл торпақ және екі-үш жаман тоқты тұр.

Қораның сыртынан білініп тұрған осы секілді көңілсіз күйін көрген адам «бишара, мынау қандай сорлының қорасы екен?» деп еріксіз айтқандай. Мұны ойлаған адам үйге кіріп, қораны мекен қылған адамдарды көргенде, әлгі ойының шындығына көзі жетуші еді.

Күндізгі біз көрген жолаушылар күн батып, қой қоралаған мезгілде осы қораның алдына келіп тоқтады. Шанадан түсіп, үстерінің қарын сілкіп болған соң, Ақан мырза қораның сиқын көріп, көңілсізденіп:

— Қалтай, осы үйге қайдан әкелдің? Кісі отырарлық жері де бар деймісің, басқа үйлердің біріне бармай,— деді.

Қалтай атты доғарып жатып:

— Үндеме, неге әкелгенімді кейін білерсің,— деді.

Құлағына жайлы хабар тиген соң, Ақан үйге кіруге асыға бастады. Аты доғарылды. Енді қонақтар қараңғы қораның ішіне кіріп, қабырғаны сипалап жүріп есікті тауып алып, үйге кірді.

Үй — ауыз үй, төр үй ретінде салған екі бөлмелі екен. Бірақ ауыздағы бөлме затында үйге арналып салынса да, кәзіргі қалпында үйліктен шығып, әрі шошала, әрі қораның міндетін атқарып тұр. Үйліктің белгісі терезенің жалғыз әйнегін жапсырып қойған тесіктен және жылтылдап от шығып жатқан бір бұрыштағы кішкене қазанаспадан ғана білінеді. Іші қараңғы. Бұрыш-бұрышында аяздаған қар, қабырғасы қара балшықпен сыланған кір.

Төбесіне жапқан сырғауыл қайраған, түгел ыстан қап-қара. Терезе жақтағы бір бұрышында жаңа туған бір қозы және арқасына киіз таңып қойған бір арық қызыл торпақ тұр. Төр үйдің іші бұдан гөрі аз көңілдірек. Көп тұрғандықтан май болып кірлеп, қарайып кеткен кішкене тар тесіктен кіргенде, оң жақ бұрышта ешбір сәнсіз, ретсіз үйіле салған үлкен пеш бар. Одан жоғары бояуы көшіңкіреген ағаш төсек. Үстінде іждиһатты қолмен жиылған сұрғылт түсті көнетоздау екі-үш көрпе, жастық. Есікке қарсы төрде кішкене жұқаяқтың үстінде екі ескі сандық, үйдің қалған жерінде бөтен ешнәрсе жоқ. Төр дегені екі-үш кез ғана жерге жайылған ескі құрым киіз. Соның үстінде бір-екі ескілеу сырмақ. Үй ішінің барлық жасауы осы. Бұл үйдің де қабырғасы көп жылдардан бері сыланбағандықтан, әр жерінен қара балшығы шығып, кір болып, қожалақтанып тұр. Пештің де өнебойы не күйе, немесе қожалақ болып, кей жерлерінің кәрнезі сынған — о да тозығы жеткендігін білдіргендей. Оңтүстікке қараған екі көзі жамаулы кішкене терезеге тау желі гуілдеп соғып, әр жеріндегі тесігінен тыстағы суық бу болып кіріп тұр. Көздерінің бәрін қырау басқан аппақ. Пештің қырында тұрған кішкентай жалаңбас лампының жалпылдап жанған болымсыз жарығы үй ішінің қараңғылығын зорға жеңіп, азғана елпілдеп, күңгірт, қызғылт сәулесін түсіреді.

Бұл үйдің барлық жаны — үш-ақ әйел. Пештің жанында біріне-бірі тығылып, бүрсініп отыр. Әйелдердің біреуі — сексеннен асқан, кәрілігі әбден жеткен кемпір, екіншісі қырықтың шамасындағы әйел, үшіншісі он үш жастағы қыз. Кемпірдің жасы қартайып, қуаты азайғандығы шын болса да, бетінде ерекше бір қайрат білінеді, еркек пішіндес кесек. Үлкен, жалпақ маңдайлы, қошқар тұмсықтау келген үлкен мұрынды. Тақырлау сұйық қабақтың астынан көрінген кішкене өткір көздері қажыған салқын жанармен жалтылдайды. Маңдайы мен екі ұртына түскен қатпары қалың терең ажымдары өмірінің талай қайғы, талай бейнетіне куә. Бұл кемпір осы үйдің қазіргі қожасы. Ана әйелдің біреуі — келіні, біреуі — сол келіннен туған немере қызы. Келіннің пішінінде не жақсылығына, не жаманшылығына айғақ болған орасан белгі жоқ: орта пішінді, орташа жаратылған адам тәрізді. Бірақ бұның пішінінде де өзгеден бөтен бір жаттық бар. Қадағалап қараған кісіге ол көрінетін. Тұңғыық

қара көздері бір қараған жерден аумай, ылғи жансыздықпен қарап тұрғанына көзі түскен адам бишараның кім екенін айырушы еді. Ол жаңа арада екі көзінен айрылған суқараңғы еді. Бұл екі әйелге ермек, жұбаныш болып отырған — жас қыз. Ол — сыпайы нәзік болып өскен Ғазиза: жіңішке сұңғақ бойлы, азғана секпілі бар дөңгелек ақ-сұр жүзді Ғазиза. Көрген көзге алғашқы жерден-ақ сүйкімділігін сездіретін уыз жас. Жалғыз-ақ ұяң, жұмсақ қарайтын қара көзінде және ылғи шытыпқан, кірбеңдеген қабағында қалың уайымның салған ізі бар. Пішіні мұнды, жүдеу. Жас басына орнаған қайғы, жүрегін жеген дерт сыртына шығып тұр.

Бұл баланың уайымы не? Уайымы — осы үйдегі үш әйелге ортақ болған жесірлік, жетімдік. Бұлардың басынан тағдыр дауылы жаңада ғана соғып өткен. Қораның алдындағы жас бейіттер сол дауылдың салдарынан тұрған. Бұл әйелдердің қуаныш-қызығы да, үміт-қорғаны да сол суық қабырға өліктермен бірге көмілген. Ол қабырда жатқан — Ғазизаның әкесі Жақып және жаны туысқан жалғыз кішкене бауыры — Мұқаш. Осы бүгінгі кештен бір ай бұрын әкесі мен бауыры қабат жығылып, сүзек болды. Ғазизаның ағам өлсе, күнім не болады деп күндіз-түні бірдей тыным алмай, құдайға құпия сыбырлап, оңаша жерлерде тыста жүріп өксіп-өксіп жылағаны, кемпір әжесінің мойнына бұршағын салып, ата-бабасының аруағына жалбарынғаны себеп болмай, екеуі де өлген.

Иесіз қорада қуатсыз, қорғансыз үш әйел құлазып зарлап қалғанда, маңайынан жиылған көрші-қолаңшы ғазиздерінің сүйегін суық қабырға салғанын ойлағанда, әрқашан Ғазизаның жүрегі шаншып, өңі қашып, көзінен ыстық жасы тамшылап кетуші еді.

Бұл бала жасынан көкесінің жалғыздығын, ағайындарының достығы жоқ қаттылығын ойлап, сыртына шығарып ешкімге айтпаса да, сол әкесіне жаны ашып, тілеуін тілеумен өскен. Ол көңілді болған уақытта — бұл да көңілденіп, қуанып отырушы еді. Жасынан сезімді бала зерделілігімен әкесінің жалғыздығын, шаруасының нашарлығын ұғып, соған қолынан келгенше көмек қылғысы келіп тұратынын сезген соң, үйіші түгелімен Ғазизаны әлпештеуші еді.

Бұрын әкесі тартатын ауыртпалықтың бәрі бұл күнде Ғазизаның өз басына түскен. Еркек істейтін шаруаның

бәрін өзі істейтін болып, әлі келгенше үйінің барлық шаруасын ұстап тұрған — өзі. Соңғы аз уақыттан бері бұл қызметінің үстіне, тағы үй ішіндегі бар жұмыс масыл болып мойнына мінді. Бұрын тыстағы шаруасына да көмегі тиіп, үйдегі барлық шаруаны жайлап отырған шешесі жиырма күннен бері көзінен айрылып, соқыр болды. Жақыптың тірі кезінде көзі анда-санда ауырып қалып; «шөп түсті», «көз ауру болдым», «желге асқынып кетті» — деп жүре беруші еді. Жақып өліп, көп жылаған соң, сол көзі аз күнде суқаранғы болды. Үйішінің қайғысы бұрынғысынан да асты. Жетім-жесірге ес болып отырған кемпір, басынан қара тұман айықпай, үсті-үстіне қайғы жауып, қабат қаза көрген соң, құдайға, тағдырға нанған көңілмен бір уақыт шын жалбарынып, назаланып: «Құдай-ау, не күнә сұмдығымнан осындай қағазға душар қылдың? Не жазығым бар еді?» — деп менреу дүниеге сұрақ қоюшы еді. Ауыр өксікпен күрсініп, кеудесін жарған уайымның жалынын, ешкімнен жауап қайтпайтынын білсе де, анда-санда дауыстап айтып отырушы еді.

Ғазиза да екі шешесімен қосылып, жүректерін жеген қайғыларын сыртына шығарып сөйлескенде, бұрынғы өткен күндерін сағынушы еді. Кемпір оны да еске түсіріп: ол күн де бір дәурен екен ғой, Жақып тірі тұрғанда кімнен кем, кімнен қор едім!? — деп, аһ ұрып алып: енді-гіні айтсаңшы, тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетіп отырған деп, — үнсіз жылайтын.

Күндегі әдетпен белгілі уайымның соңында бишара әйелдер отырғанда, ауыз үйдің есігі ашылды. Үшеуі бірдей: «бұ кім?» — десіп есікке қарағанда, бұлар отырған үйдің де есігі ашылып, үйге түлкі тымақ, жақсы киімдер киген екі қонақ кіріп келді.

Ғазизаның соқыр шешесі Ғазизаны түртіп, қонақтың кім екенін сұрады. Ғазиза қонақтар келген жердегі таңданған пішінмен ақырын: «Білмеймін, танымаймын!» — деді. Қонақтар киімдерінің қалған қарын қағып, төрге шығып отырған соң, асжаулық әкелгізді. Ақан құрап оқыды. Артынан Ақан да, Қалтай да үйішімен амандасып, кемпірге қарап:

— Құдай ісі сыпайышылық, ақырының қайырын берің! — деп, жайлап көңіл айтты.

Үйіші қонақтар алғашқы келгенде таңданса да, артынан пішіндерін, қалыптарын көрген соң, жетімдік халдеріне мүмкін болған дәрежеде көңілденіңкіреп, жадырап,

шамаларынша серги бастады. Еркектері өлгеннен бері қалған әйелдердің уайымынан босаған шағы осы бөтен кісілер келгенде ғана болатын. Одан басқа уақытта үшеуі үйде оңаша отырғанда жетімдік-жалғыздық та, қорғансыздық-сорлылық та көздеріне айқын көрініп, көңілдерін мұң мен зардан айықтырмаушы еді. Сол ретпен қазіргі қонақтар келгенде де қабақтары жадыраған себебі осы еді.

Қонақтар шай ішіп, жайланып болды. Кемпір ауыл ақсақалы — басты еркектерше қонақтармен әрнәрсе жайынан жақсы сөйлесіп отырды. Кемпірдің байсалды сөзімен қонақтарын құрметтегісі келіп отырған ықыласын және қайратты жүзін байқаған соң, Ақан да әр нәрсенің жайынан сөйлесуге жалықпайтын сияктанып отырды. Басында қала жайынан, ел жайынан қысқа-қысқа хабарлар айтып отырған Қалтай еді. Шай артынан екі қонақ көбінесе кемпір сөзіне құлақ салып отырды. Кемпір, қонағы — бір елдің болысы болған соң, оның үстіне сөзінің салмағы бар жуан ауылдың баласы болған соң, екінші, әрлі-берлі өткенде бірде болмаса-бірде сөзім, ісім түсер деп, өзінің баласы өлгеннен бергі жайын білдіріп қоюды ойлады.

Осы оймен өзінің жай-күйін айта бастады. Кемпірдің әңгімесі шешен ұғымды тілмен ұзақ айтылды. Даусын біресе тиісті жерде қатайтып, өңін ажарландырып, біресе ақырындап келіп, аяғын сыбырлап жеке-жеке айтып, ұғымды ғылып, барынша көңіл-іждиһатпен айтты. Әңгіме әлпеті өлер алдындағы қоштасып отырып айтқан немесе бір үлкен марқабат күткен кісісіне жаны қысылған уақыттағы үміт, тілек айтқан сөзге ұқсайды. Ақанға қарап, қабағындағы кірбеңі жадырап, сөз бастады:

— Қарағым, біздің хал-жайымыздың шет-жағасын көріп-біліп отырсың ғой, — деп, тағдырдың барлық суығына, зардабына, азабына шыдаған, шыныққан қайратты, сабырлы пішінмен күрсініп алды. — Біз жетім-жесір қалған панасыз бишарамыз. Барлық дүниенің тауқыметін арқалап қалған жас балам — анау. Мен болсам — сарнаған тілімнен басқа түгім қалмаған, қайратым қайтқан, бір аяғым көрде, бір аяғым жерде тұрған қуарған бір кемпірмін. Екі көзін алып, құдайым мүгедек қылып қойған келінім — анау. Өзіне күтуші керек қылып отырған ол — бір сорлы.

Әрі өтіп-бері өтіп жүргенде сондайлық бишаралар

قىتئە ئۆستۈرۈش

قورغانسىزلىق كۈنى

ЖИЗНЬ БЕЗЗАЩИТНЫХ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КУЗНЕЦОВ

بۇ كۈننى قورالسىزلىق كۈنى دەپ ئاتىغاڭلار

Орынбордағы 17-ші №-лі
Тираж 1922 №. 1 7 3 8.

1922 жылы Орынборда басылған «Қорғансыздың күні» әңгімесінің мұқабасы.

еді-ау деп есіне ала жүрсін деп, айтып қояйын деп отырмын. Күндердің күні болып жүдеп-жадап, біреуден зорлық, біреуден қорлық көріп отырған үстіне келсең, көзіңнің қырын саларсың. Жайымды айтып қояйын: ең болмаса — жылы сөзіңді айтарсың. Бөтен елдің жұмысына не сөз айтам демессің. Сендердің сөздеріңді тастай алатын Уақтың баласы жоқ қой. Бұл арада отырған елде адам секілді адам бар ма? Ұрғашы секілді жыбырлаған ұсақ. Қорыққанына ғана жауап беріп, қорықса ғана айтқаныңды істейтін сұмдар емес пе? Міне — менің Жақыбым өлгеніне екі ай болды. Біреуі туысқан болып: бишара, жайың қандай, шаруаң не күйде деп, есіктен қарады ма екен. Қайта үйімізге келсе, шетінен тысырайып, жуанымсып келеді. Ылғи жетім-жесір деп қызығып анталап, бір нәрсемізді аузына түсіріп алғысы кеп тұрады. Ұялмағырлар ұялмастан бізді жегісі келіп тұрады. Мен сорлы балам өлгеннен бері солардан көрген зорлығымды айтайын деп отырмын.

Жақып өлді. Одан бір жұма кейін, жығылғанның үстіне жұдырық деп, Мұқашым өлді. Күндіз-түні жылауда болып есеңгіреп отырғанымызда: енді бұл үйдің еркектері кетті, ылғи ұрғашы үй болып отыра алмайды; дүниесін бөліп аламыз; қатындарды әрқайсымыз қолды-қолымызға аламыз деп, балаларымның бет топырағы жасырылмай жатып, суық сөз жүргізді ғой. Баламның тірі күнінде ағайын ішінде жақын көріп, бауырына тартып, қолына түскен азын-аулағының жартысын жырып беріп жүрген жар дегенде-жалғыз сенген Ысмағұл не қылды? «Жақып өлгенде бата қылушыларға мен қойымды сойғамын» деп, Мұқашым қысылып жатқанда, даладан ет таусылса — сойып аламыз ба деп жүрген жалғыз туқойымды әкетті ғой. Мына келінім: «Шаруаға не болатын кісіміп қоқактамасын, одан да Жақыпты жоқтауын білсін, малға не болам деп жүр ме өзі?!» — деп айтады дейді.

Менің балам тірі болғанда соның тіршілігінен аужал алып телміріп отырушы еді. Балақтағы биттің басқа шыққанын көрмеймісің? Бұлар үшін қарағым не көрмеді? — дей келіп, қабағын көтеріп күрсініп алып: — сол тірі болса, маңына келе алар ма еді? Бәрінің де... боғын жуып, жақсысын асырып, жаманын жасырып, адам секілді ғылып, осы ауылды адам қатарына қосқан сол емес пе еді. Жоқтығына қарамай үйін — базар, түзін — той ғылып, думан ғылып отырудан босаушы ма еді. Мо-

мындығы, биязы сыпайылығы қандай еді, топырағын торқа болғыр, қарағым!

Мына жамандардың ішінде оның тырнағына татитыны бар ма? Жақыбым осы жолы ауырғанда — солардың кеселінен ауырған жоқ па! Менің қайнымның мылжың Дүйсен деген баласы бар ғой. Қатынша жыбырлағаннан басқа, істейтін адам сияқты бір мінезі, бір ісі жоқ. Жаннан асқан дүниеқоңыз. Үйіне бір қонақ конса, соған асқан бір жілікке жаны шығып, тыжырынып отырады. Үйіне қонақ қонған күні қатынына тыныштық жоқ: етті көп асасың, мені құртасың деп мыжиды да отырады. Соның үйіне қыс басында Шұбарадырдың көп ұрыларының біреуі келеді. Мылжың: тамағым жоқ, жатқызатын жерім жоқ деп, түн ішінде, боранда қуып жіберген. Ежелден Уақты кісіғұрлым көрмейтін; екі сөздің бірінде: «шауып алам, айып алам!»— деп тұратын. Өктем елдің баласы бұл қорлыққа шыдасын ба? «Өлмесең — өрем қап» деп далаға тентіретіп жіберген соң, сол түнде келіп, қорасы талқан ғылып жарып, төрт-бес семіз қойын, малға мініп жүрген екі атын алып кеткен. Соған өзі іздеп баруға қорқып: «барсам, тағы атымды алып қояды»— деп, Жақыпқа келді ғой. «Сенімен ол елдің басты кісілері таныс, сөзінді тастамайды. Менің малымды көрнеу қоя беріп отырамысың?»— деп асылып отырып алды. Жер-жеберіне жетіп ұрсып:

— Құдай сүйер қылығың жоқ. Қазанбұзар үй-тентексің. Кісі ығысатын айдының жоқ, неменесіне жуансысың?! Бір күні болмаса бір күні керек ағайыннан жалғыз жілігінді аяйсың. Жуан болсаң, мықты болсаң,— осы Арқалықтың түбінде өткен-кеткен біреумен ырылдасып неменеге отырсың? Дүниенің астын үстіне аударып, сенің бөлысыңнан оның ұрысы жуан болып отырған Тобықтыға сенің жол үстінде тұрған жаман лашығың жүк болып па?! «Өтпес жарлық — бойға қорлық» екенін әлі күнге неге білмейсің?— деп, жерден алып, жерге саяды.

Аяғында, мойнына су құйылып: «Өзіңнен басқа сенерім жоқ»— деген соң, әлгі иттің малын іздеп кеткені ғой. Табандаған жиырма күн жүріп, табанынан таусылып бармаған кісі қоймай, аяғында, бар малын алып келді. Ұрысы жуан ауыл екен. Баеында ел кісілерінің сөзіне көнбей, «Дүйсен мылжыңның ызасы өткен»,— деп, қасарып бөлмапты. Соған соң елдің басшы адамдары: «мұнымен құда бол, әйтпесе малың тимейді»,— деген соң,

мылжынның 9-10-дағы қызын ұры ауылдың соқталдай бір азаматына бермек болып, сөз байлап, малын алып қайтыпты. Сол ұрымен осы күнде бал жаласқан құда болып отыр. Жақып сол жолда суық өтіп, өңі қашып, қу шүберектей болып келді. Артынан, немене, екі-үш күн өткен соң қатты жығылып, төсек тартып жатып қалды. Аяғы, мінекей — мынау болды. Жә! Сол мылжын осы күнде не істеп отыр де?

Менің балам қолының қысқалығына қарамай, анаған да, мынаған да араласып, ертеңді-кеш қарап отырмай, сауда қылатын еді ғой. Біреуден аткөпір қылып алып, біреуге аткөпір қылып беріп жүретін. Кімге не беріп жүретінін білеміз бе? Қарағым, кейде сыр қылып, не істеп жүрсің деп саудасының жайын сұрағанда, күліп: «Апа, соны не ғыласыз, мен тірі болсам, аштан өліп, көштен қалам деймісіз» деп жүре беруші еді. Бүгін басыма күн туған соң біліп отырмын ғой. Әйтпесе ішкен-жегеннен басқаны біліп пе едік? Жалғыз-ақ өтетінінен бір күн бұрын қолына қағаз-қарындаш алып, есеп-қисабын жазды. Қағазының есеп-қисабын көрсеткенімде, жұрттың айтуынша, бересісіне қарап, аласысы да бар екен. Балам дүние салып жүре берді. Артында қалғанын есептеп отырып, қақ жартысын өзінің жабдығы мен бересісіне шығарттым. Осы күнде қолымызда қалғаны — он шақты тұяқ, екі-үш қана ірі қара. Елдегі аласысын бұл күнде іздеп алар бізде дәрмен жоқ.

Сонда жұртқа беретін бересісін есепке салып төлегенде өз елімнің Мәрден деген пұшығына бермек үш қараның сомасындай борышы бар екен. Әлгі құрғыр ойымыздан шығып кетіпті. Он шақты күн болды, сол келіп, малын сұрап жүр. Біздің қолымызда қалып отырған азын-аулақ малы — мынау. Одан берейік десек, шұбырып кеткелі — біз отырмыз. Қарағымның мойнына қарыз ғып, өзі жинаған азын-аулағын өзінің сауабынан аяйын деп отырғаным жоқ. Жалғыз-ақ дүниесі құрғырдың тарлығы жалтаң көз ғылып өлтіріп барады. Елден баламның аласысын жиып алғанша деп сөйлесем, жай-жапсарымды айтсам, пұшық тоқтайтұғын. Бірақ соны маған сөйлестірмей, әлгі Дүйсен деген мылжын бар, тағы толып жүрген Бөрала секілді туыскандарымыз — бәрі бас қосыпты. Сөйлескен сөзі мынау: Мәрден — Тобықтының жуан аулының кісісі, ол ақысын сіңіртпейді. Және ол Жақып үйінің жай-күйін біліп отыр: оларды жылатып

ешнәрсе алмайды, түбінде осының пәлесі бізге түседі. Басы аман, малы түгел, Жақыптың отына бірге күйетін жақыны деп бізді ұстайды. Біз бұдан басымызды амандап құтылмасақ болмайды десіпті. Соған жасап отырған айласы не деші? Қарағым, айтуға ауыз бармайтын сұмдық. «Тышқанның өлгені — мысықтың ойнағаны» деп, ендігісі — қалған көзімнің қарашығы — жалғыз Ғазизамды жылатпақ. «Кешегі Жақыптың аруағы лағнет оқымасын, Мәрденді де жылатпайық: биыл бұның қатыны өлген, Ғазизаны соған берейік» деп айтады дейді. Кеселділердің осы сөзін естігенде, мына отырған балам зарлап қоя берді...

Осы сөзді айтқанда, кемпір маңайындағы жауыздықтың бәрін айқын көріп, өздерінің сол жауыздықтың қолында бір ойыншық болып отырғанын көріп, ызамен көзінің жасы сорғалап ағып кетті...

Ақан мен Қалтай бұл әңгіме айтылып отырғанда жайланып шынтақтап, жантайып жатып, анда-санда көздерін Ғазизаға жіберіп қойып, қадағалап қарап отырды. Кемпірдің сөзін жалықпай тыңдап отырса да, Ғазизаға қарай қалған пішіндерінде көңілдегі бір аландық пен іштеріне жасырынған жат ойдың белгісі көрініп тұр. Ғазиза анда-санда ауыз үйге шығып, отты қағыстырып жәпе басқа әртүрлі ұсақ шаруаларды қарастырып келіп отырды. Қонақтар алғашқы келгендегі кейіс Ғазизаның қабағынан әлі жадыраған жоқ. Жалғыз-ақ айырықша сыпайылығы және үндемей ақырын жүріп, биязылықпен істеген істері ішіндегі сырын сыртына шығармай, жасырыңқырап отырды.

Кемпір қызарған көзін сүртіп, әңгімесін қайта қозғады. Ендігі даусы ашулы, қатаң келді:

— Кешегі баламнан қалған жалғыз көзім — бұл жылаған соң, бізде не тақат тұрады. Бұны жылатқан соң, қуарған қу өмірдің не бағасы бар? Сол сөзді айтқызып отырған сұмдарды қарғадым, ұрыстым. Одан басқа біздің қолымызда не тұр? Жыластық; аяғында, сонымен қойдық. Міне: екі-үш күн болды, сол пұшық әлі күнге кеткен жоқ дейді. Енді әлгі мылжыңның қатыны жеңгетай болып жүрсе керек. Менің қарағым келіп айтады дейді: «шешелеріңе жаның ашыса, Мәрденге барғаның жөн емес пе? Сен жігіт болып, осы үйіңнің жұмысын басқарып отыра аламысың? Онан да өзің біреуге сүйенген болсаң, сен сүйенгенге шешелерің де сүйенеді ғой» — деп

айтады дейді. Сөзінің қыршаңқысын қарасаңшы! Мен сонда баламды бір пұшыққа бермек пе екем?! Қатынының, мылжыңның өзінің ойы да менің балам көнсе, пұшыққа жетектетіп қоя бермек болса керек. Қасиет бар ма оларда! Кәпірстан болмаса — ойласайшы! Менің үйім — осы ауылдың үлкен үйі. Бүгін сол қарашаңырағының құруға айналып отырғаны — мынау. Құрымағанда, кім қалды? Бұл үйдің жайын ойласа, тұмсығы тасқа тиетіндей болған жоқ па? Ендігі қалған біз қалқып: «баламның ізін жоғалтпаймын; орнын сақтап, құрамын үзбейміз» десек, соны ұқпайды. Ұқса да өзінің құлқыны үшін «осы айтқаныңды істетпеймін» деп анталап, қолымыздағы азын-аулаққа көзі тұнып, соны бөліп алуға асығады. Әлгі менің баламды ана пұшыққа беріп жібермек болып жүргендегі ойы не деші? Қарағым, бүгінгі дүниеге не болып, қалқып, осы азын-аулақ шаруаны ұстап отырған Ғазиза ғой. «Осыны бірдеме ғылып көзден таса қылсам, мына кемпір мен ана көзінен айрылып отырған қатын шаруаны ұстай алмайды; мұнан соң бар малымен, дүниесімен өз қолыма тиеді ғой», — дейді.

Менің баламның жылағаны оларға не керек? Жақыптың аруағы ырза бөлмей, күңренгені не керек?! Қу құлқынын ырза қылса — болады. Мінекей — «қас жаман қасындағысын қарақтайды» деген осы. Көрер көзге мөп-момын, мүп-мүләйім болып жүрсе де, ол мылжыңның іші осындай. Кеудесі толған — борсып жатқан бықсыма арамдық. Артынан естідік-ау, қарағым, тағы: «баласы баруға ырза болса — болады, — деп айтады дейді. — Ол ырза болса, қатындарға сөз салмай, баланы миңгестіріп қашырып жібереміз» — дейтін көрінеді. Мінеки, қарағым, осы айтылып отырған дұспанның дұспандығын ойлағанда, онсыз да қаңғырып отырған басымыз дал болады. Дүниенің барлық таршылығын ойлағанда, ақылымыз алтыға, ойымыз онға бөлінеді. Осылардың осындай қорлығын ойлағанда осы жерде өле қалғым келеді...

Кемпірдің көзінен тағы да жас моншақтап домалап, алдына түседі.

— Құдайдың менің өз басымнан, менің ұрпағымнан аяған қазасы бар ма? Жасымда шешем өліп, өгей шешенің қолында қалып, жетімдіктің зарын өзім тартып едім. Содан өмірім жылаудан, күйіктен арылған емес. Енді қартайып, төрімнен көрім жуық болғанда құдайдан ертеңгі-кеш тілейтінім: «Жақыбымның жаманатын естірт-

пе, осының алдында ал!»— деуші едім. Ол тілегімді істемеді,— деп, көзінен бетіне аққан жасын жеңімен сүртіп, мұрнын сіңбіріп:— тілеуі құрыған сорлы мен бұл күйік, бұл дертті көргенше, шірісем едім!— деп, сөзін тоқтатты.

Кемпір барлық мұң мен шерін айтып отырғанда бір қалып, бір пішінмен тындап отырған Ақан әңгіме біткен соң басын көтеріп алып, кемпірді жұбатпақ үшін аз сөз айтты. Сөзін шала естірлік қылып ақырын айтқан соң, ұғымсыз бірдеме болды. Сезімді адамның жүрегін шаныштырып тіксіндіретін, жұртты мінезінен жирендіретін, түңілтетін көрнеу жауыздықтар, ауыр халдер Ақанға көп әсер бере қойған жоқ. Жалғыз-ақ сол әңгіменің ішінде болып қорлық көруші ыза шегуші қайраты-қуаты жоқ сорлы кемпірдің өзі айтқандығы азғана жүрегін тыныштық, сезімсіз қалпын бұзғандай болып отырды. Бірақ күндегі өмірінде бұл секілді талай жауыздықты көріп, өзі де сондайлардың ішінде болып жүргендіктен, мына естіп отырған сөзінің бәрі көңіліне таныс, таңғаларлық тамашасы жоқ. Оқып кеткен сабағы секілді болды. Кемпір бәрін айтып жылап, қызы мен келіні ішінен тынып, қайғы жұтып отырған күйін ойлағанда, азырақ сілкінгендей болып: «осыған жанашырлық-ау!» деп, жүрегін зорлықпен жұмсатайын десе де, аздан соң сезімсіз салқын қалпына қайта барып отырды. Бұл адамның іші жақсы сезімге жат болып кеткен бір күңгірт дүние сияқты. Өз басына келгені болмаса, бөтен кісінің басына келген ауыртпалық пәле болып көрінбейді. Оның тартқан қасіреті көңліне қонбайды, сезіміне сіңбейді, тіпті ұғылмайды.

Бұл сағатта кемпірдің жүзіндегі қалың уайым жүрегінде қандай толқын барлығын көрсетіп тұр. Әңгімесін аузымен тоқтатса да, көңілінше соның аяғын тағы да созып, түкпірлеп ойлап, қайғының қабат-қабат шыңына ақылымен кіріп отыр. Бұл уақытта ойлап отырғаны — өтіп кеткен күн емес, алдында келе жатқан күннің жайы. Кемпір келешекте көзі көретін ауыртпалықтың, қайғының бәрін де көз алдына анықтап қолтіріп, ішінен: «осының бәрін көретінім рас, осындай азап, қасірет тартатыным шын» деп бас иіп отыр. Бірақ адамның жүрегін пішінінен танитын кісі болса, кемпірдің жүзіндегі халді көргенде, еріксіз бұл адамды көңлімен құрметтегендей еді. Дауылдың қара бұлтындай болып, әдейі басына

арналып келе жатқан қайғы-қасіретті көріп, соның алдынан айласыз-әлсіз күйде өзінің отырғанын біліп тұрса да, кемпірдің жүзінде үлкен сабыр бар. Күйіп-пісіп жасығандықтан белгі жоқ. Сынбаған ажар, қажымаған қайрат, кең салқын ерлік бар.

Ақан Ғазизаға алғашқы кезде көп қарауынан әлі күнге танған жоқ. Кемпірдің көзі өзінен ауғанда, оның көзі тек Ғазизада болып отыр. Кеңліне орнаған ойын қараған сайын пішінімен мағналандырып, Ғазизаға білдірмек те. Бірақ көңілі бұзылып жаманшылықтың бетін көрмеген Ғазизаға ол қарасты ұғуға шорқақ болды. Ол өз пішінімен ешнәрсенің белгісін берген жоқ. Ақан көп қарағанда ол қымсынып, қысылыңқырап, биязылығын сақтауды ғана ойлады. Біраздан соң ас пісті. Кемпірдің сыйламақ болып салғызған тәтті-дәмді тәуір еті қонақтардың алдына келді.

Бірталай уақыт өтті. Қонақтар тамағын ішіп жайланып, біраз отырған соң, жатуға ыңғайланып, тысқа шығуға айналды.

Кемпір қонақтарды әуелдегі сый көрген, құрметтеген көңілмен Ғазизаға: «Қарағым, қонақтардың атына шөп керек қой; өзің шам алып бірге шығып, шөп алатын жерді көрсетіп бер»,— деді.

Ғазиза бұрын ойына ешнәрсе келмесе де, Ақанның көп қарағандығынан сол арада сескеніп, біраз үндемей тұрды. Аяғында, шықпасына болмайтын болған соң, шешесінің сөзіне зорға көніп, қонақтардың артынан бұ да шықты.

Ақан Ғазизаның үйінде отырғандағы ажарынан үміттенерлік ешнәрсе көрмеген соң, тысқа шыққанда Қалтайға сыбырлап жасырын бірталай сөз айтты. Қалтай басын изеп, сөзін мақұлдады. Ғазиза бұл оқиғаны көрген жоқ. Артынан біраздан соң Ақан қораның ішіндегі есіктің аузында қалып, Қалтай мен Ғазиза шам ұстап, пішен-қораның ішіне кірді. Пішен-қораның бұл жері қораның ішінен қатнасатын, жанада желініп жүрген кішкене үңгір еді. Барлық кеңдігі бір-ақ кісі сыйғандай, төбесі аласа бір қуыс. Ғазиза шам ұстап ауызда тұрды. Қалтай пішен-қораның ішіне кірісімен шөпке қарамай, үлкен жұмысы ол емес, басқа нәрсе екенін сездіріп, өңі өзгеріп, өтірік күліп қуланып, әдепсіз мінезге түсіп, ойындағы дайындап алған сөздерін сөйлей бастады. Ғазизаның алдында сескенген ойы Қалтайдың не айтпағын сезіп,

қатты ашуланып, бір жағынан, намыстанғандай болып, сөзінің аяғын бітіртпестен:

— Сенің ойыңдағы сұмдығыңды білмей тұрмын ба? Аулақ жүр! Мен сенің мазақ қылатын кісің емеспін!— деп, лампыны жерге қойып, жөнеле берді. Қалтай күтпеген сөзді естігенде: басындағы күліп тұрған пішінін жия алмай, оның үстіне аңырайып аң-таң болып, ойына еш-нәрсе келмей, біраз тұрып қалды. Ғазиза сол бетімен жүгіріп, екінші қораның есігінен шыға бергенде, есік алдында екеуінің сөзін естіп тұрған Ақан ұстай алды. Ғазизаның әуелде үрейі ұшып кетіп есін жиып алғанша, Ақан көтеріп пішен-қораның қуысына алып келді. Қалтай шамды өшіріп жіберіп, қораның ішіне қарай кетіп қалды. Дүниені қараңғылық басты.

Ғазизаның үрейі ұшып, жүрегі тулап, есі шыққандай болып, сезімнің бәрі жоғалып, жалғыз-ақ «құтылсам-ау!» дегенді ойлап, қайта-қайта қатты жұлқынып ұмтылды. Сезімі жоқ, қатты ұстаған мықты қол рақым ойлап жібермеді. Еріксіз өз еркіне көндірді. Жалғыз-ақ қараңғы қуыста жалынған, жалбарынған, біресе есі кетіп, жүрегі жаншылып, үзіп-үзіп жылаған дыбыстар келеді. Сезімі жоқ жауыз қара күштің қылған күнәсі мен зұлымдығына қатты тоң жер, суық балшық, көрдей қап-қараңғы дүние куә болды.

Қалтай алғашқы бетімен тоқтай алмай, қақпаны ашып тысқа шықты. Жел күндізгісінен қатайған. Күн алақаншықтап қатты борап тұр. Қалтай күресінге таман шығып еді: гуілдеп, екпіндеп соққан қатты жел дедектетіп, бетіне ұсақ қар себелеп ығын кетірген соң, қайтадан қораға кірді. Алдынан ентігіп, беті дуылдап қызарып, жаңа болған құмарлықтан бұзылған түрмен Ақан шыға келді. Екеуі де сөйлескен жоқ. Бірақ көңілдегі істерін айтыспай-ақ ұғысты.

Ғазиза зорлықтан босанғанда есі ауыңқырап, көңліне дүние дүниелігін жоғалтқандай, өзінен алыстап бара жатқандай болып көрінді. Бұл сезім — бұл уақытқа шейін көңліне келмеген аса жат бір суық сезім. Биіктен тайғанап құлап келе жатқандағы сезімдей біртүрлі шолақ, ұғымсыз. Не қыларын білмей, өксіп-өксіп жылап, жерден басын көтерген қалпында отырып қалды. Бірталай отырған соң, ептеп есі кіре бастағандай болды. Бірақ есі кірген сайын ойына келген нәрсе өзгеше суық түрде. Әуелі өкесі өлгеннен бергі басына түскен ауыр хал түгелімен

көл алдына тез елестеп өтті. Ақырында, соқыр болып, мүгедектеніп отырған шешесі; қартайып қайратынан айрылып, кемтар болып отырған кемпір әжесі есіне түсті. Басында бір ойына келген нәрсе — шешелеріне барлық көрген қорлығын айтып жылап, зарлап жату еді. Артынан әлгілердің әлсіздігін ойлағанда: іші құсаға толып, жас жүрегі жаншылып, бұл күнге шейін көрмеген азабын тартты. Жас күнінен бір үйдің түгелімен еркелетіп, алақанына салған балаеы. Ешуақытта қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқытқан емес. Жүрегінде ар-ұят та, жігер-намыс та бірге өскен. Кедейлігінен, қорғансыздығынан басқа міні жоқ, салмақты, таза тәрбиелі бала — бұл күнде сол не көріп отыр?

Әкесі өлгеннен бергі: «ә, құдай, біреудің зорлығын, қорлығын көрсетпе!»— деп тілеген уыз тілегі қайда кетті? Бұрынғы бейнет, бишаралық былай тұрсын, мынау көргей мазақ не? Осынша қорлау, рәсуәлау не? Әуелден бергі қазаны көруіне осы қаршадай жас баланың не жазығы болып еді? Бүгінгі өмір бойында құлағы естімеген зорлық, зұлымдықты көруге не жазық қылып еді? Қандай арамдық, не бұзық құлқы болып еді?— Ешбіріне жауап жоқ. Бірақ қайда жүрсе де, артынан көлеңкесіндей қалмай жүрген бір сорлылық, бір жылау.

Осы айтылған сөздің бәрін Ғазиза мұндайлық толық қылып ойламаса да, әрқайсысын көңілмен жүйрік аралап өтті.

Осыны ойлаған сайын, жүрегін ыза керней бастады. Көңілдегі күшті намыс сілкініп оянғандай болды. Барша басынан кешірген жетімдікке, бейнетке, жалғыздыққа, қорлық-мазаққа түгелімен қарсылық ойлады. Өмірінде сыртына шықпаған ашу, ыза, намыс барлық еркін билеп, дуылдап басына бір-ақ шықты.

Қорлық, мазақ көрген Ғазизаның көзінен дүниенің барлық қызығы кетті. Жастығына лайық болған үміт, хиялдың бәрі де ойын басқан қараңғылыққа батты, көңліндегі өмір сүрсем деген оттың ақырғы жалыны сөнді.

Ғазизаның көңлін бұл хиял кернеген сайын, үйге кіру керексіз бола бастады. Көңлінде қалған таусыншық сезімнің ойлатқаны: енді үйге кіріп қайтемін? Үйде мен көретін не қызық қалды? Бишара болған шешелерім ақырғы қайғымды көрмей-ақ, білмей-ақ қойсын! Қайғылы бір сыр көрге бірге-ақ кетсін дегендей болып, тысқа шықты. Күн әуелгі қалпынша: ақ-түтек боп борап тұр.

Біресе өкіріп, біресе гуілдеп, құтырынып ұйтқып соққан қатты жел Ғазизаға: «жүр-жүрі!» дегендей болып, дедектетіп алып жүріп кетті.

Ғазиза кетіп бара жатып ойланып артына қарап, бишаралықтың кебінін киген кішкене ескі қорасын көрді. Ұйтқып аспанға ұшқан ұсақ қар жүрген сайын көзінен ол қораны жасырып барады. Үстінен үскіріп соққан қатты жел қарды айналасына төгіп, оны да көмбекші. Бишаралық, несіздіктің таңбасы басылған ескі лашықтың ішінде Ғазизаның балалығы, еркелігі және қайғысы, қасіреті қалды. О да бірге көмілмек. Барлық жүрегіне жылы жақындары, нәзік қылып өсірген ұясы қалды...

Ғазиза енді суық, қатал табиғаттың еркінде. Өмірінің ақырғы қалған жанары қай жерде, қай уақытта сөнері белгісіз. Суық жел жұқа киімнің ішіне кіріп, кеулеп, ығын кетіріп, жауратып, ықтыра бастады. Ғазизаның көңлінде қалған ойдың ең ақырғы бұйрығы: әкесі мен бауырының бейітіне барып, екеуінің арасында отырып зарлау! Дүниеде жетім болып, жалғыз қалғандағы басынан кешірген қасіретін шығару, азабын, дертін айту. Ғазиза бейітті бетіне алып: «А, құдай, ендігі бар тілегім— осы көкемнің басына жеткізі!»— деп жүріп кетті.

Біз Ғазизаны шығарып салып, үйдегі әңгімеге келейік. Ақан әуелгі бетінде тысқа шығып, өзгелерден бұрын үйге кіріп жатып қалды. Бірақ тыста болған әңгіменің немен тынарын білмей, біресе күдіктеніп қорқып, біресе азын-аулақ өкінгендей болып, тынышсызданып, қорғалақтап жатты. Ғазиза келетін уақыт болды. Бірақ көп уақыт өтсе де, келген жоқ.

Аздан соң кемпір де, келін де: Ғазиза қайда жүр деп таңғалыңқырап жатты, аяғында, тысқа шығуға айналды. Сол уақытта атты суарып келіп, шөбін салып жайлап болған Қалтай да үйге кірді. Үйдегілер түгелімен: «Ғазиза қайда?»— деп шу ете қалды. Қалтай саспаған, сезігі жоқ пішінмен: «Бағана кетіп еді ғой, келмеді ме?»— деді.

Кемпір де, келіні де тынышсыздана бастады. Қалтай бұл жұмыстан ерте бастан өз бастарын арашалап қоймақ болып, әуелдегі айта бастаған сөзінің жөнін баптап ұқтырып, бұл бір пәленің боларын алдынала білгендей дайындап алған сөздерін сенімді қылып айтып шықты:— Мен шөп суырған соң, құдықтың қайда екенін білмей, соны сұрадым. Балаңыз көрсетейін деп, қорадан бірталай жер ертін шықты. Күн қатты боран болып, суық болған

соң, тоңып қалар дедім де, құдықтың бетін біліп алып, үйге қайтарып жіберіп едім. Әлде сонда қораны таба алмай, адасып кетті ме?— деп, аналардан бұрын сезік-тенгендей, тынышсызданғандай пішінге мінді.

Кемпір мен соқыр ана шошып: «Қарағым-ай! Үсіп кетер ме екен? Құдай-ай, тағы неге ұшыраттың?»— десіп киініп тысқа шығуға айналды.

Ақан да басын көтеріп, Қалтайға: «Тысқа шық, айна-ланы қара, айғайлап дабыста, тез бар!»— деді. Әлсіз, кем-кетік әйелдер бірінің артынан-бірі ұстап, өндері бұрынғыдан да жаман бұзылып, құдайына қайта-қайта сиынып, Қалтайдың артынан ере шықты.

Түтеп тұрған боран Қалтайдың сөзін шынға шығармақ болып құтырып тұр. Есік пен төрдей жердегі қарайған бұлдырап, жөнді көрінбейді. Ұйтқып келіп бетке жабысқан майда қар көзді ашқызбайды.

Кемпір күннің түрін көріп, назалы дауыспен: «Құдай, тағы төбемнен ұрайын деген екенсің ғой! Қарағым адасты ғой. Ұшып өлді ғой. Аруақтарым, қолдай гөр! Ақсарбас!»— деп баласын шақырып айғайлай бастады. Келіні де сүйенгені тілеуі, зары болып, қорқып тұрды. Қалтай қорадан ат алып мініп шығып, қайта-қайта айғайлап, шаба жөнелді.

Аз жерге бармастан қарасы өшіп, боранмен араласып көрінбей кетті. Айғайлаған даусы аз-ақ жерге естіліп, аз-дан соң о да үзілді.

Әйелдер де, дауыстың естілмейтінін білген соң, ішінен зор қауіпке түсіп, зарлап тұрды. Бұлардың бар дәрмені — айғай болғандықтан, қайта-қайта айғайласып еді. Көп уақыт өтті.

— Е, тәңірі, жоқ болды, өлді,— деп, әйелдер зар салып, дауыс айтып, үйге кірді.

Бұрынғы қайғының бәрінен жаңа қайғы күшті болды. Өлді деуге көңілдері қимай, келер деген үмітті көбірек медеу қылайын десе де, көңілге кіріп қалған қорқыныш жүректерін билеп әкетіп отырды. Терезеге түтеп соққан қатты жел бір қалпынан ауған жоқ.

Бірталай уақыт өткен соң дүсірлетіп Қалтай келді. Бірақ үйге жалғыз кіріп келген жерде-ақ енді ешнәрсе-нің болмағанына көздері жете бастады. Қалтай: «Өзім адасып кетіп, ауылды әрең таптым. Еш жерде жоқ»,— деді.

Әйелдер сол түні таң атқанша шам жағып, ұйықтамай

отырып, құдайдан тілек тіледі. Сиынды, жылады. Бірақ ешбір көмек берген жоқ. Шыдай алмай зар қаққан сорлыларға қыстың ұзақ түні жылдай болып созылды. Ақырында, таң атты.

Қонақтар ерте қамданып, жүруге ыңғайланып жатты. Тәңертең де қарап, ешнәрсе таба алмаған Қалтай манайындағы ағайындарына хабар берген. Тұрып алып, тез қамданған соң, Ақан кемпірдің қақсаған зарына шыдай алмай, аттарын дайындап, жүріп кетті.

Жиылған ағайындарды көп іздемей-ақ екі жас бейіттің арасында өлік болып қалған Ғазизаның сүйегін тауып алды. Үстіндегі онсыз да жұқа киімдері әр жерге шашылып қалыпты. Ғазизаның шашы азырақ дудырап қалты. Денесінің жартысын қар басқан. Әкесінің бейітіне жабысып, қасіретті өмірдің ақырғы қуатын сол жерде берген екен. Өлер сағатына шейін қабағын басқан қайғы бұл уақытта жадыраған: ізі қалған жоқ. Балалық жүзінде: «Менде жазық жоқ, мен тазамын»,— деген ашық тазалықтың белгісі, қайғы-қасіреттен сейілген жас баланың ажары бар.

Жауыздықтың жас құрбаны қасіретке толы өмірінің азапты ақ-түтегінен адасып өліп, мәңгі толас тапқандай,

«ОҚЫҒАН АЗАМАТ»

1

Суық қыстың орта кезі. Күн түске тақап қалған. Аспанда бұлт жоқ, ашық. Жарығы көз тайдыратын нұрлы күн бүгін жазғы түріне түскендей болып өзгеше жарқырап тұрса да, ызғарлы қар, суық ауа қызуын жоғалтып, жарығына жансыздықтың табын басып тұрғандай.

Жер қарлы. Үш-төрт күннен бері қарай айықпаған шыңылтыр аяз бүгін де сықырлап білініп тұр. Күншығыстан соққан баяу жел суықтың көрігіндей болып, ызғарды көбейте түсті. Кейде сүйкеп өткен салқыны бетті шымырлатып, денені тоңазытады.

Тұрғын халқының көбі қазақ болған Сібірдің кішілеу қаласы қыстың ақ киімін даламен бірге жамылып, жабайы табиғаттың жайлы күйін күйлегендей.

Бар үйдің төбесін күпсек қар аппақ болып басып алған. Кейбір кішкене үйлерді, көп құймаларды қалың қар жал секілденіп басыпты. Көшенің қары жүргіншілердің табанымен тапталып ысқаяқтанған. Басқан сайын шынылаып сықырлап, кейде шатынағандай болып шытырлайды.

Бұл қала Сібірдегі үлкен өзендердің бірінің сол жағасында орнапты. Ретпен салынған сұлу қала емес. Орта жері болмаса, шеттерінде тәртіп жоқ. Оның үстіне шет-шетіне шашыратып салған қазақтың жер үйлері тәртіпке ұқсаған сиықтың бәрін бұзып, қаланың шеттерін түйенің жыртылған ескі жабуындай жалба-жұлба ғылып ыдыратып, тоздырып тұр.

Қаланың ортасында базардан суға қарай түсетін Зем-

ский көшесінде қазіргі сағатта жүргіншілер сиреген, иесізденіп тұр. Анда-санда әлдеқандай уақ тері-терсекті пұшпағынан сүйретіп, қыл-қыбырын арқалап, базарға қарай аянда бара жатқан бірен-саран жаяу алып-сатарлар ғана көрінеді. Кейде шанасын сықырлатып, жеккен түйесін божылап «шүү-шүүлеп» келе жатқан қырдың қоңырқай пішінді қалашылары кездеседі. Бұлардан басқа көзге түсетін көп жүргінші жоқ.

Осындай бірқалыпты күйде бірталай уақыт өткен соң, көшенің төменгі жағынан шығып, базарға қарай беттеп келе жатқан бір шаналы көрінді.

Жеккені — көшауа шана. Алдына отырғызған көшірі бар. Бұл келе жатқан — осы қалада қызметте тұрған оқыған жігіттердің бірі — Мейірхан еді. Әлгі көшемен тура жүріп келіп, базарға тақалған жерде оң қол жақта тұрған көк шатырлы кішілеу көк үйдің қақпасына келіп тоқтады. Ат тоқтаған жерде Мейірхан шанадан түсіп, үйге қарай жылдам басып жүріп кетті. Жігіттің пішініндегі томсарған кейісіне қарағанда, қабағы түксиген жүдеулікке қарағанда, бұл келген үйінде бір оқиға болғанға ұқсайды. Мейірхан әуелгі бетімен үй алдына кіріп, содан ішке кіретін есікке тақап қалғанда, алдынан есік ашып бір жас әйел шықты.

Сәнді киінген сүйкімді пішіні бар жас әйелдің түсінде де әлгіндей кейістің таңбасы бар. Түсінің ажары кетіп, қатты жүдеп, ақ-сұрланған. Қабағы болымсыз түйіліп, уайымның сызынан шытынған. Жұмсақ қара көздері кішірейіп, жасаңданған. Жиі кірпіктерінде жаңа ғана шыққан көздің жасы білінеді. Мейірхан бұл әйелді көрген жерде тоқтай қалып:

— Немене, Қадиша, қалай? Неғып жүдеп тұрсын мұнша?— деді.

Қадиша түксиген қабағын жазбастан, үмітсізденген пішінмен ақырын:

— Сағат сайын төмендеп барады, білмеймін: жазыла ма, жоқ па?.. Бүгін тәңертеңнен сізді «әкеп бер» деген соң әдейі кісі жіберіп едік,— деді де, көзіне мөлтілдеп жас келген соң төмен қарап кетті. Мейірхан жұбатқан болып бір-екі ауыз сөз айтты да үйге кірді.

Кішілеу екі бөлмелі үйдің төргісінде, биік төсектің үстінде қатты ыңқылдап, шыдамсызданып, Мақсұт жатыр. Беті ашаңдап жүдеген. Әншейіндегі ақ-сұр түсі күренденіп ісінген. Көзі қанталап, жастанып апты, Қысқа-

лау қою қара мұрты, сұлу қара қасы, қайырған ұзын қара шашы да қатып қалғандай болып жабысып жансызданған сияқты. Еріндері іштегі қызумен кебірсіп, жарылып, қарауытып қапты. Еті қашып, арыған жіңішке қолдары қазірде дірілдеп, бір жерге орнықпай, ауру кеудесін сипалай береді. Қолдарының түсі сарғыштанған, тырнақтары көкшілденіп қанталап тұр.

Мейірхан жолдасының осы пішінін көргенде ішінен тынып, жүдеп келіп, қасындағы орындыққа зорға отырды. Біріне-бірі қоштасқандай болып қалың уайыммен аз қарасып отырған соң, Мейірхан күрсініп, Мақсұттың жайын сұрай бастады.

Мақсұт бәсендеп қарлыққан даусын қатайтпақ болса да, шамасы келмеді. Сөзіне көбінесе сыбыр араласып, не айтқандары ұғымсыз болды. Мейірхан сөзін ұқпақ болып тыңдаса да, ешнәрсе ұға алмады. Аздан соң Мақсұт шатасыңқырап, сандырақтай бастады. Сөзінің көбі сау күнінде істеп жүрген қызметі, оқытып жүрген сабағы, тәрбиелеп жүрген қазақтың балалары туралы. Әлсіздікпен сыбырлаған шалажансар сөздерінің арасында: Балалар... жетім қала... Мен еңбек сіңіре... алмадым... Енді міне!..— деп кеудесі мен ішін сипап: Өзім де екіталайдың үстінде жатырмын!— деп Мейірханға қолын созып, бұның қолынан ұстап: «Мені сөкпейсіңдер ме?.. Менде жазық жоқ қой...»— деді де соның артынан қайтадан шатасты.

Мейірханның көзінде жас толы еді. Аузына жұбатарлық сөз тимеді. Ауру жолдасының көңлі үшін айтқан «Жазыласын, өлімді ойлама!» деген сөздері жасып, әсерсіз болып шықты.

Аздан соң төргі үйге Мақсұттың кемпір шешесі мен келіншегі — Қадиша кірді. Қадишаның қолында кішкене баласы бар. Екеуінің ішінде де үміт пен қорқыныш жеңісе алмай алысып тұрған сияқты, сенімсіздік білінеді. Жалғыз баласы — Мақсұттан басқа сүйеніші, тілеуі жоқ әлсіз сорлы шешесі көкірегі қайғы-шерге толып, көздері мөлтілдеген улы жасқа толып, жаутандап, қуат-көмек сұрағандай болып, Мейірханға қарай береді.

Мейірхан жұбатпақшы болып, тағы да бір-екі ауыз сөздер айтты. Бұлардың бәріне, Мақсұттың нашар науқасының үстіне, түйін болған нәрсе — бүгін тәнертен доктор келіп ауруды қарап: «емдеуден өтіп кетіпті, өледі»,— депті.

Сондықтан бәрінің іш күдігі күшейіп тұрған. Шешесі

үйге кіргенде Мақсұттың көзі түсіп, апасына біраз қарап жатып, артынан шыдай алмай көзін жұмып, ірге жаққа басын бұрып әкетті. Туысқансыз, жақынсыз жалғыз қалатын сорлы анасының көрер күні қандай болатынын Мақсұт ойлағандай. Аздан соң басын қайта бұрып алып, шешесіне қарап:

— Өзгенікі — өзге-ау, сенің күнің не болады? Сені кімге тастаймын?.. Алдымда өлмедің-ау!— деп, басын шайқап жылағандай болып, кемседеп тағы теріс қарап кетті. Шешесі даусын шығарып жылап жіберді. Қадиша кейінірек тұрып, көзінің жасын анда-санда сығып алып тұр еді.

Осы халде біраз уақыт өткен соң есік ашылып, үйге Мақсұттың тағы бір-екі жолдасы — Жұмағұл мен Ақтай кірді. Бұлар үйдегі суретті көрген соң, біраз сөзбен аурудың жайын сұрасты да, үндемей мұңайып отырып қалды. Мақсұт ірге жаққа қарап жатып, басын бұрмай:

— Қадиша... өлмейді.. Бірақ ол сенен туған жоқ... Басы көп, бай төркіні бар. Ең болмаса, соларға кетіп қалады ғой. Сені о да жылатар...

Кемпір талықсып жылап:

— Неге үйдейсің, жарығым, жалғызым?..— деп, қатты жылай бастап еді, Мақсұт:

— Апа, жыламашы, ана үйге баршы...— деп сыбырлап:— жүрегімді көз жасың өртеп барады ғой..— деді. Мейірхан мен басқа жігіттер де бұл суретті көру қиын болғандықтан, көзінің жасы жерге тамшылап тұрған кемпірге:

— Жыламаңыз, қиналады ғой... Бара тұрыңыз!— деп ақыл айтты. Кемпір:

— Жарығым... жата ғой... Жалғызым!.. Қарашығым, жата ғой!.. Мен құрғыр кетейін,— деп ауыр күрсініп шығып кетті. Қадиша үндемей тұрып, енесінің артынан бірге шықты.

Мұндай күйге жүрегі сезімді Мейірхан қатты жүдеп отыр еді. Сорлы кемпірдің күйін ойламайын десе де, көңлі еріксіз ілгері қарай басып, келешектің әртүрлі суретін көз алдына елестете бастады. Келген ойы: «Мақсұттың өлетіні рас, кемпірдің сорлы болып зарлайтыны да шын. Мына жас қатын жолдасының рухын сыйлап, бірге қайғы жеп отыра ма? Отырмайды. Бұл және қала қызы... Біреумен кетеді, ә?»— дегендей ой ойлады.

Кішкене үйдің ішіндегі бұл секілді күдікті ауыр хал

көп күндерге созылған жоқ. Еңсесі кеткен ауру күннен күнге төмендеп кетті. Сөніп бара жатқан шырағдан отындай бәсеңдей берді. Біргүні түске таянған мезгілде демалысы жиілеп, кеудесіне сырылдақ пайда болды. Ауру әлсізденді, енді денесін де қозғай алмай, көзін анда-санда ашып-жұмып сұлық жатты.

Баласы бұл күйге жеткен соң, көп өлімді көзі көрген кәрі шешесі жалғзынан күдер үзе бастады. Намазда күндіз-түні дұғаның орнына жалғзының атын атап, сыбырлап, жалынып тілеуден босаған жоқ еді. Бос отырғандай болып, үй іші оңашаланып жалғыз қалса, көзінен үнсіз жасын ағызып, кейде кемсеңдеп жылап та алады. Тілек пен қайғыдан тозған жүрегі алдында жылжып тақап келе жатқан қауіпті ойлап езіледі.

Бірақ ешнәрсенің көмегі болған жоқ. Көптен күткен қаһарлы ауыр, суық сағат жылжып келіп жетті. Мақсұттың демі бітуге таянып, денесінен жан кете бастады. Бір уақыт аяқ-қолы мұздап, демі біткендей болды... Қасында телміріп қамап отырған жақыны мен таныстары күдерді әбден үзгендей болып еді. Сол халде біраз уақыт өткен соң, Мақсұт қайтадан ақырын көзін ашты. Көзінің қарасы жоғары шығып, аласы көбейген сықылды. Сүзілген суық көзінде ұсынып көнгендік бар.

Өз халін шын ұға алмағандай болып, сыбырлап:

— Барамын ба, жоқпын ба?..— деп аздан соң көзін қайта жұмды. Жұрттың күдігі ұзаққа созылған жоқ. Түсі аз-аздап суи бастап, көзі шала жұмылып, бір араға қадалып қатып қалды... Еріндерінің арасы ашылып, тісі ақсиып, бетіне өлім таңбасы басыла бастады. Кешікпей үзілді... Үй іші у шу болды... Кемпір халі бітіп, талықсып кетті. Осы халдің бәрін көз алдынан өткізген Мейірхан, Жұмағұл, Ақтайлар да шыдай алмай, бірге жыласты.

Жұрттың бәрі сол күні-ақ Мақсұттың өлімінен хабарланды. Оқыған жігіттер мен қаланың басқа халқы да азаматты шын аяды. Жолдастарының көбі қайғыланып мұнайды... Жұрттың бәрі де:

— Қалада өскен жігіттің адамы осы еді, бишараның шешесі сорлады-ау!— деп, шынымен назаланғандай болды.

Ертеңінде Мақсұттың жаназасын шығаруға көп жұрт жиналып еді. Азаматқа ақырғы қарызын өтемек болған оқығандар, жолдастары түгел жиылып келді. Бәрінің түсі уайымды... Қабақтары салбыраңқы, жүдеу...

Біраз уақыт өткен соң жиылған жұрт өлікті көтеріп алып, зиратқа қарай жүріп кетті... Зиратқа жеткен соң, ерте бастан қазулы даяр тұрған, қасында үюлі жаңа топрағы бар, азынаған суық көрдің қасына өлікті алып келді. Көп жастар көрге бір-бір қараған соң, шыдай алмай теріс айналып кетісті. Бейіт басында бірқалпынан аумай, құтырған сияктанып желігіп жүрген молдалар ғана. Бұлар қызылды сезген қаракұстай жанталасып жүр. Шын рақымсыз, тастай суық адамдар секілденеді. Өліктің үстіне жапқан шапанға, басы мен аяқ жағына салған орамал шүберекке таласады.

Аздан соң Мақсұтты жалғыз қабат ақ кебінге ораған күйінде лақаттап қазған көрдің түбіне апарып салды. Бержағына бір кірпіштен соң, бір кірпішті қойып, телмірген көздерден денесін жасыра бастады.

Осы халдің бәрін де көздерімен көріп тұрған оқығандар бір-бір ауыр күрсініп алып, салбыраған пішінмен үйді-үйлеріне тарасты.

II

Күндер өтті... Ауыр айлар да жылдай жылжып, біріндеп өтіп жатыр. Жаз келіп көк шығып, дүние жасарған. Күн бұрынғы көркіне түсіп, қызуымен жер жүзін жандандырып қуантады. Жапырақтары жетіліп, жазғы жасыл киімін киген ағаштар бір-бірімен мың түрлі тілмен сөйлесіп, сырласа теңселіседі.

Жылы күнге қуанып-ойнап ұшқан құстар табиғаттың бір түріне арнаулы мақтау өлең айтып былдырлаған нәзік тілімен қошеметін көрсетіп жүр. Адамның да көңлі көтеріңкі, желігі көбейгендей... Бірақ Мақсұттың үйіне желікті дүние әлі әсерін берген жоқ. Мұңлы кемпірдің шер-уайыммен сарғайған жүзі, қайғымен түксиген қабағы бірғалыпта қатқандай, тасқа түскен таңба секілді. Кешке шейін тыныштықта тұратын кішкене үйдің ішін күрсінгенде кеудесінен шыққан жалын өртеп кеткендей болады. Жас Қадишаны үй ішіндегі ауырлық мөйнына байлаған тастай басып, еңсесін көтертпейді. Ол бұл күнде сарылып отыратын ұзақ қайғыдан арылған. Жалғыз ақ құлазып тұрған иесіз үй жетімдіктің суреті секілденіп отырған қайғылы кемпір үйге кірген сайын иығын көтертпейтін секілді. Бұл екеуінің ортасында әзірге жамау болып тұрған — Мақсұттан қалған кішкене әйел бала —

Жәмила... Қайғыдан кемпірдің көңлі азырақ сергіген уақытта екеуі де баланы ермек қылып, алдарына алып алданыш еткен болады.

Мейірхан бұл үйге Мақсұт өлген соң көп келген жоқ Қашқалақтағандай.

Бұрынғы Мақсұттың жолдастарынан осы күнде бұл үйге көбірек келетін — Жұмағұл мен Ақтай. Бұлар әуелгі кезде үйге келгенде қайғылы болып отырысып, жүре-жүре үйренген соң аз-аздап әңгіме айтып, кейде Қадишаға оңашарақта күлдіргі сөздер айтып та қаралы әйелдердің көңілдерін көтеріп кететін болған.

Соңғы уақытта Жұмағұл жалғыз да болса келгіштеп, әртүрлі әңгімемен Қадишаның көңілін қайғыдан біраз сергітіп кететін болған. Жаратылысында қу, сөзінде шынынан өтірігі көп Жұмағұл соңғы күндерде әңгімені Мақсұт жайынан айтпай, көбінесе өзі көріп жүрген жастық қызықтарын айтқыштай беретін болған. Мақсұт жайын кемпірмен ғана сөйлеседі. Оған да «жақсы бала» болып көріне бастады. Қадиша аздан соң Жұмағұл әңгімесінің артынан елегізіп қалатын болды. Әңгіменің әсері бойына күннен-күнге сіңіп бара жатқандай. Сырты қаралы болмаса, ішінде қаралы көңіл таусылған сияқты. Төсекке жатқан сайын аунап, қызып ұйықтай алмай жатқанда, ойын қайғы билемей, көмескі үміт пен қызу билейтін әдет болды. Ойланса — артын айламай, алдын ойлауы көбейді. Сол ойлар жиілеген сайын тұрған үйі суықтанып, көңіліне жат тартқандай бола берді. Қазіргі халі «қызықты енді көремін, өмір дәмін енді татамын!» деп сансыз үміт, сансыз хиялды ойлап келе жатқанда, бір қатал қол рақымсыздықпен қатты ұстап алып, әлдеқандай құлап тозып, қуарған ескі моланың ішіне бекітіп тастап кеткен тұтқын адамның халіндей көрінеді. Мұның бәрі жақында болатын үлкен өзгерістің алдындағы басқыштары еді.

Біркүні Мейірхан қызметтен қайтып келіп, төсегінде жатыр еді. Үйіне қазақша киінген жастау жігіт кірді де қолына бір кішкене хат тапсырды. Мейірхан ашып оқыды.

«Мейірхан жолдас!

Ертең сағат 12-де біздің тойға кел. Сен естіген шығарсың мен Қадишаны алатын болдым, Құдай ұрып, сөзіміз осылай болып қалды.

«Жұмағұл».

Мейірхан есі шығып аңырып: «не дейді?»..— деп хатты қайта-қайта оқып, тұрып қалды. Жігіт шығып кетті. Мейірхан басына тас тигендей болып сандалып, әрі-бері аласұрып жүрді де аяғында айласы құрып отыра қалып, хаттың үстіне ірі жазумен: «Бармаймын, тойың құрысын!» деп, қысқа түртіндісін қондыра салып, отырып қалды.

Ертеңінде Мейірханның үйіне тойға бара жатқан екі жолдасы кірді. Екеуі де жақсы киінген, ақ жаға салып, ніс май сепкен, тойға бара жатқандай-ақ ажарлы, көңілді.

Мейірхан бұларға: «Бармау керек. Бұл нәрсіздік. Кеше Мақсұттың тойын тойлап, бүгін — оның қатыны мен Жұмағұлдың тойын тойламақшымыз ба?»— деп еді, бірақ оған жолдастары болған жоқ. Олар: «Қойшы идеалист болмай! Барамыз да тамаққа тоямыз, кішкене ішеміз, неменесі бар?»— деп Мейірханның аузын ашырмады. Біраздан соң Мейірхан да отырып-отырып көніп, бәрі де бірге жүріп кетті.

Той қызулы болып жүріп жатыр. Жұмағұл мен Қадиша түк көрмегендей болып құлпырып кеткен. Келген жұрттың бәрі де ешнәрсе болмағандай шын көңілдерімен «құтты болсын!» айтып, екі жастың қуанышын қызықтап кетті. Аздан соң ішіп алған жұрттың бәрі де мас болды, у-шу, жыр, айғай, күлкі көбейді.

Қызып, мас болған соң Мейірхан бір кезде түрегеліп, жұрттың бәрін тоқтатып өзіне қаратып, қолына рөмкесін алып:

— Мен сендерді Мақсұт үшін ішуге шақырамын... Жасасын Мақсұттың аруағы!— деді. Жұрттың бірталайы күлді. Жұмағұл мен Қадиша қоса күлді. Бірталайы ойына ешнәрсе алмай, бірге ішіп жіберді. Мейірханды қасындағы жолдастары «тыныш отыр» деп аяғынан тартып, мазақ қылып күліп, отырғызып қойды. Мейірханның жолдас қарызын өтегені сол еді...

Аз күннен соң Жұмағұл мен Қадишаны қайынатасы Қондыбай қатын-баласымен түгел жиылып келіп, қырға қарай шығарып салды. Жаңа қосылған жастар елдегі Жұмағұлдың үйіне баратын болған. Қоңыраулы тройка Қондыбайдың қақпасынан шылдыр қағып шыққанда, қарсыдағы Мақсұттың үйіне Жұмағұл қомағайланған көзбен қарай түсті.

Мақсұт өлген бөлменің терезесінен сорлы шешесі бұл

күйді көріп, екі көзінен жасын өзендей ағызып, телміріп қарап, қадалып отырып қалды.

Жастарды шығарып салған оқыған жігіттер қалжыңдасып, күлісіп, бұл терезенің алдынан бөлек-бөлек болып өтіп жатыр...

III

Майдың күні. Қөк жетіліп, гүл-жапырақ молайған. Жаңа шыққан ал-күрең жасыл шөппен дала жасарған. Былтырдан қалған қу шөп азайғандай, анда-санда болмаса, көзге көп ілінбейді. Оның орнын қазіргі күнде аласа бетеге, жасыл, тарлау, шашыраған жас көде, шашақталған жас сасыр басқан. Жасыл кілемнің түріндей көрікті далада әр жерге шашырап шыққан қызғалдақтың сары гүлдері көз қуантып жайнап тұр.

Үлкен таудың қолтығындағы жіңішке өзек пен ұзын сайлар да жылдағы сұлу көріне келіп жаңарған. Жапырағы жетілген жас қайың, өзекті қуалап өскен ұзын тоғай, тасқыны басылмай, сарқырап аққан ойнамалы жүйрік өзен, бойы өсіп бұраңдап, толқынданған жасыл шалғын, өзектің екі жағындағы қатарланған биік жартас, өзек бойында ойнап ұшқан жыршы құстар — бәрі жиналғанда, сайды жаңа түскен жас келіншектің отауындай жайнатып, жасартып тұр.

Биыл бұл өлкенің суы да мол еді. Сонау ойда көз ұшында жарқыраған — шарасынан суы асып, айнадай мөлдіреп жатқан көл көрінеді. Жағалай жүрген мал шашырай жайылып, көл айналасын шұбарландырып жүр. Жарық күнде шаңқиып көрінген ақ ауылдарды сағым көтеріп кейбір үйлер жұмыртқадай болып көрінеді. Жайлауға қарай жаңада беттеп көшкен ел Шыңғыс тауынан асып келіп, күнгедей отыр. Ауыл-ауылдың бәрі дырдуы мол, көңілді.

Қыстан мал күйлі шыққандықтан, жазғытұрымғы көкке аз күн ішінде семіріп алған ат-айғыр, ту биелер осы күні міністе. Екі-үш кісінің басы қосылса — жарыс, аударыс, ат сынасу, күш сынасуды ермек етеді. Күнге келгеннен бері қарай ауылдың үлкендері: «Құлындар жетіліп қалды, жайлауға қымызсыз барғанның орны жоқ, енді бие байлау керек!» — дескен болатын. Сондықтан биесі бар ауылдар нөкта-жіп есіп, саба тігуге қатын-қалашты жиып, науқан қылып жатыр. Сол сияқты қамға Жұмағұлдың аулы да екі-үш күннен бері қарай кіріскен

еді. Бірақ Жұмағұлдың шешесі Қамария, — жас күнінен шаруақорлықты сараңдыққа жеткізген, күтімділікті пайдакүнемдікке жеткізген, мінезі қатты, дүниеге пысық бәйбіше болғандықтан бұл жолы науқанда да қыл-қыбырын көп шығармай, шығындамай, керек нәрселерін тез қамдап алды.

Сондықтан Әміре ақсақал бүгін ауылдың жанындағы көгалға жылқысын иіртіп, бие байлатып жатыр. Желі басында ауыл үйдегі көрші-қолаңшы, кедей-кепшік болмаса, басқа ауылдардан келген бөтен қыдырмашылар жоқ. Әміре шығын шығаратын қошеметшіні жек көреді. Бұл мінезін білетін ағайын мұның істеген науқандарының көбіне келгіш болмайтын.

Қыс бойы құрық көрмей асаусып қалған ірі жылқылары да, араларындағы асау құлындар да желі басына тұрмай шұбырып жүре бергендіктен ақсақал әуелі қашаған биелердің құлынын ұста деп бұйрық берді.

Ыңғайлы жіңішке құрыққа мықты бауды тағып алып, жылпос жылқышы топтанып ығысып келе жатқан көп жылқының ішінде қақтығып жүрген құлындарға нұсқаған сайын құрығының бауын дәл түсіріп, жас құлындарды бірінің артынан-бірін шыңғыртып, тулатып, ұстап байлатып жатыр.

Құрық көрмеген асау құлындардың кейбіреуі құрық тартқанда аспанға шапшып шыңғырса да, жылқышының мықты қолдарының қайта серпіген екпінімен шалқасынан түсіп, тыпырлап қалады. Әміре құлын жығылған сайын: «бісміллә!» деп орнынан ата жүгіріп, жылқышыға: «мертіктіріп алма!» — деп құрақ ұшып жүр.

Бие тегіс байланып болған кезде ауылдағы қатын-қалаш бұл елдің бұрыннан келе жатқан ырымын істеп, үйден табаққа салып құрт-май алып келді.

Әміре үйірі мол айғырларды ұстатып алып, сауырларына айран жақтырып қоя беріп, желі басына топталып жиылып қалған жұрттың ортасына келді. Жас-кәрінің бәрі де қатындар әкелген құрт-майды жабырласып жеп жатыр.

Аздан соң желі басында отырып, жұрт бір-екі күннен бері қарай естіп жүрген әңгімелеріне көшті. Бұл әңгіме қалада Жұмағұлдың қатын алғандығы жайынан еді. Қаладан бұл ауылдың өзіне келген әлі анық хабар жоқ. Бірақ басқа бір ауылдарға келген қалашылар: «Жұмағұл қаладағы Қондыбайдың қызын алды. Жасау-жабды-

ғы барынша мол көрінеді. Бұрынғы күйеуі өлген көрінеді, содан қалған кішкене қызын да Жұмағұл қолына алыпты. Өлген жігіттің бір кемпір шешесінен басқа жақыны жоқ, бір басына бай жігіт екен. Қалада көк шатырлы үйі бар білем. Енді мына кішкене қызды алған соң, сол өлген жігіттің қалған мүлкіне Жұмағұл ие болады деген сөз бар. Қыздың әкесі Қондыбай «қалған мүлікке менің қызым ие болады» деген сөздің шет-жағасын шығарып та жүрсе керек. Сонымен Жұмағұл «бірақ күнде дүркіреген бай болып шыға келгелі тұр» деген қуанышты хабар дүңкілдеп Әміре ақсақал мен Қамарияға естіле бастаған. Бұлар қуанып өрекіпген кісінің мінезін көрсетпейміз деп, ішінен «шүкірана» қылып, сырт кісінің бәріне:

— Е, алса — алсын байдың қызын! Ол немені біз оқытқанда, «ылғи бізден шығын шығара бер, кемпіршалдың қолындағы азын-аулағын тауыса бер» деп оқытып па едік?!» «Мал тап, бізді асыра» деп оқытқанбыз. Осы күнге шейін қара тиын табыс тапқан жоқ. Енді қашан көмегі тиеді бізге? Бұдан былай мал таппаса, үйге де жолатпайық деп жүр едік. Соны естіген ғой!— десіп, іштегі жұбаныштарын сыртына монтаны күйініштің сөзімен шығаратын. Кәзірде де желі басында отырған жұрт:

— Жұмағұл келіншегімен бір-екі күнде келеді; солар келгенше, қымызды ашытып қою керек. Бұлар бұл жолы сый болып келеді, күту керек!— десе, кейбіреулер:

— Анау өлген жігіттің дүниесіне ие болып отырған — жалғыз ғана кемпір, оны да ала келсеші! Кемпірге басын күтетін кісі болса болмай ма, оған енді дүние не керек?— деген сөздерді де айтыса бастады. Қамария ешкімге айтпаса да, бұрын ішінен ойлап жүрген есебінің бірі осы болғандықтан:

— Кемпірге менің баламнан артық бала бар ма? Жұмағұл оны асырап-сақтауға жарамай ма, тіпті қолымда тұрсын десе, қолына-ақ берейік Жұмағұлды. Ол кемпірі ақылды болса, енді Жұмағұлды бауырына тартуы керек емес пе?— деді.

Әміре бұл сөздің жарыққа шығып, көп жұрттың талқысына түскенін жаратпайды. Сондықтан әншейінде көп қарсы келмесе де, Қамарияны тоқтатып:

— Қойшы, қатын, күнібұрын жоқтан өзгені сөйлей бермей, құдайдың бір жазғаны болар!— деді.

Қырдың дағдылы салтында қиын сөздің бәрін жарыққа шығарып, оңай сөз қылып сөйлеп отыратын машықпен кәзіргі жиылып отырған еркек-ұрғашының бәрі де Әміре мен Қамарияның біріне-бірі айтпай, ақырын құпия қылып ойлап жүрген жайларының бәрін қоңыраулатып, сыртқа шығарып отыр. Бұлардың көз алдарына үлкен байлықтың, салтанаттың да қызықты суреттерін елестетті. Бірақ ішінен тақыс есебі арылмайтын Әміре көрші-қолаңның бір жағы — тілеулестік, бір жағы — қошеметшілікпен айтып отырған сөздеріне көп желікпеді. Ол сыртына сөз шығармай, жұрттың барлық сөзін үндемей тыңдап отыр.

Осы ретте желі басында бірталай уақыт өткізген соң, жұрт біртіндеп тарай бастап, аяғында, бәрі де үйлеріне қайтты.

Арада біраз күн өтті. Күн кешкіріп батуға тақалған уақыт еді. Әміре құдық басында тұрып, кешкі суға келген жылқыны суартып, алдын солтүстік жақтағы ащылы ойға шығартып тұр. Ауыл жақта жаңа жамыраған қозылар у-шуымен дүниені азан-қазан қылып, жаңа ғана қорадан өріп барады. Қамария қой сауып келген қатындарға әмір ғылып, есік алдында тұр еді. Қасына қозышы бала шауып келіп:

— Шүйінші-шүйінші, апа! Жұмағұл ағам келіп қалды, — деді.

Бұл сөздер естілген жерде ауылдағы барлық жан ұйқы-тұйқы болып, әбігерленіп қалды. Жұмағұлдың келуін асығып күткендері барлық қарбаласынан білініп тұр.

Әрлі-берлі жүгірісіп сенделген қатындар; шулап секіріп, күліп-ойнаған балалар; құдық басынан жаңа хабарды естіп, ауылға қарай жылдамдатып келе жатқан үлкендер — барлығы да Жұмағұлдың келуін үлкен қуаныш қылған сияқты. Жолаушыларды күткен ауылдағы барлық еркек, барлық қатын-қалаш Әміренің үйінің сыртына шығып, екі жаққа жарылып тұрғанда, ауылға жарты шақырымдай жерде қатты жүріп келе жатқан қоңыраулы тройка көрінді. Ат басын ұстаған жігіт жолаушыларды қарсы алуға шыққан топты көріп, бұрынғысынан да екіленіп алып, тер басқан үш қоңыр атты бишігімен ығыстырып, шаптырып келеді. Бірін-бірі көруге асыққан жақындардың шыдамсыздығы ұзаққа созылған жоқ. Аттардың тұмсығы Әміренің үлкен ақ

үйінің сыртына келіп тірелді. Жолаушылар арбадан түсіп болғанша, сағынған жақындар Жұмағұлдың бетінен сүйіп алды. Аздан соң әйелдердің бәрі де Қадияшаны жағалап, Қамария сияқты үлкендері оның да бетінен сүйісті. Біраз сөзбен амандық айтысып, хал-жай білген соң, жұрттың бәрі үйге кірді. Сөйлесіп, хал білісіп, арасына қалжың да араласып, күлкі-күбір басталған соң, жақындардың қуанған, сағынған, лүпілдеген жүректерінің бәрі орныға бастады. Жұрт біріне-бірінің көзі қанып үйреніскен сайын, жаңа келген жастар мен ауылдағы барлық жандардың арасындағы аз үйлеспегендік сезіле бастағандай болды.

Ауылға келерде жазға лайықты барлық таза жақсы киімдерін киіп алып шытырайған жастар қаланың халқына ұқсап, қырға бөтен кісі сияқтанды. Керек десе, Жұмағұлдың сөйлеген сөзінде де «сіз-бізі» көбейіп қалған жат адамның қалпы байқалғандай. Бұл үйлеспегендік әсіресе келін жайына келгенде айқынырақ сезіліп тұр. Келіннің келген жердегі ата-енесіне «сәлеметсіз бе?» деп амандасуынан бастап, үйге кірген соң төр алдына күйеуінің қасына отырып, мүйнет сайын онымен сыбырласқаны да қыр тұрмысында ешуақытта болмаған бір өрескелдікті танытқандай болды. Келін затында, өзі оқып үлгі алып, оқымыстылардың қатарына кірген кісі болмаса да, қаладағы мұғалімнің қатыны болып ашылып қалғандықтан, сол оқымысты жұрттың үлгісін машық еткен еді.

Қазіргі сағаттағы үйлеспегендік жаңа келген жастарға соншалық көп байқалмаса да, ауылдағы үлкен-кішінің бәріне де тез сезілді.

Мұндай күйге сезімдірек болып тұратын әйелдер әуелгі жерден-ақ күңкіл сөз шығарып, тысқа шыққанда біріне-бірі сыбырлап күлісе бастады. Үйдегі еркектің бірталайы байқамаған кісі болып сыр білдірген жоқ. Кейбіреулер ғана күліп жүрген қатындарды қағытқан болып, қалжыңмен өздерінің ішіндегі жайларын да сыртқа шығарыңқырап қойысты. Бұл күйдің бәрін, түгел болмаса да, шет-жағалап сезіп отырған Әміре қазақы көңіліне ұнамсыз бірдеме тигендей болып, көп сөйлемей үндемей отырып қалды. Бірақ Қамария екеуінің де түпкі көңілдегі күдіксіз бір жұбанышы бүгінгінің болымсыз кем-кетігін ұмыттыратындай. Сондықтан анау-мынауға қарамай-ақ Жұмағұлды сүйоден, сыйлаудан қайтпаған.

Осымен алғашқы келген жердегі азғана алшақтық

көп уақытқа созылған жоқ. Бес-алты күн өтіп хал-жайды біліскен соң, бала мен әке, келін мен ене бірін-бірі әбден таныды. Шаруа жағындағы кейбір жұмыстарға келгенде, бірін-бірі жалғыз ғана емеурінмен де ұғысатын болды. Бұларды біріне-бірі соншалық тез жақындастырып жіберген себеп не? Ол — кәзіргі бұлардың алдында тұрған үлкен мәселе: мал-мүлік, дүние мәселесі ғой. Соған келгенде, бәрінің де мінезі, ісі түгелімен бір жерден шыққандығында. Малды сүйген қомағайлыққа, сарандыққа, қанағатсыздыққа келгенде, жас келін кәрі енесінен асып түсті: жас жігіт оқыған десен де, кәрі әкесінен асып түсті, заты, мінез бірлігі «жас-кәрі», «оқыған-оқымаған» деген айырмыстарға қарамай-ақ, бұл адамдардың басын қосып, бірін-біріне үйлестірді. Аралары мұндай күйге жеткен соң, әрқайсысының ойында жасырын күйде жүрген сөздер ашық айтылатын болып, жарыққа түсе бастады. Қамария екі күннің бірінде:

— Шығынымыз көп, кемпір-шалдың қолындағы мал таусылып барады, көздеріңнің қырын салатын уақыттарың жетті. Қайдан болса да — мал табындар! — деген сөздерді енді баласы мен келінінің құлағына сіңіре бастады.

Келіні әкелген жасау-жабдық басында үлкен олжа көрінсе де, аздан соң ұмытыла берді.

Енді бұлардың бәрінің көңіліндегі бір-ақ арман — қаладағы кемпір қолындағы мүліктің басын ашуда. Жұмағұл мен Қадиша бұрын бұл жайдан көп сөйлеспейтін болса да, қырға келген соң үлкендерден ашық сөзді үйреніп алып, оңаша жерлерде ақылдасып, айла іздейтін болған. Қамария балалары ешкімге ақысын сіңірмейтінін білген соң, бұларға «пәлен-түгенді істе» деп ақыл айтуды қойды. Бірақ ұмытпасын дегендей ғып, кемпір қолындағы мүлікті әр күнде бір рет неғылса да сөз етіп қоятын. Мұны ашық-сөз қылуға сылтау таба алмаған күнде Мақсұттың кішкене қызы Жәмиләні алып, соған сөйлеген болып:

— Дүниеге қашан ие боласың? Біздей кәрі әке-шешене қашан көмегің тиеді? Кемпірдің қолындағы мал-мүлікті жиып ал! — деп Жұмағұл мен Қадишаның құлақтарын бұрап қояды. Әміре бұл жақтағы әңгіменің көп теріске кетпейтін түрін аңғарған соң, соңғы кезде мал құраудың екінші бір ебін ойлай бастаған. Ел ішінде Әміренің өзімен жасы тұрғылас Жанғазы деген ірі бай

бар еді, соған кішкене Жәмиләнің бас-аяғы ұнап кетіп, далада бірге келе жатқанда Әміреге сөз салыпты:

— Мына баласын менің былтырғы туған кенже балама атастырып қояйық, соған ырзалығын айтсын,— депті.

Әміре бұл сөзді өз басы мақұл көріп Жұмағұлға келген соң, Жұмағұл:

— Әзірше мұндай сөзді шығарудың орны жоқ. Мен біржолата жаманатты боламын. Және ертең кемпірмен сөйлескенде де: «осы жетім баланы жылатпаймын, берсең — соның есесін бересің» — деп сөйлескелі отырмын. Бір жағынан — соны айтып отырып, бір жағынан — өзіміз сатып отырсақ, ел-жұрттан ұят қой!» — деді.

Әміре Жұмағұлдың әзірше көнбейтін түрін байқаған соң тоқталды. Бірақ баласына:

— Жұрты құрғыр кісіге жақсылық ойлаушы ма еді? Сен мал тауып байып бара жатсаң, көре алмайды. Өнебойы жұрттан қорқамын деп, сыбағаннан құр қалып жүрме, арсыз болмай — абыройлы болмайсың деген! — деп, өмір бойы айтып көрмеген өсиетін баласына енді айта бастады. Бірақ ақсақалдың әуелгі қозғаған әңгімесі көңілдегідей шешілмеді. Ең жақын болғанда, бір жылға шейін тоқтай тұру керек болды.

IV

Жастар қырға келгеннен бері екі-үш ай өтті. Жаз ортасы ауып, жұрт егін-пшшенге қам қыла бастаған. Дала сарғайып жүдеу тартқан.

Жазғытұрымғы жас иісті жасыл шөптердің орнын сары селеу мен қатаң тартып қуарған ақ көде басқан. Жайлаудағы жақсы қоныс, мол құдықтардың айналасын тоздырған ел бауырдағы күзекке қарай көше бастады. Әміре ақсақалдың аулы да көп елмен бірге бауырға қарай көшіп келеді.

Жұмағұл мен Қадиша жаздайғы тұрған тұрмыстарына әбден ырза еді.

Жазғытұрым қаладан азын-аулақ жүдеу тартып келсе, осы күнде екеуі де оңалып семірген. Оның үстіне: ауылда да, жалпақ ел ішінде де жұрттың бәріне қадірлі болып, қайта-қайта қонақтан, ойын-жиыннан босамай, уақытты көңілді өткізген. Енді бұлар қырдың қызықты уақыты өтіп барады, қалаға қайту керек деп сөз байла-сып, аз күндерде жүрмекші болған.

Бір күні кешке жастар жүрердің алдында сөзді бір жерге байламақ үшін, үй ішінің азғана кеңесі болды.

Бауырға қарай ығысып көшіп келе жатқан ел жаппалап қонған еді. Ай жарық, түн желсіз тынық. Әр жерге шашырай, үйме-жүйме болып қонған жаппалардың даладағы оттары жарқылдап көрініп тұр. Жер ошақта кейде — жалпылдап, кейде — лаулап жанған оттар түннің қалың ұйқысымен қалтаң қағып, алысып тұрғандай.

Жұмағұл мен Қадиша өздерінің онаша күркелерінің ішіне салған құс төсектің аяқ жағында біріне-бірі сүйеніп, қатар отырып, шаруа жайын сөз қылысты. Аздан соң әңгіменің аяғына Қамария да қосылды. Өзге әңгімелердің ішіндегі ең күдікті қиын сөз Мақсұттың қалған үй мен мүліктің сөзі болғандықтан, Жұмағұл бұл турасынан кәзір де ашып ешнәрсе айтпай, көп үндемей отырып қалды. Бұл уақытта Жұмағұл жаратылысындағы тақыстық қулығына салып, бойын бағып отырды. Бірақ өзгелердің сөзін тоқтатқан жоқ. Қадиша мен Қамария бірін-бірі қостап, мүлік турасынан айтылатын сөздің бәрін айтысып шықты. Бұлардың өз ойынша даусыз деп байлағаны: Мақсұтта жақын туысқан жоқ, қалып отырған кемпірдің төрінен де көрі жуық. Оған өле-өлгенше сыйлап, күтіп отыратын кісі болса — болғаны. Мүліктің ендігі иесі — кішкене Жәмилә. Сондықтан әзірше қай жолмен болса да ізденіп отырып, үй мен мүлікті Жәмиләнің атына аудартып алу керек! — деп сөз байласты. Осымен үйішінің кеңесі бітті.

Елде қалған Әміре, Қамария осы сөзді байлау ғылып ұстап қалды. Қадиша мен Жұмағұл қалаға барған соң ізденбекші болып жүріп кетті. Аз күндер өтті. Қырдағы сейілден қайтқан екі жас қаладағы құрбы-құрдас, ағайын-туысқан ортасына қайта келді. Сағынған қайын жұрт жолаушыларды қуанышпен қарсы алды. Қадишаның төркініне түсті. Қадиша мен Жұмағұл қаладағы таныстарының хал-жайларын сұрасып білді.

Тағдырдың тұтқынына түскен қаралы кемпір де Мақсұттың орнында әлі күнге қалқып отыр екен. Оның да жай-жапсарына әбден қанысты. Кемпірді Қадиша тастап кеткен соң, жар дегенде-жалғыз жақыны — бір ақсақ бауыры бар екен: соны қасына алып қолғанат қылып, қайғылы өмірінің ақырғы күндерін баяғыша бірқалыпты жылаумен өткізіп отыр екен. «Жұмағұлдар келді» дегенді естіген күні түні бойы үйінде шамын өшірмей зарлап

отырып, танды көзімен атқызыпты. Қадиша келгеннен кейін, Жәмиләні көтеріп барып кемпірдің үйіне кіріп-шықты. Барған жерде кемпірдің зар қағып жылағаны, Жәмиләні баурына тығып, құшақтап қысып, Мақсұтты жоқтағаны Қадишаның қатып қалған көңілін жібіте алған жоқ.

Оның бұл үйде көп отыруға іші пысып, кемпірден тез жалығып, үйіне қайтқысы келді. Сондықтан аз отырған соң баласын көтеріп қайтып келді. Қондыбай Жұмағұл келген соң:

— Енді уақытты босқа өткізбей, таныс жолдастарыңа сөйлесіп, ана дүниелеріңді жиып алындар!— деп ақыл берді.

Сонымен Жұмағұл мен Қадиша іске кірісті. Бұлар әр жерге барып сұрастырып ізденіп жүріп, аяғында оқу бөлімінің жанында жас баланың қамын жейтін кеңсені тауып алып, соған арыз кіргізді. Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез миландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлеп, есебін тауып жүр. Ақыры, бұл кеңсе Қадишаның арызын қарастырып, аяғында, Мақсұттан қалған дүние-мүліктің бәрін де «жас баласы — Жәмиләға ауысады, содан басқа ие жоқ, ол ержеткенше «опекун» Жұмағұл болады» деп бұйрық берді. Қадиша мен Жұмағұлға бұл жұмыстың тұсында өзге жолдастарымен бірге көмекші болған Ақтай еді. Ол Жұмағұлмен бар сыры, барлық ісі аралас болғандықтан, енді бұлардың бай болып қатарға кіруіне тілеулестігін көрсете бастады.

Ақтай, бір уақытта Қадишаны Жұмағұл алуға өзі тілеулес болса да, жаздыгүні қырдан келген ағасынан: «Қондыбайдың қызынан артық кімді алушы едің? Соны алып мал-мүлкіне ие болмай, бос сандалып жүрсің. Есеп білмейсің! Сенен Жұмағұл озып кетті...»— деген сөгіс естіген уақытта шынымен өкінгендей де болып еді. Бірақ уақыт өтіп, іс орайлы кезінен кетіп қалғандықтан, енді өзіне Жұмағұлдарға тілеулестікті лайық көрген. Қазіргі уақытта аналарға көмекші болуының себебі сол еді.

Қадиша оқу бөлімінің жоғарыда айтылған бұйрықты алып келген соң, кемпірге Қондыбай кісі салып:

— Құдайдың уақыты осы. Жалғыз өзі бір үйде құлазып отырғаны лайық емес. Ана үй-мүлкін Жұмағұл мен Жәмиләнің атына жазғызып, өзі солардың қолына кірсін!— деді.

Кемпір бұл сөздерді естігенде басына Мақсұттың өлімімен тең қабат қаза келгендей болып, аузы күбірлеп жалбарынып, жағасын ұстады. Баласы өлгеннен бері қарай бір күн болмаса, бір күн көремін-ау деген зорлық, жетімдік жана ғана көз алдына бетпе-бет келгендей болды.

Бірақ Қондыбайдың сөзін әкеліп отырған Дүйсен бұның қайғысын ұқпайтын сияқты. Сол түрін байқаған соң, кемпір бар қуатын жиып алып:

— Мен баламнан, кешегі байымнан, арғы ата-бабамнан қалған мүлікті — туған емес, туысқан емес, дұспан болып отырған Жұмағұлға неге беремін? Менің балам жоқ болса да, ағайыным бар, Жұмағұл сияқты жатқа кеткенше, соларға кетсін! Бірзалығыммен бір сабақ жіп бермеймін. Қурап қалған сорлы кемпірге зорлық қылмақ болыпсындар ғой, көптіктеріңді істей беріңдер!— деп, Дүйсенді үйіне қайырды. Бірақ Қадишаның ұлықтан әкеп отырған бұйрығын естіген соң, және өзінің көмексіз жалғыздығын ойлаған сайын, кемпір есінен адаса бастады. Көріне зорлық-қиянатты сезіп тұрса да, не амал ғыларын білмеді. Аяғында құдайға жылап- жалбарынып, «аһ» ұрып отырғанда, есіне баласының бұрынғы жолдасы Мейірхан түсті. Сол күні қасына ақсақ бауырын ертін алып, кемпір Мейірханға келді, жылады. Бәрін айтты. Қадишаның қалған есесі жоқ, Жұмағұлға тиерде төркінінен әкелген барлық мүлкін алып кеткенін де түгел айтты. Баласының достығы үшін жалбарынып, Мейірханнан ақ ісіне көмек сұрады. Зорлықтан қорға деп тілек қылды. Мейірхан дағдылы көңілшектігі ұстап, кемпірдің сөзіне ергендей болды. Зорлыққа аратүсуге уәде ғылып, ертең Жұмағұлмен де, басқалармен де сөйлеспекші болды. Кемпір жетімсіреген көңіліне болымсыз сүйеу алғандай болып үйіне қайтты.

Ертеңіне Мейірхан Жұмағұлға жолығып:

— Шіркін, адамшылық қарызы деген бар емес пе? «Оқыған» деген атың қайда?! Пысық жігіт болдың, тегін қатын алдың, үйінен әкелген мүлкін алдың. Өзің де кедей емессің, қатыныңның төркіні — қаланың үлкен байы. Қішкентай қыздың шығынын көтере алмаймын дедің бе? Неменесіне өлгелі отырған кемпірді жылатып, кешегі жолдасың — Мақсұттың аруағын күңіреңттің?— деді.

Жұмағұл бұл сөздің бәрін Мейірханның іші тарлықпен, қызғаншақтықпен айтып тұрған сөзі деп санап:

— Бұл жұмысты істеп жүрген мен емес, Қадиша. Мен оны тоқтата алмаймын. Және мұндай болымсыз жұмыс үшін арам дейтін болсаң, айтып қой, сені біз сынайтын да кезек келер!— деп қыр көрсетті. «Оқыған азамат», «жаңа адам» дегені тек оқыған бай, арсызырақ дүниеқоңыз екенін жаңа ұққан Мейірхан қатты ширығып:

— Байдың баласысың, бай жесірдің байысын, бай қайынға күйеусің... Оқығаныңа емес, тоқығаныңа бақтың ба? Жыланға түк біткен сайын қалтырайды деп, байыған сайын араның ашылып, жұтпақсың ба зарлыны?! Қақаларсың әлі-ақ!..— деп салды.

Мейірханның бұл сөзі де Жұмағұлға қонған жоқ. Ол «заң бойынша» іс қылатын болды. Мейірхан сұлдері құрып, жолдасынан түршігіп түңіліп қала берді. Бұл әңгіменің артынан Жұмағұл, Ақтайлар сол күні-ақ «Мейірхан қызғаншақтық қылып жүр» деп, сөзге таңа бастады. Кемпір Жұмағұлдың ниеттерін естіген соң, бір-екі күннің ішінде күйікті ойдың салмағынан езіліп бөлекше ауруға ұрынды. Есі ауып қалып, шатасып сандырақтайтын әдет пайда болды. Әншейіндегі момын жүзіне бұл күнге шейін көрінбеген ашу шыққандай болып, көзі ылғи бір-ақ жерге қадалып, бет ажары суықтанып, қайта-қайта орнынан ата жүгіріп, үй ішіндегі әрнәрсені ұстап:

— Бермеймін, бауыздап кет мені... Ертең... кетемін... Мақсұтыма... апарып беремін!— деп жұлқынып, әрнәрсені бауырына тығып, арпалысып шатаса берді.

Сол күні кешке кемпірдің дүниені бермеймін деген сөзін естіген Жұмағұл қолындағы бұйрық қағазды милицияға алып барып, содан үш солдат алып, Мақсұттың үйіндегі нәрселерді алуға кемпірдікіне келді.

Кемпірдің шатынап, бұзылып отырған көзі мылтық ұстап келіп тұрған солдаттарға түскенде: орнынан жылдам тұрып, ақырын тәлтіректем барып, әлі кеткен қолдарымен төсектің басынан ұстап:

— Бермеймін... Өлтір... Өлтіріп кет... Өлдім... Мақсұт... құтқар!— деп сылқ етіп шалқасынан жығылып қалды. Жұмағұлдар төрге шығып, бұның қасына келгенде: кемпір бойы сіресіп, көзі жұмылып, жақтары тістесіп үзіліп барады екен.

Тағы бірер секөнт өткенде кемпір демі бітіп үзілді.

Жұмағұл, Қадишаның мұраты орнына келді...

ҚЫР СУРЕТТЕРІ

I. КЕШКІ ДӨҢ БАСЫНДА

Жаздың жайлы кеші. Бойды сергітетін қоңыр-салқын леп дымқыл тұнық ауада біліне бастаған. Зәрі қайтқан қызыл күн әлсізденіп, таудан асып, ұясына кіріп барады. Жұқалаң, ұзыншақ көп бұлт қызыл сеңдей болып, батар күнді ентелеп қамап тұр.

Қара-көк тұңғиық аспан күнбатысқа тақаған жерінде қызыл торғындай толқынданып, кейбір жерінде қызулы өрттің жалынындай жайнайды. Күннің ақырғы сәулесі түсіп тұрған тау бастары көленке басқан қоңыр жердің алтын шатырындай нұрланып, қызғылттанады.

Дөң басы кәзіргі уақытта өзгеше көңілді. Кешке жақын у-шуы көбейіп, азан-қазан болған ауылдан шығып, биік сары дөңге көтеріліп келе жатқанда, бойын биікке тарта бергендей болады. Белгісіз үміт күткен қомағай көз айналаны шарлайды. Кейбір жерде көз ұшында аспан төніп жерге қонып, жақындасып, жымдасқандай көрінеді. Кейде жерден көтерілген биік таулар иректеліп аспанға созылғандай...

Күнбатыстан басқа жақтың пішіні сұрғылт тартты. Алыста кара-қошқыл тау да бетіне көленкедей әжімі жиылып, салқын пішінмен түнергендей.

Ептеп қоңырқай тартқан иесіз дала жеңіл тұманды жамылып сазарғандай. Жым-жырт.

Күн батты. Қызыл шапақтың көрікті ажары мүйнет сайын бәсеңдеп, дүниені қаптаған сұрлықтан жеңіліп барады. Жас баланың үзілген жердегі түсіндей болып,

қаны тамған қызыл бетке аз-аздап көкшіл-сұрғылт өлім таңбасы араласқанға ұқсайды...

Құлаққа ойдағы ауылдардың үні келеді. Қабат-қабат қалың таулардың арасында иіріліп жатқан жасыл сайдың бойын құлдилап қонған үш-төрт ауыл. Иірім-иірім әр ауылда алқа-қотан тігілген қараша үйлердің қалың ортасында бір-бір ақ үй жарық айдың қара су ішіндегі суретіндей жарқырай түседі.

Аралары жақын. Бәрінің де айналасы неше түлік мал. Кешкі жайылыстары бір-бірімен қосылып жатыр. Әрбір үйдің жер ошағынап будақтап, бықсып шығып жатқан түтіндері кейде аспанға шығып, кейде өлкеге жайылып тарайды... Ауылдардың арасымен жасыл сайды жарып аққан жіңішке өзен. Кейде тура ағып, кейде иіріліп, бұраң-шимай жасайды. Жаңа жамыраған қозылар енелерімен бірге, у-шуынан басылып, ауылдардың екі жағындағы адырларға тырағайлап өріп барады.

Кешкі суға жаңа қайтып келе жатқан топ-топ жылқы ішіндегі түсі айқын қылаңдармен шұбарланып, жасыл шалғынның үстінде пыр-пыр етіп келе жатыр. Шыңғырып тебіскен, үйірін іздеп кісінеген дауыстары кешкі ауадан қатты жаңғырып көтеріліп еді.

Еркектің көбі су жағасында әңгіме құрып, жылқы аралап жүр.

Ауыл кешке өзгеше жанданғандай. Қатын-бала, кемпір-шалға шейін тыста. Әркім әртүрлі шаруамен қарбаласады. Әсіресе малшы-жалшы, қоңсы-қолаңшы біткеннің әбігер-машақаты, әуре-сарсаңы бітер емес. Тек жетіскен үйлерден шыққан қолы бос, еріккен қыз-келіншек екіден-үштен қосылып қалжындасып, күлісіп-сыңқылдасып, су жаққа барып, біресе топтанып ойнап, дөң асып кетіп жатыр...

Бұлардың тобынан жырылып қалған сұлу қыз ақ көйлек, қара кемзелімен ауылдың түсін ашып, даланың өзінше бір күйін еске түсіргендей болады. Жұқа қара шапанын ақ білегіне арта салып, бұл да бір дөннен асып барып, омырау қалтасына бағана асығыс бүктеліп салынған хатты алып оқып отыр...

Өзенді өрлеп, Саршегірдің шабытты кезінде құс ілдірмек болып келе жатқан бозбала судыр қағып, жылжып келе жатқан боз жорғаны қайта-қайта тебініп асығады.

Түрілген суық қабақты анда-санда бір қағып, өзен бойына қадалып келе жатқан Саршегірдің алтындай

сары көзі ашумен от бүркіп тұрғандай. Еліріп иек қаққандай болып, анда-санда қылмандаған басынан өлімнен де таймайтын іздегенге жау екені білінгендей.

Басын шайқатып, кекшитіп екі қанатын салбыратып жіберіп, шыдамсызданып отырып, аңшының қолғап киген қолын жембасарымен, тегеурінімен сығымдап қысыл қояды. Бір мезгілде асығып келе жатқан аңшы тасада отырған екі қаздың тұсына келіп қалып, — қайта жалт берді. Жемді көзі шалып қалған Саршегір қолына жата қалды.

Аңшы жылдамдатып кейін шегініп келіп, боз жорғаны қамшылап, дабылды ыңғайлап алып, шаба жөнелді. Бірер секөнттің шамасында қаздарға жақындап келіп, қаршығаны серпіндетіп лақтырып жіберіп, дабылды қағып-қағып қалды.

Дабылдың даусынан шошынып ұшқан қаздар қанаттары судырлап, қарбаласып тік ұшты. Садақтың оғындай суылдап — қыран жөнелді.

Құлшынып жөнелген Саршегір ұшқыр қанатын сыпсып еткізіп екі-үш қаққанда, әлі күнге ұйлығып, жөнеле алмай бара жатқан қаздардың астына жетіп қалды.

Келесі секөнтте Саршегір машинаның айналысындай бір айналыс жасағанда аспандағы үш құстың жарқ-жүркеткен шапшаңдығы, ұйқы-тұйқы болып жанталасқан қарбаласы көрінді.

Аржағында аңырап тұрған аңшы қабақ қаққандай уақыт өткенде, бір қазды шалқасынан ұстап сығымдап, төмен қарай созылып келе жатқан Саршегір көрінді. Қыран қазды шұбатып алып түсіп, басып қалды. Аман қалған қаз аспаннан төгіле келіп сабаласа да, Саршегір жемін жіберген жоқ... Әне — аңшы да атын борбайлап шаба жөнелді.

1922

II. ҚЫСҚЫ ТҮН

Қыстың ұзақ түні. Үлкен таудың ішінде жел гуілдеп соғып, ақ боран ұйтқып ойнап тұр. Қаранғы, тұманды түннің жанды шошытатын суығы қаһарлы. Ашуы келіп, аласұрған қатты дауыл бетіне қарсы қараған затты жерге қаққандай болып, құлшынып тұр. Ысқырып, бұлқынып, жынданып келе жатқан жолында беті қара жартаc, жапырағынан айрылған әлсіз ағаш, қарауытқан кішкене

қора көрінсе де — екпіндеп келіп, кеудесімен соғып, ақ түтек боранның қиыршықтанған ақ тозаңын шашып, беттерін дамыл алмай көміп тұр.

Долы желдің айдауына түсіп, түтіндей болып алақаншықтаған ұсақ қар ұйтқып келіп, қуыс жердің бетін басып жатыр.

Шың тау тентек желдің ашуы мен ойнағына қарап, тұманды ойға батқандай, бас жағы бұлтқа араласып мұнарланып, түнеріп тұр.

Ақ боран көк пен жерді бір-біріне араластырғандай: Аспандағы ай-жұлдыз, жердегі қара-құрадан ешбір белгі жоқ. Айнала аппақ болып тұтасып алған.

Биік тауға екпіндеп ойнап шығып, шың басында өнеріне сүйсінгендей ойнақ салып, етекке қарай ысқырып құлап жөнелгенде, долы дауыл сай бойында жын-перінің күйіне билегендей болады. Ағындап құтырып келіп, жар-тасқа соғып қорқытпақ болып, көрігін басып гуілдейді. Жер тарпып шаңын аспанға шығарып, ақ көбігін атқытып шабынады. Біресе жабысып келіп құшақтап, жарығына кіріп ысқырып, тербетіп, оятпақшы болады.

Кейде одан өтіп, өзектегі қалтырап жаурап тұрған жас тоғайға келіп, жерге шейін басын игізіп, тәжім еткізіп, арасынан суылдап бұраң қағып, ойнап өтеді.

Кей-кейде бұның бәрін тастап, ұрысайға тығылып отырған кішкене қораның үстіне келіп, ақ түтек болып ұйтқып, ойнағын салып, жер жүзінен жоғалтпақшы болады. Суық болып үскіріп, боран болып аласұрып, әлсіз адамға қыр көрсеткендей қаһарланады. Кішкене терезеден көрініп тұрған әлсіз жарық тыстағы дауылдың лебінен қалтырағандай, суықтан бұғып бәсеңдегендей, жарығы да дірілдеп, ала-көленке болып әлсірейді. Тынымсыз соққан боран ұйытқып, ұйлыққан қар терезенің төменгі көздерін басып, жоғары таман өсіп келеді.

Кішкене үйдің іші жүдеу. Сарылған сары уайымның таңбасы үй ішіне түскендей. Пештің қырында тұрған жалаң бас лампы үй ішіндегі қараңғылықты зорға жеңіп, жалпылдап, ала-көленке болып жанып тұр.

Үй ішінің барлық жаны — құраған кемпір мен шал және он шақты жасқа келген ауру бала. Кемпір-шалдың бұдан бір ай бұрын сүзектен өлген келіні мен азамат баласынан қалған жалғыз ұрпағы осы бала еді. Бұ да он шақты күннен бері қарай сүзек болып, кәзірде ауруы қатайып, хал үстінде жатыр,

Баланы пештің жанына жатқызып, кемпір мен шал екі жағында бүрсіп, жүдеп, жаны қысылып жатқан жалғыздарына телміріп қарап, сарылып отыр. Жалғыз қабат терезеге екпіндеп келіп соққан қатты дауыл біресе гуілдеп шыдамсызданып, біресе ысқырып әлек салып, біресе дүрсілдетіп ат ойнатқандай болып құтырып, ауру баланы қайта-қайта шошытып оятады. Терезенің тесіктерінен кірген тыстағы суық енді бу болып шығып, үй ішіне тарап тұр.

Бала сағат сайын нашарланып, сөнуге айналған жарықтай төмендеп барады. Кемпір-шал айласы бітіп, әлі құрып, кәрі көздерінен улы жастарын ағызып, мойындарына бүршақ салып тілеу тілейді. Сиынбаған аруақ, жалынбаған әулие қалған жоқ. Екеуі де іштегі қайғыны айтыспай ұғып отыр. Орталарындағы жалғыз тірек, жалғыз қанат кеткен соң, күндері не болады?

Ержеткен бала мен келін өлген. Жанашыр жан жоқ. Бүгінгі соғып тұрған боран жалғыз бүгін емес, қыстай соққан. Бір жағы, соның салдарынан, бір жағы, баласы ауру болғандықтан, қолдағы азын-аулақ малы күтілмей, бәрі де жұтап таусылған.

Енді аз күнде бұлардың басына келгелі қолын созып, төніп аштық тұр. Жалғыз алданышы, жұбанышынан айрылып, қу моладай құлазып қалатын жетімдік, қу бастық та бүгінгі күн келгелі тұр. Өлгенше көрмесек екен деген суық пішінін сорлы үйдің ішіне кіргізіп, көрсетіп келеді.

Ендігі өмір не болар? Келесі күн қандай күйге ұшыратар? Белгісіз... Түсі суық... Жылдай созылған ұзақ түн өтпеді... Суық дауыл, ақ боран ашылған жоқ, бұрынғысындай құтырып, шабынып тұр. Зәрлі түн әлсіз жанды жұтқалы жалана берді. Бұл түнмен ауру баланың өмірі жарыса алған жоқ. Аздан соң демі бітіп үзілді. Түнгі боран басқан жалғыз құрайдай, айдаһарша аласұрған суық табиғаттың арасында баланың әлсіз өмірі де таусылып, жарығы сөнді...

1923

III. ҚЫСТЫ КҮНГІ ДАЛА

Қалың қарды жамылған ақ дала. Айналада көз тоқтарлық бұдыр жоқ. Ақ кебінге орнаған дүние ұзақ ұйқыға батқандай, өлім тыныштығындай зор тыныштық басында бағып ұйқтатып тұрғанға ұқсайды. Тіршіліктің бір

белгісі білінбейді. Көзге түсетін жан иесі жоқ. Жер жүзін тылсым бұғандай; ызғарлы қар, суық аяз тас қылып қатырғандай.

Дала жайылған кебінге ұқсайды. Алыстағы биік жота жымырайған пішінімен тіршілікті көмген молаға ұқсайды.

Аспанды ажарсыз сұр бұлт қаптап алғандықтан, төнертеңнен бері күн көзі көрінген жоқ. Кір басқандай болып, жабырқау тартып түнерген сұр бұлттар кәрі көңілге келген қажыған ойдай болып, қансызданып, жүдеу тартады. Алыстағы көлбеп жатқан жоталар, биік таулар түс ауғаннан бері қарай ептеп қарауытып, мұнарланып келеді. Даладағы күңгірт түс басы биік тауға аз-аздап жайылып жеткендей.

Мұңайып қайғы басқан ұзақ далада көз тоқтайтын қарайған — алыстағы ақ таудың баурында тұрған жалғыз қора. Көз ұшында қарауытып, нобайы көрінген ауылдан жұлындай болып шығып жатқан жіңішке түтін көрінеді.

Айналасында қарауытқан малы, қыбырлаған жан иесі жоқ. Ызғарлы аяз жан иесінің бәрін де жауратып, жүдеу тарттырып, жылы жайды іздеткендей. Айналадағы жансыздық, өлім ызғары ауылға да өзінің таңбасын басқандай. Күн екіндіден асып, батуға тақаған. Салбыраған табиғат күннің жансыз жарығынан қажығандай болып, түн тыныштығына қарай ерте бастан бой ұрғандай. Күн батпаса да, аспан қоңырқай тартып қараңғыланып, тау түнеріп сұрлана бастап, бейуақтың мезгілінде бұлттың түсіне қосылғандай. Аз-аздап жер мен көк жалпақ сұрғылт түске боялып тұтасқандай болды.

Кеш батқаннан бері күншығыстан азырақ жел тұрып, қатандап, жаңадан жауған күпсек қарды сырғанатып, жаяу борасындап тұр.

Ауылдан күншығысқа шығатын жалғызаяқ соқыр жолда ақырын ілбip келе жатқан жалғыз жіңішке қарайған көрінеді. Қалың қар жүрісіне бөгет болып, қозғалысын өндірмейді.

Келе жатқан — қарайған жаяу екеп. Түн жақындағандықтан жүрісін тездетсе де қалың қарға қайта-қайта омбылап, малтығып келеді.

Жетімсіреген елсіз далада жалғыз келе жатқан жаяу — зұлымдық, зорлықтан қашқан жас келіншек — Рәбиға. Бұдан бір жыл бұрын Рәбиғаның күйеуі өлген. Жас келіншек қосағынан айрылған соң, жылау мен қайғыда қаралы жылын өткізген. Күйеуінен қалған жақын туысқан жоқ болатын. Жақында жылын берген соң, бұлардың жамағайыны Жақай Рәбиғаны алмақшы болған. Әменгершілік жолымен, жасы алпысқа келген кәрі шал болса да, Жақай Рәбиғаның иесі болып шыққан.

Шалдың бұл ниетін маңайдағы ағайын, туысқан түгелімен дұрыстаған. Бұл іске қарсылық ойлаған жалғыз Рәбиға әлсіздік жалғыздығынан күш көрсете алмаған. Сондықтан кешегі күні жұрт жиылып, шал мен бұның некесін қиған.

Бірақ шалдың қураған сүйегі, тастай суық денесі Рәбиғаны алғашқы күні-ақ шошытты. Жылы қойнына шал кіріп келе жатқанда, жылан кіргендей болып жиренді. Қалтырап тонды.

Рәбиға сол мүйнетті-ақ келер күннің қайғы-шерін көз алдынан санап өткізді. Сол қайғыдан құтылу үшін, жас денесін суық жыланның зәрінен құтқару үшін, бүгін Рәбиға қашып шыққан еді. Үстіндегі жұқа киімінен суық өтіп келеді. Қарсы алдынан ызғырықтап соққан суық жел ішіне кіріп, икемін кетіре бастағандай.

Мезгілсіз шыққан жас әйелдің алдындағы тілегі — бостандық, ақырғы үміті — жалғыз бауыры Мұқаш.

Рәбиға бұдан бұрын үйімен хабарласқанда, бүгінгі күн бауырына ат әкел деп тапсырған болатын. Соның берген уәдесіне сеніп, үйінен шығып кеткен.

Омбы қарда кебісі қарға толып, жүруге бөгет қыла берген соң, екеуін де шешін алып, қолына ұстап келеді. Аяғында жалғыз ғана мәсісі бар. Күн кешкіріп түнге айналып, өзі жаурап тоңа бастағандықтан, Рәбиға кезек-кезеңге шыққан сайын бауырын асыға іздеп, алдына қадалып қарайды. Қайғымен түйілген қабағында жанға батқан жалғыздық қорқынышпен араласып білініп тұр. Қеш әбден батып, түн бола бастады. Көз байланып дүние қараңғы тартқандықтан, маңайдағы көп нәрсе көрінбеуге айналды. Боран да мезгіл сайын қатайып, ақ түтек бола бастады.

Аз уақыт өткен соң Рәбиғаның басы айналып, әуелгі бетінен адасты, Жүрегіне жақын жанды іздеп, үмітпен

кадалған көзіне қарауытып тұрған тобылғы, қарайып жатқан тас та келе жатқан кісі тәрізденіп елестей бастады. Бәрінің де қасына келген сайын үміті дал болды. Аяғында, әлі құрып, бір жерге келіп шынтақтап жығылды.

Құлағына суылдап ысқырып тұрған жел даусынан басқа атныс дыбыс естілмеді. Өмірмен арпалысқан сорлы әйелдің көз алдына өлім хаупі елестей бастады. Қол-аяғы қатып, үсінуге айналды.

Бір мезгілде құлағына ұйтқып соққан желмен бірге ұлып тұрған қасқыр даусы естілді. Аш қасқырдың ұлуы естілген сайын Рәбиғаның зәресі ұшып, өмірінен күдерін үзді.

Аздан соң есінен әбден адасып, жалғыз өзі аласұра бастады. Саушылықта жанына сүйреу көрген әке-шешесінің, бауырының атын атап шақырады, күйіп жылайды.

Рәбиға қиналған күйде, «енді өлдім-ау!» деп бойсұна берген уақытта ғана көмегіне сеніп шыққан бауыры — Мұқаш келіп, тауып алды.

Қасына барғысы келіп құшақтап, үлкен сенсең ішікті үстіне жауып жылытып, жылай бастағанда, Рәбиғаның есі шала кіріп, ақырын сыбырлап:

— Жалғызым! Сенен басқа сүйенішім бар ма еді?! Неге кешіктің? Мені неге қинадың?— деп дірілдей берді.

Боран үскіріп соғып тұр. Асау жел ащы күйінен жанылған жоқ, ойнақ салып ысқырып тұр.

Ақ дала меніреу болып түнеруде. Қайғылы сары бел боран әкеліп тұрған ақ киімін қымтай түсіп, жата берді.

ҚЫР ӘҢГІМЕЛЕРІ

1. СЫБАННЫҢ МОЛАСЫНДА

Ел Көксеңгірдің күнгеінде. Жайлауда жиын отырған көп ауылдың кешкі жылқылары суға келіп шығып, алды өріске кетіп бара жатқан мезгіл еді. Жаңа жамыраған қойлар дүниені у-шу қылып мазаны кетірген соң, біз ауыл иесі Жортар ақсақалмен әңгімелесіп, құдықтың желке жағындағы тастақ төбенің басына таман аяндап келе жаттық.

Оңтүстік жақ жазықта жапырлап отырған көп ауыл айналасында шұбыртып қыбырлап жүрген малдарымен бірқалыпты жасыл даланың түсін түрлендіріп, көз қуантып тұр.

Көк жиектен асып бара жатқан күн ақырғы алтынды шұғласымен далаға көрікті нұрын төгіп, ауылдың кешкі қызулы өмірін қызықтандырып тұрғандай. Төбенің басына таман көтерілген сайын, біздің көз алдымыздағы көрініс суреттің ауданы кеңейіп, қыр өмірі өзінің ең дырдулы шағын көзге көрсеткендей болды.

Даладағы мөлдір таза ауадан, сүйкімді суреттен көңілге белгісіз бір үміт кіргендей болады, хиял кезеді. Көңілдің осы шағына не үйлесер еді деп ойлап келе жатқанда, көңліме бұрыннан есте жүрген бір нәрсе түсті. Ол — қасымда келе жатқан Жортар ақсақалдың ерте замандағы басынан кешірген бір әңгімесін тыңдау еді. Жортар жас шағында осы ортаның айдынды қолбасы, батыры болған. Ол кезде маңайдағы ел атағынан шошитын. Тыным-тыныштықты білмеген; барымта, соғыс десе — алағызып қолды-аяққа тұрмайтын қызулы

жас болыпты. Жортар мықтылық, батырлығының үстіне, ауызға ілінген найзагер болды десетін. Бұл сыпатың бәрін мен бұрыннан естігенімнің үстіне, сол батырдың шал болып қартайған түсін көргенде, ұзақтап алысқа кеткен ескі күннің көмескі түсі елестегендей еді. Сүйекті зор денесі апсағайланып, үлкен басы, келбетті түсі салқын сабырмен маңғазданып, туыстағы ірілігін бір көрген кісіге де білдіргендей. Көп бейнет, көп жылдардың ізіндей болып, бетіне түскен қатпарлы терең әжімдері ескі тентек күндердің таңбасы сияқтанады.

Ұзақ жолда ыстық күннен оңандай болып сарғыш тартқан отты көздері, үлкен құлақ, кесек мұрны бұл адамды ескіліктің тірі қалған белгісіндей көрсетеді. Жортар ескінің шын сарқыты деседі. Қасымыздағы екі-үш кісімен дөң басына келіп отырған соң, көңілге алған тілекті айттық.

Ақсақал басында әдепті жылы шыраймен: қарағым, көргеннің көбі көмескі тартып ұмытылып қалды ғой,— еске түседі деймісің?— деп аз отырды. Артынан қасымызға отырған Құдайберген ақсақал: «Айтып бер бір әңгіменді балаларға, енді бізге әңгіме айтқаннан басқа не қалды?»— деп күлген соң, Жортар ақсақал бар әңгімесін айтпақшы болды.

Батырдың ұғымды шешен тілмен айтқан әңгімесі мынау еді:

— Сендерге мен көрген соғысымды, ұрыс-төбелесімді айтпай-ақ қояйын,— деп бастап келе жатып, сары шақшасын суырып:— Өзімнің бір қатты қорыққан жерім болды, соны айтайын,— деді.

Біз тындауға ыңғайланып, батырдың салқын жүзіне телміріп: «Айтыңыз, айтыңыз!»— дедік.

— Өздеріндей жас шағым еді — құлағы көрініп, аты естілген пәле болса, іздеп барып соқтығатұғын. Ол кезде «көп қолмен» көшкен елдей шұбатылып кім жүреді дейсің? Ұзақ жорық болса да, көбінше жалғыз-жалғыз аттанатұғынбыз. Аз жүрсек — ай жүреміз, апта жүреміз кейде талай айға шейін жоғалып та кетуші едік. Жортуылға шыққанда көбінесе баратынымыз — өр болатын. Тарбағатайдан асып барып, Қара Керейді, Семіз Найман — Мұрынды торимыз.

Бір жыл күздігүні сол жаққа қарай аттандым. Қарашаның кезі еді. Өрге қарай жүріп, Сыбанның ішіне

آدايات بولىمى

سورالغاندا

اسماندا بولاسىندا

بىر توك سولاردا كۆتۈرۈپ چىقارغان جىين ئورمان توك بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر

بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر

بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر
 بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر بولسا بۇلاردا كۆرۈنەر

1923 жылы «Шолпан» журналында жарияланған «Сыбанның моласында» әңгімесі.

жеткенімде сол елдің бір Төбет деген батыры есіме түсті. Менімен кездесуге ізденіп жүр дегенді алдында естігенім¹²

Далада ұзақ жүріп сріккен соң, қадап шыққан жауым ол болмаса да, бір шайқасып кетпек болып, бір түнде соның аулының тұсына келдім.

Сол жылы күз жаңбырлы болған. Түстен бері қарай бір мазасыз жауын дамыл алмай құйып тұрған. Кеш батқан соң күн ашыла ма деп едім — ашылмады. Оның үстіне бір кара суық жел шығып, гуілдеп соғып, мазаны кетіре бастады. Түн көзге түртіп алса — көрінбейтін тастай қараңғы еді.

Бірақ бір қасиетім — қысқы ат құлағы көрінбейтін ақ боранда, жазғы тұнжыраған менреу кара түнде ада-су дегенді білмеуші едім. Іздеген Төбеттің аулының тұсына дәл келген екем. Аласұрып ұйтқып соғып тұрған жел даусымен бірге сол жел жағымда алыста жатқан қалың жылқының сарынын естідім.

Астымда есік пен төрдей ақ боз атым бар. Өзі алыс-шыл, төкпеттеп шабатын мықты жылқы еді. Шуу деп салғанда кібіртіктеп шаба алмайтын. Әрберден соң, ұшқыр жылқының бәрі жетпеуші еді. Әлгі атым қатты жаңбырдан жиреніп, жөндеп жүрмей, ығысып келе жатыр еді. Бір мезгілде оскырып тұра қалды. Аттың жалына жатып қарасам,— алдымда бір қарайған тұр екен. Біраз жүріп қасына келдім, қарасам — төрт құлақты бейіт.

Бір Сыбанның моласы болса керек. Әлгіге келгенде өзімнен, бір жағынан, суық жел өтіп; бір жағынан, су өткен соң, жаңбыр айыққанша осында тұра тұрайын, күн ашылған соң, Төбетті тауып алармын деп аттан түстім де, жетектеп бейіттің аузына әкеліп, ыққа қойдым.

Шылбырды беліме байлап, өзім моланың ішіне кіріп, төрдегі бір бұрышына барып отырдым. Бейіттің іші тастай қараңғы: көзге түк көрінбейді. Жел гуілдеп соғып тұр. Жаңбыр да басылмайды: сытырлап жауып тұр. Бейіттің ішінде біраз отырып бойым жылынған соң, қамшымды жерге тіреп, соған екі қолыммен сүйеніп, басымды қойып отыр едім — қалғып кетіппін.

Алдында бейіттің іші тіпті қап-қараңғы болып, көрдей азынап тұрған соң, алғашқы кірген жерде кішкене етім сескеніп еді. Артынан көзіме бөтен ешнәрсе көрін-

беген соң, тынышталып отырдым. Бұрын әркім сондай кезде бейітті жерде жын-пері, жезтырнақ дегендер кездеседі дейтұғын.

Бірақ ол жерде бұның ешбірін де ойыма алған жоқпын. Сөйтіп отырып көзім ілініп кеткен екен — бір мезгілде маған қарсы бір бұрышта бір нәрсе тырс еткендей болып еді, қап-қараңғы меңреу болып тұрған бейіттің іші жарқырап кеткен сияқтанды. Өзім ондайда сергек ұйықтаушы едім, көзімді ашып алғанда ұйқым шайдай ашылып кетті.

Әлгінің не пәле екенін біле алмадым, жүрегіме қорқыныш кіре бастады. Бір ойдан, бұл мені айналдырып жүрген шайтан ғой деп ішімнен білген дұғамның бәрін оқып отырмын. Дыбыс шыққан жаққа барып, жөнін білуге де дәтім шыдамады. Төменшіктеп бұққандай болып, көзімнің астымен қарап едім, — қараңғы бұрышта бір тіпті үлкен нәрсенің қарауытқан нобайы көрінген сияқтанды.

Бұрынғыдан да шошынып, не қыларымды білмей, отырып қалдым. Сол күйде бір азғантай отырған соң, бір мезгілде әлгі тырс еткен дыбыс тағы шықты. Бейіттің іші әлгіден де жарық болып кетіп артынан бәсеңдегендей болды. Алғашқы кезде қарауға дәтім шыдамай бұғып қалып, артынан бәсеңдеген соң, сол жаққа көзім түсіп кетіп еді: құдай көрсетпесін — көзіме өзінің бұрын түсін көрмеген, атын естімеген бір пәле көрінді.

Алғашқы көрген кезде «жалмауыз» дедім. Нобайы адамға ұқсамайды. Қап-қара, тырдай жалаңаш. Бойы енгезердей үлкен, биіктігі кісі бойы — қолсұғымдай, шашы бұрқырап тұр. Көзіме түскен әсіресе қорқынышты жері — аузы. Ырсиып от болып, тістері аксиып сойдып тұр екен. Аузынан кәдімгідей от бүркіп тұр.

Әуелгі қараған жерде өзге ешбір жері көрінбейді. Қараңғы бұрышта қып-қызыл от болып жанып тұрған ырсиған ауыз, аксиған тіс қана көрінгендей болды. «Жалмауыз, не айдаһардың аузы» дедім.

Зәрем кетіп қалды. Сөздің шыны керек, тұрайын десем, буынымды баса алатын емеспін. Тағы екі рет тырс етіп, жарқ-жарқ етті. Бір жолда ақырын қарап едім, тағы да от болып тұрған ауызды көрдім.

Енді ол жаққа қараудан қалдым. Жердің тесігі бол-

са, кіргендей боп басым төмен тұқырып өзім бұрып, бір орнымда қатып қаппын: қозғаларға шамам жоқ. Қашан келіп бассалар екен деп, құр сұлдем отыр. Атым әуелгі жарық шыққанда ішін тартып оскырып, атқып жөнелгенде шылбырды үзіп кетіп қалған.

Ойлап отырғаным ат емес. Қарудан найза мен шокпарым бар еді. Оның екеуін де, бейітке кірерімде, сыртқа сүйеп қойып кеткем. Жалғыз ғана семсерім бар еді — ол ішімде, қында болатын. Енді соны алуға да дәрменім келмеді. Қыбыр етіп қозғалсам — бассалатын сияқты қорқып отырмын.

Уақыт сонда түн ортасының мезгілі ғана еді. Жел бұрынғыдай алай-түлей болып соғып тұр. Күн ашылған жоқ, жаңбыр да шелектеп құйғандай болып, сабалап жауып тұр. Әлгі бәленің түсін көрген сайын: «өлген жерім осы ғой», жапантүзде бір айдаладағы моланың ішінде қаңғырып өлуге жазған екен ғой», — деп отырдым.

Сөйтіп зәрем кетіп отырғанда: әлгі нәрсе қыбырлап, маған қарай қозғалғандай болды. Қарауға дәрмен жоқ. Бір суық пәле келе жатқанын тек денем сезді. Иманымды айта бастадым. Бір мезгілде: тырс еткізіп дүниені жап-жарық қып жіберіп, қараңғыда құтырғандай қатты дауыспен ақырып келіп, иығымнан бассалды.

Еңгезердей, қап-қара болып үстіме төніп келе жатқанда, өзіме қарай созылып келе жатқан қолдарына көзім түсіп еді. Қолдарының ұзын салалы қап-қара саусақтары бүркіттің тұяқтарындай болып бүрісіп, тырысып, сіңірі тартылғандай көрінеді. Қапқалы келе жатқан қасқырдың аузындай ырсынып ашылған шеңгел түйіліп келе жатыр екен. Үстіме аюша ақырын келіп қона түскенде, сол шеңгелімен сүйектерімді ұсатады ғой деп отыр едім, жоқ — олай тимеді, тегеуріні қатты болса да, қолы адамның қолы сияқты.

Иығымнан басып келіп, жұлқып сүйреп, әмірлі дауыспен ақырып:

— Киімінді тастап көрге кір — сен өлдің! — деді. Даусы кісінің даусы екеніне әбден көзім жетті. Сонан соң жүрегім орныға бастады. Сүйреуге айналғанда, екі қолынан ұстап, алыса түрегеліп:

— Мен киімінді тастағанда, сен киетін шығарсың!? Мен туғанда да шешем еркек бала таптым деп қалжа жеген, құдай-ақ та! — деп жағаласа кеттім.

Мұнан кейін оның да, менің де үнім өшті. Қараңғы бейіттің ішінде екеуміз шаппа-шап келіп қапсыра құшақтасып, таласқан екі аюдай үн-түн жоқ сіресіп, қатып қалдық.

О да қысты, мен де қыстым; жалаңаш еті басында ұстауға ыңғайсыз болып еді, құшақтап алған соң, жақсы болды. Аздан соң ышқынып келіп, опыр-топыр болып, кезекпе-кезек қайрат қылып алысып кеттік. Байқауымша күші маған соншалық басым көрінбейді. Бір мезгілде қуатымды әбден жиып, жүрегімді тоқтатып алып, тік көтеріп алып, жерге қойып келіп жіберіп, кеудесіне мініп алдым. Өзіме-өзім сүйсінуім әлей болды! Бағанадан қорқытқанның ызасы үшін: бір қолыммен кеңірдегін қысып, қылғындырып, бір қолыммен өкпеден қойып-қойып жіберіп, семсеріме ұмтылдым. Оны жан дәрмен суырып алып, қайнаған ашумен бауыздан жібергелі тамағына алып барғанымда, қараңғы түнде жарқ еткен семсерді көріп:

— Ой, сен Жортармысың? Жұдырығыңнан таныдым ғой!— дегені.

Сол арада даусынан мен де тани кетіп,— семсерімді тастай бердім. Тоғай бойындағы Бура — Алтаяқ деген батыр екен. Бұрын жорықта кездесіп бір бақырдан дәм татысқан тату едік. Бағанадан бері қорқып отырған тажалым сол болып шыққаны!

Сөйтсем ол Сыбанды тори келіп, біргүні күндіз елсіз таудың ішінде қарауылсыз бейғам жатқанда, Төбет келіп түсіріп алған екен. Соның қолында бір айдай тұтқында жатып, нақ сол күні түнде қашып шыққан екен. Түн суық жауынды болған соң, киімі нашар, тонып, әдейі бейітті пана ғыла келіпті. Мен келген соң, құдай бір жұмсақ жемді берді деп күш жұмсап айламен алмақ болып, барлық киімін тастай қойыпты. Бойында қару жоқ. Жалғыз бұйымы: елінен алып шыққан бір сауыт сіріңкесі бар екен. Әлгі баған тырс етіп, жап-жарық боп кететін уақытта, соны шағып жіберіп, отымен аузына тығып үрлей қояды екен. Менің зәремді кетіріп жүрген ырсиған ауыз сол сіріңкенің кеселінен болып тұр екен. Ол күнде сіріңке қуды кім білген? От керек болса,— шақпақ қуды тұтатып алып, жаға қоятынбыз. Сөйтіп мені қорқытып жүрген — жаман сіріңке болып шыққаны деп, ақсақал мәз болып күліп, әңгімесін тоқтатты.

Бәріміз де ақсақалдың шын күлкісіне қосылып, қошеметтеп күлісіп, қас қарайып қалғандықтан, ауылға қарай жүрдік.

1923

2. ТЕКШЕНІҢ БАУЫРЫНДА

Бір жылы июльдің аяқ шенінде жайлауда отырған қалың елден түс ауа шығып, қалаға қарай бес кісі келе жаттық. Бәріміз де салт аттымыз. Қала біздің елдің жайлауынан үш күншілік жердетін, ішіміздегі үлкеніміз Сүлеймен мен сол кісінің замандасы Қали еді. Бұл екеуі бір ауылнай елдің жер жайындағы приговорын алып, қалаға арыз бергелі бара жатқан. Біз екі жігіт оқуға келеміз. Бесінші жігіт Бейсембай, бәріміздің атқосшымыз еді.

Ауылдан аттанарда біз тез кетіп қалуға елді қимай, оны-мұныға бөгеліп, ақсақалдардың жүрейік деген мезгілінен кеш шығып едік. Өзіміздің ауылдан шығып алған соң, Сүлеймен ақсақал:

— Бүгін кешке таудың күңгейінде отырған елдің біріне барып түсіп, ас ішіп алып, түн қатып жүріп кетеміз; түнде жүріп таудан асып алған соң, аржағындағы жолдың қиындығы болмайды. Ертең күн қызғанша ойдағы елге де барып қаламыз. Түнде жүрген жүріс адамға да, атқа да жеңіл болады,— деп жол туралы өзінің істеген байлауын бізге білдірді.

Біз үндемей көндік. Бізге ауылдан шығып кеткен соң, қалай жүрсек те — бәрібір сияктанып еді. Оның үстіне тау ішімен жарық айлы түнде жүру өз бетінде бір көңілді жүріс болатындай көрінді.

Сол бетпен ымырт жабылып бара жатқанда қалың таудың күңгейінде отырған үш-төрт ауылға келіп, соның біріне түстік. Ақсақалдар күні бойы үй иесімен әңгімелесіп отырды. Біз шай ішіп алған соң, тұнқатардың алдында ұйықтап алмақ болып жатып қалдық. Бірақ көпке шейін ұйқы келмеді. Көз алдымнан бүгін шыққан ауылдың жаз бойғы қызығы, жайлаудағы өмірдің көз көрген көп желігі, рақаты бірінен соң-бірі келіп елестеп, ұйқы бермеді. Ақырында, талып шаршағандай болып, ұйықтап кеттім.

Біз оянғанда етті жасап, алдымызға әкеп қойған екен. Үйдің іші ала-көлеңке, жеке жаққан шам жоқ,

жарық қып тұрған — қазан-ошақ астындағы тезектің оты. Бұл кейде өшуге айналып бәсеңдеп, кейде жалыны үлкейіп лаулап, жарқырап кетеді.

Үй іші оттың күйіне қарап: біресе — қоңырқай тартып, қарауытып көлеңкеге айналады; біресе — түсі жадырап күлгендей болып көңілденеді.

Шала ұйықтағандықтан, мең-зең болып бойды көтере алмай, ұйқылы көзбен отырып тамақ ішіп алған соң, өзімізді-өзіміз зорлықпен сергітіп, атқа міндік.

Кештен бері отта тынығып, белі көтеріліп қалған аттар, түнгі жүріске өте көңілді сияқтанды. Ығысып, жіті жүріп, қатты аяндап есіп келе жатыр. Ат үсті алғашқы мінген жерде өзінің көңілді желігімен ұйқыны ашып жібергендей болды.

Бүгінгі түн жарық, айлы. Қалғып қана тыныс алған майда түн еді. Көңілге әлдеқайда: тоғайлы, ұйқылы, маужыраған сайда күбірлеп сөйлеп, сұлдер құрып, үзіліп тұрған көздерді еске түсіргендей еді. Түн сондайлық өзгеше демалыстың, жанды сағаттың түні еді-ау! Шіркін, құрбының сондағы тілі тәтті еді-ау! — деген әлсіз арман ойға леп-леп ұрады.

Ауылдан шығып біраз жүрген соң, тау ішіне кірдік.

Біз жағалап келе жатқан жіңішке өзен кейде жағасы ұсақ тоғайлы болып, кейде қалың шалғынды болып, иіріліп, көлденең таудың ішін жарып өтуші еді. Соның жағасындағы жалғызаяқ жолмен бірде шұбырып, бірде қатар жүріп келе жаттық. Жанымызда жіңішке өзен сылдыр қағып, жас жыланша сумандап, нәзік тілмен бір нәрсені былдырлап айтқандай болып, еріп келе жатты. Кей жерде суы кеңейіп алаңға шығып, ай сәулесімен ақ беті жарқырап күлгендей болады. Кей жерде күлкілі жүзі өзгеріп, қоңырқай тартады.

Елсіз шың ұлы таудың іші жым-жырт. Өзеннің бірсыдырғы сыбырынан басқа, дүниедегі ұйқы тыныштығын бұзған ешбір естілген дыбыс жоқ.

Тау ішімен өзенді өрлеп көп уақыт жүрдік. Сай мен өзен тау ішінен мүйіс жасап иіріліп бұралған сайын көз алдымызға жаңа сурет, жаңа көрік көрініп отырды.

Жалғыз-ақ анда-санда әлдеқайда тау астында жүрген түн құстарының бірқалыпты қатты дауыспен, жүргіншіні шошытқандай болып, қылғынып айтып қалған сұңқылы естіледі. Кейбіреулері қарауытқан ұйқылы

қанаттарын жалпылдатып қағып, мезгіл-мезгіл біздің үстімізден өтіп кетіп жатты.

Уақыт түн ортасынан өтіп, таңға жеңіл бір ұйқының шамасындай қалғанда, таудың тең жарасынан өттік. Алдымызда Қоянды тауының ең үлкен биігі — Текшенің қара кошқылданған биік басы көрінді.

Жүретін жолдың азайғанына бәріміз де көтеріліп, серги бастадық. Қатарымызда келе жатқан Сүлеймен ақсақал Текшенің басын көргенде есіне бір әңгіме түскендей болып, бізге бұрылып қарап:

— Балалар, жолдың өзі де қысқарып қалды, сендердің ұйқыларың да келген шығар: мен жол қысқарту үшін бір әңгіме айтайын,— деді.

Біз ықыласпен тыңдайтындығымызды білдірдік.

Сүлеймен ақсақал жас кезінде елдегі көп құрбыларының әуеніне кіріп, ұрлық қылған еді. Ол кезде алысқа топтанып аттанып, бейнетті қиың жол көріп, соғыста болу ескі батырлықтың сарқытындай көрініп, ел ішінде қолы бос жүріп желік іздеген бозбалаға ең қызықты істің біріндей болыпты, тіпті жауынгерлік, өнерлік саналыпты.

Сүлеймен сол ретпен неше жылдай аты шыққан тынымсыз ұры болып жүріп, артынан тоқтатқан екен.

Біз әңгімесін күтіп келе жатқанда, ақсақал насыбайын баптап иіскеп алып:

— Мынау көрініп тұрған Текшенің биігін көрген сайын, жас күнімізде істеген бір тентектік еске түседі.

Көп заман болды. Жылында, кем болса, екі-үш рет топтанып аттанушы едік. Ол күндегі қолбасы Жобалай батыр болатын. Атағы шығып жүрген кезі. Жасы сонда 30—35-тің шамасында. Аттанарда бізге астыртын хабар жібереді: «пәленше күні аттансын, пәлен жерде табысамыз»,— деп. Айтқан күнінде, хабарын екі қылмай, қуанып аттанамыз. Сонан соң алыс елге кетіп, бір ай, жарты ай жүріп қайтатынбыз.

Бір күні ел жайлауда еді. Бәйгі торы ат деген атым бар. Соны әбден мейіздей қылып қатырып алған кезім еді. Кешке жақын әлгіні суарып, «енді бір қызығын көрсем-ау!» деп тұр едім. Құдық басына бір жігіт келіп, Жобалайдан хабар әкелді. «Бүгін түнде неқылса да Текшенің баурына жетсін. Өзге жұрт сол жерге жиылды. Ертең кездесетін бір жау бар!»— депті.

Ауылдың үлкендері көрсе, жібермейді. Әкемнің дәулеті сол күнде де мол болатын. Сондықтан менің ұрлық қылғанымды барлық ағайын-туысқан иттің етінен жек көретін.

Ұрланып жөнелдім. Болжал жерге жеттім. Жете бере әуелі бір иекартпа кезең бар еді — соған шыға келсем: аттарына өре салып қоя беріп, қарауылсыз-дәнеңесіз, қаннен-қаперсіз жатыр. Көп кісі жиылып қалған екен. Сонан бұларды бір қорқытайын деп: қиқу салып, «қапта-қапта!» деп, тиіп кеттім. Аттары үркіп, жосып шығып кетті. Бірталайы есі шығып бұғып қалды. Келе араласып, бір екеуін төбеден сойылмен нұқып «бас көзді!» — деп жүр едім. Ешқайсысы мені таныған жоқ. Бір мезгілде артыма қарасам: жалаң аяқ, жалаң бас, қолында басы шәугімдей ұзын қайын шокпары бар Жобалай:

— Уә, кәпір-ай, жасанып жатқан топқа жалғыз шабатын сен — Жобалай шығарсың! — деп келіп қалыпты.

Сонан соң мынау бір жерімді ұсатады екен деп шошып кетіп, бетіне қарап күліп жібергенім. Тани кетті. Бәрі де тұрды, жиылып әңгімеге кірістік: қайда барамыз, не істейміз дестік.

Жобалай жайды ұқтырды. Соның алдында бәріміз бірдей кижініп, өштеніп жүрген жеріміз — Найман ішінде бір Мырзатай дегеннің аулы болатын. Жазғытұрым сол ауылдың үстімен аржағындағы Керейге Жобалайдың інісі Сыпатай қасында екі жолдасымен аттанып бара жатқанда далада ұстап алып тонап, өлімші ғылып сабап, содан бір ай дегенде зорға келген.

Қасындағы жолдастары қашып кетіп, өзін таудың ішінде елсізде сабап-сабап мыжғылап, өлуге айналған соң: «енді бұл өлді» — деп, бір тасқа тығып кеткен. Артынан бес-алты күннен соң тағы сол жолмен бара жатқан біздің елдің бес-алты кісісі әлгі тастың тұсынан өтіп бара жатқанда ыңырсыған дыбыс естіп, тауып әкелген.

Содан екі айдай қалжа жеп емденіп, зорға дегенде үйге таяқпен кіріп-шығатын болып, ауылда жатқан. Біз сол үшін Найманға кектеніп, «енді қалай өш аламыз?» деп, тісімізді қайрап жүргеміз.

«Жақында Жобалай сол оймен жүргенде бір хабар алыпты: Мырзатай аулының бір мырзасының ойдағы бір Матайда қалыңдығы болады екен. Соны көп жасау-

жабдықпен ұзатып алып келе жатыр. Бір-екі күнде біздің елдің тұсымен өтеді», — депті.

Бізді Жобалай сол үшін жиған екен. Сол хабарды естіген соң, бәріміз де қуанып кеттік. «Енді қашан соқтығар екенміз?» — деп асығып, шиыршық аттық.

Сонан ақылдасып алып, оларды тоспақ жеріміз — Төбеттің Қызылы болсын деп, соған қарай бет алып жүріп кеттік. Түс ауа сонда келіп орнадық. Төбеттің Қызылынан бір шақырымдай жерде үлкен қара жол бар. Наймандар сонымен жүрмекші. Маңайда ұшқан құстан басқа дым жоқ. Құланелсіз. Екі кісіні кезек-кезек қарауылға қойып өзіміз етектегі бұлақтың басына келіп, ас істеп ішіп жаттық.

Сонымен кеш батты. Екінді мен ақшамның арасы еді. «Келмеді ғой» деп бәріміз де көңілсіз тартып отырғанымызда биіктің басында қарауылда қарап отырған кісіміз қолын бұлғаң еткізіп хабар қылды.

Атқа тұра-тұра жүгірістік. Бәрі де ерттеулі, өресімен жүрген. Келіп әп-сәттің арасында мініп-мініп алдық. Санымыз сонда жиырма шақты. Тура бір қолмыз.

Сол арада қарауылда отырған кісіміздің біреуі келді: — Құда-құдағилардың жиырма қаралы кісісі топталып келе жатыр. Бүгін Қызылбұлаққа қонатын түрі бар, енді тосып алындар, — деді.

Бұл жолда Төбеттің Қызылы деген биік жүргіншілердің бәріне белгілі хауіпті жер болатын. Бұлар сондықтан топтанып келе жатқан ғой. Көптігіне де сеніп келе жатқан шығар дестік.

Бірақ елсіз жерде, иен далада болған соң бұларды ала алмаймыз деген күдік көңілімізге титтей де келген жоқ. Аяғында, күн батып, көз байлануға тақалғанда жүргіншілер біздің қатарымызға келді.

Сонан соң Төбеттің Қызылынан қара жолға қарай шұбатылып баратын бір ұсақ адыр бар еді, соның қбатымен алдын ала салдық. Адырдың шеті тақ қара жолға барып бітуші еді.

Сол жерге келіп: балта сабы екі кезеңнің түбінде қақ бөлініп тұра қалдық. Түрлерімізден адам шошығандай болып кеткен екенбіз: тымақтың құлағын тегіс жымыра байлап алғанбыз; өңіміз сұп-сұр; қолда — бір-бір шашақты найза, қара сойыл, ұзың айбалта. Азғантай уақыт қана тостық. Бір мезгілде кәдімгі көшкен елдей ырғалып-жырғалып жайымен келе жатқан

қыз-келіншек, бозбалалар. Дөң астында тұрып, екі қыздың қосылып салып келе жатқан әнін де естідік.

Сонан әбден жақындап, екі-үш арқан бойындай ғана жер қалғанда, — қикуды салып, ағашты қағыстырып сатырлатып келіп, тиіп кеп кеттік.

Жер де айқай, көк те айқай болды. Жүргіншілер жер астынан шыққандай болып самсаған сары қол қаптап қоя берген соң, есі шығып кетті. Қашуға да шамасы келмеді. Келе араласқанда топырлатып түсіре бастадық. Қару жоқ, сасқалақтап жүргенде бір-екеуінің қолына ғана ағаш түскен екен — қарсылық көрсеткен солар болды. Оның біреуі қыздың жас бауыры екен. Біз өзгесімен айналысып жүргенде, жанды бермек оңай ма, қалыңдық пен құдағидың айналасына келген кісіден төрт-бес кісімізді түсіріп тастапты.

Аяғында, өзгесінің бәрі құлаған соң, немене, — оларды да түсіріп алдық. Күйеу жігіт біреуді алдына салып қуып келе жатқанда, Жобалай артынан келіп қарақұстан қағып жібергенде, аттан тымақша ұшты. Әйелдерін ұрғанымыз жоқ, аттан түсіріп алдық.

Қыз — Матайдың ең бір бай жерінің қызы көрінеді. Алты қанат ақ отау мен он шақты түйеге жасау артып толықсып келе жатқан беті екен. Бір топ қыз-келіншек нөкері бар, қара көз, қызыл жүзді, аққұба қыз. Жасы он тоғыз-жиырманьң шамасына келген. Сұлу пішінінің толықсып тұрған кезі.

Жасау дегеннен көз тұнады.

Біз келіп түсіріп жүргенде еркектерінің бірде-бірі бір ауыз сөз айтуға жарамап еді. Бір мезгілде қызының жанында тұрған келбетті семіз ақ бәйбіше:

— Әй, жандарым, сендердің де әпке-қарындастарың, алдарыңда тілеулерің бар ғой. Мынау — қойнымдағы алтынымдай сақтаған жалғыз балам еді, бөтен елдің босағасын жаңа аттағалы келе жатқанда, бақытын күйдірмендер, аяңдар! Іздегендерің мал, дүние болса, — осы әкеле жатқан жасауымның ішінен қалағандарыңның бәрін алыңдар, бірақ бізді бетімізбен қоя беріңдер, — деді.

Сонан соң түсірілгендердің бәрінің атын алып, өздерін топтап иіріп қойып, өзді-өздіміз кеңестік. Арамыздағы кейбіреулер: «жасауын алып, қоя берейік» десті.

Сонда Жобалай тұрып:

— Менің іздеп жүргенім әлі дүние ме екен? Олай болса, Найманның жылқысын алудан оңай нәрсе бар ма еді? Мен Мырзатай аулының өмірінде есінен кетпестей кек алмақшымын. Жасау сөз емес. Алдымен бірнеше күнге дейін тұтқын ғылып жатамыз. Қазір бәрінің де көзін таңып, еркектерінің тегіс қолын артына байлап, атқа мінгізіп Текшенің баурына алып барамыз!— деді.

Бәріміз де осыны мақұл көрдік. Сонымен осы айтқанды істеп, қатын-қыздарды улатып-шулатып, Текше қайдасың деп, ел жатар мезгілде тартып жөнелдік. Келген соң тұтқындарды әрбір жерге отырғыздық. Жүкті түсіртіп, бес-алты күркені тіктік.

Биіктің басына қарауылды мықтап қойдық. Тұтқындардың күндіз-түні көзін шешпейік деп сөз байластық. Жерді танымасын, түсімізді, атымызды білмесін. Және біреуіне не ғылып жатқанымызды екіншісі сезбесін дедік.

Сонымен үш қыз, бір келіншекті бір бөлек қойдық. Қыздың шешесін бұлардан аулақ жерге қасында бір қатынымен бір бөлек қойдық. Қөз таңулы, қол байлаулы. Қасында аңдып тұрған жігіттер. Күндіз-түні дүниеде не болып жатқанын ешқайсысы да білмейді. Тамағын ішеді де жатады. Жалынып-жалбарынса да, жыласа да — бірде-бірін құлаққа ілмейміз. Естімеген кісі болып, үндемей жүре береміз.

Сонымен, қойшы, төрт күн тұтқын ғылып ұстадық. Сол уақытта көрген қызығымыздың ұшы-қиыры жоқ. Ерте бастан екі аппақ күркені өзге жұрт жатқан жерден бөлек бір сайға апарып тіккеміз. Жобалай ұзатылып келе жатқан қызбен сол төрт күндей бір күркені жеке алып, күндіз-түні шықпай жатып алды. Өзгелеріміз қалған қыз-келіншекпен мәз болып жаттық. Бізге тиген әйелдер біраздан соң өзімізге үйреніп, қалжыңдасып, ойнап отыратын болды. Анау ұзатылып келе жатқан қыз дүниедегі қайтпайтын қайсар адамның бірі екен. Сол төрт күнде жылаудан көз ашқан жоқ. Жобалайға:

— Менің бақытым күйді. Жарық дүниеге көрінер бетім қалған жоқ. Енді қызық, бақыт маған жоқ. Сондықтан кіммен қарайсаң — сонымен ағар деп, енді ит болсаң да, сенімен қалар едім, бірақ дүниедегі ең-ең жеккөретін адамым, ең қатты дұспаным сенсің. Өзім

көрген жанның ішінде барып тұрған жауым сенсің!— депті.

Жобалай:—«Сол арада бетімнен отым шыққандай болып ұялдым, бірақ оныммен дауласайын ба, үндегенім жоқ!»— деді.

Сөйтіп дәл төрт күн, төрт түн ертегінің қызығындай қызық көріп, бесінші күн түнде жүктерінің бәрін дәл өздеріндей қылып тиеп, бір сабақ жібін алмастан, бұрынғы аттарына өздерін сол байлаулы қолымен, таңулы көзімен мінгізіп, бәріміз бұрынғымызша аттанып, жолына алып барып, беттерін өз елдеріне қарай түзеп қойдық.

Көздері әлі таңулы. Өздері не болғандарын білмейді. Төрт күндей дүниені көрмей әбден мәңгі болып кеткен. Оның үстіне қайда апаратышымызды, жүгін қайтетінімізді ешбіріміз айтқан жоқпыз.

Жобалайдың батырлығынан бұрын, сондай жерде адамның ойына келмейтін қулықтарды табатын аймақтестігі бөлек еді. Әлгінің бәрін істеп жүрген соның өзі. Тұтқындарды түгелімен жолдың үстіне қойып, ішінен көзі таңулы бір-ақ кісіні Жобалай жетектеп алып, бізге «жүріңдер!» деді. Бәріміз жүрдік. Бір дөң асып келген соң, бізді тегіс екінші дөңнің астына жіберіп, жалғыз өзі қалып, әлгі тұтқынның қолын босатып, көзін ашты да:

— Ана жолдастарыңа барып, бәрінің де қолын шешіп, көзін аш. Содан соң жолдарыңмен «құдай» деп жүре беріңдер. Бір сабақ жіптеріңді алғамыз жоқ. Менің атым — Жобалай. Мырзатайдың аулы биыл ар жағындағы Керейге бара жатқан менің інімді ұстап алып, өлімші қылған скен. Бұл істегенім — соның кегі. Мырзатай аулы менің де іргелі ел екенімді білсін!— депті де қоя беріпті.

Сонымен Найман өз бетімен тартып жүре берді. Біз де өз бетімізге кете бердік. Сол енді о заманда болмаған, ел шабысатын үлкен ісі болса да, әлгінің артынан тырс еткен сөз шықпай, өшіп қалды. Өшірген қалыңдық болса керек.

Бағанағы жолдасы барып көздерін ашқан соң, қалыңдық қасындағы жолдас қыздарын шақырып алып, не көріп, не білдіңдер — айт!— депті. Оларға, Жобалай айтпа десе де біздің жігіттердің кейбірі айтып қойған екен: «қалыңдықты біздің батырымыз алып жатыр»,—

деп. Қалыңдық өз жолдастарынан бұны естіген соң, оларға өле-өлгенше бұл сөзді ешқайсың сыртыңа шығарма деп мықтап тапсырып, уәде қылыпты. Сонан соң еркектерге, шешелеріне: «төртеуіміз бір жаттық, ештеңе көргеніміз жоқ»,— депті.

Сонымен қыздар көрген-білгенін жасырған соң, Найман дүниесі бүлініп-шашылғаннан аман болған соң, неменеге өштессін?

— Олар да бұл турадан сөз қылуды тоқтатып, өздері өшіруге себепші болды,— деп Сүлеймен ақсақал әңгімесін бітірді.

Бұл уақытта таң ағарып атып қапты. Біз тау ішінен өтіп, жазыққа шығып едік.

Әңгіме біткен соң, бұрынғы аяңды қойып, желіп жүріп кеттік.

ҮЙЛЕНУ

Шілденің ыстық күні. Шаңқай түс мезгілі. Аспан ашық таза. Төбеге келген қызулы күн жерді ысытып, өзгеше жарқырап, шақырайып тұр. Күшті жарығы қараған көзді ұялтып, еріксіз жұмғызғандай. Күн қызуы жайылған ауа адамды тұншықтырғандай күйіп, шаңытып тұр. Тынысты ауырлатып, бойды мең-зең қылып әлсіреткендей. Бірқалыптан айнымай шыжып тұрған ыстық ауада анда-санда болымсыз ыстық леп білінсе,— адам қомағайланып, сол тынышты салқынға қарай бойын созып, бетін төсеп еріксіз ұмтылғандай болады.

Бұл уақытта азғана тыныштық табылса, жалғыз ғана үй ішінен табылғандай. Әсіресе салқыны көп — үлкен ақ үйлер. Есігі тұрулі, тұңлігін еңкейтіп, терісінен ашқан үлкен үйлерге кіргенде ғана дене аз тыныштық алғандай болады. Жайлауға жаңа жеткен ел жіңішке өзеннің бойына шалғынды жерді қуалап жағалай қонған. Көз ұшында, сары даланың шетінен жотасы көрініп, иректеліп, созылып жатқан көк тау көрінеді. Одан бергі жер жалпақ ақ көде мен сары селеу. Өзеннің солтүстік жағы ұзын сары адыр. Кей жерде таудың аралары үзіліп кезең болып, кей жерде біріне-бірі қабатталып миқы адыр, бұйрат болады. Өзен осы адырды кенерлеп, таумен бірге айырылып ағады. Сары дала, сары адырдың арасындағы жіңішке өзен екі жағасындағы көк жиектенген шалғынымен, жағалай қонған ақ ауыл жыбырлаған неше түлік малымен, әр жерден бұраңдап аспанға шығып жатқан көкшіл түтінімен бірқалыпты дүниенің ажарын ашып сырт көзге

көркейтіп тұрғандай. Өзен бойындағы ауылдардың күнбатыс жағындағысы — Байбосын хажының ауылы. Бұл ауыл өзгелерден артығырақ күй іздегендей, өзеннің суы жалпақ, шалғыны мол жеріне қонған. Және, бір жағынан, ешкімді қондырмаған сияқты, өрісті мол қылып, беті ашықта оқшау отыр.

Ауыл — он бір-он екі үй. Бұлардың төртеуі үлкен ақ үйлер. Бірі — байдың өз үйі, екеуі — балаларының, төртіншісі жаңа киізден істелген, сыртын манатпен оюлаған бес қанат ақ отау — ұзатылатын қыздың үйі. Ауылдағы қалған үйлердің көбі кішкене, үш-төрт қанат жыртқықтау кара үйлер. Малшы-қосшының үйлері.

Ауылдан екі жүз қадамдай жерге қағылған көгалдағы үлкен желіде амалсыздан жатқан байлаулы құлындардан басқа ірі жылқы жоқ. Бәрі де өзенге түсіп, екі-үш жерге топтанып, үйездеп тұр. Әншейінде шыдамды жылқы дәл бұл уақытта ыстықты шын ауырлап, мең-зең болып тұрғандай. Бұлардың ыстықтан мазасы бір кетсе, ызындап ұшқан, тынымы жоқ көк бас сона, бүгеліктен тағы тыныштығы кетіп: суды аяқтарымен шылпылдатып, құйрығымен екі жағын сабаланып, тыным ала алмай тұр. Ыстық-суыққа бірдей шыдамы жоқ сиырлар даладан оқыра қуып келсе, ауылда да тыныштық таба алмай, аласұрып жүр. Анда-санда тыныштық алайын десе де, сәйгелдің бірғалыпты ызың естілгенде: көзі аларып, құйрығын шаншып, жан-жаққа бытырай жөнеліп, құтырғандай жосиды. Екі бүйірінен демін алып еңтігіп, танау қағып жүрсе де, күн ыстығы қайтқанша тыныштық алу жоқ сияқты.

Байбосын аулы кешеден бері қарай күндегісінен көңілдірек. Кеше екінді кезінде келген бес-алты кісі күйеулер ауылдың қызығын молайтып, қыз-келіншек, бала-шаға, бозбалалардың желігін көбейткендей. Бір жағынан күйеулерге амандасуға келіп жатқан жақын ауылдың қыдырмашылары да ауылдағы кара-құраны молайтып, ертеңді-кеш топырды көбейтіп жүр. Байдың келіндері, жақын ауылдың қыз-келіншектері түгелімен таза киімдер киіп, күйеулер отырған ақ отауға ерсілік-қарсылы кіріп-шығып, даурығып, қалжың айтып, дамылсыз күліп, бірін-бірі жұлқылап ойнап, желігіп өтіседі.

Күйеулермен қыдырып келген жұрт та таңертеңнен қозғалмай отырып, әлденеше тегене қымызды ішіп

алып, қызысқан. Бірін-бірі қағытып қалжындасып, мысқылдап күлісіп, кейде қызыл кеңірдек болып, бө-лымсызға дауласып та кетеді. Күйеулердің үйі кәзіргі сағатта өте көңілді. У-шу, ойын-күлкі, қалжындар әлі басылған жоқ. Көп дырду, күлкі арасында анда-санда домбыраға қосылып, жіңішке дауыспен шырқаған әнші Матайдың маңызды әні де естіліп қояды. Күйеулердің үстіне кіруге лайықсыз көрген үлкендер ауылдың алдындағы өзен жағасына таман келіп, көк шалғынның үстінде көйлекшең отырып, салқындап әңгіме құрып отыр. Ауылдың кәзіргі ажарына қарағанда және үлкендердің ниетіне қарағанда, бұл күйеулер қадірлі қонақтарға ұқсайды. Бұның бір себебі — күйеу болып отырған Қасым осы елдің көрші болысы — Қызылшіліктің жаңада сайланған «болатком» бастығы болатын. Ел ішінде аталы ауылдың баласы биылғы жылы партия басы болып, елінде атқа мінген жігіт. Өзі пәлендей батыр, өнерлі, өрелі жігіт болмаса да, «ата баласы ғой» деп атасының «аруағын» сыйлап, ел осыны болыс қойған: аузы-қисық болса да байдың ұлы сөйлесіннің кері болған.

Күйеулердің бұдан басқа бір сый болатын себебі — бұлардың қасына Қасымды болыс сайлаған нұсқаушы Оспан да ере келген.

Оспан — осы мандары үш-төрт болысқа келген сайлаушы. Өзі шала оқыған мұғалім болса да, Қасымның айтуынша, «өнерімен жетілген» деп саналады. Ұлықтықты ұқсата білген, сый-сияпатты тәуір көретін жігіт болғандықтан, Қасым аужайын байқап, әдейі қасына ертіп, қонақ ретінде алып келген. Сайлаушы төренің саяси пікірі қыр тұрмысына үйлеспесе де, «қазақты жақсы көретіндіктен» анау-мынау ойларды былай тастап, бәйбішенің үстіне тоқалдыққа Байбосынның қызын алғалы отырған Қасым досының қасына еріп келген.

Қасымның жасы қырықтың шамасында. Бетінде шешек шалған айқын таңбасы бар — шұбар. Қоңқақ мұрын, бітеу бастау, селдір қара сақалы бар, зор денелі аңсағай жігіт. Кісінің іші-бауырын елжірететін орамды жүйрік тілі болмаса да, Оспанды ылғи «төре» деп сөйлеп, асты-үстіне түсін, қорыққандай болып күтіп тұрады. Айтқан сөзінің бәрін де «құп!» деп мақұлдап тұратын мінезімен «төреге» жаққан болатын. Оспан бұл

мінездерін «қазақтың қонақшылдығы, мырзалығы, кеңдігі» деп сүйген еді. Сайлаушы таңертенгі шайдан соң енді біраз «гулять» жасау керек деп, қыр кісілерінің бір жерде отыра беретін мінезін өзінше сөгіп, біраз жүріп келуге тысқа шыққан.

Бірақ тыстың ыстығы шыққан жерден жайсыз көрінсе де, қайта кіруді ынғайсыз көріп, қасына өзінің шабарманы мен тағы бір-екі жігітті шақырып алып, ауылдағы әрнерсені бұрын көрмеген кісідей тамашалап жүрді. «Төреге» жусап жатқан қой да, оқыралап жүрген сиыр да тамаша көрінді. Желіде жатқан құлынды көргенде «ақжүректігі» ұстап: «ыстықтап жатыр-ау, байғұстар! Әй, қазақ деген қандай «жестокий!» деп, бірталай ой ойлаған кісі секілденіп бір тұрды. Біраздан соң құрт қайнатып жатқан кемпірге келіп:

— Бұдан не жасап шығарасың, кемпір, ә?— деп күлімсіреп,— «Өндіріс» осы ғой,— деді. Қасындағы жігіттер төренің бар сөзін мақұлдап:

— Біздің қазекеннің осындай қазақшылығы болады,— деп, мысқылмен күліп қойды. Оспан осыдан аз-ақ бұрын құрт ішемін деп жер ошақты жағалап, шешесінің мазасын ала бергенде, басына «таңқ» етіп талай тиген ожауды ұмытып, кәзір де сол құртқа кісілік көрсеткендей болып тұрды. Осындай біраз сейіл жасап үйге қайтқанда, бұны тосып отырған күйеу «бір онаша сөзім бар» деп, бұны тысқа шақырды.

Екеуі де тысқа шықты. Ауылдан қырық-елу қадамдай жерге барған соң көгалға жайланып отырып, Қасым сөз бастады. Қасымның айтпағы өз жайы екен. Тымағын көзіне киіп, төмен қарап отырып:

— Төре! Мұнда маған жайсыздау бір әңгіме болып отыр. Бұл Байбосынның қызын мен жаңада айттырғам ғой. Әке-шешелері қызын бермекке ырза болып, бізден бірталай мал да алып қойып еді. Енді бұл уақытқа шейін ай қарап жүрді ме — білмеймін, қызы: «Қатын үстіне тимеймін, ырза емеспін, бостандықтың заманы, өзімнің көңлім сүйген кісіге тиемін! Оның жасы да үлкен!»— деп айтады дейді. Әлі бұл сөз әкелерінің құлағына тимеген болса керек. Жаңа жеңгесі келіп, осыны айтып кетті. «Сайлаушыға айтамын, басыма бостандық аламыш, сотқа барамын!»— деп айтады дейді. Сонымен кеше де, бүгін де біздің қасымызға шақыртсам да, келмей отыр: «бармаймын!»— деп айтады дейді.

Ата-анасы батасын айтып, қызын беруге ырза болған. Құйрық-бауыр жесіп құда болғанбыз. Оның үстіне, мінеки — сізге сый көрсетемін деп, әдейі өзіңді ертіп келіп отырмын. Осыны қалай дейсіз? Қашқанның да, ұқуғанның да тірегі сізсіз ғой! Арыз беремін деп отырғаны сіз екенсіз. Лайық көрсеңіз, өзіңіз соны сөйлесіп, ақмақтық қылма десеңіз қайтеді? Сіздің сөзіңізге тоқтайды ғой.

Оспан аз ойланғансып отырып, шімірікпестен:

— Жарайды, мен сөйлесейін. Мұнысы қисынсыз екен. Қанша бостандық дегенмен, қазақтың қазақшылығына лайықсыз жұмыстың орны жоқ қой! — деді.

Қасым көңілденіп күліп:

— Төре-ау, тіпті енді декретінде күйеуі келіп отырған қыз да бұзылсын деген бе? Мұнысын қойғызыңыз! — деді. Жігіттер осы ретте сөздерді тағы біраз сөйлескен соң, түрегелісіп үйге қарай жүрді.

Оспан сол бетімен барып қызбен сөйлеспекші болды. Қалыңдық бұлар отырған үйге келмегендіктен, пішінін Оспан әлі күнге көрмеген болатын. Төре күйеулердің үйінен өтіп, қыз отырған кіші отаудың жанына тақалғанда, қалтасынан тарағын алып тыста тұрып шашын тарап, қоразданып, қақырынып үйге кірді. Үй оңаша екен. Оң жақтағы биік төсектің алдында, машинамен іс тігіп Қасымның қалыңдығы Жәмила жалғыз отыр. Басында оқалаған қара тақиясы жаңа тараған қара шашына, бетінің ақ түсіне жарасып тұр. Бетінің ұшындағы жұқалаң қызылы, азғана күлімсіреп тұрған мөлдір қара көзі, кішілеу қырлы мұрны бір көрген жерден-ақ Жәмиланың сұлулығын білдіріп тұр еді. Орта бойлы, толықтау денесіне киген ақ көйлегі, жасыл пүліс кәмзәлі де ешбір мінсіз болып жарасқан. Оспан қыздың сұлулығына таңқалғандай болып, көрген жерден көңілі құрметтегісі келгендей болды. Бұл төрге шығып отырып амандасқанда, Жәмила аз бұрылып, көзінің құйрығымен қарап, ешбір қымсынбаған пішінмен «шүкір» деп ақырын ғана жауап қайырды. Оспан қалжыңдаған болып, әртүрлі сөздің басын айтып аз отырған соң, келген сөзіне көшті. Қыз мойнын бұрып, таңданған пішінмен жас жігітке қарап отыр. Оспан сөзінің басын ұғымсыз қылып, қайта-қайта бөгеліп сөйлеп, аяғында:

— Ата-анаңыз атастырып қойған екен. Я, оның үстіне, күйеуіңіз — бір елдің болысы, ұлығы. Ендігі тимеймін дегеніңіз лайық бола ма? Я, мен бұл сөзді тастауыңызды сұраймын!— деп қызға қарап себепсізден күлімсірей келіп, ақырында мырс етті. Жәмиланың өңінде жігіттің сөзі әсер бермегендігі білініп тұр. Ол Оспанның сөзін естіп болған соң, ақырын езу тартып күліп, жігіттің бетіне тура қарап отырып:

— Осы өзіңіздің ойыңыздағы сөзіңіз бе? Жоқ, Қасымға еріп келген соң, жолдастығын ақтайын деп айтып отырсыз ба?— деді. Оспан басында не айтарын білмей қысылыңқырап қалып, артынан әлденеден рақымы түскен пішінмен күліп:

— Әйтеуір айттым ғой, әуелі менің сөзіме жауап беріңізші!— деді. Қыз:

— Өзгенің жөні бір басқа. Жалғыз-ақ сіздің жеңгетай болғаныңыз қисынсыз емес пе? Әйелге бостандық әперетін сіздер десек, өзіңіз бұны айтқаныңыз дұрыс па?— деп, кінәлаған кісінің пішінімен Оспанға тағы қарады: Оспан:

— Сіз мені жеңгетай деп «обижать» етесіз, мен оныңызға ренжимін!— деді.

Қыз күлімсіреп:

— Олай болса, жөніңізге көшіңіз! Өзіңіздің жастығыңызға, орныңызға, түсіңізге қарағанда, осы сөз лайық па — соны ойлаңыз!— деді.

Оспан бұл сөзге келгенде, біржолата жеңіліп, кінәлі болған кісіше төмен қарады. Қыздың ірге бермеген ашықтығы мен шешендігі жігітті жеңді. Бірақ бұдан төренің көңліне ашу мен намыс кірген жоқ, қайта қызға қатты сүйсінгендей, ішінен құрметтеп, көңлі басқа жаққа қарай ауа бастады.

Соңғы бір-екі сөз өз көңлін оятып, күтпеген жерден болымсыз үміт туғызғандай болды. Қыздың пішіні, мінезі, барлық сөзі де жігітке әбден жақты. Бұл уақытта Жәмила да «оқыған жігіт» дегенді жаңа көргендіктен, бұған өзгеше көңілмен қарап орысша сәнді киінген киіміне, қызыл-шырайлы сүйкімді пішініне айырықша көңіл бөлгендей болды. Жас жігіттің ажарлы пішіні мұның да әртүрлі сезімін оятқандай еді. Енді үміт пен күдіктің арасында алысып отырған шыдамсыз күйеуді ұмытып, сайлаушы «төре» өз әзілінің жарастығын іздей бастады.

Қыздың соңғы сөзінің бетімен бірталай сөйлесіп отырған соң, екеуі біріне-бірі үйір болып, әбден таныс болған кісілердің қалпына келді.

Аяғында, қыз сөзінің көбі Оспанның үмітін әбден нығайтқан соң, қырдағы мүсіні тәуір әйелдің бәріне істеп жүрген дағдылы машығына салып, төре белгілі тілек айтуға ауысты. Көптен қалжыңмен жағалатып айтып отырған сөзінің бетін ашты. Қыз бұл жерде де қысылған жоқ. Көп естіген сөзінің бірі екендігі жауап ретінде жымиған күлкісінен білініп тұр еді. Енді біразда «ғашық» болуға тақап, жүрегі лүпілдеп, жауабын асығып күтіп отырған жігітке қарап, Жәмила:

— Сіздің сөзіңіз жерде қалмас, бірақ менің айта-тын тілегіме өзіңіз де табылыңыз?— деді. Оспан бұл жерде шыдап отыруға шамасы келмей: қыздың қасына барып, қолынан ұстап, бір қолымен мойнынан құшақтап, бетінен сүйіп алды. Қыз болымсыз ғана қымсынып, төмен қарап, ақырын: «Біреу келіп қалады!»— дегеннен басқа ешнәрсе айтқан жоқ.

Біраздан соң Оспан орнына қайтып келіп отырып, қыздан оңаша жолығатын уақыт сұрады. Қыз жымиып күліп:

— Айтқаныңыз жаңа, асыққаныңыз не? Әуелі менің тілегімді естіңіз!— деді Оспан:

— Айта ғой, олай болса, тілегінді,— дегенде:

— Тілегім — біздің жақындығымыз аз күндік жақындық болмасын. Лайық көрсеңіз, өмірлік жолдас болайық деймін. Осыны қалай көресіз?— деді.

Оспан бөгелместен байлауын жасап:

— Жәміш! Менің де айтқалы отырғаным осы еді. Енді сөзіміздің байлауы осы болсын, сен — менікі, мен сенікі!— деді.

Осы секілді сөздерден кейін қыз бен жігіт арасында уәде беріскен байлау болған соң, енді қалай қосылудың жайын сөйлесті. Бұл турасынан бірталай сөйлесіп келіп байлағандары: аз күнде елдегі жұмыстарын бітіріп, Оспан қалаға қайтады, сонда жолшыбай келіп Жәмішті алып қашады. Оған шекті Жәмила Қасымға тимеймін деген сөзді айтып тұратын болды. Осымен сөздің аяғын бітіріп, екеуі талай жылдан көрісе алмай, сарғайысып жүрген ғашықтардай, құлаштарын жайып сүйісіп, зорға айырылысты. Бұл оқиғаның артынан Қасым күйеуге Оспан көңіл жұбататын сөз айтып келген

жок. «Қызды көп сөйлесіп, тәуір-ақ көндірмекші болып айналдырып едім — болмады. Мен енді бабын таба алмадым...» деп болымсыз сөздермен Қасымды жұбатпақшы болды. Қасым бұл сөздерге сенер-сенбестей болып, үндемей отырып қалды. Сол күні кешке қыздың «тимеймін» деген сөзі бұл өлкедегі ауылдардың бәріне де жайылып қалды. Әке-шешесі қыздың мінезіне ұялса да, зорлық қылуға бата алмады. «Ертең болады» деген той жасалмайтын болды. Кешеден желігіп жүрген сауықшыл жастардың бәрі де басылып қалды. Аяғында, сол күні түнде күйеу қасындағы жолдастарымен ақылдасып, еліне қайтпақшы болды. Қыздың әкелері ағайын-туысқан, жақындарын жиып алып, қызға қайта-қайта кісі салып сөйлескенде, ол көнбеген соң, күйеулерге кісі салды. Біздің қызымыз әзірше бұзылып тұр. Бірақ бізге он бес күнге рұқсат беріңіздер, соған шекті көндіреміз, тентегімізді тиямыз. Он бес күннен соң қайта келіңдер десті. Күйеулер осы сөзді малданып, қайтып кетті.

Арада төрт-бес күн өткен соң, шабарман арқылы қызға берген уәделі түнінде Байбосын аулының сыртына үш ат жеккен трашпенкемен келіп, Оспан Жәмиланы күтіп тұрды.

Мұның ойын әлі күнге шейін ел ішінде сезген жан болған жоқ. Жүрісін тіпті сезіксіз қылу үшін Байбосын аулынан қайтқан соң да ылғи Қасымның аулында жатқан. Қыздың аулының сыртындағы табысуға уәде қылған кішкене төбешіктің түбінде ауыл жаққа қайта-қайта телміре қарап, Оспан мен шабарман Жәмиланы сабырсыздықпен күтіп тұр еді. Бірталай ауыр мүйнеттер өтті. Ұйқыда жатқан ауыл жақтан ешбір дыбыс білінбейді. Сабырсыз жігіттердің қадалып қараған көздеріне жұлдыз жарық болып тұрған қараңғы түн де, кейде түрегелген ірі қараның бәрі де келе жатқан кісі секілденіп көрінеді. Аяғында, бір сағаттай уақыт өткен соң, жігіттердің сақ құлақтарына бір-ақ рет шылдыр еткен шолпы дыбысы естіліп қалғандай болды. Екеуі де құлағын тігіп ауылға қарады. Аздан соң қараңдап, ақырын сөйлесіп келе жатқан екі кісінің бойы көрінді.

Бұлар алдынан қарсы жүрді. Жәмиланы шығарып салуға жеңгесі Айша ере келген екен. Үстінде ақ көйлегі бар, басына қара шапанын жамылған Жәмила жеңгесін ертіп, жігіттердің қасына келді. Қыз келген

соң азғантай ғана сөйлесіп, Айшамен бәрі бірдей қоштасып, кара жолмен жүріп кетті.

Қала бұл жерден жүз шақырым. «Жұрт тұрып құлақтанғанша, біз барып та қаламыз»,— деп, ауылдан ұзап шығып алған соң, атты қатты айдап, қашқындар кете барды. Ел ертеңінде түс мезгілінде қыздың кеткендігінен хабарлана бастады. Байбосын аулы қыздың кіммен кеткенін білмей дағдарысты. Сол күні кешке бұл хабар Қасым аулына да жетті. Бұл жұмыс төреден келгенін жұрт ертеңінде ғана білді.

СӨНІП-ЖАНУ

Қоңыр күздің мезгілі, сентябрьдің бас кезі еді. Ел орынға отырған уақытта жарық айлы тыныштығы мол түнде қалың таудың ішімен үш салт атты келе жатты. Жүргіншілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзек кейде тарауланып көп салаға бөлініп, кейде иін тірескен биік тік жартастардың арасынан жалғызаяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша иіріледі. Қонарлық жерге кешігіп қалып, жетуге асыққан жолаушылар осы өзекті өрлеп желіп келе жатыр. Жарық айлы тынық түнде таудың ішіндегі ұлы тыныштықты бұзып тұрған дыбыс — тастақ жолымен жүріп келе жатқан аттылардың тықыры ғана. Бұдан бөтен ешбір дыбыс жоқ. Табиғат тастай қатқан жым-жырт. Жолаушылардың үшеуі де жас жігіттер. Жақсы киініп, семіз ат мінген бозбалалар еді. Бұлардың екеуі Ырғайлы болысының оқыған жігіттері — Сыздық пен Сүлеймен. Үшіншісі — ел ішінің жігіті, бұлардың жолдасы — Есімжан.

Кәзіргі мезгіл елге тегіс ауыр тиген 16 жылдың реквизициясы күшіне әбден келіп, дегенін істетіп жатқан кез болатын. Ырғайлының жігіттері топ-тобымен «прием» жасап жатқан Ақтас бекетіне кеткен. «Алдын алыпты» деген хабарлар ел ішіне келіп жатқан. Қалың ел, жалпақ дала басына келген ауыр күннің қайғысынан күңірене күрсініп жылағандай еді. Жалғызынан айрылған кемпір-шал, сүйеніш қылған бауырынан айрылған әпке-қарындас кетер жерінде жаны сүйген жақындарымен қоштасып жылап қалса да, елде болса да, үйде отырып тілеу тілеп болымсыз нәрселерді үміт

қылып зарлауда, қайғы-қасіретте еді. «Жақсы атадан» шыққан байжұанның балалары — қолы жетіп оқыған жігіттер елдің бұл күйін көзімен көрсе де, өздерінің бас амандығына мән. Және жаңада қырға келгендіктен, ағайын-туысқанды аралап, қыдырып қана жүрген.

Кәзіргі келе жатқан беттегі көздеген мақсаттары — қыз көру, қатын алуды ниет қылып жүрген Сыздық еді. Бұл жігіт жаз ортасында үйіне келгеннен бері қарай ағайын-туысқан, жақындары: «енді қыз көр де, ұнатқан кісінді бізге айт. Келіншек әпереміз» деп, ел ішінде тәуір деп жүрген екі-үш қыздың атын атаған.

Сыздық ағайындарының сөзіне көнген соң, құрбы-құрдас, тілеулес жақындарының бәрі де әр қыздың атын атап келіп, әсіресе мақтағаны Мақыштың қызы болатын.

Жігіттер екі-үш күннен бері қарай осы мақсатпен бірнеше ауылда болса да, көңілге алған қыздарының кейбірін көре алмай, кейбірін көрсе де ұнатпай, аяғында әзіргі кеште Мақыштың аулына келе жатқан беті еді.

Бұлар тау баурындағы жазықта отырған елден түс ауған мезгілде шықса да, жол бойы әңгімелесіп аяңдап жүріп отырып, Мақыш аулына қоналқалық мезгілден кешігіп қалып еді. Сондықтан тау ішіне кіргеннен бері қатты келе жатқан. Әзіргі жолаушылар жүріп келе жатқан тау — Маралдының Бөктер тауы. Таулардың ай сәулесі түсіп тұрған беттері жарқырап, самаладай болып анық көрінеді. Көлеңке түскен теріскей жақтағы таулар, биік жартастар алыстан қара үңгірдей болып қарауытып, көңілге салқын тыныштық пен болымсыз қауіп сезімін сіңіргендей болады.

Жігіттер Бөктер таудың ішімен бір сағаттай жүрген соң, бұл таудан өтіп бір алаңға шықты. Алдынан Маралдының көлденең созылған үлкен биіктері, қатпарлы қабат-қабат шындары көрінді. Айдың жансыз жарығымен сұрғылттанған кең аспанның бір шетіп көзден жасырып, Маралдының жотасы қара қошқылданып, тіс-тіс болып көрініп тұр. Үлкен таудың ет бөктеріне бір шақырымдай ғана жол қалды. Жігіттер бұрынғыша қатты желіп, жалғыз аяқ жолмен келе жатқанда, оң жағынан қалың тыныштық, жым-жырттықтың ортасында саңқ етіп үрген иттің даусы естілді. Жүргіншілер әуелгі келе жатқан бетінен жалт

бұрылып, ит даусы шыққан жаққа жүрді. Енді біраз бұлкеттеп, кішкене төбенің басына шыққанда жарты шақырымдай жерде тұрған ауылдың жерошақтағы бірер оттары көрінді. Ауылдың қарауытқан нобайы да байқалатындай еді. Әсіресе ай сәулесімен шағылысқан ақшыл үйлер айқын көрінді.

Жолаушылар ауылға жақындағанда алдынан көп ит шабаланып үріп шықты. Бұлар ауылға жақындаған сайын, иттер қатты үріп, өршеленіп қонақтар шеттегі ақшыл үйдің сыртына келіп, аттан түскенге шейін басылған жоқ.

Ауылға жақындағанда жас жігіттерге жат көрінген бір нәрсе — бұл ауылдың барлық жаны топталып, шеткі үйдің сыртына жиылып, бұларды күткендей болып тұр екен. Жігіттер бұл халді ұға алмай, жақындап келгенде, еркектермен аралас тұрған әйелдерді де көрді.

Әйелдер үйдің жанында кейінірек тұр еді. Олар, келе жатқан қонақтың бөтен кісілер екенін білген соң, үйге қарай тез басып кетіп қалды. Сыздық кетіп бара жатқан екі-үш әйелдің ішінде ақ көйлек киген, басында ноғайша окалы тақиясы бар жіңішке, сұнғақ бойлы қыздың сыртын көріп қалды. Еркектер бұрынғы қалпында тұрып, жолаушыларды күтіп алды. Бұлардың ортасында бурыл сақалды, жасы елудің шамасына келген келбетті үлкен кісі келген қонақтармен амандасып танысқан соң, жас жігіттерді үйіне ертіп жүрді. Бұл Мақыш ақсақал еді. Ауылдың еркек-ұрғашысы тысқа шығып тұрған себебін Мақыш ақсақал қонақтарға айтып берді. Жалпақ елге келген қайғы бұлардың басын да аман тастаған жоқ екен. Мақыштың аулынан «паверкеге»¹ үш жігіт кетіпті. Соның бірі Мақыштың жалғыз азамат баласы екен. Жаңа келе жатқан үш салт аттыны көргенде ауылдың еркек-ұрғашысының бәрі де кеткен жігіттер қайтып келіп қалды ма деп, «а құдайлап» тілеу тілеп, қуанысып тұр еді.

Еткен үміт далаға кеткендей болып, күткен кісілер бөтен кісі болып шыққан соң, ауылдың барлық жаны бұрынғы жүдеген, жабыққан түсіне қайта түскендей болды. Мақыштың дәулеті шағын болғандықтан, үй іші салтанатсыз қоңырқай еді.

¹ «Паверкеге» — бұл жерде солдатқа кету, қара жұмысқа алыну деген мағынада.

Қонақ жігіттерге Мақыш мал алғызып, сол үйдің ішінде қойшы жігітіне сойғызып, өзі жігіттермен әрбір жайды әңгімелесіп отырды. Үйде қонақтар келгеннен бері қарай қозғалмай отырған Мақыштың бәйбішесі жүдеу, сарғыш тартқан түсімен баласының қайғысы батқандығын білдіріп тұр еді. Ешбір сөзге, ешбір жұмысқа араласпай, үндемей отырса да, анда-санда әжімді ашаң жүзі сұрланып, қабағы қайғымен түйіліп, ауырауыр күрсініп қояды. Мақыш, оқыған жігіттердің жайын ел ішінде естіп жүргендіктен, бұрын таныстығы жоқ болса да жатырқамай, бұларды сыйламақ болған ықыласын білдіріп, іштегі уайымын жеңіп, көңілді болып әңгімелесіп отырды. Мақыштың жұмсақ, ақырын даусынан, әдепті, сыпайы сөзінен жас жігіттерге үлкен құрмет көрсеткендей ниет сезіліп, жаратылысындағы мейірімді мінезділігі де көрінгендей еді.

Жас жігіттер әңгіме арасында есік ашылған сайын жасырын үмітпен жалт-жалт қарап отырса да, көрмек болған кісісі бұл үйге келген жоқ. Қонақ жігіттердің ішінде Сыздық Мақыштың мінезін, сөзін өте ұнатқандай болып, өзгелерден гөрі көбірек әңгімелесіп отырды. Әңгіме кәзіргі ел басына келіп тұрған ауыр күннің жайына қарай ауысқан соң, Мақыш ел ішінде, өздерінің айналасында болып жатқан қайғы-қасіреттерді айтып келіп:

— Бұл апаттан басы аман қалған кім бар дейсіз? Қалың қазақ баласы қан жылағандай болып тұр ғой. Бұл күнді құдай өзі жөндемесе, қазақтың елдігі кетті ғой. Кімге сеніп, кімге сүйенері де белгісіз. Бұрын бұндай ауыртпалықтың кезінде басшылық етеді деп үміт қылатыны — оқыған азаматтар болушы еді. Бірақ ел байғұсқа кісі жаға ма? Осы күнде кейбіреулер: оқығандар «қарсылық көрсетпе» деп, кісіміздің бәрін тізгізіп беріп отыр. Ешбір көмегі тиген жоқ. Басшылық етем деп елді бөксе басты қылды. Оқығанның тілін алмаған өзге ел әлі күнге жігіт бермей отыр. Үміт қылып жүрген оқығанымыздан не басшылық көрдік!? — деседі. Ел байғұс бала сияқты ғой. Біреуді жақсы көрсе де — тез жақсы көріп, өкпелеп жек көрсе де — тез болатын, — деді. Сыздық, Мақыш ақсақалдың айтқан сөзімен қатар, өзі де көп күйінген кісім болып:

— Рас айтасыз, елге де кінә жоқ. Оқығандардың «елге доспын» деген ниетінен туған ешбір ісін көрмеген

сон, өкпелейді, сөгеді ғой. Кісі көп үміт қылған адамы айтқан жерінен шықпаса, көбірек түңіледі. Бірақ біз әлі сыналатын күніміз алдымызда деп білеміз,— деп, өзін-өзі іштей-тыстай ақтаумен тоқтады.

Осы сияқты әңгімемен бірталай уақыт отырған сол, қонақтар тамағын ішіп болып, тысқа шығып аттарын жайлатып келіп, сол бұрынғы отырған үйлеріне салынған төсекке жатып қалды. Бұл күні жігіттердің ойлаған ниеті орындалған жоқ. Қызды ешқайсысы да көре алмады. Бірақ тыста өзді-өзі оңаша болған уақытта Есімжанға: «таңертең ертерек тұрып, жеңгесімен сөйлесіп, қызды неғылсаң да бізге көрінетін қыл!»— деп тапсырып қойды. Тәңертең оқыған жігіттер тұрып, киініп тысқа шыққанда, Есімжан атын жайлаған болып тыста жүр еді.

Күн арқан бойындай көтерілген екен. Таңға жақын жерді басқан тау ішінің тұманы жоғары көтеріліп қалған. Жерді қалың шық басқан; ауа дымқыл салқын еді. Тыста қоңыр күздің сызы білініп тұрғандай. Жерден көтерілген мұнар күннің жарығын әлсіретіп, жансыздандырып тұр. Мақыш аулының іргесіне тірелген Маралдының үлкен қара биігі кәзіргі сағатта өзгеше түрде тұрғандай. Аласа жерден аймғып, жоғары көтерілген мұнар қара биіктің төсін құшақтап, тұманды сәлдедей толқынданып, бас жағына оралып тұр. Қою сұрғылт мұнардан таудың басы көрінбейді. Аспанға өрлеп бұлтпен араласқандай болып, қараушы көзден жоғалып тұр. Жартасты, зор кеуделі, үлкен биік ұзақ түнге созылып сарылған салқын ұйқыдан басын қоршаған бұлт жоғары көтеріліп айыққан сайын, зор қабағын сабырмен ашқандай болып, ұйқылы көзі тұнжырап, етекте керіліп жатқан далаға томсара қалғандай болады.

Жігіттер ауылдың сырт жағында жпырма-отыз қадамдай жерде тұрған Мақыштың ескілеу кішкене қорасына қарай жүріп, Есімжанның көрген-білген әңгімесін сұрады. Есімжан қыздың жеңгесімен сөйлесіпті. Оның сөзінше, жігіттер шай ішіп болған соң, қораға келеді. Мақыштың баласының отауы тамға кірген екен,— қыз бен жеңгесі сонда отырады. Жігіттер сол уақытта көрмекші. Бұл сөзге екі жігіт те қанағаттанып үйге келді.

Жігіттер шай ішіп болып, жүруге қам қыла баста-

ған уақытта Мақыш ақсақал мал жайлатуға шығып кетіп еді. Сүлеймен мен Сыздық Есімжанды атқа жіберіп, өздері қораға қарай жүрді. Аздан соң бұлар қораға кірген уақытта, алдынан ұзын бойлы, ашаң жүзді, қара-сұрлау келіншек шықты. Бұл Мақыштың келіні Рәбиға еді. Рәбиғаның отауы жалғыз терезелі кішкене там екен. Қонақтар төрге шығып отырғанда, үй ішінде бұлардың көрмек болып келген қызы — Жәмила төсек жиып жүр еді. Жігіттер жас әйелдермен амандасқан соң, қадалып көз алмай қарағандары — Жәмила болды. Жәмила ұзын бойлы, жіңішке денелі, түсі ақшыл, бетінің жұқалау тұтас қызылы бар, қыр мұрынды, кара көз, сүйкімді пішінді, келісті қыз сияқты көрінді. Қадалып, сынай қарап отырған екі оқыған жігіттің көздері Жәмилаға өлгенше ауыр тигендей болды. Ол жігіттерге тура қараған жоқ. Асығыңқырағандай болып, тезірек қозғалып төсек жиып жүргенде екі бетіне ыстық қан дуылдап жүгіріп, қатты қызарып, төменшіктеп ұялғанын білдіріп тұрды.

Жігіттер Рәбиғамен бір-екі ауыз қалжың сөйлескен соң Жәмила төсекті жиып болып, шығуға есікке қарай жүрді. Жеңгесі тоқтатпақ болып күлімсіреп:

— Қайда барасың, отыра тұрсайшы!— деп еді, Жәмила жауап бермей, ақырын күліп, үйден шығып кетті.

Аздан соң жігіттер де тысқа шықты. Аттары ерттеліп болған екен. Бұлар үйге кіріп киініп, бәйбішемен қоштасып тысқа шыққанда, бұл уақытқа дейін төбенің басында жүрген Мақыш ақсақал келіп, қонақтарды аттандырып, бұрынғыдай әдепті, жылы пішінмен қоштасып қала берді.

Жігіттер кешегі келген жолымен ойдағы елге қарай аяндап жүріп кетті. Ауылдан азырақ шыққан соң бір-бір папиросты тартысып, әңгімеге кірісті.

Әуелі біріне-бірі қалжың айтып күлісіп, артынап жаңа көрген қыз туралы пікірлерін сұраса бастады. Мұндай істі көбірек көріп, тіс қаққан Есімжан Сыздыққа:

— Сүлеймен мен менің сөзімнің бұл жерде керегі жоқ қой. Өз көзіңмен көрдің, өз көңліңмен сынадың, келіншек айттыратын — сенсің, айтар сөз сенікі. Күндердің-күнінде жаман айтпай, жақсы жоқ, Мақыштың қызын алып, онымен қас-қабағың жараспай жүрсе, осыны алуыма құрғырлардың сөзі қамшы болып еді деп

өкінбесеңе жақсы. Біз өзін бірдеме дегенше үндемейміз. Өзін әуелі ойынды айт!— деді. Оқыған жігіттер бұның сөзін мақұл көріп күлісті. Сүлеймен де Есімжан сөзінен соң айтқалы келе жатқан сөзінен тоқталып:

— Енді өз ойынды айтып шық, біз қосатынымыз болса, артынан қоса жатармыз!— деді.

Есімжан бұл сөзді қостап:

— Дұрыс айтады, біздің сөзіміз артынан айтылған жөн. Және, Сыздық, саған айтатын бір сөзіміз:

— Бұ қыз деген шіркін, өзі, көруге келгенде, шетінен жақсы болып көрінетін. Әке-шешесінің аясында отырған оң жақтағы қыздың жаманы бола ма? Құрғырдың бәрі де жап-жақсы сияқтанады. Бір көргеннен кісі қайсысының ішін біліп қояды? Соған қарағанда, көріп алдым дегеннің өзі бос сөз болып шығады. Кісі қатынды әуелі ақылмен ойлап, көңілді бір жерге тоқтатып алып, сонан соң тәуекелмен алады. Әйтпесе әбден мінездес, сырлас болып, таныстығы бар сыр-мінез қызды алады. Қалай болса да, кісіге көңлін бір жерге байлайтын қанағат керек. Сонан соң тәуекел деп бір нәрсеге бекінесін. Жә, енді мына қыз туралы ойынды айт!— деді.

Сыздық бұл сөздерден азырақ қысылыңқырап, күлімсіреп, өз ойымен ақылдасқандай болып ойланғанда, жаңа көрген сұлу денелі, ақ түсті, бетінің көрікті қызылы бар сүйкімді қыз есіне түсіп, соның сыртқы түсінен көңліне орнаған болымсыз жылылық сезімі жүрегінде қозғалғандай болды. Бұның өз ішінен ойлап шыққаны: Есімжанның сөзі — күнде айтылатын сақтық сөз. Оны Сыздықтың өзі де айтатын. Бірақ мына қыздың тұсында сондай бірдемені айтып бөгелетін, ойлайтын дәнеңе жоқ сияқты. Қызды Сыздық өз көзімен көрді, сынады. Бұған ұнаған жалғыз ғана түсі емес, қыз үндемесе де, бұл сол сыртқы түстің аржағындағы мінезін де сынады. Әкесі өте есті, мінезді адам сияқты. Жақсы тәрбие, үлгілі әке осындай-ақ болады. Бұлар аулы мен малы аз нашар адамдар болса да, көптің бірі сияқты емес.

Мінездері, тәртіптері бұрыннан Сыздықтың қиял қылған, шын іздеген кедейлеріне ұқсайды. Сыздықтың алмағы да бай қызы емес, осындай адамшылығы бар: момың, таза мінез, таза жүректі кедей қызы болатын. Сол қыздың аулы, ауданы, әке-шешесі де және соның

бәрінің үстіне, Жәмиланың өзі де көңілдегідей лайықты дәл келген сияқты.

Сыздықтың іздеген қызы осы. Бұған Есімжанша өлденеше түрлі күдікті ойды көбейтіп, қобалжитын еш-нәрсе жоқ, тәуекел болса — тәуекел. Осындай ойды ойлап шыққан соң, Сыздық жолдастарына:

— Біздей оқып жүрген жігіттерге қырда жақсы тәрбие алған, мінезі жақсы, адамшылығы бар ел қызын алу керек. Соны тәрбиелеп адам қылу — міндет! Кісіге шын дос, шынымен бас сыйлайтын, өзінді құрметтей білетін, жанына ауыртпалық түсірмейтін, қабағына қарап іс қылатын таза жолдас қыр қызынан шығады дейтінбіз: Соның ішінде әсіресе жақсы тәрбиелі қыз, жақсы мінезді қыз — адал, момын кедей қызы болады дейтінбіз. Мына көрген қыз, өз ойымша, сол сынға толатын сияқты. Алдымен, пішінін алсақ, менің өзіме сұлу сияқты көрінді. Екінші, түсінен сынағанымда мінезі де жаман болмас деймін. Адамшылықты бағалай білетін, еркекке адал дос болатын, жүрегі жылы, махаббатты адам болғандай. Онан соң, әсіресе маған жақсы көрінетіні — әке-шешесі. Барлық сөзі, барлық мінезімен қырда отырып, Толстойдың жолын тұтқан адам сияқты. Толстойдың бір крестьяндар ішінен шығатын діншіл, мінезді, бауырмал, рақымды, жылы жүректі типтері болушы еді ғой. Маған Мақыш та сол адамдар сияқты көрінді. Ақыры, мен осы қызды ұнатқандаймын, — деді.

— Ұнатсаң — болды. Менің сөзім — саған бір ой түсірейін, айнытайын деген ой емес, — деп күліп: — қызды көрген жерде жыны ұстап кететін бір қызба бастық болушы еді, сол болмасын, өздерің айтқандай, салқын сабырмен ойланып айтсын деген сөз. Жалғыз бұл жерде емес, тағы да ойланайық. Қатын алу деген оңай жұмыс емес қой. Көп ойлану керек. Оқыған жігітке қатын тастағыш деген елдің жаласы бар. Өз басың бірді, жас күнімде айттырдыңдар деп, түсін көрместен жіберіп отырсың. Сен де сол жаладан аман емессің. Үнемі елдің жаманатына іліне берген де жақсы емес қой. Жұрттың дәме қылған жігіттерісіңдер. Ойланған жақсы! — деді Есімжан.

Бұл уақытқа шейін екі жолдасының сөзін тындап, үндемей келе жатқан Сүлеймен Есімжанның ендігі айтып келе жатқан сақтық сөзінің бәрін орынсыз көріп:

— Енді қария бола бергенінді қойшы, жаным! Ойлаған деген осы. Менің ойымша, Сыздықтың айтқан сөзінің бәрі де дұрыс. Қыздың пішіні сұлу болмаса да, сүйкімді жақсы түсі бар. Әкесінің мінезділігі осы өзіміздің бір болыс елге түгел белгілі. Қыздың өзі қатын болуға жарайды. Әуелі туған-туысқаны қайын болуға жарайды. Мен енді осыған тоқтау керек деп білемін!— деді.

Жігіттер Жәмила жайын біраз әңгіме қылып келіп, аяғында, осы сөздердің бетімен тоқтасты. Сыздық Жәмиляны алуды ниет қылды.

Таудан қайтып, ойдағы елге келген соң бір-екі күн өтті. Жігіттердің Мақыштың қызын ұнатып келгенін жақындарының бәрі білді. Бірақ Сыздықтың шын тілеулес жақындары «оқыған жігіттің таңдауы әбден орнықты болсын, басқа қыздармен де сүйген қызын салыстырсын. Өзі әбден толғансын» деп, бұрыннан Мақыштың қызымен бірге аты аталып жүрген ел ортасының бір байы — «Жұмақанның қызын да көріндер» деп, бозбалаларға ақыл берді.

Сыздықтың өзге жолдастары басқа қыздарды да көруге бұрынғыдай ынталы болса да, Сыздық енді әрбір қызды барып көре беруді ыңғайсыз көре бастады. Оның өзінше «интеллигенттің» деген көңліне қатын алу деген адам өміріндегі ең бір мағналы, ең бір ірі және ең қызықты іс болса, соған бұның жақындары базардың саудасындағы сарамастық әдетті әкеп сала берген сияқтанды. Үйлену жұмысындағы ыстық сезімді кемітіп, қызығын жадағайлатып жіберетіндей көрінді. Тағы да қыз көруге көңілсіз болған бір себебі — Жәмиляны бір-ақ көріп кетсе де, соның артынан сөйленген сөздің, ойлаған ойдың салдарынан бұның «ыстық хиялы» Жәмиляның суретіне байланып қалған сияқты еді.

Бірақ сүйе жүрсе де, екінші жағынан, көп жолдас, көп туысқанның талқысына көніп, Жұмақанның қызын да көрмекші болды. Арада тағы бір-екі күн өткен соң, бұрынғы жігіттер, қасына тағы бір-екі жолдас ертіп Жұмақандікіне күндіз түстене келді.

Бірақ бұлар Жұмақанның үлкен үйінде көп уақыт отырса да, қыз үстеріне келген жоқ.

Алғашқы келген үйден шығып, қыз отырған үйге барып кіруді ауылда толып жүрген көп кісілердің көзінше ыңғайсыз көріп, Сыздық үйден шыққан жоқ. Ая-

ғында, түстеніп болған соң, жігіттер қызды көре алмай, жүріп кететін болды.

Бұл халге Сыздықтың көңлінде көп наразылық болмаса да, қасына еріп келген жолдастары: әдейі келген соң қыздың тым болмаса пішінін көре алмай кетеді деген не? Сыздық көре алмайтын болса, өзге бір-екеу-міз көрейік деп, Сүлейменді алып, бір-екі жігіт қалып қойды. Сыздық Есімжанды ертіп жүріп кетті. Бұлар Жұмақанның аулынан шығып, өз елдеріне қарай жүрген соң, жолдағы бір белге шығып, аттан түсіп темекі тартып, кейінгілерді күтіп отырды. Аздан соң Сүлеймендер де қуып жетті.

Бұлар келіп:

— Қыз отырған үйге кіре алмадық. Қисыны келмеді. Сол қыз ба, жоқ ол емес пе — білмеймін, әйтеуір сол үйден шыққан бір қызды көрдік. Оның киімі жүдеу. Кісі қызығатын түк көркі жоқ. Қазақтың шөп желке қызының өзі! — десті.

Жігіттер басында көрген қыздары қай қыз екенін білмей күдіктенген сияктанса да, артынан Сыздықтар анықтап сұраған соң: «анық сол қыз! Жұмақан тегінде қызын жаман киіндіреді дейтін. Енді ол қызға алаңдайтын түк те жоқ» — десті.

Сыздық бұл хабарға көп өкінген жоқ. Себебі бұл соңғы уақытта Жәмиладан пәлен қыз артық дегенге құлақ та қоймайтын. Және көңлінде ондай сөзді ұнатпайтын сияқты да еді.

Осының артынан он шақты күн өткен соң, жігіттер әрбір қызды көріп келіп, аяғында ойлаып-толғанып Жәмилаға тоқтағандықтарын үлкендерге білдірді.

Бұл мезгілде күзектегі қосыла қонып отырған елдің бәрі қыстау-қыстауына тарай бастап, ел ортасы бір-бірінен алыстауға айналды.

Қораға қонып орныққанша, күздің жабдығымен ауыл-ауылдың үлкендері әбігер болып: пішен тасу, қораның жыртық-тесігін бүтіндеу сияқты бөгеттер шықты. Сыздық Мақыштың қызын ұнатқан соң, ағайындарына білдірсе де, жақындары Мақыштың аулына кісі жіберген жоқ. Бұрын жер тарпып жүрген жақындарының енді сабырлы болып қалғанына жас жігіт өз ішінен наразы болып, қыздың үйіне сөз салдыруға асыға бастады. Аяғында, ауыл шаруасы біраз ыңғайланған соң, Сыздықтың әкесі Байсалбай өзінің бір-екі тәуір көретін

ағайынына бір жолдасты ертіп беріп, Мақышпен құдалық сөйлесуге жіберді.

Арада төрт-бес күн өткен соң құдалық сөйлескелі кеткен кісілер Мақышпен ұғысып, алып-берісетін малдарының санына да келісіп, қайтып келді.

Мақыштың бұларға айтқан сөзі:

— Мен биылғы жыл жалғыз ержеткен балам солдатқа кетіп жабыққан жылым еді. Қазір көңілдің үміті үзіліп, тірегі сынғандай болып отырған кезі еді. Бүгінгі күні Байсалбай сияқты інім болып, Сыздық сияқты балам болатын болса, мен құдайдан одан артық не сұраймын?! Бұ да болса, жасымды игені шығар. Мен ырзамын. Мал деген жағына менің айтатын сөзім жоқ. Інім мен балам, мал емес, жақын болсам — бас сүйісіп жақын боламын деп, өзінің берік тұтынған адамшылығына лайық сөздерін айтыпты.

Осымен құдалықтың алғашқы сөзі піскен соң, аз уақыттың ішінде Мақыш пен Байсалбай бас сүйіскен тәтті құда болып, жақындаса бастады. Екеуі де бірінің аулына бірі қатнасып, сый қонақ болып құрметтесіп жүріп, әрқайсысы бір-бірінің туған-туысқанымен, аулаймақтарымен танысты. Мақыш алғашқы келген жолда Байсалбай қарғыбауын берді. Артынан келген Мақыштың жақындарына қалыңмалын да беріп жатты.

Сыздықтың сезімшіл, хиялшыл көңліне ғұрып жолымен болып жатқан бұл сияқты істің бәрі де жайсыз тиген жоқ. Қайта өзінше жарастықты, қызықты істей көрініп, әрбіріне ішінен сүйсініп жүрді. Сонымен бірге ендігі асыққаны — қайнына бару, қалыңдығын әбден анықтап көру; көңлінде анда-санда таныс еместік себебінен туатын болымсыз күдікті жоғалту еді.

Биылғы жыл қатын алуды ниет қылып, әуелгі ниеті осындай болып іске асқан соң, Сыздық қалаға қайтатын мезгілі болса да, жүрісті кейінге қалдырып, ел ішінде қала берді.

Бұрын қаладағы сырлас жолдастарына берген сөзі:

— Биыл оқуды бітіргендіктен, күздігүні қалаға қайтып келіп, елге пайда келтіретін бір орынды қызмет қыламын, — деуші еді.

Бұның өзі сияқты жолдастарының бәрі болмаса да, бірен-сараны бұрын, әйтеуір жалпы сөз болса да, «ел қамы» деген бірдемені көп сөйлеп жүргендіктен, ең

болмаса бір қызметте отыруды борыш көргендей болып, қалада отырып қызмет қылып жүр еді.

Сыздық бұлармен хат жазысқанда:

— Менің биылғы жылым текке өтуге айналды. Бірақ қатын алу деген де адамның өміріндегі ірі жұмыстың бірі ғой. Биыл қатын алып, ендігі жылы алаңсыз болып кіріспекшімін,— деп өзінің іссіз жүрген күйіне соны дәлел қылып ақталып жазушы еді. Сыздықтың бұл байлауына кейбір жолдастары болымсыз кінә қойғандай болса да, көпшілігі бұның жаңа өмірге қарай басқан қадамын құттықтап:

Біз жаспыз ғой, алдымызда бізден бұрын сыннан өтетін үлкендер де өз басының қамымен жүр ғой. «Ел қамы» дегенді бәрі де ернінің ұшымен ғана айтады. Шынында өздері ақшаны күреп алып, баюға тырысып жүр. Көпшілігі ашықтан-ашық мына реквизицияға алынған жігіттерден пара алып, осы күнде лықылдаған бай болып кетті. Оған қарағанда, бізге тәубе қылу керек. Осындай тамам ел бұзылып жатқан уақытта, адамшылығымызды аман сақтасақ — о да олжа. Түбінде, біздің сыналатын күніміз алдымызда ғой. Бірақ қырда біржолата отырып қалып, адамшылығыңнан айырылып қалма. Қыр кісіні бұзатын!— деп өздерінше шын тілектес көңілдерін білдіріп тұрды. Сыздық өзін сөгуші дауысты жолдастары жағынан естімеген соң, биылғы жылды қатын алуға беру керек деп бекініп, енді қыс бойы елде қалмақшы болды. Қарлы-боранды ұзақ қыста жабырқау тартып, кірбеңдеген елдің ортасында, ешбір дүниеден хабарсыз менреу-мылқау болып жатпақ болғандағы Сыздықтың өзіне белгіленген ермегі — жиі-жиі қайындап жүріп, қалыңдығын қызықтау. Ел аралап жүріп, кішкене бала күннен соң көрмеген елдің қыстыгүңгі өмірін көру. Мезгілімен тауға шығып, аңшыларға еру. Содан қолы бос уақытта қысыны келсе, әрине, кітап оқу еді.

Бұл ниеттерінің бәрін ашып айтпайтын. Ел ішіндегі сырт кісілерге: «Қалаға бармаған себебім — денсаулығым нашар» деп болымсыз бір сырқаттарға жала жабушы еді.

Күздің айлары өтіп, қалың қар түсіп, суық қыс кірген уақытта Сыздық жаратып семіз ат мініп, орысша киімінің бәрін тастап, қысқа лайықты саптама етік, түлкі тымақ, қалың ішік, шапан киіп, қырдың қалпына

түсті. Осымен соғым кезі болып, қыстың суығы қатайған уақытқа шейін бұрынғы арман қылып ойлап жүрген, қызықты деген нәрселерінің бәрінің де аз-аздап дәмін татты.

Мараддының тауында қысы-жазы түлкі сияқты аңдар көп болғандықтан, Ырғайлының елінде құс салып, аңшылық қуратын салт болушы еді. Сыздық өз ағайындарының ішінде аңшылыққа салынған екі-үш жігітке қосылып, қастарына ел ішінде қызық қуған қолы бос бозбалалардан төрт-бес жігіт ертіп алып, Салбурынға қостап шығып, көп таудың қия жартастары, терең құздары үскіріп соққан қатты желі, алай-түлей болған ақ-түтек бораңдары, жер-көкті қаптаған ызғарлы қары және соның бәрінің ортасында тәнертеннен кешке шейін салпылдатып жүрген аңшылықтың бейнетті жүрісі аз күннен соң Сыздыққа ауыр тиіп жалықтырғандай болды. Аңшыларға күнде еріп отыратын үнемі жолдас бола алмай, көп күндерде қостан шықпай жатып алатын болды. Іші пысып жалықты. Сондықтан төрт-бес түлкі алған соң, өз айтуынша, «Салбурынның қызығына қанып» елге қайтты.

Соғым кезі болғанда бұрыннан тағы бір арман қылған сияктанып, көруге қызығып жүрген нәрсесі — қоста жүрген жылқышылардың өмірі болушы еді. Соғымшылармен бірге өз елдерінің қосына барып, онда да біраз күндер жүріп қайтты. Отардағы жылқышының тұрмысынан Сыздықтың тапқан ең үлкен қызығы — қостың ішінде өткізген кейбір түндер еді. Қыстайғы жаққан отпен іші ысталған, іргесі көмулі қостың ішінде «төбе қызар» қылып мол отынды жағып қойып: айналасында арқаларына қалың киімдерін жамылып, жаралай қақтанып отырып, буы шығып қайнап жатқан етті күтіп, қос ішіндегі үлкен-кішінің айтқан әңгімесі Сыздықтың көңліне қызықты кездей көрінді. Онан соң жылқышылардың молқолдығы, тамаққа мырзалығы өзгеше сияктанды. Күндіз-түні бірдей қосқа келген кісі болса: аяздап тұрған етті балтамен шапқылап әкеліп, үнемі асулы тұрған үлкен қара бақырға салып, не шыжылдатып қуырдақ қуырып, не ет асып жатады. Қос ішіндегі көңілді көрінген өмір осы еді. Қостан шығып, бірге келген жолдастарымен өрісте жүрген қалың жылқының ішіне барғанда, отардағы тұрмыстың жабырқаңқы, жүдеу жарын көргендей болды. Арықтап, жүні ұзарып, түсі

кіртіп жаздыгүнгі сергектігінен айрылған жылқылар аппақ болған мұңлы ұзақ далада ақырын қыбырлап жүріп, қалың қарды жабыққандай болып тебіндеп жатқан түрлерімен ішті пыстыратын ауыр суреттей көрінді. Жайылып жатқан жылқының шетінде құрығын шошайтып алып жүрген жылқышылардың да үсік шалған беттері күнгірттеніп, қайғылы даладағы жалғыздық, жүдеулікті еске түсіргендей көрінді. Сыздық бұл жүрісінің бәрін де әрқашан өзін осыншалық бейнетке өз ықтиярымен салып жүрген әлдеқандай романтикалық поэманың қаһарманындай көрсе де, аяғында, барлығынан жалығып елге тез қайтуға асықты. Бұрыннан көрсем деп жүретін, бұған айрықша ертегіше қызығы бар сияктанатын қалыптың көбін көрді. Бірақ ешбірінен байлаулы қызық таба алған жоқ. Бәрі де әңгіме қылып айтуға жақсы, бір-екі рет көруге жақсы. Бірақ соңына түсіп салынатын, үнемі арылмайтын қызығы бар ермекті таба алмады.

Енді ойына алған ермегі — күзден бері көңлінде сүрдей қылып сақтап жүрген ыстық хиялының дегеніне жету. Қайнына барып, көңлінің жаңа сүйеніші — жас қалыңдығын қызықтау еді. Қайнына бару ниетімен қыс ортасына жеткен соң, бір күні екі жолдаспен кеңесіп сөз байлап, ауылдың үлкендерінен тиісті рұқсатын алып, қайнына жүрді. Ел салтына лайықты әдет-ғұрыптың бәріне әрі ойша мойындап, әрі соны бір үлкен романтикалы күйдей ыстық көріп, Сыздық бұл жолы ұрын баратын болған. Сондықтан қасына құрбыларынан басқа, екі-үш үлкен кісілер де еріп барды. Оқыған жігіт қайнына келгенде өлгенше мәнерлі күйеу болып сызылмаса да, алғашқы келген күндерінде жас қыздарды балдыз ғылып, қатындардың кейбірін женге ғылып, үлкенін шеше қылғандай болып құрметтеп, сыпайылықпен отырды. Алғашқы күні қалыңдықты бұлардың қасына әкелген жоқ. Ертеңінде маңайдағы елді жиып, Мақыш той қылды. Жиылған көрші елдердің қыз-келіншектері Мақыштың өзі сияқты кедейлеу ауылдың әйелдері еді. Сондықтан Сыздық әуелде оларды қорашсыбаса да, жанындағы Сүлеймен сықылды шала оқыған жігіттер және салтанатты сүйетін байшығеш бозбалалар келген әйелдермен көп қызықтас бола алған жоқ. Ойын ойнаса — Сыздықтың көңлі үшін ғана ойнағандай болып, әйелдермен көп әзілдесіп жақын-

даспай, бойларын алысырақ ұстап, азырақ тәкаббарлықпен отырғандары да байқалғандай болды.

Сыздық бұл күйді түсінді. Бірақ ешкімге сыр берген жоқ. Жолдастары көңілсіз болған соң, енді біразда бұның өз көзіне де көбі ажарсыз болып көріне бастаған қыз-келіншектерден күйеудің өзі де жалығып, көбінесе үндемей отырды. Бұлардың ендігі күткендері қалыңдық қана еді. Оны күйеулердің жанына кешкі шайдың алдында ғана алып келді.

Сыздық Жәмиланы әуелгі көргеннен кейін не сұлу, не сүйкімді — әйтеуір түсі жақсы деп көңліне байлаған болса да, артынан тағы бір анықтап түсін әбден көруге асығып еді.

Қыз жанындағы бір-екі келіншекпен, тағы бір-екі қызбен үйге кіргенде, басына жамылған қара шапаны бар екен. Сонымен бетін бүркенкіреп, түсін шала көрсетіп, Сыздықтың төменгі жағынан келіп есікке тамақ қырындап, күйеу жігітке сыртын бере отырды.

Шай ішіп, ет жеген уақыттарда Жәмила сол қалпынан түзелмей, күйеу жолдастарына да, күйеуге де бетін дұрыстап көрсетпеді. Сыздық ішінен қалыңдығының бұл мінезін қисынсыздау көріп, әлденеше рет соған қарап қалжыңдап, не бір нәрселерді сұраса да, қалыңдығы бұған бұрылып қараған жоқ. Сұраған сөздеріне ашық жауап бермей, ұялғандай болып төмен қарап, жымып күліп, не болмаса, естімеген кісідей болып, үндемей отырып қала берді.

Жәмиланың бұл кештегі мінезі Сыздықтан басқаларға да ыңғайсыз көрінді. Бірақ көпшілігі ішінен: әдеп сақтап ұялғаны ғой, беті ашылмаған ғой деп, кешірімді болғандай еді. Азғана салқындық жалғыз ғана Сыздықтың көңліне орнап кетпей тұрды. Жәмиланың өте ұялшақтық қылып төменшіктеп отырғанын, қасында отырған қыз-келіншектері де лайықсыз көріп, кейбірі оған бойы үйренген әдетін істеп, қылжақ қылғандай пішінмен соқтығып-қақтыға сөйлейді. Жәмила соларға да жауап бере алған жоқ. Құр ғана ұялып күліп қояды. Қалыңдығының бұл мінезінің бәрі де аяғында Сыздыққа шын күдікті ойлататындай болып, көңілсіз ой түсіре бастады. Асығып, аласұрған хиялға, қызылды-жасылды болып қуанып жүрген үмітке, жылылықпен атын құрметтеген жүрекке қалыңдығының кәзіргі қалпы ешбір үйлеспейтін сияқтанды. Жәмила бұған әдептілік,

сыпайылықты тіпті орынсыз жуастыққа, жасықтыққа жеткізген отсыз адам сияқты көрініп қалды. Бірақ бұл ойдың бәрі — байланған, нығайған ой емес, көңілдің бір кезі туғызып отырған нәрсе сияқтанған соң, Сыздық ешбіріне бекіген жоқ. Бұл кеште көңілсіздеу болып, үндемей баяу отырды. Түні бойы ұзақ уақыт бірге отырғанда бір-ақ мезгіл ғана Сыздық Жәмиланың бетін қырынан көріп қалды. Бірақ бұл көргеніне өзі сенбегендей болды. Бұл қалай? Жәмиланың кәзіргі жүзі бұрынғы Сыздық ойлап жүрген түске тіпті ұқсамайды. Бұрын Сыздық ақ деп ойлап жүрсе, кәзірде шикіл-сары сияқты. Бетінің қызылы бұрын жұқалан ұнасымды, ақшыл қызыл сияқты еді, кәзірде тұтасқан, қаны шыққан, ең ұнамсыз жалпақ қызылдай көрінеді. Денесі бұрын жіңішке, сұнғақ сияқтанса, кәзірде жуан, жауырынды, икемсіз, ешбір нәзіктік белгісі жоқ, сүйкімсіз сияқтанады. Сыздық өз көзіне сенбегендей болып: «әлдекім болып шықты ма, немене?» деп күдіктенгенде, көңліне «тандаған тазға жолығады» деген мақал айнымайтын шын ақиқат сияқтанып сап ете түсті.

Қыз екінші айналып караған жоқ. Осы күйде көп уақыт отырған соң жататын мезгіл болып, жұрттың бәрі тысқа шықты.

Жәмиланы бұрын көрмеген Сыздықтың кейбір жолдастары көруге асығып, танысуға ынтық болған сияқтанып еді. Кәзір де бәрі де қызды көріп тысқа шыққанда, Жәмила жайынан бірде-бір ауыз сөз айтқан жоқ. Бұл турада үндеген кісінің болмауы Сыздықтың көңліне тағы да түсінікті сияқтанды.

«Жолдастарым ұнатпады. Сондықтан үндемей тұрғой» деп, бұрынғысынан да жасып төменшіктей бастады. Көңліне «адастым ба? Шынымен жар таңдағаным үшін тазға жолықтым ба? Неше жылдай хиял қылып жүріп, өмірлік жолдас деп аңсағаным қырдағы көп кедейдің қатынының біріндей қызықсыз бір қыз болып шықты ма?» дегендей күдікті сауалдар келді. Бұл арада өз бойындағы ет пен терінің арасындағы «кедейшілдікке» де ызамен қарап алды. Бірақ бір сәтке осындай көңіл күйлерін бастан кешіргенмен, Сыздық оған да көп бой ұрған жоқ. Аз уақытта артынан бұның бәрін орынсыз көріп өзін-өзі жұбатып:

— Мен әлі Жәмиламен сөйлескенім жоқ қой. Ақы-

лың, мінезін білгенім жоқ қой. Тіпті түсін де дұрыстап көргенім жоқ қой. Мен түділетін не болып қалды?— деп, өзінің күдікшілдігін ішінен сөгіп, көңлі азырақ тыныштанғандай болып, үйге кірді.

Үй оңаша еді. Оң жаққа ақ шымылдықты құрып, соның ішіне Сыздық пен Жәмияға жеңгелері төсек салыпты. Сыздық жатқан соң, екі қатын Жәмиланы алып кіргізді де, шамды өшіріп, шығып кетті.

Үйден жұрттың бәрі кетіп, шам өшкен уақытта Сыздықтың көптен іздеген қараңғылығы мен тыныштығы үйдің ішіне орнағандай болды. Жалғыз тау ішінің қаты желі Мақыштың кішкене қорасының үстіне келіп екпіндеп соғып, құтырғандай қатулы дауыспен ысқырып, аласұрып тұр. Сыздық жатқан үйдің кішкене терезесіне гуілдеп үріп дамыл алмай ысқыра кеп, үскірік соғып тұрған дыбыс білініп тұрды.

Жәмила жұрттың бәрі кетіп, үй іші оңашаланса да, бір орнында қозғалмай, үндемей тұрды.

Сыздық бұның ендігі мінезін анық жаратпаған кісідей болып, ішінен: «не қылсаң да еркің» деп, үндемей жата берді. Бірталайдан соң Жәмила шымылдықтың ішіне кіріп, тағы біраз тұрып, артынан көп уақыт әрліберлі қозғалып, жиімдерін зорға дегенде шешіп болып, Сыздықтың қасына келді.

Сыздық бұл уақытта да қозғалған жоқ. Байқамаған кісі сияқтанып, шалқасынан жата берді. Аздан соң Жәмила бұның жамылып жатқан көрнесін ашып, қасына келіп жатты. Жәмиланың кәзіргі қозғалысы да кексе қатындардың қозғалысындай. Ешбір нәзіктік жоқ. Икемсіз, сөлекет сияқтанды.

Сыздық бұл уақытқа шейін қазақтың күйеуге істейтін әдеттерін, ырымын сыртынан тегіс жақсы көріп, өзгеше жарастық, жылылық, сыпайылықтың белгісі бар деп хиялдап жүрсе, кәзіргі сәтте түкке тұрмайтын құрғана надандық, қараңғылықтың салдары деп сезінді. Ешбір сезім жоқ топастан туған бояу екен деп санап бастады. Сезімтал жігіт өз ойын бұл бетпен өрістете бастағанда, қалыңдық күйі жүдендей берді.

Күні бойы ұялған болып майысып, тұзу жауап бере алмай қызарып, қысылып отырған қалыңдық — енді қараңғы түн болды деп, дүниедегі еркек пен ұрғашының арасындағы ең жасырын, ең қиын іске өзі келіп отыр. Ендеше, тіпті қазақ әйеліндегі сыпайылық, әдептілік,

майысқан мінезділік сырттан көрінетін ғана бір жансыз сурет. Шынында олар қысырақтың айғырына бола матастырған жас байталдай, илегенінің бәріне көніп, өз ықтиярымен ешнәрсені тілей алмай, істей алмай, жүн болып баратын намыссыз, жігерсіз, отсыз деп бір түңілді. Сонымен қатар Сыздық кәзіргі уақыттағы өз халін сол тілсіз мылқау ұрғашы малдың жанына матастырылған бір сыңарындай көрді... Ел салтынан жігіттің нәзік қылды жүрегін жиренткендей болды.

Бірақ, бір тәуірі, бұл ойлар да көңлінде ұзақ тұрған жоқ. Аздан соң қасында жатқан қыздың жұмсақ еті денесіне тиіп, қызуы білініп, Жәмиланың толық жұмсақ санына бір-екі рет қолы тиген соң, Сыздықтың бойына ыстық қан тулап ойнап, жүгіре бастады. Осының алдында бірер мүйнет бұрын басына келген салқын ой енді аласұрып құтырған ыстық, соқыр сезімге жол беріп, жоғала бастады.

Сыздық көзін жұмып, қызулы құмарлық теңізіне барлық ой, барлық сезімімен батып кеткендей болды. Қалыңдығын қатты қысып құшақтап, жабысып сүйіп, қытықсыз араласып кетті...

Бірталай уақыт осы күйде жатып ыстық құмарлық сабасына түсіп салқындаған кезде күйеу мен қалыңдықтың ұзақ әңгімесі басталды.

Тағы да қыздың сөзінде бұл күткен ақылдылық өте сезімділіктің айрықша тұрған белгісі жоқ. Бұның сөздері ел ішіндегі көп әйелдердің әдеттегі сөздері, дағдылы жауабы сияқтанды. Қалыңдығын сағынған күйеудің алғашқы күні осылайша өтті.

Тәңертең тұрғанда Сыздық қалыңдығының түсін анықтап көрді. Дәл түсі күздігүнгі көрген түстей болмаса да, кешегі кешкі көрген түске де ұқсамайды. Жәмила таңғаларлық сұлу да емес. Еркекті ертіп кеткендей сүйкімді де емес, бірақ мінеп сөгетін пішінсіз де емес. Орта пішінді қыз екен. Барлық жүзінде ең артық жері — алаңсыз тұңғыықтау келген ажарлы үлкен қара көздері еді. Сүйкімді көзі мен бетінің қызылы қырдың сынынша Жәмиланы «сұлу әйел» дегізгендей болса да, әйелдің әрқилысын көріп, көп талғап үйренген Сыздыққа Жәмиланың түсіне берген жұрттың бағасы артықша мырзалық сияқты көрінді.

Тәңертең тысқа шыққанда қалыңдығы турасынан қандай ойға байланғанын күйеудің өзі де анық білген

жок еді. Неше түсті көмескілеу сезімдер көңлінен елестеп өтсе де, өз бойынан анық білген нәрсесі — қалыңдығынан құмар болып сүйетін, ғашық болғандай болып елжірейтін түрдің жоқтығын байқады.

Оның ойынша, «ғашықтық» дегенді бұл турада ауызға алуға болмайды. Себебі — ол сезім көп уақыт ынтық болып жүргенде, қол жеткізбейтін бөгет көп болғанда, әйел жағынан бірде үмітті жылы жауап естісе, бірде тәкәббар, салқын жауап естіп жүрсе, сондай кездерде көп сынның артынан туады.

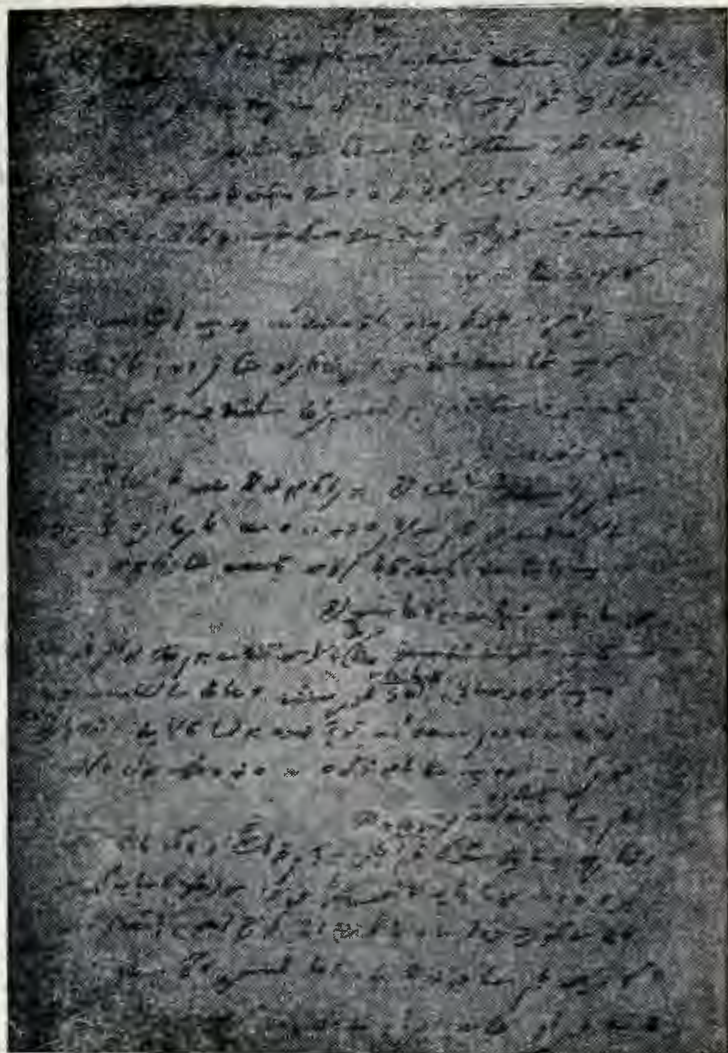
Сыздық болса — көп бейнеттен соң барып қолына тиетін әйелдің ең үлкен қызығын әуелі көрген жерде-ақ, таныс болмай, бір-екі ауыз сөзді сөйлеспей-ақ көріп-біліп қойды. Сондықтан бұл арада бір орнықты, ұнасымды сезім жайында сөйлеу мүмкін емес деп білді.

Бірақ жолдастарына айтқаны: мінезсіз емес көрінеді. Ақылы да дұрыс, есті адам сияқты. Қазақ қызының ортасында қатын болуға жарайтын адам деген сынымыз көп адасқан сын емес екен! — деді.

Жолдастары бұл жайдан көп сөзге кіріп тартысқан жок: өзің ұнатсаң — болады. Қалыңдық күйеуге жақса, кісі онан артық не тілейді? Не болса да, қайырлы болсын! — десті. Осы ретпен Сыздықтың қайнында тағы да төрт-бес күн жатып, жас жігіттер еліне қайтты. Қайнынан кетерде қалыңдық турасынан ойлаған Сыздықтың ойы жолдастарына ақырғы айтқан сөзі сияқты болды.

Сол күйде оқыған жігіттің көптен асығып жүрген шыдамсыздығы басылып, көңлінде өзіне бір тыныштық орнатқандай болып, еліне келді.

Сыздық бір барып қайтқан соң, арада бір-екі ай өтсе де, қалыңдығына енді тағы баруға асыққан жок. Жәмила жайынан бұрынғыдай көп сөйлеу, көруге асығу енді бұдан естілмейтін болды. Жолдастарымен канша бірге болып ойнап-күліп, бір жерге түстеніп, бір жерге қонып қызықтасып жүрсе де, Жәмиланың аты ешбір уақытта аталмайтын болды. Жастар бұл туралы ішкі жайды үндемей жүріп түйіскендей еді. Осындай күйде жүргенде Сүлеймен күздігүні өздері барған Жұмақанның елі жағына тағы да барып қайтып, Сыздықтарға бір жаңа хабар алып келді. Ол хабары: Сүлеймен Жұмақандікіне барып қонып, қызын көріпті. Күздігүнгі

«Абай жолы» романының араб әрпіндегі қолжазбасы.

бұл жігіттердің көргені — Жұмақанның өз қызы емес, жанындағы малшысының қызы екен.

Жұмақанның қыз, келіндері жас жігіттердің қыз көргелі жүргенін алдынала естіп, бұлар келгенде үстіне әдейі келмей, өздері қисынын тауып келсін деп, отырып қалған екен. Аяғында, қыз көретін жігіттер атқа мініп, кетуге айналғанын білген соң, малшысының қызын әдейі шығарып: тым болмаса, жігіттерді сен көріп қал, оларды біз де сынап отырайық деп жіберген екен.

Сүлеймен:

— Бұл қыз осы ортадағы барлық әйелден сұлу, келбетті, киімі өте сәнді, келісті қалыңдық екен,— деп өзі әңгімесіне қызып, ендігі сөздерінің ыңғайсыз екенін байқамай — керегі не, күздігүні қара басып көре алмаппыз. Кәзірде Шұбыртналы Садықтың баласы айттырмақ болып сөз байлап қойыпты!— деді.

Бұл сөзді Сыздықпен бірге естіген жігіттер әңгіменің бетімен тегіс өкінгендей болып әрқайсысы әртүрлі сөз айтып өздерін кінәлап, бармақтарын шайнады. Сыздық іштей бұл жердегі кінәнің бәрін өз мойнына алса да, сыртына ешнәрсені шығармай, үндемей отырып қалды.

Қыс өтіп, жазғытұрымға кез болғанға шейін Сыздық қайнына тағы бір рет барып келді. Көңілде өзгеріп кеткен жаңа мінез, я орнай қойған түбірлі, орнықты жаңа сезім де байқалмады. Үйлену мәселесінде қате болса — жалғыз өз мойнында болғандықтан бірде-бір ауыз сөзбен сыр білдіруді лайықсыз көрді.

— Енді не болса да, сол Жәмиланы аламын, қатын ғылып көремін! Кейінгі күні немен тынатынын көре жатармын!— деп тезірек алуға бекінді. Өйткені қайындап, қызықтап жүре берем деуге, өзге себептен бұрын, Мақыштың кедейлігі, аулының ажарсыздығы, көрнексіздігі де жас жігіттің көңлін жалықтырғандай болды. Әсіресе сол ауылдың күйеуі болған болып, адамдарын өзіне жақын кісімсітіп, емексітіп жүргендігін де өз бойынан төмен істей санай бастады.

Аяғында, жиі келуді тоқтатып жаз ортасында бір-ақ келіп, он шақты күндей ағайын-туысқандарымен қайынында жатып, қалыңдығын өз аулына алып қайтты. Бұдан бұрын, жазғытұрымғы уақытта Сыздық қырда жүргенде 17 жылдың февраль өзгерісі болған хабарын естіп, қалаға барып қайтып еді. Бұл барған уақытта

қаланың тұрмысы қайнап жатқан қызулы базардай екен. Қаланы басқан ылғи жуан болыс, даңқы шыққан хажы, ел ұстаған пәленше-түгенше дейтін ақсақалдар екен.

Сыздық жолдастарының ортасына келіп, болып жатқан оқиғалардан толық мағлұмат алды. Бұрын «өзгеріс» деген аты болмаса, одан басқа жайынан Сыздық өзінің ешбір нәрсені естімеген, білмегендігін, өзгеріс дегеннен хабарсыз екендігін байқады. Бірақ бұл күйі жалғыз бұның басында емес, бірсыпыра қазақ оқығанының басында бірдей бар екен.

Оқығандардың үлкен-кішісінің бірталайында төре болып, қазақтың қалың ішіне барып көріну және әртүрлі жұмыстарды сылтау қылып, жаздың қызықты кезінде елде болу мақсаты да бар еді. Бұлар өзгерістің сыртқы түрін толық түсініп, соның қалпына кірген кісілер сияктанса да, ішінде қолдарына тиген кісілікті қазақ ұғымына жанастырып, шын төрелікше ұстамақ сияқты. Бұрынғы хиял қылып жүрген көрнектілік те естерінен шықпаған сияқты еді. «Ұлт бақыты, ел қызметі» деп сол күндерде жаттап ап, ел жуандарымен бірге ауыздарынан тастамайтын сөздерін онды-солды айта жүріп, осыны өз көңілдеріндегі жасырын тілекпен де жарастырып, келістірмекші болғандай түрі бар еді. Ежелден төрешіл, бақшыл болып үйренген ел жуандары оқығандардың әлгіндей ауруын жарастықты істей көріп жүрді. Ал бұл дертке шалдыққан «оқыған» дегеннің көбі ылғи адвокат, тілмәш деген сияқты ескі шенді төрелер еді.

Жастан шыққан қызметкерлер бұлар арасында әзірше бірен-саран ғана болатын. Қазақ оқығандарының бұл жаңа тобы атар таңның жас жасағы боламыз деген ниетте көрінеді.

Сыздық қалада болып жатқан істің бәріне көзі қанған соң, жолдастарымен сөйлесіп ұғысып, әзірше қызметке кірмейтін болып еліне қайтты. Мұның жолдастарына берген уәдесі: қатын алып, жаздай тұрып, күздігүні алаңсыз болып біржолата қалаға келу болды. Осы бетпен елге келіп, жаз ортасы тақаған мезгілде өз аулына келіншегін алып келді.

Байсалбай аулы отырған жайлауда жиыла қонған ел көп еді. Өзгерістің артынан былтырғы жыл солдатқа алынған жігіттер елге топ-тобымен қайтып келіп, жи-

жиі той жасалып, ат шауып, дырдулы жаз болып жатыр еді. Сол қызулы кезең үстінде, бұл ортаның үміт қылып жүрген оқыған жігітінің үйі түсетін болған соң, көрші елдің бәрі де көңілді болып, тойын қызықтасты. Жаңа түскен жас келінді күндіз-түні ауылға жиылып жатқан қыз-келіншек, қатын-қалаш қамап, өзбетіне қызықтап жатты. Бірақ Сыздыққа бұл желіктің бәрі де көңілді әсер берген жоқ. Әсіресе қалыңдығы отырған үйге келгенде, Жәмиланың барлық отырыс-тұрысы әлі күнге төменшіктеп, бұғып ұялғаны бұған ыңғайсыз тиіп, көп отырмай шығып кетіп жүрді. Жәмила өзін сынап жүрген көп қатын, қыздың ішінде өзін ұстай білмей, не өте жасық, ұялшақ адам сияктанып, не болмаса, жұрт көзіне сәлекет, айырықша үлгісіздік көрсеткендей болып, Сыздыққа өз мінезімен көңілсіздік түсіргендей болды.

Жәмиладан басқа көрші елдердің, жақсы ағайындардың қыз-келіндері өзін еркімен ұстап, қалжың айтса да, бір іс істесе де жарастықпен, нәзіктікпен істегендей көрінеді. Жәмиланың үлгісі бұлардан көп төмен сияқтанды. Бұл әйелдердің бірен-саран сұлу қыз, жақсы келіншектері Сыздықтың бұрыннан ойнап-күліп, қызықтас болып жүрген адамдары еді. Кәзірде Сыздық солардың қалжыңына да жөндеп жауап таба алмай, сөйлесуге де ыңғайсызданып, көңілсіз тарта береді.

Той күні және оның артында көп қатын-қалаштың жиылған күндері Сыздыққа ең бір ыңғайсыз ауыр күндер сияқты болып өтті. Осымен Сыздық келіншегінің жанында тұрып, жазды түгелімен елде өткізді.

Бұл уақыттарда Сыздықтың көзінде Жәмила бұрынғысындай жасық, төменшік, үлгісіз, сәлекет адам сияқты болып қала берді. Күйеуінің бұған берген бағасы осы тәрізді болғанын байқаған соң, Жәмила ешнәрсенің жөнін де оған шешіліп сөйлемейтін болды. Сыздықтың ылғи кінәлап сөйлейтін таусылмас сындарын үндемей тыңдайды да аяқсыз тастап жүре береді.

Сөйткен сайын Сыздық бұның күндегі отырыс-тұрысынан, барлық қыбыр еткен қозғалысынан қате тауып, өзінше қисынсыз, икемсіз істерді толассыз көре беретін болды. Осы қалыппен жаз өтті. Шырмауықтың сабағындай созылып-айналып, күннен күнге дүниені сұрландырып, жүдетіп, күз жетті. Сол мезгілде Жәмиланың жерік бола бастағаны білініп, үй-іші, ауыл-ауданы

қуаныш қылып жатты. Сыздық бұл оқиғаға қуанарын да, күйінерін де білмеді. Жас жігіт келіншегінің қасына қалыпты бай болып жатып-тұрып жүрсе де, тегінде келешек ұзақ өмір қай күйде өтеді, қандай өзгеріске ұшырайды, Жәмиламен тұрмысы қандай болады — оның ешбірін де анықтап ойлап, ашық бір байлауға келген кісі сияқты емес еді. Күндер өтіп жатыр. Алдыңғы күн белгісіздің тұманымен қоршалған. Оны Сыздық білуге мүмкін емес. Сондықтан Сыздық бір үйдің иесі болса да, ойымен бірнәрсеге бекініп, бірқалыпқа тоқтаған жоқ. Қатын алмаған күндей, өзін-өзі бос деп ұққандай болып, бұрынғы ойсыз жүрісімен жүріп жатты. Осымен жолдастарына берген уәделі күні жеткен соң, Жәмиланы аулына тастап, өзі қалаға жүріп кетті. Қалаға келіп жайланып тұрып, жолдастарының арасына бұрынғыдай кіріп араласқан соң, Сыздық жаратылысындағы зиректігі сөзшеңдігінің арқасында сол жастардың арасындағы көрнекті жігіт бола бастады.

Аздан соң Сыздық та көппен бірге өзінің өміріне қанағаттанып, істеп жүрген ісіне ырза болған кісі сияқтанды. Бұл кезде қырдағы тұрмыс, қырдағы жаңада алған жас келіншегі Сыздықтың көңлінен ұмытылғандай еді. Қыр жайынан сөз болғанда, елде көрген көрікті суреттерді жақсы әңгіме қылып айтып жүрсе де, дәл өзінің үй ішіндегі тұрмысы жайынан, алған келіншегі мен алдыңғы өмірінің не болатыны жайынан ешбір нәрсе ойламаған сияқты еді. Оны ойлаудың орнына, қаладағы қазақтың я татардың оқыған қыздарымен, жас келіншектерімен желікті жүріс жасап, жиі ішкілікке, жастардың күндегі ойын-жиынына араласып жүрді.

Осымен кәзіргі күндер қызылды-жасылды қызықты уақыттай болып байқаусыз өтіп жатты. Жазғытұрымғы уақытта Сыздық елден хабар алып, Жәмила еркек бала тауыпты дегенді естігенде салқын түспен тындап, «осылай болып па еді?» — деді де жүре берді. Естіген хабарымен жалғас көңліне ешбір бөтен ой келген жоқ. Бұл хабардың келген уақыты Сыздықтың бірқалыпты жүрегіне ыстық оттай болып бір күшті сезімнің жаңада кірген кезі еді. Мұндай сезім кәзіргідей күшімен бұрынғы уақытта Сыздықтың көңліне келмеген де сияқты еді.

Кәзірде бұл өзін күн сайын сынап жүрген сияқтанды. Күнде жүрегін жаншып, тыныштығын алған күшті сезім толқынынан бойын жиып алмақ болады. Бірақ

барлық ерік-қуатынан айрылғандай. Күйрек жүрек қос қанаты майрылып құлағандай жас жігіттің ендігі тыныштығын алып, жүрегіне жаңа дерт орнатуға кінәлі болған адам бір орыс әйелі — Лосовская деген еді. Екатерина Павловна Лосовская оқымысты, тәрбиелі адам еді. Осыдан 7—8 ай бұрын Екатерина жас күйеуі өлген соң, өз еңбегімен тамағын асырамақ болып, бір мекемеге қызметке түскен.

Бұл әйел жазық ақ мандайлы, үлкен қара-көк сұлу көзді, түзу мұрынды бетінде қызылы бар, айрықша сүйкімді кісі еді. Қою ұзын қара шашын әрқашан бұйралап, желке жағына түйіп жүретін. Лосовскаяның Сыздықтың айтуынша, адамның көзін тартып ықыласын аударатын жері — дөңгелек толықшалау денесі еді. Үлпілдеген жұмсақ етті сұлу денесі жеңіл басып, жылдам жүрген кезінде Сыздықтың көңілінше, маңайында бақыт, махаббат желін естіріп кеткендей болушы еді. Сыздық бұл әйелмен бір жолдасы бастық болып отырған мекемеде таныс болып, алғашқы көрген жерде құмарлықпен ұнатып еді. Екі-үш айдай кейде сылтау тауып, кейде сылтаусыз-ақ сол мекемеге келіп, ұнатқан әйелімен қалжындасып, әңгімелесіп кетуші еді. Соңғы кездерде Сыздықтың сұлу түсі, әдепті мінездері, сезімшіл, шыншыл тілі Екатеринаға да ұнағандай болды. Сыздық мекемеге келген сайын бұның бетіне дуылдап қан жүгіріп, болымсыз нәрседен қысылғандай болып, бірқалыпты нәзік күлкімен қарсы алатын еді.

Ақырында, бұл өзінің оңаша тұратын үйіне Сыздықты шақырған соң, жас жігіт үйіне әлденеше рет барып, он бес-жиырма күндей соңына түсіп салынып кетіп жүрді. Бірге театрға барып, жаз шыққан соң, жарық айлы түндерде қолтықтасып сөйіл құрып жүріп, ұзақ уақыттар әңгімелесуші еді. Сөйтсе де қалаған тілекке жеткенше, Сыздыққа бұл уақыттардың бәрі де үміт пен күдіктің кезек жеңісіп, алысып жүрген күні болғандықтан, шыдам жетпейтін ең ыстық, ең ауыр күндері болды. Жалғыз-ақ әр күні түнде айрылар уақытта әйел мен жігіттің екеуі де бірін-бірі қимағандай боп ұзақ уақыт қарасып тұрып қалатыны, сөйлесіп ашылмағаны болмаса, екеуінде де бір туысқан сезімнің барлығын білдіргендей еді. Ақырында бір күні апрельдің аяқ кезінде жарық айлы, тыныштығы мол түнде екі жас Екатерина үйінің тұсындағы өзен жағасына таман келе жатты.

Екеуінің үстінде де жаңа киген жазғытұрымның жеңіл киімдері бар. Қолтықтасып, біріне-бірі ығысып, жақындасып, иықтары ақырын сүйенісіп, аяқтарын жайлап, ілбіп басып, шалажансар дауыспен күбірлесіп, сөйлесіп келе жатыр еді. Аздан соң өзеннің жағасына жетті. Бұлар келген жерде өзен жағасы биік жартас болып біткен еді. Мезгілсіз кеш уақытта келген жастар жартастың үстінде тоқтап тұрып, алдарына қарады.

Жаңада тасыған үлкен өзен әлі күнге айықпаған ашумен ешбір дыбыссыз бүктетіліп, қоңырқай тартып, сұрланып қатты ағып жатыр. Төбеге келіп тұрған толған айдың суға түскен сәулесі кейде айнаға түскен жарықтай созылып жарқырап тұрып, кейде өзен толқынымен шұбартып дірілдеп кетеді. Күліп тұрған жас сұлудың бетіндей болып жайнап төгіліп, су бетіне жайылып кетеді.

Қаланың дағдылы шуы басылғандай. Өзеннің бір жақ жиегінде қоңырлау түспен құлазыған далада әр жерде жарқырап, жылтылдап жанып жүргіншілердің оты көрінеді.

Маужыраған ұйқылы түн, желсіз тынық болса да, үлкен өзеннің дымқыл салқын лебі жартастың басында білініп, жастардың денесін жайлы тынысымен тоңазытып тұр.

Сыздық күйімен қарағанда: түн — ұйқы, тыныштық, меңреулік түні емес; ыстық сезім, нәзік хиял түні еді.

Жігіт жүрегі табиғаттан көмескі қуат алды. Бұл іштегі толқыннан сұрланған; ақ түсімен айға қарсы тұрып, алдындағы сүйгеніне бұрын айтып бітірмеген сөзінің аяғын:

— ...Тілегіме ықыласыңызды аударасыз ба? Мен қайғылымын, дертімді ұғасыз ба?— деп бітірді. Әйел басын ақырын ғана жоғары көтеріп, бұның көзіне қарап тұрып:

— Неліктен дерттісіз, қайғыңыз не? Мен бастан-аяқ ұққаным жоқ!— деді.

Сыздық қасына жақындап келіп, қолынан ұстап:

— Сіз мені ұққыңыз келмейді. Түзу жауаптан қашасыз!— деді.

— Түзу жауаптан қашу әзірше менің ойымда жоқ. Бірақ менің жауабым сіздің сауалыңыз сияқты бытыраңқы екені рас. Оған кінәлі мен емеспін... Сіз сөзіңізді

ашық айтпайсыз!— деп азырақ кінәлаған түспен жігітке қарады.

Бұл сөзге келген кезде Сыздық бір ниетке бекінген кісінің түсімен:

— Олай болса: мен сізге ғашықпын, сізді алғашқы көргеннен бері жүрегімді жеген дерт осы. Менің шын махаббатымның тілегіне табыласыз ба, мен сүйгендей сіз мені сүйесіз бе?— деді.

Әйел аз үндемей жігіттің пішініне қарап тұрып-тұрып:

— Мен сіздің ақылыңызды, мінезіңізді жаратамын, құрметтеймін. Жүрегімде сізге деген бір сезім бар сықылды. Бірақ оның аты не екенін білмеймін... Өз жүрегімді бұл турада әлі сынап, тексеріп болғаным жоқ!— деді.

— Мені көптен білесіз, сүйетінімді де көптен сезгенсіз, сондықтан әлі күнге өзіңізді білмеймін дегенге сенбеймін. Сіз онда мені сүймеймін деген сөзіңізді неге айтпайсыз?— деді.

— Сіз мені неге ондай сөзбен қинайсыз? Өзіңіз ұқсаңыз болмай ма?..

— Мен қиналмай тұрмын ба? Менің халіме ем болатын ашық бір сөзіңізді неге айтпайсыз?— деп аз тұрып, қасына келіп, иығына иығын тақап тұрып, бетіне таман иіліп:

— Сүйгенім, айтыңызшы байлаулы сөзіңізді! Мен дерттімін, қинамаңызшы!— деді!

Екатерина бұл сөздің кезінде Сыздықтың көзіне өзінің сұлу көзінің оты өшкендей болып тұнжырап, үлкен мағналы жұмсақ түспен қарап тұрып:

— Менің көңлімде өзіме ұғымсыз бір сезім бар. Сол әлде сіздің тілегіңіз шығар,— деп ақырын дауыспен: ғашықтық әлде сол шығар!— деді. Бұл сөзге келгенде, Сыздық ғашығын асығып тез құшақтап, сабырмен тосып тұрған аузынан ұзақ сүйіп тұрып қалды.

Екеуі бұдан соң барлық сөзден тыйылып, барлық дүниені ұмытып, өткен уақытты сезбегендей болып, қайта-қайта біріне-бірі қысылып, жабысып ұзақ-ұзақ үндемей сүйісіп тұрды.

Нәзік бітімді сұлу әйелдің нешетүрлі жарастықты сәнмен бұралып, құшағына кіріп, елбіреп келіп сүйгені, мойнына құшағын артып нәзіктенген қозғалысы Сыздықтың көңлінен дүниедегі барлық әйелді ұмыттырған-

дай болды. Барлық сүйелердің ішіндегі бұның іздеген шипасы осы екен. Осы түрдегі толқын екен. Ол өзін-өзі жаңа ғана тапты.

Аяғында, бір сағаттай уақытты үндемей сүйісумен өткізген соң, аяндап үй жаққа қарай жүрісті. Үйге қарай жүргенде ғашығын құшақтап келе жатып, Сыздық:

— Неге үндемейсіз? Біз сөзден неге тыйылдық?— деді. Әйел жас жігіттің еркіне көніп, әлсіреген дауыспен:

— Адам өмірінде барлық шешен, сұлу сөзден өзінің мағнасымен артып кетіп үндетпейтін көрікті мүйнеттер болмай ма? Бізді билеген сол мүйнет шығар!— деді.

Бұл кешпен бірге Сыздықтың жаңа бақыт күні туғандай болып, соның еркіне барлық уақытын, барлық үміт-мақсатын беріп, түнді-түнге қосып жүріп жатты.

КІМ КІНӘЛІ?

I

Жазғы күннің ыстығы қайтып, кеш батуға тақалған. Даланың кешкі салқын желі ауыл отырған өзекте аз-аздап білініп келеді. Күн сары белден асып, ұясына кіруге айналған.

Таудың кешкі көленкесі ауыл үстіне түсіп, мүйнет сайын қоюланып келеді. Қоңырқай-сұрғылт түсі тұтасып, жер бетіне тарап барады. Қоңыр-салқын майда жел жұмсақ демалысымен жан иесін түгел сергіткендей.

Ауыл-ауылдың еркек-ұрғашысы базардағы жұрттай қарбаласып, әртүрлі жұмыспен әбігерленіп, тыста жүр. Кешкі жайылудан қайтқан қой қотанға иірілген соң, бала-шаға даурығып ойнап, қозы ала бастады. Ауыл сыртындағы адырды қаптап, шұбыра құлаған жылқы ойнақ салып шапқылап, құдық басына келе жатыр. Жер ошақтан шыққан түтін көкшіл тұман болып, өлке бойына жайылып барады. Кешкі ауыл көп шулайды, даурығады... Үйлерінен шыққан қолы бос еркектер екі-үш ауылдың ортасындағы құдықтың басына жиналып жатыр. Бұл жұрт құдық басына келіп жатқан жылқыны көріп, жаңа қоныстың малға жайлы, суы мол, шөбі жұғымды болғандығын әңгіме қылысады.

Құдық басындағы жиынға екі-үш ауылдың күндегі жиылатын еркектерінің бәрі жиылса да, бастық сияқтанып отыратын Ысмайыл ақсақал бүгін келген жоқ. Ол — құдық басына ең жақын тұрған және мол көгалда отырған бай ауылдың иесі. Бұл ортаның атқа мінген

мырзасы да, байы да — сол. Құдық басына ол келмеген соң, көрші ауылдың үлкендері:

— Бүгін Ысмайыл неғып келмеді. Бір жаққа атқа мініп кетті ме, әлде сырқаттанып қалды ма?— деп сұрасыра бастады.

Ысмайылдың үйден шықпай қалған себебін білетін көршісі — Бейсембай. Ол естіп-білген сөзін ақсақалдарға айта бастады. Мұның әнгімесіне қарағанда: жақында күйеуі келеді деп тосып отырған Ысмайылдың бойжеткен қызы Ғазиза бүгін үй ішіне сөз салып, атастырған күйеуіне тимеймін деген. Қызының сол сөзін Ысмайыл бүгін кешке естіп, үй ішіне ұрсып жатса керек. Құдық басында отырған жұрт Бейсембайдың сөзін естіген соң, бұл әңгіме туралы әрқайсысы өз үйлерінде қатын-қалаштан естіген сыбыстарын айтыса бастады. Бәрі де бірауыздан «заманның азып, жастардың құлқы бұзылғандығын» сөкті. «Бұл күнде қыз ержетсе, әке-шешеге пәле болатын күн болды. Кәпірлерді ерте бастан байға бергеннен басқа жұмыс жоқ» деп, түгелімен Ысмайылдың қартайған жасын, ағарған шашын аяп, «бұзылған қыз» туралы қатал биліктерін айтыса бастады.

Бұл уақытта Ысмайыл қатын-баласының аузын ашырмай ұрсын, естіген сөзіне шыдай алмай қапаланып тысқа шығып, ауылдың бет-алдындағы кішкене төбенің басында жалғыз өзі отырған. Күн батып, қас қарайып келе жатқандағы жым-жырт тартқан табиғат өзінің ауыр салқын түсімен қайғы-қападан қажыған кәрі көңілдің күйіне үйлескендей болды. Ысмайылдың дөң басындағы ойы — ішінен шыққан Ғазизаның көз жасына жібіген ой емес. Қайта соның «бала» деген атынан бездіретін, әкелік жүрегін тас қылып мұздатқан суық, қатал ой. Дөң басында малдас құрып отырып, ашулы суық пішінмен күн батыстағы ақ таңлаққа қарап көзін алмай, қадалып ойлаған ойы:

— Жаратқан! Сенен мен бала сұрағанда, басыма кесел қылып бер деп сұрап па едім? Тырнақтай ақылы жоқ, жың-шайтанның жетегіне ерген есуас қызға ата-бабаның аруағын сындыртып, адамшылық абройымды жойғызайын дедің бе? Бұл күнге шейін ағайын ортасында шайқалмаған бағымды кетірейін деген екенсің! Осы турадан істеген ісім кінәлі іс болса, жазамды тарттырарсың. Бірақ алақаныма салып өсірген қадірімді білмеген ақылсыз қыздың күйігін көріп күнде өлгенше,

бір-ақ күнде балалығынан безермін!..— деп, қатал ойға бекініп, жаратылысындағы асау қаны тасып, сазарып алды. Ауыл қозы алып болған соң, даурыққан дыбыс басылып, тыныштық ала бастады. Жылқы су ішіп шықты. Далада жүрген жұрт үйлеріне тарап барады.

Ысмайыл көз байлана бергенде орнынан тұрды. Ауылға қарай жүруге айналып еді, сол уақытта алдыңғы жақтағы нықтан асып келе жатқан екі салт атты көрінді. Екі баран атты жолаушының күміс ер-тұрман-дары ала-көлеңкеде анда-санда жарқылдап келеді.

Ықшам киімі, кішілеу денелеріне карағанда бұның екеуі де жас жігіттерге ұқсайды. Ысмайыл бұлардың қалай баратынын байқайын деп тосып тұрған уақытта, жолаушылар беттерін Ысмайылдың үлкен үйіне қарай бұрып, тура жүрді. Мінген аттары ұзақтау жүріспен еті қызғандай, кешкі салқынға еліріп басты қайта-қайта шұлғып тастап, қатты аяндап, жайнап келеді.

Аттың желікті аяңы мен кештің жайлы салқынына тамашаланған жігіттер үлкен үйдің жанына аттарының тұмсығы келіп тірелгенше қатты жүрді. Қонақтарды тыста Ысмайылдың кіші баласы — Қасымжан екі-үш жігітпен қарсы алып, үйге кіргізді. Аздан соң тыстағы томсарған пішіні айықпаған салқын түсімен Ысмайыл да кірді.

Келген қонақтар Ысмайылдың құдасы — Әзімбай ақсақалдың қалада оқып жүрген баласы Ісләм екен. Ісләм соңғы екі жылдай еліне келмей, қалада орта дәрежелі мектептің бірін бітіріп, жаңа еліне қайтқан. Сағынған әке-шешесінің үйіне келіп біраз жатып-тұрған соң, бұрын араласып жүретін жақындары болғандықтан, Ысмайылдың аулына әдейі амандасу үшін қыдырып келген.

Ісләм — қызыл шырайлы, ұзын қара шашы бар, әйел пішінді жіңішке, ұзын бойлы жігіт. Қасындағы жолдасы — өзінің ағайыны, ел ішіндегі жас бозбала Жағыпар.

Ысмайылдың үй іші сыйлас құдасының жақсы көрген оқымысты баласы келген соң, қуанысып хал-жайын сұрап, барынша құрметтеп күте бастады.

Ісләмнің келгенін алдымен қуаныш қылған — жас күнінде бірге ойнап өскен құрбысы Қасымжан. Бұл жастар осыдан төрт-бес жыл бұрын сыйлас болып, бір-бірін кезек-кезек қонаққа шақырысып, екі ауылдың

қоныстары жақындайтын кез келгенде әлденеше күн бірге болып, еркінше ойнап жүретін. Қызықтас болатын.

Ысмайылдың үй іші сол себепті Ісләмға да өз үйіндей көрінетін, үйренген жақын үйі Ісләмді баласы Қасымжанмен бірге, шешесі Қалиман да өз баласындай жақсы көріп еркелетіп, күтіп тұратын. Ісләм сабаққа соңғы кеткен жылға шейін жақындықтарының бұл қалыптары өзгерген жоқты. Қазіргі уақытта да біраз отырып сөйлесіп, бір-біріне үйреніскен соң, бұрынғы жақындықтың өзгермегендігі білініп тұрды. Үй ішінде қазіргі уақытта байқалған азғана салқындық болса, оның себебі — жалғыз Ысмайыл. Ол әншейіндегі бала-шағамен көп сөйлеспейтін суықтығының үстіне, бүгінгі естіген сөзі мен соның артынан ойлаған ойының салдарынан теріс жазылмай, түнеріп отырды.

Қонақтарға әзірленген шай дайын болған уақытта Қалиман қызметкер әйелді шақырып алып, күндізден отауда отырған Ғазизаны «қонақтарға шай құйып берсін» деп шақырта жіберді.

Азғана уақыт өткен соң есік жаққа көзін салып отырған Ісләмнің құлағына ақырын сылдырлап келе жатқан шолпы даусы естіліп, біраздан соң үйге Ғазиза кірді. Үстінде қос етек ақ көйлегі. Сыртынан ұнамды қара кемзел киген. Басында оқалы тақия. Сәнді киімді Ғазиза кіргенде, үйдің ішіне айрықша көрік, жарастық белгісі бірге кіргендей болды. Жастар біріне бірі қысылып қарап, ақырын амандасқанда Ғазизаның ақшыл беті дуылдап қызарып кетті.

Екі жылдан бері қарай жаңа ғана көрген Ісләмға Ғазизаның түсі бұрынғысынан әлденеше рет сұлу болып, үйдің ішіндегі ала көлеңкелеу сәулемен ақшыл жүзі өзгеше нұрланғандай көрінді. Аздан соң қызметкер әйелге шай жасатып, әкесінің төменгі жағынан орын алып, қонақтарға шай құйғызып беріп отырды. Ғазиза жарыққа жақын келіп отырса да, алғашқы келген жердегі өзгеше көркі әлі күнге бетінен кеткен жоқ.

Қонақтар әртүрлі әңгімеге айналып отырып, шай ішіп болған соң, Ысмайыл:

— Балаларды Қасымжанның отауын тазалатып, сонда отырғызындар, еркімен ойнап отырсын,— деп Қалиман бәйбішеге әмір берді. Қалиман келінін жіберіп, үйін тазарттырып, аздан соң қонақтарды отауға шақыр-

ды. Жастар Ысмайыл ақсақалдың суық түсінен құтылғанына қуанғандай болып, тысқа асыға шығысты.

Үлкен үйден қонақтар шыққан соң, басқа отырған бірен-саран малшы-қосшылар да шығып, үйдің іші онашаланып, Ысмайыл мен Қалиман ғана қалды. Күндізден түйілген қабағы айықпай, түнерген пішіні жадырамаған Ысмайыл аз уақыт өткен соң қатынына қырын қарап отырып сөз бастады. Ашулы қатал даусы алдымен Қалиманды кінәлап:

— Қатын, менен бір көресіні көрмейін десең, қызыңды тыйып ал! Қызды адам сияқты өсіре алмасың бар, несіне таптың? Осының оңбай жүргені сенің асырауыңнан. Тәлімің құрғыр, көргенсіз, сенің тәлімің ғой осыған жеткізіп отырған!— деді.

Қалиман қызының мінезін Ысмайылдан бетер жек көріп назаланып жүргенде, байының бұны кінәлап сөйлеген сөзіне шыдай алмады. Әншейіндегі көнтерлі жүзіне ашу келіп, тамсанып:

— Жаратқаны бар болғыр, не қыл дейді маған! Кімнің қызынан кем ғылып өсірдім Ғазизаны? Жаманшылықтың бетін балама көрсеттім бе екен? Кімнің баласы менің баламдай болып өскен екен? Маған келіп ұрынғаны несі?! «Әке» деген атын бар емес пе, айт өзің ақылыңды! Мен білгенімді аяп жүр деймісің?— деп жыламырай бастады.

Ысмайыл бәйбішенің қыңырлықпен сөйлегеніне бұрынғыдан жаман ашуланып:

— Өсіргенің, асырағаның адыра қалсын! Балаға жақсылық үйрететін ақыл бар ма сенде? Сенің ақылың емес пе осыған жеткізіп отырған? Сенен басқа өзің теңдес кісіде кімнің қызы бүйтіп бұзылып, ел-жұртқа жаманаты шығып еді? Айтшы кәне! Тауып берші! Осы елде сенен ақымақ шеше, сенің қызыңнан антұрған қыз көрдің бе? Айтып бер деймін соны, құдай ұрғыр!— деп қатты зекіді. Қалиман да ашуынан басылған жоқ.

— Бишара-ау, өз баланды өзің қорлап не болды? Дұспан айтпайтын сөзді өзің айттың ғой. Менің Ғазизамдай кімнің қызы бар екен осы атырапта?! Патшаның, ханның қызы қандай болса, менің балам да сондай. Кінәсі — қатыны өлген кәрі күйеуге бармаймын дейтіні ме? Ол үшін балам жазықты емес. Тіпті қас-қабағыңа қарап үндемейін десем де қоймадың ғой, өл де маған!

Бұл сөздерге келгенде, Ысмайыл шыдай алмай ақырып:

— Қысқарт енді! Шығарма үнідді! Бүгінгі күні осы қызыңның осы қылығы үшін қандай қаттылықтан болса да аянбаймын. Ұқтырып айтқан сөзді сен ұғушы ма едің? Қысқасынан айтатыным: егер де осы қызға болысып, бұзылған бетінен қайтармайтын болсаң, алдымен сенен кетпесем өлген әкемнің аруағы атсын, білдің бе?! Ана қызыңды түзу сөзіңмен көндіріп ала алмасаң, «көнбеді» де де — шық! Бүгін сөйлес те арыл!— деп сөзін бітіріп болды да, Қалиманның қалған сөзін тындамай тысқа шығып кетті.

Ысмайылдың қатты мінезі Қалиманға белгілі. Талай жылдардан бері қарай мұндай суық сөз айтып көрген жоқ-ты.

Қаталдыққа бекінгендігі шын сияқты, әсіресе «өлген әкемнің аруағы атсын» деген сөзі Қалиманның бойын тітіреткендей. Қалиман шын назаланып, шын күйінді. Өзіне батқан қайғыдан, күйеуіне батқан қайғы қаттырақ тиді. Осы түнде қызбен бар сырын айтқызып сөйлеспек болды.

II

Бұл мезгілде Ісләм жатқан үйінің ұйықтағанын күтіп, шыдамсызданады. Көңліне келген әртүрлі ойлардан құтыла алмай аунақшиды. Асыққан көңілге уақыт өтпейтін сияқтанады. Үй ішіндегі қараңғылық жанды жегендей ауыр көрінді. Осы халде талай заман өткен соң, орнынан ақырын тұрып, сыртқы киімін жамылып тысқа шықты. Тыстағы жарық ай, тыныштыққа батқан желсіз түн, ұйқтаған ауыл, жым-жырттықпен қалғыған салқын ауа көңлін басып тұрған ауырлықты бір мүйнетте сергіткендей. Есік алдында тұрған бойында жүдеу тартқан айға қарады.

Қотандағы барлық мал ұйқыға батып тыныштық алған. Қой күзеткен сақ төбеттер жүресінен түсіп, дамыл ғылып жатыр.

Сарылып мұңға батқан жарық түнде ұйқы жеңген көрі күзетші де қалың күпісіне оранып жатып, анда-санда қажып қалған даусымен айтақтап қояды. Қалғып тұрған түн тыныштығы жаңғырықпен жауап қайырады.

Ісләм шыққан үйдің оң жағында тұрған ақ үй Айша-

ның отауы. Бұл үй әлі күнге жатпаған. Түндігі жабық болса да, іргесінен жарығы қызарып көрініп тұр. Ісләм тыста аз тұрып, ауылдың әбден ұйқтағанын білген соң. Айшаның үйіне қарай тура жүрді. Әуелі есік алдына ақырын басып келіп, жабықтан сығалады. Кішкене лампы жаып тұр. Айша төсек алдында қалғып отыр, Ғазиза ақ жастыққа жантайып жатыр. Қатты жүдеген түсі бір ойға сарылғанын білдіреді. Үйде бөтен кісі жоқ. Ісләм есікті ақырын ашып, үйге кіріп келді. Әйелдер ұйқысын ашып, бастарын көтеріп жөнделіп отырысты. Ісләм Ғазизаның қасына отырып, аз сөйлесіп хал білісе келген соң, жастардың бұрынғы үйірлігі қайта басталды. Бұрын бірін-бірі сыйлаған жылы көңіл тағы да қалыбына келе бастады.

Айша Ғазизадан бұрын сөз бастап, күлкі араласқан назбен:

— Бізді ұмыттың, уәдеңде тұрмадың. Қалаға барып ескі көздерді көрген соң, қыр есіңнен шығып кетті...— деп Ғазизаның көңліндегі ауыр сөздердің бәрін жеңіл қалжыңмен араластырып айтып, екеуінің алдын ашып берді. Аздан кейін Ғазиза мен Ісләмнің беттері ашылып, ашық сөйлесе бастаған соң, Айша жастықты алып жантайып жатып:

— Менен қысылмай арманды сөздеріңнің бәрін айтсып қалыңдар. Күнде мұндай уақыт кез келе бермейтінін білесіндер ғой!— деп күліп қояды.

Екі жас бұл уақытта шын арманды сөздеріне кірісіп, бірін-бірі ықыласпен тындауда еді. Екі жылдан бері қарай бастан кешірген өмірлерін біріне-бірі айтып шықты. Сөйлескен сайын бірталай кінә, бірталай салмақ Ісләмға ауды.

Ісләм Ғазизаның дәлелді ғылып айтқан шешен сөздерін естігенде, бұған деген құмарлығы бұрынғысынан да әлденеше рет арта бастады. Ғазизаның мұның мойнына артқан кінәсінің бәрі де назға толған. Ісләм жеңілуін ар көрген жоқ.

— Ғазиза, сенің жүдеген түсіңді көріп, маған айтқан кінәңді естігенде, көзімнен жас келеді. Бірақ мен өзімді тоқтатып отырмын. Мені күйдірдің ғой, енді мені жұбатшы! Әлде болса сендікпін деші!— деп қолынан ұстап, Ғазизаны сүюге айналды.

Ғазиза қолын ақырын тартып алып, түсін біразырақ суытып:

— Исләм, мен қайда кетсем де, сізбен бір сөйлесіп кетсем дейтұғым. Сол көңлімде жүрген арнамым болғандықтан, бүгін сізбен осы түнде сөйлесіп отырмын. Менің көңлімде бөтен ой жоқ. Бірақ сізді жұбататын дәрмен де жоқ. Сізді мен күткемін, ол кезде сіз үшін кіммен болса да кетісуге шыдағамын. Бірақ ол күндер өтті...

— Енді маған рақымсыздық қыламысың? Қатемді мойныма алып, аяғыңа келіп жығылып отырғанымда «керексіз болдың, кет» деймісің?

— Қет демеймін. Бірақ бұрынғы күн өтті, соны біліңіз деймін. Бас байланды, құтылмайтын болып шырмалып қалдым. Жаңа ғана апам келіп сөйлесіп кетті. Айтқанына көніп, айдағанына жүретін болып уәде бердім. Енді мені бұрынғы сөзбен қажамансыз.

— Ғазиза, кешегі күндегі уәде осылай ма еді? Өзгеге тас болған жүрегің маған ет болып жібiген емес пе еді? Сондағы «сүйдiм» деген Исләмнің мен емес пе едiм?..— деп, шын қайғырған пішінмен Ғазизаның көзіне көп қадалып отырып, жігіт жауап күтті. Ғазиза қарсы алдында жантайып жатқан Исләмнің шашын қолымен сипап қайырып:

— Ол күн келмеске кеткен емес пе? Абайдың өлеңінде бар емес пе? «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс» деген сияқты әлін білмеген жас көңіл қызыққа жетем деп ойлаған шығар. Бірақ құдайдың жазуынан артыққа адам жете ме?..— деп салқын пішінмен есік жаққа қарап, аз ойланып отырып қалды.

Исләм бұл уақытта барлық сөзден тыйылып, мөлтілдеген қара көзін Ғазизаға қадап, тек жалынғандай қарап отыр еді. Ғазиза аздан соң Исләмнің телмірген пішініне қарай түсіп:

— Одан да, ертең әлгі күйеу болмысы келеді дейді,— соны көріңіз; солар кеткенше біздің ауылда болыңыз!— деді.

Исләм күйеу деген сөзді естігенде, көңліне өлшеусіз қызғаныш кіргендей болып, Ғазизаны бұрынғысынан да қымбат көріп:

— Ертең тұра салысымен кетемін, күйеуіңді көрмеймін!— деді.

Бірақ артынан аз сөйлесіп, келер күнді сөз қылған соң, Исләм әуелгі сөзінен қайтып, күйеулермен бірге осы ауылда жата тұратын болды. Исләм әуелгі арынмен

қаншалық туласа да, Ғазизаны өз айтқанына көндіріп, бұрынғы өтіп кеткен қызықты күндерін қайтарып алмақ болса да, бұл күнде оның бәрі қолдан келмейтініне көзі жетті. Екеуінің амалсыздан тоқтаған жері:

Енді неге болса да көну керек. Әсіресе Ғазиза әкесінің үйінде отырғанда бұлардың мақсаты орындалмайды. Не болса да, үмітті алдағы күндерге артқаннан басқа, бұл күнде ешнәрсе істерлік дәрмен жоқ.

Сондықтан әзіргі күнде бірінің қайғысына бірі ортақ болып, назаланған, күйінген күндерде бірін-бірі жұбатып тұрыспақшы. Ғазиза күйеуін сүймейтіндігін сол күйеуге де, жиылатын ағайын-туғанға да жасырмай көрсететін болды. Исләмнің әзіргі тілегі осы. Екеуі күйеу келгенде ылғи бірге отырып, бірге жүретін болып уәде ғылысты. Зорлықпен қол-аяғы байланып, сол күйеудің әйелі болған күнге шейін Ғазиза Исләмнің ықтиярында болмақшы.

Ғазизаның сүйген досы Исләмға істейтін әзіргі жақындығы осы. Көп әңгіменің артынан айрылар жерде айтысқан уәденің байлауы болсын деп, Исләм Ғазизаның ағарып жүдеген бетін екі қолымен қысып, ұзақ сүйді. Ғазиза бұл жолы қарсылық көрсеткен жоқ. Өмір бойы мұндай уақыттарда істеп келген айнымайтын қаттылықтың бәрін бір мүйнетте ұмытып, Исләмді екі қолымен құшақтап, қатты қысып тұрды. Исләмнің Айшаникінен шығарда Ғазизаны құшақтап қысып, көзіне қадалып тұрып, үлкен мағына беріп айтқан ақырғы сөзі:

— Маған бұл күнге шейін істеген қаттылығың жеткен. Ертең күйеуің келген күні сол қаттылықты ұмытуыңды тілеймін,— деді.

Ғазиза жымып күлің, Исләмға үндемей қарап тұрды. Исләм үмітті көңілмен қадалып, ашық жауап етуін қайта-қайта жабысып сұраған соң, Ғазиза ақырын ғана:

— Кезінде көрерміз...— деді.

Исләм аз да болса жұбанып, үйден шықты. Таң белдеуленіп атып қалған екен. Ай ағарып, жарығы әлсіреп батуға айналған; жұлдыздар сиреген: ағарып атып келе жатқан таңмен бірге бір-бірлеп өшіп жатыр. Тыста біраз тұрып салқындап, жас жігіт бойы сергіген соң үйге кіріп, жолдасының қасына жатып қалды.

Бүгін Ысмайыл аулы кешке жақын келген құда-күйеулерін қарсы алып жатыр. Қерме толған ат. Жер ошақ бастары әбігер. Ісләм күйеулер отырған отауда. Ендігі халдің не боларын білмей дел-салда отырған күйінде қонақтармен бірге шай ішті. Отаудағы жігіттер бірталай отырысып, бір-біріне бойы үйренісіп болған кезде тыстан Айша кіріп, төсек алдында отырған Ісләмға ым қақты. Ісләм Айшаның артынан біраз отырып үйден шыққанда, Айша екінші үйдің жанына шақырып алып:

— Анау шеткі үйде еркем жалғыз. Жаңа барып едім, сені шақырып отыр. Сонда бар!— деді.

Ісләм ауылдың сыртын айналып барып, Ғазиза отырған үйге кірді. Қоңыр үйдің ішінде Ғазизадан басқа кісі жоқ. Үйді жарық қылатын лампы да жоқ. Жанып болған тезектің шоғы өшуге айналған. Ала-көлеңке. Ғазизаның мұны шақыртуына шын көңлімен ырза болған Ісләм қыз қасына келіп отырып, сүйінгенін айтты. Күндегі жақсы көруінің үстіне, қазірде қызғаныш дерті бойын жеңген Ісләм бүгін Ғазиза үшін неге болса да шыдайтындай.

Ғазизаның қасынан кетпей отырып, қандайлық күйік болса да осымен бірге тартуды ниет қылған. Ғазизаны күйеулер келгеннен бері қарай осы ауылдың барлық жанынан қызғанады. Сол қызғаныш қазір де сүйгені оңаша жерде отырған соң басына дұрыс ой келтірмеді. Бірақ сезім ғана билей бастады. Бұрынғы еркімен сөйлесетін Ғазизамен қазірде қалтырап, дірілдеп, сөйлесе алмай, себепсіз асығып, тілегі не нәрсе екенін дұрыстап айта алған жоқ. Ғазизаның әдеттегі салқын сөзін естігенде ешбір ойсыз:

— Ғазиза, мен бүгін өмірімде көрмеген қайғыны көріп отырмын. Бұл қайғыдан шығатын жол қиын. Айтқаныма көнбей, мені сүймесең: не сен, не сенің күйеуің, не болмаса мен өлемін!— деді.

Аздан соң от сөнді. Үйде көлеңке. Жарық айдың сәулесі қоңырқай үзіктің жылт-жылт тесіктерінен, ағаш жапырағының арасынан түскен сәуледей әр жерге теңгедей-теңгедей болып дөңгеленіп түсіп тұр.

Ісләм үй іші қараңғыланған соң, биік төсектен бірекі жастық құлатып, Ғазизаны құшағына алды. Ісләмнің сөздері күндегіден ерекше болып, бүгінгі сүюі өзге-

ше ыстық сияктанған соң, Ғазизаның да жүрегі елжіреп босай бастады. Асау сезімі есінен тандырып, бір суынып, бір күйінген жас жігіт айтар сөзі таусылып, Ғазизаның жұмсақ денесін қатты қысып, қайта-қайта сүйе берді. Ғазиза да жабысып құшақтап, досының дуылдаған қызулы бетінен, дірілдеген ыстық ернінен ұзақ-ұзақ сүйді... Бірталай заман өткен соң жастар ойдағы шерлі сөздің бәрін сөйлесіп болып айрылысатын болды. Ғазиза күйеулер кеткенше бұл ауылдан кетпейтін қылып Ісләмнен уәде алды.

Аздан соң Ісләм көңлі біраз орнығып тысқа шыққанда, үйдің сырт жағынан тұрып кетіп бара жатқан кісіні көрді. Бұл адамның пішінін көрмегендіктен, кім екенін тани алмаса да, киімінің нобайы бүгінгі кеште Ісләм мен Ғазизаның Айша отауынан бірге шыққанын көрген қонақ жігітке ұқсады.

Ісләм бұның білгеніне өкінген жоқ. Күйеулердің жанына келді. Қонақтар тамақ ішіп болған екен. Ет жердің алдында Ісләмді әлденеше кісі жіберіп, таба алмапты. Жұрттың көбіне сый көрініп отырған қонақтың жалғыз өзі жоқ болып кеткені және осынша кешігіп, жұрт тамақ ішіп қойған соң келгені отаудағы жұрттың бәріне сезікті көрінді. Бұл суық жүріс әр біреудің көңліне көмескі түйін байлады. Сондықтан күйеудің жанындағы қалжыңқой ашық жігіт Сүлеймен Ісләмнің мінезіне бір мысқыл сөз айтып қалмақшы болып:

— Оқыған жігіттермен біз үйлесе аламыз ба? Дүниенің бәрін жіпке тізіп отыратын біздің қазақшылығымыз болады. Оқығандар ондай мінезіміз үшін бізді «өсекшіл қазақ» дейді. Сонымен бірімізді-біріміз жамандап жүре береміз де. Жөн-терісімізді кім тексеріп жатыр?— деп мысқыл ғылып отырғанын білдірмек болып, өтірік сылқылдап күлді. Күйеу жолдастың бәрі де Сүлеймен мінезіне қошемет етті: қоса күлісті.

Ісләм бұл мінезге ішінен қатты ашуланып булықса да, тезінен жауап таба алмай, үндемей отырып қалды. Бұған ауыр тиген сөз Жақыпқа да жеңіл тиген жоқ. Ол әсіресе тысқа шығып өзінің жолдастарының бірімен сөйлесіп келгеннен бері қарай көңілді болып отырған көтеріңкі қалпынан өзгеріп, сыртына қатты ашу белгісі шыққандай, томсарып қалды.

Қызыл шырайлы жүзі біресе көкшілденіп, біресе сұрланып, жиі өзгеріп отырған түріне қарағанда, бір ниет-

ті ойлап, сабырсызданып, қыстығып отырғаны білінеді. Жақыптың бұл пішінін байқаған жолдастары басында қаншалық желікті болып көтеріліп отырса да, қазір біріндеп әңгімеден тыйылып, үндемей қалды.

Аздан соң жататын мезгіл болып, қонақтың бәрі тысқа шыққанда, Жақып үйде қалып, жанындағы атқосшы жігітін жіберіп, Айшаны шақыртты. Айша келіп кіргенде, Жақып зорлықпен езу тартып күліп:

— Айша, қайыңсіңліңмен бірге сен де үркіп жүрмісің менен? Қелсеңші бері!— деп қасына шақырып алды. Айша келіп отырып, күліп:

— Келмей жатып, сынай бастадың ғой, неден түңілдің? Бүгін сен сынай қоятын күн емес сияқты еді ғой,— деп еді.

— Келмей жатып түңілгенім рас. Жат мінезді сендер істеген соң, маған не кінә бар? Менің енді сенен сұрайтыным бүгін не қылсаң да Ғазизаны маған көрсет. Сенен тілейтін бар тілегім осы!— деді.

Айша бұл сөзге таң қалды.

— Қарағым-ау, елдің ырымын естіп-білмеген кісідей, мұны қалайша айтып отырсың? Қашан келгеніңді білемісің?

— Қашан келгенімді білемін. Мені шанышпай-ақ қой. Шынымды айтсам, бүгін сын көтеретін жайым жоқ. Қазақтың ырым-жырымын қоя тұр. Менің мәнді күйеу болғаным, сенің қайыңсіңлің мәнді қалыңдық болған күнде жарасат-та, «ораза, намаз тоқтықта» емес пе?

— Не деп отырсың өзің, адам айтпайтын сөзді айтып?

— Осы айтып отырғанымның бәрі де қалжың емес, шын сөзім. Менің сөзімді елеп, ескеретін болсаң, шақырып кел! Одан бөтен тілейтін тілегім жоқ. Көңілсіз болса, Ғазиза қайта кетер. Алып келіп менімен сөйлестір!— деді.

Айша бұл сөздің қисынсыздығын айтып, әртүрлі сөзбен Жақыптың көңлін орнықтырмақшы болса да, күйеу жігіт әуелдегі қаттылығына бекіп, алғашқы айтқан сөзінен танған жоқ. Ғазизаға жеткіз деп ақырғы айтқан тілегі:

— Бүгін менімен келіп сөйлессін. Сөйлесуі өзіне залал болмас. Мен әзірше бір-екі күнге келген қонақпын ғой. Тіпті менің осы ауылға келгенімді жақтырмаса, келіп сонысын айтсын. Әлде оның қызығын бұзбай-ақ, ер-

тең де болса қайтып кетерміз. Бұл жағынан келетін пайда да бар, мұны да ескеріңдер!— деді.

Айша Жақыптың сөзі шын сөз екендігін байқаған соң, алғашқы кездегі қалжынын қойып, Ғазизаны көнсе, ертіп келмекші болып шығып кетті. Бұл уақытта Жақыптың жолдастары тыста өзді-өзі болып жиылып сөйлесіп тұрғанда, қастарына күндізден Ісләмнің ізін аңдып жүрген құдағилардың ат қосшы жігіті Мұса келді. Бұл кезде жігіттер:

— Әлі осы Әзімханның баласының жүрісін ұққандарың бар ма?

— Соның жүрісі қалай?— деп бірінен-бірі сұрап, сөз қыла бастап еді.

Бірталайы елдерінде Ісләм мен Ғазиза турасынан естіген өсектерін түспалдап айтып: «Сол шын болды, дақ соның өзі!»— десті. Бұлардың жанында біраз тұрып, әңгімелерінің бетін ұғып алған соң, Мұса:

— Ол елдегі сөзді былай қой. Мен бүгінгі әңгімесінің де бәрін білдім!— деді. Жұрт бұл сөзді естіген соң. Мұсаның аузына қарап, естіген-білген әңгімесін жабырласып сұрастыра бастады.

Мұса білгенінің бәрін айтқан жоқ.

— Кезі келер. Бастан аяқ бір ағытармыз. Осы бүгінгі қорлануым елден ерекше. Мына Әзімханның баласы — арам. Қысқасынан айтатыным сол!— деді.

Бұл сөздің артынан жұрттың бәрінің де күдігі шешілді. Мұсаның сөзінде айтылмай қалған істерді әрқайсысы өз көңлімен түрлеп, анықтап түсіне берді. Жігіттердің кейбіреуі шынымен күйінген сияқты. Кейбірі намыстанып қорланған болып, кейбіреулері сыртынан болса да назаланғансып тұрған соң, Мұса:

— Мен бұның шет-жағасын Жақыпқа сездірдім. Енді не қылатынын өзі біледі,— деп, азаматтық үлкен бір борышын атқарған кісінің пішінімен үндемей нығызданып тұрып қалды.

Аздан соң «төсек салынды» деген хабарды естіп жігіттердің бәрі де қонақ үйге кетті.

Айша Ғазиза отырған үйге барып сөйлесіп қайтқан уақытта ауыл тегіс жатып еді. Жалғыз Жақып қана үстіндегі барлық киімімен басына жастық салып жантайып, Айшаның отауында Ғазизаның жауабын күтіп жатыр екен.

Айша үйге кіріп:

— Кәне тысқа шығамысың, — төсек салайын, — деді.

Жақып басын көтеріп:

— Әуелі әкелген жауабыңды айтсаңшы күпті қылмай, күпті қылуларың жеткен жоқ па? — деді күлімсіреп.

Айша:

— Қарағым-ай, тіпті бір үлкен аза шеккен кісі құсамай тұра тұршы! Сен әлденені ойлап отырған шығарсың. Сенің сөзіңді естіген соң, «жұртта жоқ ырымды бастасам да, барайын» деп келмекші болды. Қайсың кінәлі екенің білінер. Енді тысқа шық! Төсек салып, мен де кетемін! — деді.

Жақып сыртымен Айшаның сөзіне қанағаттанған кісі сияқтанып:

— Е, ең болмаса, сен ара ағайын болсаңшы! — деп шығып кетті.

Күйеу жігіт тыстан үйге келіп жатқаннан кейін біраз уақыт өткен соң, үйге Ғазизаны ертіп Айша кірді. Қалыңдық пен жеңгесі шымылдықтың сыртында күбірлесіп сөйлесіп тұрып, аздан соң Айша шамды өшіріп, Ғазизаны жалғыз тастап шығып кетті. Үйдің іші оңашаланып қалған соң, Жақып бас көтеріп, Ғазизаны қасына шақырды. Ғазиза үндемей төсектің жанына келіп, айтатын сөзін күткендей қарап тұрды.

Жақып Ғазиза жатар деп үміт қылып, бірталай тосып еді, қалыңдық оны істеген жоқ. Аярында, күйеу Ғазизаның көңлінде әлде болса арылмаған қыңырлық барын сезіп, бұрыннан қысылып отырған барлық ашуына ерік беріп, Ғазизаға қатты мінез істемекші болды.

Ғазиза бұл уақытта жаратылысындағы бойына біткен тәкаббарлығы ұстап, күйеуінің қасына келгенмен, ешнәрседен қысылмай, көңіліндегі шын сөзінің бәрін айтпақшы болып дайындалып тұрған.

Жақып үндемей басын көтеріп, Ғазизаның қолынан сүйреп тартып, қасына жақындатып алып:

— Сен мені бүгін Исламнан айырды деп, ішіңнен жазғырып тұрсың ғой не қылса да. Немене, тіл-аузың байланып қалған кісіше мелшиіп тұрсың? — деді.

Ғазиза бұл сөзге орай көңілдегі тура жауабын тік айтпақшы болса да, азырақ именіп:

— Түу, бүгін түгінді сыртыңа теуіп келген екенсің, жұрттың бәріне де зәрленіп! Бірақ ашуыңмен ешкімнің де зәресін ұшырмассың, кішкене бала жоқ қой көз айналдырғанға қорқатын! — деді.

— Сондағы сенгенің кім? Қимай тұрғаның кім? Соны айтшы! Мені бүгін шақырды деп ұрысқалы келіпсің ғой. Өзің айтшы арманды сөзінді!— деді.

— Маған күніңнің бәрібір. Ертең шақырсаң да басқа болмаспын. Бүгін қандай болсам, ертең де, өмір бойы да сондай болармын. Сені қарық қылатын қызығым жоқ!— деді.

Жақып бұл сөзден соң Ғазиза туралы бұрынғы естіген сөздерінің шындығына көзі жетіп, енді ашық сөйлеспек болды.

— Сенің қызығың Исләмнің құшағымен бірге кеткен ғой тегі. Нығыздығың мығым көрінеді. Бұл сырынды әкеңе неге айтпадың? Оны да саған айтқызып жүрген ғашық жарың Әзімханның баласы ғой. Маған жаңағы сөзің «тимеймін»— деген сөзің ғой. Айтпақ ойыңның бәрін ашып айт! Мен сені бүгін әдейі сөйлесейін деп шақырттым!

— Сонда не сөйлесесің менімен?

— Сөйлесетінім — көңіліңде не ойлаған ойың бар. Соны айт. Екінші, Исләмға тимекші болып әуре қылып жүр дейді. Сол шын ба, өтірік пе, осыны айт?

— Олай болса, көңлімде ойлайтыным: саған жолдас болғым келмейді. Осы істің бәріне көніп жүрсем — әуелі тағдырдың, екінші, ата-ананың зорлығымен ғана жүрмін. Исләмді жақсы көретінім рас, құдайдан жасырмағанды адамнан жасырайын ба!— деді.

Жақып қалыңдығының барлық сөзін естігеннен соң, ойға түскендей болып үндемей отырып қалды. Басына келген ой тәкаббарлық көрсетіп, ірілікпен келген қыздың мінезіне не істесе лайық, соны іздеп еді. Жақыптың ойынша:

Ғазиза Исләммен істеп жүрген ісінен ұялудың орнына бұған келіп, соның үйреткен сөзін айтып, менсінбеймін деп тұр. Бұлардың ісі — Жақыптың аруағын сындыру, ел-жұртқа масқаралау. «Жақыпты Ысмайылдың қызы менсінбейді, оқыған жігіт Исләмға кетіпті» деген сөзді елге жайғалы отыр. Ысмайыл да, Әзімхан да кеше Жақыптың әкесінің ығында жүретін әлдекімдер. Бүгін Жақыптың тұсында солардың бірінің қызы, бірінің ұлы бұны масқаралап, мазақтап отыр. Бұл қорлықты көтеруге болмайды...

Жақыптың аз іркілген уақыттағы ойы осы. Қыздың

қазіргі істеп тұрған мінезіне қарсы бұның өз бәйлауы бар.

Сонымен әуелгі қалпынша үндемей тұрған Ғазизаны қолынан ұстап, жаңағы айтып шыққан сөзіне ешбір жауап берместен, әмірлі дауыспен:

— Жә! Ғазиза, қасыма жат!— деді.

Ғазиза бұл мінезді ұға алмай, үндемей тұрып қалды. Аздан соң Жақып қыз қамзолының түймелерін ағытып жатып:

— Бүгін маған еркелегің келген екен. Алғашқы еркелігінді көтермеске бола ма? Енді өзім-ақ шешіндірейін,— деп үстіндегі қамзолын шешіп алды.

Ғазиза қамзолын шешуге қарсылық көрсетпесе де, қасына жатқан жоқ. Бұрынғы қалпында біраз тұрып:

— Мен қасыңа жатпаймын. Әуелі жаңағы айтқан сөзіме жауап бер. Сөйлесейік деп шақырыпсың ғой, мен сөйлесуге келдім!— деді.

Жақып қыздан бұл сөзді естіген соң, бұдан арғы ірілікке шыдай алмай, орнынан ұшып тұрып, Ғазизаның қолынан қатты жұлқып кеудесіне жұдырықтап:

— Сен мені қалай басынасың емексіткенге асқақтап кеткенің бе?— деп, жығып, салып жұдырықтап, тепкілей бастады.

Өмір бойында ешбір жаннан мұндай қаттылықты, мұндай тұрпайылықты көрмеген Ғазиза, бір жағынан қорланып, ызаланып, өксіп жылап, бір жағынан қатты ашу қысып, Жақыпты сол минутта барлық жас жүрегімен өлердей жек көріп:

— Өлтірсең де тимеймін! Саған қатын болғанша, қара жерге кіргенім артық! Қасыңа жатуға жиренемін! Қайт дейсің?— деп, Жақыптың дамылсыз ұрып жатқан соққысының астында қарсылық сөзінен тыйылмады. Жақып Ғазизаның бұлқынғанына жібермей, орнынан тұрғызбай ұрып:

— Адыра қал! Сені алмасам, мен қаран қалам ғой! Бұл күнге шейін алам десем, сені қыз деп жүрген шығармын. Бүгін сенің қатын екенінді білген соң, маған да қара тиынға керегің жоқ!— деп, тағы да бір-екі ұрып, аздан соң Ғазизаны босатып жіберіп, орнына келіп жатып қалды.

Ғазиза денесіне тиген таяқтан өнебойы ауырып, зорға көтерілді. Жылаған бойымен үйден шығып кетпекші

болды. Тысқа шығарда киіп келген қамзолы мен шапанын ала шықпақшы болып еді. Жақып:

— Кететін болсаң, өзің кете бер!— деп киімдерін бермей алып қалды.

Ғазиза шыққан уақытта таң жаңа белдеуленіп атып келе жатыр еді.

Таң алдының салқын желі үзіліп-үзіліп ақырын ғана соғып тұр. Ауа дымқыл салқын. Ай сарылып, жүдеу тартып батуға айналған. Дүниені тегіс тыныштық билеген. Тынысын ішіне тартқандай болып, жым-жырттықпен сазарып тұр. Жұрт тегіс ұйқыда. Ғазизаның көңіліндегі күйіктен, жүзіндегі дамылсыз ағып тұрған ыстық жасынап хабардар болған ешкім жоқ. Ғазиза үйден шыққанда көңлін басқан ауыр сезімдер салмағынан барлық ойы, барлық қуаты жаншылғандай болып, сүлдері құрып, отаудың жанында жылаған бойы тұрып қалды. Жанар оты сөнгендей, жүдеген күйіне тыстағы ұйқы тыныштығы салқын өлім тыныштығына ұқсағандай болады.

Бетінде бір тамшы қан қалмай сұрланып жүдеп, әуелгі тоқтаған жерінде ұзақ уақыт солқылдап жылап тұрды.

Бұл күнге шейін көріп келген әке-шеше зорлығының үстіне бүгінгі түнде ең жеккөрген адамының қорлығы, соққысы өмірдің барлық үмітінен Ғазизаның көңлін суытқан. Бұл қорлық, бұл кемітуді көрген соң, өмірден енді үміт қыларлық несі қалды?

Ішінен шыққан әке-шеше дозаққа салған соң, енді кімнен көмек табады? Кімге жылайды? Кім сүйейді? Осы ойлар басына келгенде, Ғазиза өмірдің барлық тірегінен айрылғанын сезді. Ұйқтаған ауылда жалғыз ояу жан-тыныштық алған дүниенің ортасында жалғыз өзі болғандықтан, Ғазизаның жүрегі жетімсіреп, жалғыз моладай құлазыды.

Осы күйде тағы бірталай заман өткен соң, Ғазизаның денесі қатты тоңып қалтырай бастады. Бұл уақытқа шейін ашумен көз жасына бойын билетіп тұрғандықтан, денесіне салқын желдің жұқа көйлегінен өтіп тұрғанын да ескермей еді. Және отаудан алғашқы шыққан уақытта жатып қалған үйлердің ешқайсысына барғысы келмей, таң атқанша тыста тұруды жөн көрген.

Ондағы ойы — көңілінің күйігі мен көзінің жасын ешбір жанға білдіргісі келмей жасыру. Аздан соң жы-

лаудан тыйылып, сұлдері құрып, аяғын зорға басып жүріп келіп, үлкен үйге кіріп жатып қалды.

Таңертең Ғазиза ұйқысынан тұрып көзін ашқан уақытта елдің бәрі тұрған екен. Түнде үйге келіп жатқан соң, Ғазиза көпке шейін еті бір қызып, бір тоңып, жөнді ұйқы ұйқтай алмай, көзі ілінсе, түсіне нешетүрлі қорқынышты нәрселер кіріп, қайта-қайта шатасып, мазасызданып жатып еді.

Таңертең ұйқысынан оянған уақытта екі беті албырап, қызарып, денесі ауырлап, басы мен өнебойы қатты ауыра бастады. Әуелі төсектен тұрмақшы болып басын көтергенде, басы сынғандай болып қак бөлініп денесін жер тартқандай болып әлсірей бастаған соң, қайта жатты.

Аздан соң қасына шешесі келді. Ғазизаның басым ауырып жатыр деген сөзін естіп, күйіп жатқан реңін көрген соң:

— Қарағым, ұшынғанбысын, өнің қалай еді?— деп төсек орнын жайлап беріп, жатқызып қойды.

Ғазиза төсек тартқан науқас болуға айналды. Етінің қызуы молайып, көзі ілінсе шатасып, қорқынышты түстер көріп, дамылсыз сандырақтай бастады. Бұл күні Ысмайыл құда-құдағиларымен келісіп, әкелген малдарына ырза болып, тойын жасамақшы еді.

Ғазизаның сырқатынан ауылдағы барлық жұрт хабарланса да, «әншейін ұшынған шығар, ештеме етпес» десіп, маңайындағы елдің бәріне хабар жіберіп, болатын тойдың жабдығымен әбігерленіп жүрді. Бұның науқасын елеген жалғыз Ісләм ғана. «Ғазиза науқастанып қалыпты» деген соң, қасына келіп жайын сұрап, керек болған уақытта сусынын әперіп, көрпесін қымтап жауып, күтіп отырды.

Тойға жиылған көрші елдің көп қатын-қалашы, еркектері де қымызын ішіп, асын жеп, күйеулер мен құдалардың үйін бірінен соң бірі жапырлап басады. Әрбір үйде әнші жігіттерге ән салғызып, даурығып сөйлейді, қалжындап күліседі. Әртүрлі ойын ойнап, тойды қызықтап жатқан жұрт. Тұс ауа тойға жиылған еркектер тегіс атқа мініп, серке тартып, балуан күрестіріп, ауылдың жанындағы төбенің басында аттылы-жаяулы топтанып жүріп, көп уақыт ойын жасады.

Ісләм бұл қызудың бәрінен шетте қалып, ешкімнің желігіне араласпай, көбінше Ғазизаның жанында еді.

Күн кешке жақындағанда жиылған жұрттың бәрі тарай бастады. Ауылда кешке ойын жасамақшы болған ірікті бозбалалар мен бұл ауылға сый қонақ саналатын қыз-келіншектер ғана қалды. Өзге тойшының көбі тарап кетті. Бұл мезгілде Ғазизаның қызуы молайып, сандырағы күшейе түсті. Бұрын шатасқанда бірлі-жарымды болымсыз сөзді ғана айтушы еді. Қазірде әркімнің атын атап шақырып, бірнәрседен шошынғандай болып, көмек іздеп тынышсызданып барады. Ғазизаның жақындары басында науқасын елемесе де, қазірде анық ауру болғанына түсініп, бұның жайын сөз қыла бастады.

Аяғында құдағилар мен күйеу жолдастар да Ғазизаның науқасына сеніп, көп кісі болып қасына келді. Ғазизаның еті қатты қызып, сандырағы молайып жатыр еді. Қасына көп кісі келіп отырған соң, ауырлағандай болып, әртүрлі ұғымсыз сөздерді жиі-жиі сөйлеп келіп, бір мезгілде:

— Исләм жаным!.. Кетіп қалма!.. Осында бол, кетсең — қорқамын!..— деді.

Жұрттың бәрі үндемей таң қалып отырып қалды. Аздан соң Қалиман баласының сөзінен қысылып, әлгі сөзді жадағайламақ болып:

Исләммен жас күнінде сабақты бірге оқып, үйір болып қалғандығы ғой атын атап жатқаны,— деді.

Бұл сөздің кезінде күйеу жолдастардың қасында отырған Мұса қасындағы Сүлейменді түртіп қойды.

Өзгелермен бірге отырған Исләм Ғазизаның сөзінен қысылған жоқ. Қайта сол сөзіне сүйсінгендей болып, қасына жақындап отырып, қолын ұстап, науқасының жайын сұрай бастады.

Ғазиза кейде Исләмнің сөзіне тура жауап беріп, өзгелердің сөзіне ештеме айтпай, үндемей жатты. Аздан соң қонақтар үндемей отырған күйімен тысқа шығып кетті.

Ғазизаның жанында енесі, Қалиман, Исләм — үшеуі ғана қалды. Күйеу жолдастар жаңағы сөзін жоруға кірісті. Бұлар түндегі Жақып пен Ғазизаның арасында болған әңгіменің көбін күйеу жігіттен естіп еді. Жақып сол жайды айта келіп:

— Өзі есі дұрыс адам сияқты емес, тіпті біреу басын айналдырғанға ұқсайды. Әзімханның баласы сондайдан да тек емес қой деймін!— деген.

Қазірде Ғазизаның «Ісләм» деп сандырақтағаны сол Жақыптың сөзін еске түсірді.

Бәрі де: «әлде осындай бірдене болар ма? Әйтпесе есті қыз сияқты еді»,— осы не ғылып осынша ашылып-шашылып кетті?— десті.

Ақырында, жігіттердің көңліндегі түйінді Мұса өзінше шешіп берді. Ол Ісләмнің барлық жүрген жүрісін айтып келіп:

— Өзге-өзгесінен бұрын, мен кеше сендерге айтпап едім, естіген тағы бір сөзім бар, соны айтайын,— деді. Жігіттердің бәрі де бұның сөзіне құлағын түріп, қасына келді.

— Кеше Ісләм мен Ғазиза анау шеттегі қараша үйде көп уақыт оңаша отырды. Әлгі жоғалып кеткенде, сонда болатын. Мен барлық сөзін үйдің сыртынан тындап отырдым. Сөздерінің ыңғайына қарағанда, Ісләм қызды қорқытып: «егерде айтқанымды осы арада істемесең,— не сен, не сенің күйеуің, не мен өлемін» деді. Содан кейін үндері өшіп қалды. Ол бір ме? Екінші, бүгін қымыз ішіп отырғанда аузынан оқыс шығып қалды, өзі байқамады ғой деймін, бізге отырып: «Осы қыз-келіншектің қайсысына болсын мен дәрі салып бір темекі берсем, артымнан қалмайтын болады», деді. Онысы бас айналдыратын дәрі емес пе? Міне осыған қарағанда, мен басын айналдырған деймін, одан басқа дәнеңе де жоқ!— деді. Жігіттердің бәрі де түгелімен басын шұлғып: ойбай, ендеше, соның өзі болды! Бұның титтей күдігі жоқ. Бәсе, тіпті бұл күнге шейін оны маңына жолатпай келген қыз бүгін күйеуі келгенде тамам елдің ортасында оған не қып жабысып қалды? Мұның осындай себебі бар десті.

Бұл сөз осы түнде-ақ ауылдағы жұрттың көбіне естіліп қалды. Құдалар мен күйеулерге қыз менсінбейді деген аттан мына хабар әлдеқайда жайлы тиді. Сондықтан өсекті өзгелерден бұрын бұлардың өзі хабаршы болып тарата бастады.

Ауылдағы өсек Ісләмнің құлағына да тиді. Бірақ ол естіген жерде бұған қарсы не айла қыларын таба алмады. Және өзге өсектен бұрын, бұған батқан — Ғазизаның науқасы болғандықтан, жұрттың сөйлеп жүрген сөздеріне қарсы ешбір қам қылған да жоқ.

Осы күйде бір-екі күн өтті. Ғазизаның науқасы күннен күнге нашарлай бастады. Халі бітіп, денесін өздігімен қозғай алмайтын болып, ұйқыдан, сусыннан да қа-

луға айналды. Алғашқы тойы күні аралаған өсек бұл уақытта да бар еді. Ысмайыл аулындағы жұрттың тегіс құлағына тиіп, маңайдағы көрші елдерге де тарай бастады. Бұл сөзді өзге жұрт пен Қалиман да естігендіктен, сенер-сенбесін білмей күдіктенсе де, Ісләмнің Ғазизаға жақындай бергенін жаратпауға айналды. Ісләм Қалиманның түрін сезіп және ауылдағы еркек-ұрғашының бұған сенімсіз көзбен қарағандай, суық пішінін байқаған соң, Ғазизаның қасына ақырғы жолы келіп, қоштасып, аулына қайтып кетті. Бұның артынан тағы біраз күн өткен соң, Ғазизаның дерті барынша күшейіп, кісі танымайтын болып, жақындарының күдерін үзгізе бастады. Аяғында бір күні ауыл қозы алып жатқанда, Қалиман құдағиы мен Ғазизаның жанында отырғанда аурудың өңі бұзылып, үзілуге айналып бара жатқанын байқасты. Екі әйел де қатты шошынып, еркектерді шақыртты. Үйдің ішіне көп кісі жиылып келіп, мұнайған пішінмен үндемей отырған уақытта, Ғазиза ақырын көзін ашты. Әлсіреп қуаты құрып, үзілуге жақындағаны жанары сөнуге айналған көзінен білініп тұр.

Қалиман қызының халінен күдер үзіп, аналық жүрегі елжірегендей болып, қыстығып жылап, Ғазизаға тақап келіп:

— Қарағым, саған не болды? Қарағым, не пәлеге ұшырадың? Шошыттың ғой мені!— деп келіп:— Әлде Ісләм бірдене етті ме, шыныңды айтшы, сәулем?— деді.

Ісләм деген сөзді естігенде Ғазизаның түсі болымсыз ажарланып, бетіне қан жүгіргендей болып, ақырын ғана: «Ісләм... Ісләм...»— деді.

Отырған жұрттың бәрі біріне-бірі қарасып қойды, үндеген жоқ. Сол түні таң ағарып атып келе жатқанда жас Ғазиза жылап-сықтап мұңайып отырған әке-шеше, ағайын-туғандарының ортасында үзілді. Сұлу түсі ақырғы өлім сағатына дейін қызыл гүлдей жайнаған әдемі көркінен айрылған жоқ еді. Қазірде түсі тастай болып суынып, бетіне көкшіл таңба жайыла бастады.

Ғазиза жақындарына жұмбақ болған өліммен дүниеден қайтты.

Ертең ерте жас қыздың өлімінен жұрттың бәрі де хабарланды. Бұл хабар Ісләмға да жетті. Көп ел «Ғазиза өліпті» деген қайғылы хабармен бірге, «Әзімханның баласы сиқырлап өлтіріпті» дегенді қоса естіді. Келесі күні Ысмайылдың аулынан жиырма шақырымдай

жердегі қыстауға көп жұрт болып жиылып барып, Ғазизаны ертеде өлген аталарының, жақындарының жанына қойып қайтты.

Құдағи, күйеулер бірер күн Ғазизаны жоқтасып, жыласып үйлеріне қайтты.

Ғазизаның тірі күнінде Ісләм турасында шыққан өсек ауыл ортасынан алысқа жайылған жоқ-ты. Ол өлген соң, бұл хабар бұл күнге шейін ел ішінде болмаған жат хабар болып, жайлауда отырған барлық елге естіліп, аз күннің ішінде көрші отырған үш-төрт болыс елдің сабағына жетті. Надан елдің көбін бұл сияқты әңгімеге сендіретін бір себеп — бұл сөздің ортасында мінезі ұғымсыз, жүріс-тұрысы белгісіз оқыған жігіттің болғандығы еді. Мұнан басқа, Ісләмға «жығылған үстіне тағы бір жұдырық» — күйеулер еліне қайтқан соң, жақын жердегі бір поселкеге барып, сонда бал ашатын орыстың бір кемпіріне карта көтерткен екен, ол Жақышқа: «келіншегің сиқырдан өлген екен, шашы бар қызыл шырайлы жігіт қастық қылған екен» депті. Жақыптың аулы бұл хабарды да құдасынікіне жеткізіпті.

Бұл сөздің бәрі де дұрыс, анық іс болып, ел ішіне тарап жатты. Ісләм жалпақ елдің аузына алған жалаға ешбір қарсылық көрсете алмайтын, әлсіз жан болды. Қолынан ешнәрсе келмеді. Оның үстіне, ерекше қайғы — Ғазизаның өлімі болып, жалғызсырап, әлсіреп, іштегі жара мен тыстағы жала қосылған соң, барлық қайратынан айрылды. Күндіз-түні үйінде жалғыз жатып жылайтын болды. Бірақ бұның халін, өзге ел былай тұрсын, әке-шешесі де ұқпады. Ісләмнің пішінін көріп, үнемі түйілген қабағына қарап, әкесі де, «әлде жұрт айтып жүрген өсек шын болар ма?» деген күдікті ойлай бастады. Бұның түсі де күннен күнге Ісләмға салқын тартқан сияктанды.

Бірақ Әзімхан баласының мойнына бұл айып ауатын болса, оның артынан жұрт аузына кіріп қалған күн сөзі де күшейіп кетер деп, баласының басын арашалауға бел байлады.

Сонымен қасына өз елінің басты кісілерін ертіп, Ысмайылдікіне барып, әрлі-берлі сөйлесіп, бұрынғы жақындықтың арқасында ұғысып қайтты. Қалиман Әзімхан барғанда, қызын жоқтап жылап:

— Ісләм жүзі қараның енді жүзін көрмеймін, Ғазиза бауыры емес пе еді? Кімге қастық қылып жүргенін

ойласа — болмас па еді?— деп барлық ашулы сөздерін айтып жіберіпті. Әзімхан бұл сөзді үй ішіне айта келіп, Ісләмді көрінеу жек көрген кісінің пішінімен екі сөздің бірінде кекетіп ұрса беретін болды.

Аяғында, Ісләм ел ішін қойып, өз аулына да сыймай-тындай болды. Жұрттың бәрінің пішінінен бұны жек көргендік, арам астай жиренгендік көріне бастады.

Бір күні көңлін көтеріп, қайғыдан серпілу үшін, бір жақындарының аулына барғанда, сол ауылдағы үлкен бәйбіше Бәтимә Ісләмді оңаша шақырып алып:

— Қарағым, ұлы сөзде ұят жоқ, саған айтуым лайық болмаса да, бір сөзді айтқалы тұрмын. Сөкпе, былтыр түскен келінім өзіңнің құрбын Жұмақанды менсінбей, әлдекіммен қылжақтап жүр. Суық жүрісін байқап жүрмін, бір күні масқара қыла ма деп қорқамын. Соған әлгі жұрт айтып жүрген емінді істеп түзеп берші!— деді.

Ісләм ашуланғаннан не айтарын білмей:

— Басты қатырмашы, тілеуің берсін!— деп жүріп кетті.

Бәйбіше мұның мінезін ұға алмаса да, тегін емес екеніне көзі жеткендей болып, анырып тұрып қала берді.

Ісләм аулына қайтып келген соң, жалпақ елде бұның халін ұғарлық ешбір жанды көре алмай, бұдан-былай бұл ортада тұруды дозақта тұрумен бірдей көрді. Осыдан аз-ақ күн бұрын қаншалық «ел» деп аңсап, сағынып асығып келген болса, енді сондай асығып жұрт көзінен тез жоғалу керек деп білді. Осы оймен «қалаға қайтамын» деп әкесімен сөйлесіп, бірер күннен соң жалғыз өзгермей қалған мейірімді шешесімен құшақтасып ақырғы жолы сүйгізіп, қасына бір кісіні көшір қылып, қалаға қарай пар атпен жүріп кетті.

Ауылдан ұлы сәскеде шыққан жолаушылар бұрыста болса, Ісләмнің айтуымен Ысмайылдың қорасына баратын жолға түсіп, түс ауа сонда келді.

Июль айының ең ыстық күнінің бірі. Жүргіншілер қораға күн ыстығының әбден күшейіп қызған жезінде келді. Қораның жанына келген соң, Ісләм аттарды тоқтатпай, алдыңғы жақтағы сары қабақтың үстіндегі төрт құлақты бейітке қарай жүрді.

Ыстық күннен даланың шөбі тегіс сарғайып кураған. Сары қабақты қаптаған сары көде ескіріп жүдеген кес-

кінімен даланың ұзақ мұңды күйін еске түсіргендей болады, ішті жүдетеді. Ыстық күнге күйіп, жым-жырт болған иесіз далада мәңгілік жалғыздыққа бой ұрып ұмтылған ескі мола құлазып жетімсірегендей. Мұңды дала қайғылы таңбасын жалғыз молаға да басқандай. Жүргіншілер бейіттің жанына келіп тоқтаған соң, Ісләм жолдасын тастап, өзі арбадан түсіп, бейіттің ішіне кірді.

Ерте күнде көмілген төрт-бес өліктің қабыры бар екен. Солардың ортасында бейіттің оңтүстік жағында бір өліктің аяқ жағынан Ғазиза қойылған екен. Жанада үйілген жас топырақ, жас қабырдың сыны әлі бұзылған жоқ. Бас жағында қадаулы сұр тас, соның бауырында анасының қолымен қойылған ескілеу жыртық құран түр екен.

Есіктен кіргенде Ісләм Ғазиза қабырының жанына келіп құлағандай отыра кетті. Құранға қарады, танығандай болды. Ғазизаның кішкене күнінде Ысмайыл аулындағы молдадан Ісләм бәрі оқып жүрген уақытта жас шәкірт қыздың қолында жүретін қызыл тысты құран осы еді. Қазірде бояуы көшіп, тысы қуарған. Ғазизаның суық қабырының үстінде сүйгенінің иісі сіңген кітапты көргенде, Ісләмнің көз алдынан барлық өткен күндер зуылдап, жүгіріп өткендей болды.

Жүректі жанышқан ыстық дертпен қолы дірілдеп, құранның бір бетін ашқанда, әуелгі бетінде екі-үш жерде Ғазизаның қолымен жазылған Ісләмнің аты тұр екен.

Ісләм жазулы жерді қайта-қайта сүйгенде, көзінен жасы ыршып, қолынан құран түсіп қалып, Ғазизаның қабырын құшақтай жығылып, өкіріп жылай бастады.

Ұзақ уақыт сол күйде жылап жатып, көңіліндегі талай шерінен азырақ сейілгендей болып, қабырдан басын көтеріп, зорға дегенде мауқын басты.

Аздан соң ойымен Ғазизаға сансыз «қош-қош» айтып, қабыр жанынан шыққан бір бес жапырақты үзіп алып, қайта-қайта иіскеп, бейіттен шықты. Жылаудан екі көзі қызарып ісіп кеткен екен. Денесі әлсіреп, сүлдері құрығандай болып, зорға келіп арбаға мінді.

ЕСКІЛІК КӨЛЕҢКЕСІНДЕ

I

Жаз ортасынын жарық түні. Маңдайға таман көтеріліп келген ай мұңлы сәулесін мәңгілік сабырмен таратып тұр. Теңгедей бұлты жоқ таза аспанда таласып жымындаған қызғылт, жасыл, сарғыш түсті жұлдыздар тұңғық аспанның елбіреп қараған от көздеріндей. Түн аспаны сансыз жұлдыздай көздерімен сезімді көңілге ым қаққандай болады. Жұлдызды аспанға анда-санда айтылатын жер жырын, тіршілік ертегісін тындағысы келеді.

Қоңыр сезімді сұлу аспан әсіресе Қаражалдың тоғайлы өзегінен әңгіме күтіп, телміріп төнгендей. Қаражал жайлаудағы елдің бір жақсы қонысы болатын. Арасынан бір созылып, бір иіріліп аққан тоғайлы өзен жарып өтеді. Өзен жағасы көп ауылдың жылда келіп қонатын қонысы еді.

Өзен түн тыныштығының ортасында қоңыр-салқын лебіне оранып, түс көргендей қалғиды.

Бір мезгілде өлкенің орта кезіндегі бір тұмсық тас-тан асып, төмен қарай құлдилап келе жатқан екі атты көрінді. Бұлар қатар келе жатса да, араларында алдандырған әңгіме жоқ. Аяншыл аттың екпіні мен рақатына бойсұнып келе жатқандай. Бұның бірі — аяншыл ақжал шабдарға мінген жас бозбала, екіншісі — шоқша сақалы бар, қылаң мінген жолдасы. Екі жігіт те жеңіл киінген, Ақжолдағы жігіт ақ көйлекті, қара желеткелі болу керек. Қара ала болған омырауы көрінеді. Сыртында қара барқыттан жаға салған жұқа сұр шапаны бар. Екеуі

де жұқа шапандарын желбегей салыпты. Өзек бойындағы жақын ауылды бетіне алып келе жатқандай. Бұлар пысқырып қалған аттарын шаужайлап, тізгінін жұлқа тартып, басын төмен салғызбайды. Тасты жермен жүрмей, шалғынды жерді бастырып, тықырын білдіргісі келмегендей болып, сақтық етеді. Семіздікпен еріккен жарау аттары түн салқыны мен тыныштығына қызғандай. Бастарын шұлғып, қамшы салдырмай ығысады. Тақымнан шыққандай болып желігіп аяндайды. Бұлар жоғары ауылдай шығып төменде өзек бойындағы Жақып аулын беттеп келе жатқан бозбалалар еді.

Шабдар мінген жігіт жартасты биіктің көлеңкесінен шығып, айдың қызықтырған жарығын көргенде, тымағын бір құлағынан басып, төмен сыпырып алып, айға қарап кеудесін толтырып, күрсініп-күрсініп алды. Жарық айдың сәулесі бетіне түскенде, ерекше ағарып жүдеген сұлу жігіттің пішіні анық көрінді. Ұзын қара шашы тымақты сыпырып алғанда, салақтықтан шыққан жарастықпен маңдайына бұйраланып түсіп тұр. Пісте мұрын толық бетті ақ жігіт ай сәулесінің астында әрі оқыған, әрі сұлу жүзімен шынымен-ақ ыстық сезім іздеген таулы даланың өзінше бір геройы сияқты еді. Жол бойында бұл жігіт не күрсініп, не бірер ауыз сөз сөйлегенде, өңі сұрланып етіне тоназыған діріл кіргендей болатын.

Бұл орта дәрежелі оқу бітіріп, биыл жаз елге келген Қабыш деген жігіт еді. Қасындағы жігіт — Қабыш елде жүргенде ұдайы қасында жүретін пысық жолдасы Жұматай.

Қабыш — Мойылды болысындағы тәуір оқыған жігіттердің бірі болатын. Бұл ел маңайдағы өзге болыстардың ішінде көзі қарақты азаматтары — оқығандары көп, «басты» дейтін елдің бірі еді. Оқығандардың ішінде Қабыш көзге толымды, көрнекті деп саналатын. Биылғы жылы елге шығуда Қабыштың ішіне жиған бір сыры бар-ды.

Ай астында қалқыған өзеннің ішімен аяңшыл аттың екпініне бой беріп келе жатқанда, Қабыштың денесі сергігендей болса да, көңілде жатқан сенімсіздік, күптілік те бар.

Жас жігіт алыстағы қалада жүргенде Жәмештің ұзын бойлы жіңішке денесі мен сұлу қара көзді қызыл жүзі есінен кеткен емес. Кішкене күннен балалық ұясы-

нан алып шыққандай ертегілі хиялы осы пішінге біржолата жабысып өскендей. Сол нәзік сұлу пішін көп жылдық арманы, жасырын мұңы еді.

Әсіресе қалада алыста жүргенде, сұлу қыздың жүзі сағымдана тартатын. Алыстан көксеген сезімі қар үстіне қан тамғандай бусанған ыстық сезім еді. Бұл күйдің ерекше күшті болатын себебі — Қабыш көп жылдай хат жазып, жауап ала алмай, арманмен жүрген. Былтырғы өткен күзде де Қабыш қуанышпен қайтқан жоқ еді. Бірақ төрт-бес жылдан бергі көп хат, көп сөзіне бір-екі ауыз жылы жауапты сонда ғана алған-ды. Бір жылдық ұзақ сапарға бара жатқанда талып жығылған көңілге екі ауыз сөз дым әлсіз сүйеу болатынын Қабыш біліп еді. Бірақ Жәмештен содан басқа жауап болмаған. Ол жауапты да «көрерміз күнілгері» деп, Жұматайға ауызша ғана айтқан. Хат жаза білсе де, сол азғана сөзді айтып хат жазуды Жәмеш өзінің беріктігіне қиғаш істеп қалатындай болып, қағазбен айтпаған. Бұл да Қабышқа істеген қаттылықтың бір белгісі-тін. Бірақ алғашқы өз атына арналған жауапты естігенде тіршілігінің маңнасын сол күні тапқандай болып еді. Содан кейін арада бір қыс өтті. Жәмеш бұрын жастықпен өзінің даусыз бақытына сенгендікпен паң болып төкаббар болып, маңна үміт қылған бозбаланы дарытпай келсе де, енді мұның алдыңғы өмірін ойлайтын мезгіл жетіп еді. Жұматай да, Қабыш та күн ілгері өткен сайын, Жәмешке ой түсер, шырғаға келер деп үміт қылатын.

Жәмешке биылғы өткен қыста ой түсуін түсті. Бірақ бұның келешек өмірден өзіне таңдап алған орны ешбір жан күтпегендей жат жұмыс болды. Жәмештің бүгінгі халі, бұрынғыға қарағанда, көп өзгерген. Бұл күнде оның басы бос емес, ол кәзірде күйеуі келіп жатқан қалыңдық. Күйеуі Мойылдының ең басты адамы; әрі бай, әрі ертеден келе жатқан бір болыс елдің жуаны — Кенжехан. Биылғы жылдың жазына шейін Қабыш, Жәмештің басында қандай ой, не түрлі ниет барын білген жоқты. Жазғытұрым еліне келген жерде «Жәмешті Кенжехан алатын болды» дегенде, өзін мазақ қылған сөзді естігендей болды. Басында сене алмады. Бірақ Жәмештің Кенжеханға тиетіні рас еді. Рас болғанда, ең ауыр жері — жас қыз елудегі шалға өз ықтиярымен тимекші. Аға-жеңгесінің наразылығына қарамастан, достық ойлайтын жақындарына ақылдаспастан, үлкен шешесі

мен әкесі айтқан сөз бойынша Қенжеханға ырзалығын өзі айтқан, соның тоқалы болуға бекінген.

Қенжехан бұрын да Жақып аулының күйеуі еді. Бұның осыдан бес жыл бұрын алған тоқалы — Қадиша осы Жақып хажының үлкен қызы болатын.

Биылғы жыл жазғасалым Қадиша қайтыс болғанда, артында бір еркек, бір әйел баласы қалған. Қадиша көзі тірісінде Қенжеханның ерке тоқалы болған. Жуан ауылдың барлық ісін өз қолынан басқарған. Сондықтан өлерінде күйеуіне де, төркініне де бір тілек айтыпты. Тілегі: «менің төсегімді бөтен кісінің басқанына ырза емеспін, артымда қалған жас балалар да бар. Мен дейтін болса, менің төркінім Жәмешті менің орныма берсін»— деген. Апасының өлер алдында айтып кеткен сәлемі бұл күнге шейін күйеуге тию әңгімесін анықтап ойлап алмай жүрген Жәмешке кенеттен келіп еді. Бірақ Жәмеш бұның шешуін көпке созған жоқ. Алғаш аулына Қадишаның өтерде айтқан сөзімен Қенжеханның сұрата жіберген кісісі келгенде, жас қыздың оқып жүрген ағасы Қасым: бұл сөзді Жәмешке айтудың қажеті жоқ, Жәмеш үшін мен жауап беремін. Алдыңғы Қадишаның обалына қалғандарың да жетер. Қенжехан әулие болса да Жәмеш әрі қатын үстіне, әрі шалға бармайды деп, үй ішіне ұрыс салып, бермеу жағына ашық шығып еді. Бірақ Жәмештің өзінің құлағына тиіп, өз жайын өзі ойлай бастағанда, Қасым айтқандай өрескелдіктің ешбірін көрген жоқ. Қасымның ара түсіп, артық сөз сөйлеп, Қенжеханның басын кеміткен сөзінің бәріне намыстанып келіп: «Мен сол кісіге ырзамын»— деген байлауын бір-ақ естірткен.

Сонымен аға-жеңге сияқты жеңіл-желпілердің айтқан сөзінің бәрі бос қалып, Жәмеш Қенжеханның қалыңдығы деп саналып еді.

Қаражалға Жақып аулы қонбай тұрып, құдалық жолында істелетін шарттың бәрі орындалып болған. Енді осы қоныста Жәмешті береміз деп ата-анасы хабар айтқан соң, Қенжехан алып қайтқалы келіп жатқан.

Сол күйеуі келіп жатқан Жәмешті әлі де бұрынғыша сүйіп, бұрынғыша сағынып хиял ғылған Қабыш бүгін болымсыз бір үмітпен іздеп келе жатыр.

Соңғы уақытта Қабыштың көңлінде қолына түспей алыстап кеткен сұлуды арманмен сүюмен бірге, үлкен намыспен жеккөру де бар еді. Бір көңілде бір адамды

әрі сүй, әрі жеккөру үнемі бола беретін күй емес. Қабыш дәл бүгінгі күйге шейін Жәмештің мінезін түсіне алған жоқ. Жәмеш бұрын қол жетпестей алыста сағымданып тұрған сүйгені болса, кәзірде шешуі қиын, туысы жат, дағдысы бөлек бір ауыр жұмбақ та болды.

Сүйі де бұрынғы қалпында күшті. Жәмеш өмір бойы ұсынса — қол жетпестей тәкаббар биік болып тұрып, сол тәкаббар салқын күйінде Қабыштай талай жас жігітті арманда ғылып кетіп барады. Қабышта бір көрініп, ұзап бара жатқан сұлуға қадалып, жабысып қалған ықтиярсыздық бар. Сол хал көңлін қара тастай басқандай. Бұған қарсы шығарлық түзу ойға бұл ауырлық жеңгізбейді.

Жәмеш Мойылдының ішіндегі басқа қыздың бәрі нені ойлап, нені арман ғылатынын көріп-біліп жүрсе де, солардың үлгісін ұққысы келмеді. Ол қыздардың бәрінің арманы — оқыған жігітке тию. Жас білімді жігіттерден сүйікті жар табу болса, сол үшін ата-ананың батасын бұзып, алғалы жүрген күйеуден, ие болып отырған мал-мүліктен — барлығынан безіп қашып жатса, сондағы іздегені ылғи таза киініп, жақсы аталып жүрген өздерімен басы тең, жасы да құрбы жігіттер болса, Жәмеш соның бәрінен аяғына басұрып келіп тұрған уақытта қашады.

Бұл ықтиярлы, еркін, ерке күйінде отырып, өзін-өзі қорлағандай болып, шалға бергізеді. Қатын үстіне тоқалдыққа барады. Барлық өмір, барлық мінезімен бүгінгі бар жастың тілек-үміт, хиял деген таза нәрселерінің барлығын мазақ етеді.

Неге Жәмеш осындай болды? Не себепті осыған кәрі Қенжехан Қабыштан артық көрініп, ыстық болды?

Осы сияқты түйіндер Қабыштың қызғанып, құмарланып сүйген көңліне жуырда шешілмейтін жұмбақ болған. Ол ыза да болды. Сүйте жүріп, жабыса арман етуден де бой тарта алмайды.

Сол күйімен жүргенде, бүгін тәнертең баяғы ескі далбасалықпен Жақып аулына Жұматай барғанда, қыздың жеңгесі Бибіш: «Бүгін кешке ауылдың сыртындағы тоғайдан табылыңдар. Жолдарың болар, болмаса — оны ашып айта алмаймын, бірақ сол арада біздің баланы бір көріп қалуларына болады. Ең болмаса, Қабышты онашада бір көріп, көңліне бір қобалжу түсіп кетсін, неғылса да келіп кетіндер. Мен тоғай ішіне ел жатқан

сон ертіп барамын», — деген. Бүгінгі түнде Қабыштарды Жақып аулына қарай әкеле жатқан осы сөздер еді.

Өзектің бойында Жақып аулы отырған соң, жағамен құлдилап келе жатып, бір-екі қалтарыста қыз аулының түндегі нобайын көргенде, Қабыштың көңлі ерекше қуаныш пен үлкен күдік араласқандай болып ауырлап кетті. Қуаныш — бұл күнге шейін бір ауыз жылы сөзбен бетпе-бет келіп сөйлеспеген тәкаббар сүйгенін көру. Күдігі — әлі де бойын бермей, түсін суыққа салып, бұдан қашып жүрген сұлу қыз бүгінгі кеште бұны біржолата түңілтіп, шалын мақтан етіп, бұған қыр көрсете ме деген ескі сенімсіздік. Қалай да болса, Жәмеш жарық айлы түнде, онаша тоғайдың ішінде алғашқы рет Қабышпен көрісетін болса, соның өзі де жас жігіттің бұл күнге шейін басынан атқармаған рақаты болмақ. Жәмешке онашада жолықпақ болып алғашқы рет аттанып шығу — жас жігіттің өз өмірінде көп жылдан бері қалмай келе жатқан арманы.

Жол бойында бір үміт пен бір қауіп кезек жеңісіп келе жатқандықтан, бір мезгілде Жұматайға қарап: «япыр-ау, Жұматай-ау, біз осы шынымен-ақ Жәмешке келеміз бе? Осы Бибіштің алдаған, мазақтаған сөзі емес пе? Түн ішінде бізді көргісі келгені шын ба? Мына тұрған ауыл әлі күнге бұрынғысындай суық, бұрынғысындай дарытпайтын жат сияқты. Мені бірдеме етіп күдіксіз ғылып сендірші!» — деді.

Жұматайға Қабыштың қазіргі күйі ұғымсыз емес еді. Қабыш пен Жәмештің арасындағы сырдың бәрі түгелімен Жұматайдың көз алдында бастан-аяқ белгілі болып өтіп келе жатқандықтан, ол жолдасының ойында қандай толқын болса да — білетін. Оның үстіне Жұматай ел жастарының арасында көп жүріп, мінез-күйіне жетік болған жырынды, сезімді жігіт болатын. Сондықтан Қабыштың сөзіне мұртынан күліп жымып: «Жәмеш бүгінге дейін сандалып адасудан айыққан жоқ. Сені таңдамай, Қенжеханды алып сандырағаны рас болса, бүгін бізге келетіні де рас. Мен білген қыз болса, бұл бүгін пұшпағынан ілінеді. Жалғыз-ақ бұрын көріспегендігінді ғылып төменшіктеме. Неғұрлым асқақтап, баса қимылдашы! Ең болмаса, бүгін осыны бір өкіндіріп кетеміз. Содан кейін оқ тиген киіктей жаралы боп кете барсын. Бұл әлі күнге жастық қызығы дегенді көрген жоқ. Өзінің теңі болған жас жігітпен сүйісу деген-

нің қаншалық қызық рақаты барын білмейді. Дақ бүгін оңашада, түн ішінде сені көрген соң, қыз екінші күйге түседі. Осы сөзімді ұмытпа»,— деді. Қабышты бұл сөз көтеріп, сергіткендей болып:

— Қойшы-ей! Осылай болуға әбден қисынады. Осының тіпті раст— деді.

Жұматай өз біліміне сенген маман пішінмен:

— Менің тәнертенгі Бибіш сөзін естіген жерде ойлағаным осы. Қазір көрерсің, осы сөзім рас болады. Әуелі десен, сол қыз осы күнде сені көргелі асығып отыр. Енді әңгімені қойып, осы арада атты қайда тастап, қай жерден түсетінімізді болжап алайық,— деді.

Бұл сөздің тұсында жігіттер өзеннің сол жағына шығып, ауылға көрінбейтін болын жіңішке тоғайдың тасасымен келе жатыр еді.

Жұматайдың соңғы сөзінен соң екеуі де тоқтап, ағаштың қара көлеңкесіне аттарымен жасырынып алып, селдір тоғайдың арасынан ауылға қарап тұрып, жерді болжады.

Түн әуелгісіндей тып-тыныш. Жұматайдың дәлелді сөздері бұрынғы сенімсіздік жеңген көңлін азырақ орнықтарғандай болса да, кәзіргі жымдай қатқан сезім сағаты, құмар жігіттің көңлін қайта лүпілдетіп соққызып жіберді. Жарық айға ұзақ тыныштықпен түн табынып тұрғанда, әлі де құрметпен сүйген сұлуының жүзіне жас жігіттің хиялы да кінәлі сөздер үшін кешірім сұрап, бас иіп табысып тұрғандай болды.

Ауылдың иті үрмейді. Күзетшінің де дыбысы жоқ. Қызарып от та көрінбейді. Елдің ұйықтағаны рас. Қабыш өз көңлінің балдыр күйін әдейі тереңдете сезінеді. Ендігі халді тіршілік иесінің барлығы да әдейі тыныс алып, үндемей сабыр ғылып күткендей. Қабыштың көңліне еріксіз діріл кірді. Жүрегі лүпілдеп, буынынан сұлдер кетіп, Жұматайдың не бұйрығына болса да көне бергендей.

Жұматай жолдасы сияқтанып үздіккен жоқ. Оның ақылы ешнәрсенің тұтқыны болған жоқ еді. Баяғыдай сау. Салқын қырағы күйінде. Ол ауыл жаққа қадалып тыңдап, атты қай жерде тастап, өздері қай жерде отыратынын ойлап тұр. Бұлар кәзір ауылдың қасында. Байдың шеткі ақ үйлері тоғайдың арасынан қарағанда, жап-жақын болып көрініп тұр. Бұдан әрі атпен жақындауға болмайды.

Сол күймен алғашқы тоқтаған орындарында біраз тұрғанда Қабыш енді істейтін істің барлық ықтиярын сенімді жолдасына тапсырып, өзі бір ғана Жәмештің сұлу жүзін көз алдына әкеліп, қара көздеріне хиялмен телміріп қадалып тұрғанда, тізгіні босап кеткен шабдар ат тығылып тұрған қара көлеңкеден шығып, ілгері жүріп кетті. Қабыш есін жиып тізгінін жиғанша ауылға көрінерлік алаңға еріксіз шығып қалды. Түннің жым-жырттығына еріккен ат сулығын салдыратып шайнап, басын төмен салып жіберіп жер тарпып, қатты пысқырып қалды.

Қабыш жұлып алғандай сергіп кетіп, тізгінін жұлып тартып қалып, атын бастан қамшының сабымен салып қалды. Бұл алғашқыға қосылған тағы бір епсіздік еді. Еркеленіп еріккен семіз ат басына оқыс қамшы тигенде маңындағы ағаш пен ер-тұрманын салдыратып кейін қарай ортқып секіріп кетіп, ішін тартып оскырып жіберді. Осының бәрі бірер-ақ секөнттің ішінде болып қалып еді. Жұматай Қабыштың аты ілгері жүруге айналғанда-ақ жолдасының олақтығына шыдамсызданып: «Өй, тарт!.. Баламысың, ауылдың қасында тұрғамыз жоқ па?»... дегенше, ақжал ат пысқырып, оскырып та қойды. Жасқанып секіргенде аттың салмағымен сынған ағаштың сытыры да түн ортасында үлкен шудай болып естіліп қалды.

Дәл осы секөнттің артынан ұйықтап жатқан ауылдың иттері шу етіп үріп қоя берді. Иттер ауылда үргенімен қоймай, бұларға таман жүгіріп келе жатқандай да болды. Ит даусымен күзетші де оянып, сарылған дағдылы айғаймен жым-жырт дүниені жаңғырықтырып айтақ салды. Иттер бұрынғыдан да екіленіп, арсылдай жүгіріп келеді.

Бұл хал Қабышты қатты састырды. Енді ауыл оянып кетіп, тысқа шығушылар да болуы мүмкін. Дабыр басылып, енді ел ұйқыға кеткенше жаздың қысқа таны атып қалуға да болады.

Соны ойлап, басында Қабыш кейін кетіп қала тұруды қажет көргендей болып еді, бірақ мұның ендігі қатесіне Жұматай көнбейтін болды. Ол ақжал аттың шаужайынан ұстап алып, бұрынғы қалың қара көлеңкенің ішінде Қабышты жасырып қойып: «Осы арада тапжылмай тұру керек. Саспа, иттер мына тасадан көрмейді.

Өзеннің бұл жағына өтпейді. Кәзір басылады. Бірақ ендігәрі сақ бол!» — деп еді...

Қабыш үндемей бағынды. Ит басында шабалап үрсе де, өзеннің жігіттер тұрған жағына жүгіріп шыққан жоқ. Бұлардың тұсына көп ит келген де жоқ. Жалғыз-ақ өзгелерден ұзап шыққан Жақып аулының қара-ала төбеті тұстарына таман келіп, жаңа шыққан дыбысты іздеп тұрғандай болып, жым-жырт түнді тындап-тындап алып үріп қояды. Күзетшінің айтағы басында қатты үріккендей болып оқыстан шықса да, аздан соң басылып қалды. Бірер айтағының аяғы өзіне-өзі: «ештеңе жоқ, жата бер!» деген сияқты болып, иттерді шығарып салумен ғана басылып қалды.

Сарылып, созып, әнге ұқсатып айтқан айтағы бір нәрсенің барын сезген дауыс сияқты емес, көбінше «ұйқы келді-ау» дегендей.

Қазірде жалғыз-ақ қара-ала төбет тынышталып бола алған жоқ. Бай аулының қадірлейтін сақ маң төбеті «сақ» дегізген атақ үшін емес, ауыл қотанға иелік ынтасымен үргендей болады. Өзге тынышталса да, көпке шейін ол тынышталмайды. Өзгеден гөрі өз міндетінің зорырақ екенін ол сезгендей. «Жақыптың малы түгіл, адамы да менің міндетімде. Жат оймен келгендерге біздің ауылда иен жатқан нәрсе жоқ» демек болғандай.

Қабышқа қара төбет Кенжехан мен Жақыптың әдейі жас жігітке Жәмешті жуытпасқа арнап қойған аңдушысы сияқтанды. Барлық осы ауылдағы Қабышқа арналған жаттық пен қарсы көңіл қажымай үріп тұрған қара-ала төбеттің даусынан айқын білініп тұрғандай болды. Суық пішінді ашулы төбет Жәмеш пен Қабыштың ортасындағы бөгет пен кедергінің бір жерге жиылған тірі пішіні тәрізденеді. Бір уақыт шынымен осы төбеттен өтіп Жәмеш бүгін келсе, ондайлық өз басына келетін қатерге нәзік денесімен шыдап қалған сұлуға Қабыштың айтарлық кінәсі қалмайтын да сияқтанады. Бұл жаңағы болған дырдудың үстінде Қабыш көңілінен жорытып өткен үзік сезімдер еді.

Аздан соң иттің үргені басылып кейін қайтқанда, Қабыш Жұматайға қарап: «Осы ауылдың бар пішіні баяғы қалпында қол жетпейтін биікте тұрғандай. Маған суық, жат сияқты. Бүгінгі күн бір жылы шырай болатын шығар деп едім, мына қара-ала төбеттің үргені сол жатсынған қарсылықтың бірін айтып кеткен сияқ-

танады. Қалай ойлайсың?»— дегенде, Жұматай жаңағы болған дырдуға титтей өзгермеген пішінмен тұрып Қабыштың сөзіне күліп: «қорқақсың!»— деді.

Аздан соң Қабыштың аты мен өз атын алып, әлгі тұрған қалың қара көлеңкеге тізгіндерін қаңтарып бастарын мықтап байлап болды да: сыбдырларын білдірмеске тырысып Қабышты қолынан жетектеп отырып, тоғайдың тасасымен бұғып жүріп келіп, дәл қыз бен жеңгесі жататын Қасымның отауының тұсына келді. Бір топ ағаштың көлеңкесіне мықтап бекініп, ауылға қадалып қарап отырып қалды.

II

Жәмештің Кенжеханға өз ықтиярымен тимек болғаны рас еді. Қадриша өліп, Кенжехан Жәмешті сұратып кісі жіберген күнге шейін жас қыз өзінің алдыңғы күні қалай болатынын қадалып ойлаған жоқ-ты. Оны кішкентай күнінен үй-ішінің мінезі бір ерекше қуатпен әсер етіп, билеп алған болатын.

Бұл жағына келгенде Жәмешке ұқсаған қыз Мойылды болысында жоқ еді. Жәмеш барлық дүние, барлық келешек тіршілікті, қызық пен қуанышты өзінің үлкен шешесі Мәкен бәйбішенің ұғындыруы бойынша түсінетін.

Жәмешті әжесі кішкентай күнінен өз қолына алып, өз ақылымен тәрбиелеп өсірген. Мәкен ауыл-ауданға әмірі толық жүретін ақылды, еркек мінезді жуан бәйбіше еді. Бұл кісі әлі күнге дейін тұғырдан тайған жоқ.

Жәмештің ес біле бастаған күнінен дәл осы күнге шейін үлкен бәйбішенің алдында барлық келіндері именіп, қарсы келмей, құрдай жорғалайтын. Жәмештің өз шешесі ұлғайып, қырықтың ішіне кіріп, кексе тартып қалса да, әлі күнге жаңа түскен келіншектей боп, енесінің алдында именіп отыратын. Бір жұмыста енесінің ақылынан шығып, өз бетімен кетіп іс қыла алмайтын. Сол сияқты Жәмештің әкесі Жақып та ауыл-ауданнан ел ортасының сөздеріне шейін түгелімен шешесіне баян етіп, өзі істеген істерін де айтып, ақыл қосып отырушы еді. Жақыптың үйіші мен аулы болып — түгел қадірленгендіктен бұл ауылға келіп кететін ел кісісі де, атқамінер ақсақал-қарасақалы да Жақыпты жоқтамай, бәйбішемен әңгімелесіп, өздері білген жай-жапсардың барлығын

мәлімдеп отыратын. Мәкен бәйбіше кіммен сөйлесе де, қай жайдан сөз болса да өзі естіген сөзді сынап, салмақтап: не ұнатып, не ұнатпаған пікірін ашық айтып отырушы еді. Ерте күннен бұның аулы жуан ауыл атанып, ерке бәйбіше болып ерленіп сөйлеп әдет қылғандықтан, Мәкеннің асқақ тәкаббар сөздері көп болатын. Бұрынғы өз заманының адамын жоқтап, бүгінгі «жақсымын» деген кісілерді көбінесе менсінбейді.

Ежелден бойға сіңген өзімшілдікпен біреудің не мінезін, не істеген ісін, не басын бағалап сөйлегенде, бәйбіше, өз аулы мен өз ұрпағынан шыққандар болмаса, жаттын ешбір жақсы жерін көре алмаушы еді.

Жәмештің кішкене күнінен Мәкен бәйбішенің алдында өскенде ұғынып, бағынып, қабылдап алған үлгісінің көпшілігі осы әжесінің үйретіндісі еді. Екеуінің ортасындағы айырмасы — бірі жаңа өсіп қалыптанып келе жатқан жас, бірі — қалыптанып тоқтап қалған кәрі. Сондықтан шеше мінезінен алған үлгі Жәмеште ашығырақ көрініп, қатаң болып білінетін. Ұсақ мінезде әжесінен жұққан дағды бойынша біреуді төмендете сынау, тәкаббарлықпен бойына теңгермеу, өзінің билігіне нық көңілмен сену Жәмештің мінезінен күнде бір көрініп отырғандай болатын. Әсіресе бір ауылға қыдырып барып қайтқанда, әжесіне көрген-білгенін әңгіме ғылған уақытта, қонақ күтуге олақтық, үй ішінің ретсіздігі, киім-салымның не таза болмай, не үлгісі нашар болғандығы — барлығы да Жәмештің алдымен сөйлейтін сөздері еді.

Бәйбіше өз тұстасына қатаң бәйбішелер мен ауыл иесі болған қатындардың олақтық, білімсіздігін сөз қылса, Жәмеш жаңа түскен келіндер мен замандас қыздардың кемшіліктерін сондай теруші еді.

Осы әдетпен Жәмеш әжесінен алған үлгі мен содан ұрынған сөзінен басқа бөтеннің ешбір үлгісіне бағынған жоқ. Бөтен адамдардың «анау жақсы, мынау жақсы» деген сөзінің ешбірі де көңліне әсер етіп тыңдалған жоқ.

Соңғы жылдарда Мойылдының ішіне тарап келе жатқан бір жаңалық — жас қыздың күйеу тандап, жігіттің қатын тастап, сүйген қызды алып қашуы көбейген еді. Осы сияқты оқиғаларды естігенде, Мәкен басқаларға айтумен бірге, әсіресе Жәмешке көп өсиет, сөйлеп,

қашатын қыздарды «бұзылған қыз» деп «ата-анасының туысы кемдігінен» — деп мінейтін.

Елге жайылып келе жатқан «жаман» салттың себепшісі көбінше осы елдегі жас «оқығандар» болғандықтан, Жәмештің әжесі барлық оқыған дегендерді тұрақсыз, ойсыз бұзылған адамдар деп сөйлейтін. Сол көптің ішінде өзінің немересі, Жәмештің бірге туған ағасы Қасым да бар еді. Қасым оқып, ержетіп, мінездің шет жағасын көрсете бастағаннан-ақ, Мәкен қолын сілтеп тыржиып: «оқу түзеткен бала көргем жоқ. Әйтеуір тірі болсын! Бұ да осы елдегі жын қуғандардың бірі. Құмары да, тілегі де сол көрінеді. Ынта, бейілімен соған қарай ауып кетіпті. Бізге жоқ болып, қолымыздан шығып кеткен бала. Тек бетінен жарылғасын! Жалғыз-ақ қалай кетсе де, өз басымен кетсе екен, өзге балама осының жыны жұқпаса екен деп тілеймін» — дейтін. Жәмешті қасына алып отырып, осы сөзді талай айтқан-ды. Көп жастың ішінде Қабыш та талай рет Мәкеннің қатал сынына ілінген. Қабыштың өз басынан әзірше көптің көзіне көрінген үлкен мін табылмаса да, нашарлау ағайын-ауданы мен әке-шешесінің ескі кемшіліктерін кекетіп, кемітіп сөйлеп пандықпен жиреніп отырушы еді.

Әжесінің қасынан ұзап шықпаған Жәмеш үйіші мен ауыл арасында өзі естіп ұғынып жүрген сөздердің бір уақыт қарсы жағын естіген жоқ. Біргүні бір кісінің аузынан әжең теріс сөйлейді, білмейді, адасады дегенді құлағы шалған емес.

Өзі туған әке-шешесі Жәмешті әжесінің баласы ғылып қойып, әрқашан ақыл айтса: «әжейді ренжітпе, әжеңнің сөзін ұқ: үнемі саған жолдас болмайды, аздан соң өліп те қалады. Сенен басқа әйел баланың әжеңдей үйретушісі жоқ, сондықтан сен олардан артық бол. Оларға ұқсама!» — дейтін.

Сонымен кәрі әженің ықтиярынан бір күн шет жайлап көрмеген Жәмеш алдыңғы күнін өз бетімен ойлаған да жоқ-ты. Ол жайдан әжесі үндемеген соң, о да үндемей, ойланбай-ақ жүре беру керек деп түсінген-ді. Ескі сенім, ескі көзқарастар Жәмештің ойы мен мінезіне негіз болып әсер етуден басқа, күндегі жүріс-тұрыс әдетіне де сондайлық айқын таңба салған.

Жәмештің жұрт мақтаған жақсылығы — ауыл-ауданға ие болып, шаруа жөнін жақсы білгендігі. Көрші-

қолаңшы, қатын-қалаш, малшы-қосшыға араласа біліп орынды сөз сөйлеп, үлкен кісіше салмақпен жүріп-тұрып, кейде үй түгіл, ауыл иесі болып әке-шешесін жоқтатпай кететін мінездері бар. Бұл мінез елдегі көпшіліктің түсінуінше Жәмештің барлық жаңа өспірім әйелдерден ерекше біткен жақсылығы сияқтанушы еді. Мәкен бәйбішенің тәрбиесімен өскен жас қыз қатын-қалаш пен үлкендерге бұрынғының жақсы қыздарын еске түсіргендей болушы еді.

Жәмешке ескілік үлгісі әбден жұққандықтан: кейде киім пішіп, іс тіккенде де, өзі айтқандай, «бүгінгі қылың-сылтыңмен» жүрген жастарша істемей, кең қолтық, кең етек, мол киімді жақсы дейтін. Өзі де бүгінгі қыздардың ұғымынша ескіріп қалған үлгімен тігілген киімдер киетін.

Жәмештің көшкенде жорға ат мініп, үкі таққан кәмшат бөрік киіп, тірсек жең қамзолдың сыртынан белін қынай буынып, шапан киетіні де түгелімен кем болса қырық-отыз жыл бұрын болған бойжеткендердің үлгісі.

Ел ішінің еркесін күндегі көпшіліктен өзгеше күйде көруге ынтық «оқығандар» кейде Жәмештің осы қылықтарына әсіресе құмарланып, өліп түсетін. Бірақ Жәмеш бұл мінез, бұл әдеттің барлығын сырт көрініс үшін емес, шынымен лайығы осы деп түсінеді. Сондай Жәмеш кәзіргі уақытқа шейін жас болып желігіп жүрген қыз-бозбаланы, әжесі мен екеуінің біріккен сыны бойынша, қызықтырар қызығын көре алған жоқ. Біреуі қашады, біреуі алып қашады. Ел ішіне лаң салады. Жаманаты әбден шығып, тамам елден қарғыс алып болған соң, дегендеріне жетіп, бірге тұрғандарын да көріп жүр. Бірақ солар талайдан қолына түспей жүрген армандарына жеткендей болған соң, енді елден ерекше жүріс-тұрысы болар десе, барлығы баяғыша көппен бірге, сол көптің бірі болып қала береді. Қашқанның елден асып, төбесі көкке жетіп, қашпағанның қор болып жерде қалғанын көрген жоқ. Қашып барып күйеуге тиген қыз да өзгелердей айтқанға көніп, айдағанға жүре беретін әншейін ғана қатынның бірі болады. Қайта қашқанның қырсыққа ұшырайтыны көп. Бір қашқанмен тұрмай, әлде неше қашамын деп, ел жүзін көре алмайтындай масқара болып қалғандары да аз емес. Қашқанның оқығанға тигені болса, оның да елден асып қарық бол-

ғаны көрінбейді. Оқыған жігітпен ерекше тұрамын деген қыр қызының барлығы да бойына лайығы жоқ мінез бен әдеттер тауып алып, шошандап жеңілейіп, ақылсыз, мінезсіз болып кеткен сияқты. Осы сындарды әжесімен бірге талдап, әңгіме қылып отырып, Жәмеш нығыздана береді. Көбінің жарастықты жақсы өміріне құмар болып ынтығудың орнына, жиреніп, паңсына қарап, торыққандай болады.

Солардың бәрінің ішінде Мәкен бәйбіше мен Жәмештің толық ырза болып, көп уақыт әңгіме ғылатын бір ғана үлгілі өмір бар еді. Бір-ақ адамның мінезі мен өмірі «шын тілейтін өмір» дегізіп, екеуінің бастарын шұғытушы еді. Ол Жәмештің биылғы өткен әпкесі Қадишаның өмірі болатын. Қадиша Жәмештен төрт-ақ жас үлкен еді. Күйеуге тигеніне алты жыл болған. Басында Кенжехан тоқалдыққа сұрағанда Қадишаның барғысы келмеген. «Тимеймін» деп, бірталай уақыт бұлқынған. Бірақ Мәкен бәйбішенің ұғындыруы мен өсиеті бара-бара Қадишаның үркектігін жеңді. Үйде жүрген уақытта Кенжехан келіп кеткен сайын бұралаңдап, айныңқырап қалып жүрсе де, Кенжехан аулына барып орныққан соң, бір жылдай уақыт өткенде Қадиша танымастық болып біртүрлі өзгеріп кетті.

Ең әуелі Кенжеханды қадірлей күтетін болды. Үйден шықса — аузынан тастамай: мінездерін, сөздерін айтып әңгіме ғылып отырып, үйге келсе — көңлінің барлық тілегін айтқызбай орындайтын. Сол үшін Кенжехан да барлық мал-мүліктің иелігінен шығып: басын да, дүниесін де, алдынан шықпай, Қадишаға билететін сияқты. Қадишаның онысын Жәмешке үлгі ғып мақтағанда Мәкеннің қайта-қайта айтатын бір жайы осы болатын.

Қартаң тартқан бәйбіше, жаратылысындағы момындықтан басқа, күйеуі түгелімен Қадишаға ауып кеткен соң бұлардың дәуреніне бөгет қыла алмайтын болып, сыртта қала берді.

Сансыз көп мал мен үлкен ауыл-ауданның даусыз иесі Қадиша болды. Не түрлі еркелік жасағысы келсе — барлығы да бір өзінің ықтиярында. Маңайындағы көрші ауылдары мен Кенжеханды жағалаған бар елдің үлкен адамдарына ойына келген сөзін айтып, істегісі келген істің бәрін бөгетсіз істететін еркелігі бар сияқты. Еріккен уақытта тәуір ауылдардың қыз-келіншектері мен кәрі-жасын түгел жиып, қыдырып жүріп, ойын

жасатып, көңлін көтеретін. Сәнді киім, салтанатты жүрісті түгелдеп нағыз сәрі, ерке бәйбішенің дәуренін сүретін.

Кенжехан Қадишаны алғаннан кейін үйінен шыға алмайтын болып: шықса — асығып, сағынып келетіндей болып жүрген.

Елдің үлкен кісілері мен шет қонақтар келгенде, Қадиша Кенжеханға бірауыз сөз айтқызбай күліп, қалжындап, еркін жүріп, өзі күтіп шығатын. Және әрқашан Қадишаның күтімі өзге ешбір ауылдан, ешбір елден табылмайтын жайлы күтім болатын. Мәкен Жәмішке бұл жайдың маңнасын түсіндіре келіп: «Басындағы үйің алтын сарай болды» деген осы дейтін.

Жәмеш әжесімен жыл сайын Қадишаның шақыртуы бойынша сонда барып, бір ай, екі ай жатып қайтушы еді. Сол барғанның бәрінде Қадишаның өмірі бұның көзіне бірғалыпты күйінен өзгерген емес. Қыс болсын, жаз болсын — барлық уақытта да мезгіліне арнаулы жарастығы бар бірғалыпты жылы, жайлы үй — Қадишаның үйі болып елестейді. Мәкен екі қызына бірдей «бақ» деген осы дейді. Әр мезгілдің өзіне арналған қамы бар. Мезгіліне жарасатын не сәнді қоңыр күйі бар. Кенжеханның қыс пен жазда елден босаған уақытта ермек қылатын бәйгі ат, жүйрік ит, қыран құсы болса, солардың маңында жүретін күтушілері мен байдың сауықтағы жолдастарының барлығы да Қадиша тіршілігінің маңындағы үнемі айнымай жүретін қошеметшілері сияқты. Мәкен оны Кенжеханның қызығы емес, Қадишаның саулық-салтанаты деп көтереді.

Қадишадай әпкесі сондайлық еркін тіршіліктің иесі болып тұрған шақта әжесі бір мақтаса, ауыл-ауданның үлкені және түгел қадірлейтін Кенжехан сол әпкесінің жолдасы болғандықтан, Жәмеш кәрі жездесін іші сыртымен түгел құрметтейтін болған.

Кейде ауылға қырық — елу атты жиынның ортасында тамам ел жуандары дегендерді аузына қаратып, қалың топтың қадірлісі болып Кенжехан келе жатқанда, Жәмеш әпкесінің өмірінен ешбір мін таба алмайтын. Сондайлық көп тұрғыластары қадірлеген атқамінердің ең жақсы көрген жолдасы өзінің әпкесі екенін ойлағанда, Жәмештің көңліне бірер уақыт мақтан пайда болғаны да бар-ды.

Жездесінің бір кезде сұлу болған пішіні бүгінде де жақсы ажарынан айрылып, тозып қалған сияқты емес. Сақал-мұртына кірген бурыл мен екі-үш тісі түскен кетігі болса, ол мін дерлік емес, қайта Қенжехандай кісінің ерекше бір жақсы белгісі сияқтанып та көрінді. Жәмеш отырған жерде Мәкен бәйбіше Қадишаға Қенжеханның бітім тұлғасын мақтаудан да тартынбайтын.

Әпкесі тірі күнінде не бір күнге, не бір сағатқа қабағын шытып ренжіген, өкінген пішінін Жәмешке көрсеткен емес. Сондықтан әжесімен бірге жездесінікіне барып тұрған уақытта Жәмеш күннің қалай өткенін білмей де қалатын. Қайтар кезде: қонақшыл, көпшіл, көңілді ауылды — жылы ұяны қимағандай да болатын.

Міне осы хал бір емес, талай рет қызық шақтай елестеп өткендіктен, Қенжехан сұрата жібергенде, Жәмеш көп ойланбай-ақ Қенжеханның жары болуға көніп қойған. Қәрі шешенің өмір бойы құлағына құйып келе жатқан үгіті Жәмешті өкпесінен оқ тиген киіктей бір-ақ топ еткізді. Ағасы Қасымның: «Қадишаның бақытсыздығы да жетер, Жәмеш бармайды, берілмейді» деген сөздерінің барлығы да Жәмештің шынымен намысын келтіріп, ызаландырғандай болды. Өйткені Қасым түсінгендей түсінік, ондай сезім әлі бұның басына келіп көрген нәрсе емес.

Қасым әдейілеп кісі салып: «ырза болмасын, адаспасын. Қадишада бақыт жоқ-ты, бәрі жалған, құр сырт бояу болатын. Қадиша өз күйігін маған айтқан-ды. Жәмеш Қадиша өмірінің сыртын ғана көрді, іштегі уын сезген жоқ. Оны Жәмештің әжесі де білмейді. Жауабын ойланып, ақылдасып алып, берсін?» дегенде, Жәмеш сол арада бөгелместен әжесіне ақылдасып алып: «Қасым өз басын білсін, менде жұмысы болмасын, шын туысқан болса, мені айнытам демесін», — деген.

Осы сөз Жәмештің келешек тағдырының нық байлауы болды. Бұдан әрі Қенжеханға бару-бармау әңгімесі қайтадан жаңғырған жоқ.

Ендігі болымсыз бөгет құда түсіп, мал беру, алу-берудің уақытын байлауда ғана қалды.

Бұл хал жазғытұрым бүгінгі күннен екі ай бұрын болған хал еді. Содан бері не сыртқы оқиғаларда, не ішкі көңіл күйінде ешбір өзгеріс болған жоқ. Күйеулердің келгеніне екі күн өтті. Кешегі күн тойы болып, қызық салтанатпен өткен. Жайлаудағы ел қалың топ бо-

лып келіп жиылып, қызулы ойын-сауығын істеп, күйеу мен қалыңдыққа қошемет-құрмет көрсетіп тарасқан. Бүгінгі өткен түнде Жәмеш күйеуінің қасында болып шықты. Бұрын жезде болып, не аға, не әкедей үлкендікпен жүрсе, дәл бүгінгі кеште Жәмеш алғашқы рет жар өмірінің шетін, шын пішінін көрді.

Бұл түнде Жәмештің көңлінен қандай хал кешті? Басынан қандай ойлар өтті? Оның бәрі мәлімсіз. Қалыңдық сырын ешкімге айтқан жоқ. Бар жақыны дерлік замандас, сырлас Қасымның келіншегі — Бибіш болса, соған да көңліндегі жайынан бір ауыз сөз айтып, сыр берген жоқ.

Күйеудің үйінен ел тұрар кезде ғана шығып, Жәмеш әжесінің төсегіне келіп жатып қалған. Бірақ ұйқы көрген жоқ. Үндемей күрсінеді, іші у жұтып жібергендей пәре-пәре. Әлдекімнің қолы қастықпен ішкізген зәр сияқты. Бір мезгілде тұрып, қасына Бибішті алып, бел асып кетті. Еш сөз айтпастан өксіп-өксіп жылап алды. Сөйтті де шұғылынан: «Қабышты көргім келеді» деді.

Бұл сөздің тұрасында Бибіш сыр тартпақ болып, мәнін сұрағанда, Жәмеш ешбір жауап қатқан жоқ. Бұрыннан жеңгесіне әмір жүргізіп дағдыланған әдетпен:

— Бұл жайын кудалап сұрамай-ақ қой. Бүгін саған ештеңе де айтпаймын. Қабыштың талай жылдық зарлаған қарызы бар еді. Бір көрсем, ештеңе етпес деп тұрмын, тек соған хабар айт!.. — деген.

Сол сөздің бәрін өзінше жорыған Бибіш қыз бен жігіттің арасына осы да жетерлік белгі ғой деп ішінен ойлады да, Қабышқа хабар беруге уәде қылды.

Сонымен күн өтіп, түн де болды. Бүгін кешке Кенжеханды «ылғи күйеу дағдысымен отырғызғанмыз лайық емес» деп маңайындағы малды ауылдың бірі барлық жолдасымен қонаққа шақырып кетіп еді. Түн болғаннан бері Қасымның оңаша отауын өздерінің жатуына ыңғайлап алған қыз бен келіншек Қабыштар ауыл сыртына келген сағатта сол отаудың ішінде ұйықтамай әңгімелесіп ояу жатқан. Ауыл ұйықтап, келер кезі болды-ау дегенде, үйдің сыртындағы тоғайға қарап ит үргені екі жас әйелге белгі болды. Бибіш Жәмештің білегін қысып:

— Келді: Солар.. Жалғыз-ақ олақ келді-ақ бишаралар! Асығып-сасып, ұшып келемін деп итке білініп

қалды ма екен? Мұнша у-шу ғылып келгені несі?— деді.

Жәмеш тәңертеңнен бері өз ойында не күйлер болып жатса да, Бибіштің мына сияқты мінездеріне ырза емес. Ол ылғи Жәмешті Қабышқа тели сөйлеген сияқтанады. Өзі Қабыштың тілеулесі болып, бұны соған апарып табыс қылғысы келеді. Жаңағы сөз де сондайдың белгісі сияқтанды. Жәмеш көңлі ұйқы-тұйқы. Бірақ сонда дәл мынадай мінезге үрке қарайды. Сондықтан Жәмеш бойын салқын ұстап:

— Солар үшін жаныңды салғандай болып, елжірей бергенінді қойшы осы! Алғашқы жүрген жүрісі осы деймісің?— деді.

Бұл сөз Қабышқа арналған қарсылық сияқты емес, көбінесе Бибіштің бергі мінезінен туған сәл қырбай қабақ тәрізді. Сондықтан талай жылдан бері құмар болып жүрген жігітті іздеп тоғайға барудан Жәмеш әлі айныған жоқ.

Ауылдың дырдуы басылып, иттер тыныштық алған соң, Жәмештің өзі түртіп:

— Кәне, талай жылдан бері осы болса екен деп тілеп жүрген жұмысың ғой, енді баста,— деп қара шапанын басына көтеріп бүркеніп алып, жеңгесінің артына түсті.

Қараңғы үйдің ішінде ақырын жүріп келе жатқан сұлудың шолпысы сылдырады. Шолпының сылдырымен бірге жүрегі де лүпілдеп келеді. Күндізгі дерт сейіліп бара жатқан сияқты.

Екеуі де ақ отаудың есігін жамылыңқырап тысқа шыққанда, Жәмештің жүзі дағдылы күйінен өзгеріп жүдеп, сұрланып тұр еді. Ол күрсінді де, Бибіштің білегін қысып: «Тез жүр, тез!»— деді...

ЖЕТИМ

Жаз ортасының қоңыр кеші. Ұлы таудың бөктерінде кештің қоңыр салқын желі еседі. Күн батып, ымырт жабылып барады. Күнбатысты қалың қара бұлт басқан, айналада күнгірт тартқан төбелер қоңырқай тартып, түн тыныштығына қарай бойсұнған сияқты. Сондай жүдеп сарылған төбелердің арасымен үш салт атты келе жатыр еді. Бұлардың беті — қалың таудың іші. Күнбатыста алыста жауын бар еді. Сол алыста күн күркіреп жатты. Анда-санда көкжиектің тұсында күн жарқылдап тұр. Бұлт қалың, жарқылдағы күшті еді. Қара-барқын тартып қараңғылана бастаған аспанда түксиген қатал қабак, құлазып жүдеген иесіздік білінгендей. Үлкен жарықтың өшер алдында бір сөніп, бір лап етіп жанғанындай, күнбатыста жарқ еткен нажағай жарығымен күнгірт даланы әлде неге үміттендіріп тұрған сияқты. Тау бөктеріндегі қоңыр жел ақырындап бұралып соғып, салбыраған шерлі күйді қозғағандай болады. Табиғат салқын түсте болса да, сұлу тілді сүйгендей, іздегендей еді. Мәңгі мұңлы шермен үзіліп-үзіліп соққан желмен бірге жүректі ақырын-ақырын шымшығандай еді. Сол кезде иесіздікте жүдеу тартып, ұйқыға батып бара жатқан даланы әнші жігіттің зар-мұңлы даусы ұзақ толқынды ырғағымен тербеткендей болды. Ән салқын түсті табиғат ортасында желікті қызықты еске түсірмей, ұлы бір сабырды еске түсіргендей. Ән салған жігіттер табиғатпен жалғасатын тіл тапқандай боп, кейде баяулап қоңырлатқан, кейде шырқыраған сұлу әнмен түн құшағына кіріп келе жатты... Бұл мүйнетте адамның әні де алыста күркіреген күндей, үзіліп соққан бөктердің желіндей табиғат-

тың өзінен шыққан бір қуат сияқты еді. Бойды табиғат қуатындай болып тоңазытып, көңілді жүз толқытатын қуаты бар еді. Ән кейде батқан күн мен бейуаққа қоштастырған үн сияқты.

Бұл жігіттер иесіз таудың ішімен түнде жүріп өтпек болып, тау сыртындағы елді бетіне алып, жалғызаяқ жолмен түн қатып келе жатыр еді. Осы кезде осы таудың сыртында жігіттер келе жатқан жақты бетіне алып, жалғыз жаяу бала келе жатты. Жол үстінде ымырт жабылып, қас қарайған шақта жалғыз келе жатқан баланың ойында үлкен мұң, қабағында қалың қайғы бар.

Табиғат балаға қатал, суық көрінеді. Жан-жақта жүдеу тартып, жұмырланған боз төбелер қайғылы сырымен, дүние шерімен сазарғандай. Бетіндегі ақ көде, сары селеуді сүйретіліп, сумандап соққан түн желі желпи қозғап сілкіктіп тұр. Қарауытқан көлеңкелі сайлар қара түннің қараңғы сырын баурына жиып, әлденеге сақтап тұрғандай болады. Белгісіз тұңғиық жүрегін жаныштады. Әрі салқын, әрі қорқынышты күйді есіне түсіргендей болады. Жүрегін қорқыныш басып, жалғыздық жеп келе жатқан баланы не бастап келеді? Жеті түнде айдап шыққан айдаушы кім? Айдаушы сол баланың тағдыры еді.

Он жасар Қасымның бұдан бір жыл бұрын кәрі анасы өліп еді. Одан жарты жыл бұрын өзі туған әке-шешесі өлген... Өз әке-шешесі өлгенде Қасымның сүйеніші болып қалған кәрі әжесі бар еді. Қасымның кішкентай әлсіз басы тағдырдың бұның басына келерлік барлық соққысын түгелімен көріп шыққан. Алдыңғы өлімнен кейін жарты жыл өткенде кәрі әжесі өліп еді. Бұрынғы бала — бұрын еркелікпен жылайтын Қасым әжесі өлген күні шын қайғымен жылап еді. Басына аспан құлағандай уайымды сол күні көріп еді.

Жақын, жанашыр туысқаны жоқ болса да, маңайындағы ел әжесінің өлігін үйден алып шығарда, кішкентай Қасым үлкейген кексе кісі айтатын зардың бәрін айтып, шешесінің үстіне жығылып, айрылғысы келмей құшақтап:

—Әжетай, мені кімге тастап кеттің?! Мені неге ала кетпедің, менің қаңғып қалғаным ба? Менің шынымен сорлы, шынымен жетім болғаным ба?— деп зарлағанда, елдің сай-сүйегін босатып, кәрі-жастың жүрегін еріткен болатын.

Қасымға өзге өліктің бәрінен әжесінің өлігі батып еді. Әжесі демі үзілген мүйнетіне шейін қарсы алдында, аяқ жағына Қасымды отырғызып қойып, содан көзін алмай жатып үзілген. Кәрі кеудесінен жаны шыққанша, Қасымға ендігі қайғының қаншалық ауыр болатынын біліп, бұның сорлы болған пішінін көруге өзінің көзі шыдамай, есіркеп, барлық күшін жиып, езу тартып күлген сияқтанып жатып еді. Сонда өмірді тілесе — Қасым ержеткенше деп тілеген. «Құлынымның бұғанасы қатқанша, рақым ет. Сорлы қылып қақсатпа, зарлатпа, көрде мені күдірентпе!» — деп тілеп еді.

Әжесі осы тілектің үстінде өліп еді. Қасым сол күнгі жылауынан бастап, үлкен кісідей қайғыға, қаралы күйге түсті. Шешесін жоқтап жылағанда, елжіреп сүйген атасы, өз әке-шешесі түгелімен көз алдына келіп елестеп, кешегі жылы ұяны көз алдына әкеп тұрғандай болушы еді. Қасым бәрінің де атын атап шақырып, кішкене ақ таяққа сүйеніп тұрып, жалғыз өзі онашаға кетіп, зарланып жылаушы еді.

Қасым ұйықтаса, бақытқа жеткендей болып, өзін алдына алып сүйіп уатып, көзін сүртіп жүрген әке-шешелерін көруші еді.

Бәрі де — біз тіріліп келдік, енді өлмейміз... Сен қорғансыз емессің, сен жыламайсың, сенің көз жасың бізді қайта алып келді... — деуші еді. Қасым түсінде еркелеп, әжесінің төсін иіскеп, «мені неге жылатты?» — деп өкпе айтатын. Ояна келсе, — көргені түс болса да, Қасымның көңілі солардың өлгеніне көпке шейін сенбей жүрді. Белгісізден солардан хабар әкелуші бардай, не болмаса біреуі келетіндей, көңіл хиялын сол ой билейді.

Бірақ күндер өтті. Қасым жетім болды. Жетімдік бұған өзін барлық суық пішінінде емін-еркін танытты. Қатал тағдыр мықты қолымен қатты ұстады.

Күннен-күнге өткен сайын әжесі келмейтін болып, алыстай бастады. Оның бейіті Ұлытаудың бөктерінде алыста қалды. Ауыл тау асып көшіп кетті. Әжесі тірі болған күн Қасымның көңлінен сұлу сағымдай, жазғытұрғы мамық түсті бұлттай болып, қайта оралмастай боп жоғала бастады. Әжесінің мұны уатып айтатын ертегісі, кешкі мезгілде алдына алып күпісіне орап отырып, тербетіп айтатын сезімді қоңыр әні де жоғалды. Өшті. Қасымның үмітті жарық күні де батты.

Әжесі өткен соң «жақынымын» деп, жаны ашыған ие

болып шығып, Иса деген ағайыны Қасымды қолына алды. Қасымның әке-шешесінен отыз шақты қой, он шақты қара қалып еді.

Исаға Қасымның малын берерде жұрт: «Жетімнің малына қиянат қылма! Өзін адам ғыл, күт, асыра, жылатпа!»— деп тапсырған болып беріп еді.

Исаның балалары көп, малы жоққа жақын кедей болатын. Ұрысқақ долы қатыны Қадиша мен Иса Қасымды алғашқы қолына кіргізіп алысымен малды өз малындай, өз мүлкіндей баурай бастады.

Түнде ел жатқанда жетім қозыдай тас бауыр болып қалған Қасым жат ұяда ұйықтай алмай, көрпенің астында үндемей жылап жатқанда, Иса мен Қадишаның әңгімесін есітіп еді. Сонда олар Қасыммен бірге келген малдың санын азсынып, әрқайсысының түсін атап, әне бір көк саулық пен қарабас қойды соғымға жібереміз, қасқа сиырды сатып, үй-ішіне — бала-шағаға сәудегерден бұл аламыз,— деп ашыққа салып, кеңесіп жатты.

Қасымның көрпе астында жылап жатып, мұрнын тартып дыбыс бергені де оларды бұрынғы әңгімеден тыйған жоқ еді.

Қасым осы түннен бастап бар қайғыны ішіне жия бастады. Маңайындағы көрші қатындар, сенімсіз топас шалдар:

— Бала, малыңа ие болуға жарамайсың!.. Әй, сені Иса жейді ғой. Сенің малыңды құртады ғой. Ие бол!— деген сөздерді айтқыштап қоятын.

Қасым сөйлеп, орынды сөз айтып жеңе алмайды. Бірақ көңіліне жетімдік, әлсіздік қайғысы зіл-қара тастай орнап қалды. Аз заман өткенде бұрынғы толық ажарлы Қасым аппақ болып қуарып жүдеп, ылғи қабағы түйіліп, қайғы сызымен түксіп алды. Жалғыздық, сорлылық келбін барлық пішінімен білдіретін болып еді.

Бұрынғы кішкене әлсіз ойымен нобайын сезіп, қорқып күткен суық күн Қасымның басына күннен-күнге суық қолын созып, жақындап келе жатты. Қасымның малы ұстала бастады.

— Мен жетім емес пе? Менің малыма тигенің обал емес пе?— деп жылап айтқан — жұрттан ұғырған сөзі әсер бермейтін болды. Көк саулықтың мойнынан құшақтап жабысқан жолында Иса мен Қадишадан қабат таяқ жеді. Жылаған сайын тамақ бермейтін болды. Алғашқы қайғылы күндегі Қасымның қадірі де ұзақ болған жоқ

еді. Екі-үш күннен соң Иса мен Қадишаның сезім дегенді білмейтін — көн болған көңілдері бұрынғы таз қалпына келіп еді.

Олардың балалары бірінен-бірі ерке болып шығып, Қасым қағаберісте қалатын болды. Қасымға таласа-тармаса күнкөру керек болды. Мал ұсталғалы басында қайғыртып жылатып, кішкене сорлы жетімнің ішіне у болып жиналып жүрсе де, әрберден соң ол қайғы бір бөлек қалды. Енді Қасым тамақты да жөндеп іше алмайтын болды. Жыламаса, әке-шешесі бар балалардан кезек тимейді. Оның үстіне олардың ересегінен таяқ та жей бастады. Қасымға бұдан соңғы бір қайғы болып — малды қарастыру, қозы бағу шықты. Аздан соң өзге балалар «тілазар, кәпір, бармайды» деген атпен құтылып қалатын болып, Иса мен Қадишаның бейілді қабағына ырза болатын күйге келген Қасым тезек теретін болды. Малдан кешке келіп сүрініп-жығылғанда болмаса Қасымға бостандық, еркіншілік жоқ еді. Кейде Иса өз балаларын: «олардың малы жоқ, малдың иесі — Қасым» деп қойып, олардың еріншектігіне өзі құрық беріп, Қасымның бишаралығын ашық арамдықпен қақпай ғылып та қояды. Бұл халдің барлығы сорлы жетім көңілінде күннен-күнге өткен сайын арылмастай үлкен у болып жиналып жүрді. Қасым енді барлық өзіне қарсы арналған арамдық, өгейлік құлық пен кәпірстан мінезді қабақтан, жарты сөзден ұғатын болды. Тұрған аулында бір адамнан мейірімді мінез көрмеген соң, ешбір жанмен сөйлеспейді. Күз күніндей жабырқап жүдеп, қабағы қатқан қайғыда. Сырт пішіні момын сияктанады. Бірақ ішіне ылғи жетімсіреген жалғыздықпен бірге, дүниеге сенімсіздік, ешкімге жуымайтын жатбауырлық нығайып орнай бастады.

Бұл мінез өсіп, күшейіп ішіне мұздай болып қатқан сайын, Қасым ашулы болып, қаны бұзыла бастады. Оның үстіне үнемі аштық, күтімсіздік, ауыр жұмыс қосылып, ойын шатастыра берді. Әжесі өлген соң, көңілінде бір күн тіршілігіне сүйсінгендей ашық күн болған жоқ. Кішкентай Қасымның түсі де, көңілі де қартайып, жүдеп барады. Бұл уақытта Қадишаның қолы үйреніп алған таяғы күннен-күнге «Жетім ит», «Жаман неме!» деп көзге шұқып, жиі-жиі тие бастады.

Бүгінгі Қасым жалғыз келе жатқан түннің алдында таңертеңнен кешке шейін Иса мен Қадиша бұны үйіне жолатпай, ауылдан қуып жүріп сабап еді.

Ақырғы рет кеш алдында күні бойы жылаумен үздігіп әлі біткен Қасым жетімектің барлық сорлылығына бойсұнған пішінімен Исаның үйін жағалап келе жатыр еді. Жаутандаған көзімен жылы шырай іздеп келе жатқанда, алдында бұрынғыдай зәрленіп тұрған Исаны көрді. Иса бұған «сен қарсы келдің» деген зілмен тағы да ұрмақшы болып қарсы жүгірді. Сол уақытта Қасым жаны күйіп шыдай алмай жылап жүріп сөйлеп:

— Мені мұндай сорлы ғылғандай не жазып едім?.. Ненді жеп едім?! Жазығым — қуарып қалған жетімдігім бе?— деп, жерде жатқан үлкен тасты ала салып, төніп келіп қалған Исаны тізесінен періп кеп жіберіп, далаға қарай қаша жөнеліп еді.

Иса аузына келгенін айтып боқтап, аяғы мертiгiп «бақ» етiп отырып қалды. Қасым сол бетiмен тас лақтырып қуған балаларға жеткізбей, үлкен тауға қарай жөнеліп еді.

Ауылға енді қайта бара алмайтынын біліп, зарлап еңіреп, әжесі мен атасының атын атап шақырып келе жатқанда, бұрыннан ойлап жүрген бір көмескі ниеті есіне түсті, ол ниеті — ел жайлаудан қайта оралып, қыстауға таман жақындаған соң, сол қыстау маңында зираты бар әке-шешелерінің басына бармақшы еді. Олардың басына мал сойып апарып, құран оқытамын дегенде, алдында Иса мен Қадидша ұрсып, қабыл алмай, малды сойғызбай қойған.

Кәзіргі Қасымның ойы, енді баратын қорған жоқ болғандықтан сол қораға барып, сол маңайда қалған жатақтарға жетіп, тау бөктеріндегі әке-шешелерінің басына барып, қабырын құшақтап жылау еді. Тау асатын жолда жалғыз келе жатқан зар еңіреген жетім бала Қасымды алып келе жатқан хал осы.

Қасым жүгіре бастады. Шошынған қабақпен алдыартына қарай береді. Жетім көзі белгісіз бірдемені күткендей болады. Пайдасыз күту. Ішінен қатты қорқып келе жатса да, көзіне көрінер тірі жан жоқ. Қап-қараңғы түн болды. Қасым тау ішінде келе жатыр. Бұдан кішірек күнінде көп естіген қараңғы сырлы әңгімелер болушы еді. Түнде кездесетін жын-шайтандар, қара түндей жалмауыздар... сау адамды қағып кететін перілер. Бұлардың талай рет түн жүргіншілерін шошытқан, жындандырған көзіне көрініп елестеген әңгімелері кішкентай

Қасымның көңіліне әбден қонып, онсыз да науқасты әлсіз хиялында мықты орын алып қалған...

Бұл уақытқа шейін Қасымды қайғы, жазықсыздық, ашу жетелеп дедектетіп келіп еді. Бұдан бұрын қайта қайту, Исанын пішінін көруден де өлімді таңдап алатындай еді. Сол күй қорқынышты ойлатпай алып кетіп еді. Кәзіргі уақытта қараңғы түннің қара желі қатайып, түн түсі суи бастаған сайын, Қасымның жүрегі қалтырап, шошынып, елендеп келе жатты. Оның үстіне алыстағы бұлт жиі-жиі күркіреп, күн жарқылдайды. Түнгі тау, қара жартас алыстан перілер мекеніндей болып — жарқетіп, қайта қараңғылыққа батып жоғалады. Түн қараңғылығы жалт еткен жарықты тездетіп, жалмауыздай басып қалады. Таудың қараңғы сырлы сайлары жартастың қалың көлеңке басқан қара күйедей тұңғық қап-қара беттері түндегі таудың қараңғы пәлелерін ішіне бүгіп жиып тұрғандай көрінеді... Тоғайда да қалың жапырақтың арасында қара бірдеме жасырынып, әлденені күтіп тұрғандай. Әрбір түптің астынан қара түннің тұңғық, суық, терең, қара көздері мың сан болып қадалып қарап тұрғандай... Биік тау, мықты қара жартас, бұралған тоғай мен майысқан шалғын — барлығы да түн мезгілінде Қасымның көзіне жат болып кеткендей көрінеді. Тас қабақты, жұлдыз көзді, түндей қара түсті қара кемпір тау ішін құйындай құтырып, кезіп жүргендей. Қара желімен «әпсін» оқып үшкіріп тұрғандай. Дүниені тас қып қатырып, тылсым бұғандай. Түн тыныштығын ұйқылы қанатын жалпылдатып қағып ұшқан жалғыз ғана қарақұс бұзады. Сондықтан оның атын жыңды құс қойған. Осы сияқты ауыр мезгілде Қасымды тау ішінде жетімдік қайғысы жанұшыртып алып келе жатты... Бір мезгілде, Қасым қорқып, дірілдеген жүрекпен маңайына жалтандап әр нәрседен үркіп келе жатқанда, күн жарқетті. Сол уақытта жол жиегіндегі бір кішкене тоғайға келіп қалып еді. Оқыста көзін жұмдырып шошытып қалған жарықтың ішінде Қасым көз алдынан елбеңдеп жөнелген бір нәрсенің түсія шалып қалды. Шошынып, өне бойы мұздап, жүрегі лүпілдеп соғып кетті. Бұл кеткен сол тоғай ішінен ұшқан жыңды құс еді.

Бірақ Қасымға оя көптен күткен қараңғы сырлы күшті қуаттың бірі болып көрінді. Сол кезде Қасымды шешесінің қабырына қарай тартқан жетім жүрек өзге денесінің іркілейін дегеніне ерік бермей, ілгері дедектетіп

алып жүріп кетті. Бірақ бұл уақыттағы серігі кім? Періште дегені осы ма? Әлде жын ба? Әйтеуір енді алдында бұлдырлап, елестеп жүгіргендей болып, елбеңдеген бір нәрсе жолын бастап келе жатқан сияқты. Қасым бір уақыт кісі екен деп ес көргендей болып еді, артынан шоши бастады. Жүрегі сенімсіздік хауімен тағы лүпілдеп соқты. Ақырын жүріп, кейіндегісі келді... Бір мезгілде бетіне құтырып, ысқырып келіп ұйтқыған бір құйын соққандай болды. Жасқанып көзін жұмды. Қайта ашса — қараңғы түнде оттай жанған ала-көз ашумен түксиіп қарап тұр...

Алдында тісі ақсаған, ұзын бойлы, қолында ұзын қара пышағы бар қара кісі тұр екен. Даланың жыны осы ғой деп ойлай беріп еді, анау Қасымға әмірлі дауыспен ақырып:

— Артымнан еріп жүр, әлсіз дененің шаршап талғанына қарама! Аяғыңа кірген тікенге, жырған тасқа қарама! Өліп қалсаң да артымнан еріп отыр!— деп жүріп кетті. Әлсіз жетім:

— Ағатай, жетіммін...— дей беріп еді, алакөз қайта жарқ еткенде, артынан жүгіріп кетті. Қасым өкпесі үзілгенше ентігіп жүгіріп отырды. Көз ұшына жоғалып кетті. Түн ортасы болған кезде, таудың осы мөлшеріне бөктерде келе жатқан үш жігіт жетті. Бұлар аяншыл аттардың екпінімен тастақ жолды тықырлатып, таудың сала-саласын бір құлап, бір өрлеп, жолды қуалап келе жатыр еді. Ұзақ жол жалықтырып, түн ұйқысы жеңе бастаған жүргіншілер бірінің артына бірі түсіп, тізіліп келе жатқан. Бір уақытта бір тоғайдың тұсына келгенде, аттары осықырып, ішін тартып, тоғайға қадалып жүрмей, үркіп тұрып алды.

Сол уақытта жаңбыр бұлты тауға таман жақындап, жел қатаңдап, күннің күркірегені жиілеп тұр еді. Күн әдетінше жарқ етті. Сонда үш жолаушы алдарындағы ағашқа сүйеніп жығылып, қатып тұрған баланы көрді. Басында бұлар шошып, аттары да үркіп атып кетсе де, артынан оралып дабыстап, әлгі жерге қайта келді. Бұлардың көп айқайына ешкім дыбыс бермеді. Аздан соң аттан түсіп, қасына келіп қараса — жыртық киімді, өңі құп-қу болып, қаннан айырылып жүдеген он, он бір жасар бала екен. Ол — өлік. Бірақ денесі әлі түгел мұздап та болған жоқ екен...

БАРЫМТА

Жарық айлы түн еді. Аспан бұлтсыз ашық. Мың сан жұлдыз тұңғиықтанған түн аспанында алыстағы оттай таласып жылтылдап тұр. Июль жұлдызының аяғы болғандықтан, жайлаудағы шеткі қоныстарға өрістеп барған ел енді күзекке таман қайта көшуге айналып бір-бір қоныс кейін шегініп келіп отырған. Қайтқан елдің бес-алты аулы Кеңөзекке кешелер қонған болатын. Кеңөзек жайлаудағы шалқар қоныстың бірі еді. Бұның жері биік, кең төскей болатын. Терісаққанның елі жиылып көшкенде, кей кездерде Кеңөзекте он бес-жиырма ауылдай ел сыйып кететін қоныс бар еді. Қойнын ашып, төсін керген жалпақ шалғынды өзектің ортасында Кеңөзектің жіңішке суы ағатын. Бұл қоныстың өзге жайлаулардағы қоныстардың ішінде ең ерекше жері — жаздың қандай ыстық күн болса да, өзге жерден ерекше бір салқыны болатын. Солтүстіктегі биік таулардан асып келіп, үзіліп-үзіліп майысып соғып тұратын қоңыр салқын желі болушы еді. Өзектің айналасындағы төбелер ылғи жасыл шөпке оранып, мәңгі жастық түсінен айрылмайтын сияқтанушы еді.

Кәзіргі жарық түннің тыныштығының ортасында Кеңөзек ұйқыға кеткен сұлудай болымсыз дымқыл тұманмен бусанып, тыныс алған сияқты. Өзек бойына шашырап қонған ақ-шұбар ауылдар әр жерде, тарғақтың, үйрекқаздың ұядағы жұмыртқасындай болып, өзінше бір жарастықпен дөңгеленіп, үймелей отыр еді. Ауылдардың көпшілігі жатқан. Түндіктері жабылған ақ үйлер ай сәулесі түсіп маңқиып, қара үйлер тұнжырай қарауытып, түн тыныштығына бойсұнып қалғығандай. Қотандағы мал тегіс жатқан — тегіс қалғытқан ұйқыда. Өзек бо-

Иында бір-біріне сүйеу болғандай болып, анда-санда даланы жаңғыртып айқайлаған күзетшілердің айтағы естіледі. Әр жерде бірен-саран иттер үреді. Күзетші сарылған дауыспен дағдылы айғайын созып зорайтып айтады. Ұйқы түніндегі күзетші айқайы тұманды түс көргендей болып қалғыған Кеңөзекті әлдилеп тербеткендей еді. Күзетшінің айтағы ұйқыға, тыныштыққа, демалысқа шақырғандай болады.

Ауылдардың көпшілігі жатқан болса да, кейбірінде бірен-саран үйлердің оты бар еді. Кей жер ошақтарда бірде үзіліп, бірде қайта козданып, жалпылдап жанған оттар көрінеді. Түнлігі жабылмаған үйлердің шаңырағынан қызғылттанған сәуле көрінеді. Қызғылт жарық тіршілік белгісіндей болып көзді тартады. Әр ауылда жатпаған үйлер — кешірек жататын байлар үйі еді. Ел жататын мезгіл болса да, бүгін бұл үйлер жата қойған жоқ-ты. Үлкен үйлердің арасындағы кермеде әрбір ауылда суып тұрған ерттеулі аттар бар. Араларында жарау бәйгілер, дәмелі жүйрік айғырлар да көрінеді. Бүгінгі күн бұл ауылдардың қалың жылқысындағы сәйгүліктің бәрі де кермеде болатын. Аттар әлдеқалай дыбыс шықса, сарылып тұрған тыныштықты ауырлағандай болып тықыршып, пысқырып, кейбірі жер тарпып елендейді. Бұл аттар түстен бері тегіс мініліп, бусанып келіп, жаңадан байланған болатын.

Кеңөзектегі ауылдың кермеге ат-айғырын байлап, бүгінгі күн әбігер болуына себеп не болып еді? Енді соған келейік. Терісаққанның елі жыл сайын жайлауына келгенде, бұның жайлауы мен жайлауы жапсарлас болып аралас отыратын Қарағанды болысы болатын. Қарағанды, Терісаққан — екі дуанға қарайтын. Екі елдің руы да екі басқа, бір-біріне алыс болатын. Бұларды бір-біріне жақындастыратын жазғы жайлау ғана еді. Екеуі де малды, кісілі, жуансынған соқтыққыш ел болатын. Осы екі ел ру басы жуандарының бір-біріне сыз өткізсем деген басталасы, баққүндестігінен және солардың екі елді бүлдірген мінезінен барып, ақыры, бір-біріне қатты уыққан, қатты андысып шатасқан ел болатын. Соңғы екі жылдан бері екі ел бір-біріне әбден өштесіп ап, қолдарынан келген қастықтарын аяспайтын болып еді. Жаулықта аралары ұзасқан болатын. Екі жағы да қарсы елдің басты кісілерін ұлыққа шағысып, талай-талай арыздар берісіп, адвокатпен де қуысқан. Бірақ бірін-бірі меңдетіп жеңіс-

кен жоқ-ты. Ұлық бұлардың арасындағы дау-шарды жете тексерген жоқ.

Дуаны екі басқа болған соң, араларындағы шатасқан түйінді шешу қиын да болған. Сансыз көп қып берген арыздарынан кей уақыттарда, айлар өтсе де, жауаптар келмей қалатын. Бірақ бұл елдердің адамдары қыс болып аралары алыстаған уақытта ғана арызбен іс қылушы еді.

Жаз болып бір-біріне еріксіз жақындап, қоян-қолтық келгенде қолмен іс қылып: не ұрласып, не барымтала-сып, кей уақытта жасақ жиып шабыспақ та болып, дөң-айбат жасасып қалатын. Осы сияқты халдер бірталай жылдан бері келе жатқандықтан бұлардың арасында ел ортасының жесір дауы, қоныс дауы, құн дауы сияқтылардай іргелі даулары да болатын.

Сондаймен көптен кижінісіп келген елдер биылғы жылдың жазында бір-біріне қолдарын батырмақ болып, қыза қимылдасып еді. Ала жаздай жайлауда екі ел жақын отырған уақытта ел азаматтары түгелімен ат үстінде болған. Жаздай неше қилы әңгімелер болып өтті. Бір күні «пәленше таптан барымта алынып қалып, пәлен ауылдың жылқысына жау тиіп, айырып қалыпты» десіп, кейде «пәленнің екі-үш жылқысы өткен түнде жоқ болып шығыпты» десіп, тағы бір уақытта қораға ұры кіріп азан-қазан болып қалған ауылдардың түрлі-түрлі әңгімелері естіліп жататын. Екі елдің жаулығындағы бір дағдылы жұмыс: алғашқы көрші келіскен кезде бұлар көп алыспай, көп соқтықпай, бірін-бірі барлағандай болып келіп, жаз ортасы ауғанда, әсіресе айрыла көшетін мезгіл жеткенде қызысып алысатын. Кей уақытта айрылып көшіп, арасы әбден елсіз болып алыстап кеткенше, түн асқан сайын бір оқиға болып қалып отырушы еді. Бүгін түнде Кеңезекте отырған ауылдар — сол оқиғаның нағыз қайнаған ортасында болатын ауылдардың бірі еді.

Өйткені бұл ауылда Терісаққанның ең жуан жері — Досбол ауылы болатын. Терісаққан Қарағандымен алысқанда, Досболдың нұсқаған бетімен барып соқтығып қағысады. Биылғыдай жаугершілік болған жылдар барымташылардың топтары аттанса да, айтыс-тартыс болса да — барлығы Досболға мәлімделіп отыратын. Кейде көп сөз, көп кеңес Досболдың өз алдында болатын. Кеңезекте отырған бес-алты ауылдың ортадағысы

сол Досболдын ауылы еді. Бұлар жайлаудан қайта көшкен. Қарағанды да кейін серпіле бастаған. Сондықтан енді түн болған сайын жүдеу тартқан кемпір-шал: «Тағы не болар екен, тағы қандай пәлесі сап етеді?» десіп, күрсініп налығандай. Желікті бозбала, ер-азамат аты мен сойылын сайлап, елең қағып әбігерлене бастайтын. Биылғы жыл Досбол Қарағандыны жуасытамын деп бата қимыл ғылып, сол елдің өзіндей басты аулы — Айдардан жақында отыз жылқы барымта алған. Бүгінгі түннен бес-алты күн бұрын олардың қуғыншылары келіп, сөз ала алмай қайтқан болатын. Сондықтан барлық Терісаққан болып, әсіресе Досболдың дәл өз маңайындағы жақын ел болып, енді Айдардан іс күтіп отыр еді. Досболдың тілеуіндегі жуан ауылдың көбі бұның ыстығына күйіп, суығына тоңбақ болып, өзді-өз ауқымындағы кедей-кепшіктерін де қолтығынан шығармай сойыл соғар ғылып, әзірлеп жүрген. Екі елдің арасы алыстағанша бұның аулы мен сол ниеттес жақын атқамінерлерінің ауылдары бірге қонып, бірге көшпекші еді. Бірақ ылғи малды бай ауылдар жақын отырса, қой-қозысы араласып, былығы беріп, түгендеуі қиын болған соң, Кеңөзекке алты-ақ ауыл қонып, өзгелері сол маңайдағы жақын-жақын қонысқа үйіліп-үйіліп, тығыздалып қонған болатын. Осы сияқты мазасыз болған халдің ішінде бүгінгі күн бір үлкен оқиғаны күткен күн еді. Андысып алған ел бұл соңғы уақытта бір-біріне соқтығуға бекінген соң, барлық сойыл ұстауға жарайтын жігіттеріне, барлық дәмелі жүйріктерін мінгізіп, күндіз-түні бірдей жер шолғызушы еді. Бұл сияқты сактыкка келгенде Досбол өзге жауларының бәрінен айлалы, шебер, әккі болатын. Ол сойыл ұстатып, атқа мінгізген көрші-қолаң, кедей-кепшіктерге өз балаларын, туыскандарын да қосып, көбінесе өзі де қоса атқа мініп, дамыл алмай жер шолғызып, маңайды сүздіріп алып отыратын. Сондай шолғыншылары Қарағандының жалғызаяқ болып жүрген жауларынан талай жортуылшыны бекініп жатқан жерлерінен басып қалып, түсіріп алып жүретін. Ел жайлауға келгенде Досбол өз жылқысына көп жылқышы салатын. Ылғи жаумен соғысуға жарайтын сенімді мықты жігіттер Досболдың жылқысында болатын. Сондықтан Айдардың бестен, оннан аттандырған кісісінің көбі талай келіп, жолы болмай, бос қайтқан. Кейбір соқтыққан топтары ұрысқыш жылқышылардың

қолына бір-сарандаған кісілерін де қалдырып кеткен. Досбол Айдардан соңғы барымтаны алдырғаннан бері сақтық пен пысықтықты бұрынғысынан да асырып еді.

Маңайдағы елдің «соғысады» деген ірі жігіттерінің көбінің астына сенімді ат беріп, сойыл-шоқпарларын ыңғайлап, кейбіреулеріне мылтық та беріп, өз аулында сақтайтын. Күндіз-түні соларға жер шалғызатын. Бірақ осылардың бәрінің ішінде Досболдың ең нық сенетін бір жігіті бар еді. Ол өзінің жылқышысы, бір жесір кемпірдің жалғыз баласы Қалбағай болатын. Қалбағай отыз жастардың шамасына келген кең жаурынды, дөнгелек денелі, өзгеден ерекше біткен қайраты мен жүрегі бар, шоқша сақалды қара жігіт еді. Бұны «Қарағандыдан шыққан жаудың албастысы» деген атақ Терісаққанға түгел жайылған болатын.

Соғыстағы шапшаңдық, мықтылықтың үстіне, бұл қыстыгүні ат құлағы көрінбейтін боранда, айсыз қараңғы түнде жылқының ішінен бірде-бір күн қалмайтын. Қапысы жоқ. Жалығары, қажуы жоқ ерекше біткен жан еді. Қар төсеніп, мұз жастанып дамыл алмай жүріп, жылқыға шүйгін болатын жерді ерте бастан есептеп білетін. Қосты ылғи өзі бастап жүріп көшіріп, алдындағы малын қыстың жұтынан, қасқыры мен жауынан, жаздыгүні барымташыдан ылғи аман алып қалатын. Қалбағай жылқының құты, өзіне тиген малдың берекесі еді. Жылқы да Қалбағайды танығандай еді: нелер шу асаулар Қалбағай боз айғырмен қуғанда қалтырап, қаша алмайтын. Дөнен-бестісіне шейін жүген-құрық тимеген асаулар Қалбағай не бұғалық тастап, не құрық салғанда, тақымын қозғауға жарамай, шыңғырып барып жығылып, не темір қолдың күшіне бағынып, буынып жуасып, бойсұнып тұрып қалатын. Қарағанды жауларын айтқанда Қалбағай мазақ қылып: «Жаман жігітті кім жықпаушы еді: жауды көрсе, буыны босап кететін жігітке жауға шауып не керек?» дейтін. Бүгін сол Қалбағай жылқыда еді. Досбол Қалбағайдың қасына жеті-сегіз жігітті қосып беріп, өзге азаматты аулында сақтап, аттарын байлатып отырған. Бүгінгі күннің өзгеден ерекше қаупі бар. Өйткені далада жүрген түйеші түстен кейін Қарағанды жақтан шыққан бір топ жауды көрген. Түйешінің айтуынша, алыстан көрінсе де, жау қарасы мол, жүрісі қатты, беті — Кеңөзек айналасындағы ел

болғандай. Бұлар Кеңөзектен құнан шаптырымдай жердегі Қызылтасты бетіне алып келе жатқан сияқты деген. Осы хабарды ауылға түйеші екінді кезінде келіп айтқан еді. Шолғыншылар түн боп кететін болған соң, ұзап шығып, жер шала алмай: «қапыда айрылып қалармыз, енді жауды ауылда жылқыдан тосайық» не болса да, өздері келгенде қақтығып көрейік» дескен. Қазіргі уақытта ел жатқанша жылқыда жүріп күткен шолғыншылар енді: «Ол жау соқтықса, таң ата жылқы иіруінде соқтығады; оған шекті тамақ ішіп көлеміз» деп ауылға келген. Бұлар тамаққа келерде жылқыны ауылдан өткізіп, ел жаққа шығарып, ауылға жақындатып әкеп салып, жылқының ішінде бұрынғы жылқышылардан басқа тағы алты-жеті кісіні қалдырып келген болатын.

Көпшіліктің айтуынша да, Досбол мен Қалбағайдың болжауына да бұл жолы Қарағанды мықтап сайланып соқтығуға лайық еді. Соңғы уақытта Қарағанды жақтан жансыздан келген хабар: «Айдар Қалбағайдың да атын естіп, Қарағандыдағы мықты ұрыларды жиып жатыр, үлкен қолмен келіп, бір мықтап соқтықпақшы» деген. Айдардың қолының ішінде бұл жолы Қонақай, Жоламан да болады деген сөз бар еді. Қонақай, Жоламан бір туысқан ұрылар болатын. Бұлар жалғыз екі болыс ел емес, осы маңайдағы жапсарлас елдің бәріне аты шыққан әрі әккі, әрі мықты жауынгерлер еді. Бұлар талайды зар қақсатқан жайлаудың қасқырындай ұрының көк бөрісі еді. Малды, белді ауылдардың сазайын көп бергендіктен бұларды көрсетуші көбейіп, аяғында, ояз бен маңайдағы приставтарға аттары белгілі болып, бұларды қуып жүретін. Қазірде бұның екеуі де аты шыққан «қашқын» еді. Соңғы кезде ұлық әлденеше рет қуып келіп, ұстай алмай, ала алмай қайтқан. Ұлық қолына түспеген соң, бұлар қазақ қолына тіпті түспейміз деп бұрынғысынан да асқан болатын. Өздері үнемі қарумен мылтық, қанжармен жүреді деп, жұрт шошына аңыз ғылатын.

«Осы Қонақай мен Жоламанды Айдар баурына тартып, қашқындық халдерін пайдаланып, ұлықтан бүркеген боп, өзіне пенде ғып ап, Досболға қарсы салмақ болып жүр» деген хабар болған. Сондықтан бүгінгі жаудың ішінде олар да болуға мүмкін еді.

Ауылға келген жігіттер Досболдың үйінде ас ішіп, екі елдің арасын, Қалбағайдың мықтылығын, Қонақай-

дың жүрістерін әңгіме ғылып отырғанда, Досбол аулының солтүстік жағында, өзеннің аржағында отырған ауылдан шуылдаған дауыс естілді... Үйдегі жұрт тегіс тына қалып, «бү не?» десіп елеңдеп, кейбіреуі жүгірісіп тысқа шыққанда: түн ортасында айқын шыққан «Аттан! Аттан!»— деген көптен күткен суық сөз саңқ-саңқ етіп естіліп қалды. Үйдегі жұрттың бәрі алай-түлей боп тысқа қарай ақтарылды. Бұл кезде жылқы жақтан да түн тыныштығын қақ жарып шыққан шошынған шулар естіліп жатыр еді.

Сол дауыспен аралас тасты жерде тарсылдап шапқан көп аттың тасыр-тұсыры мен сатырлап қатты қағысып жатқан сойыл даусы да естілгендей болды. Шеткі ауыл жылқыдан шыққан «аттанды» естіп шу еткен екен. Тысқа шыққан ер-азамат қарбаласып, ерсілі-қарсылы жүгіріп қақтығып жүріп, сойыл-қаруларын табысып алып, бірі ілгері, бірі кейін сарт-сарт етіп аттарына мініп жатты. Алғашқы шу мен жылқы жақтан шыққан «аттаңды», сатыр-сұтырды естіген ат-айғырлар тықыршық атып шыдай алмай, басы байлаулы болса да, кермені сүзіп жөнеліп, еліріп, тынышсызданып тұр еді. Бұлардың кейбірі асығып келген жігіттер мінгенше болмай шыр айналып, сабырсызданып алып жөнеліп жатты. Көп қарбаластың ішінде түгелімен тысқа шығып қалған ауылдың кәрілерінің: «А, құдай, сақтай гөр!.. А, құдай, жаманшылығыңнан сақта!» деген шын жалбарынып, шын тіленген зарлары естіледі... Біреулері оларды ұрсып тоқтатып: «қайтушы еді!» деп қайрат береді. Үлкендердің араларында бала-шаға, қыз-келіншек бір жағынан жүрегі қалтырап тоңазып қорыққандай болса да, сонымен бірге дірілдеп қызық күтіп, біріне-бірі тығылып топтанып жүр.

Аттарына ілгері-кейінді мінген жігіттер біріне-бірі қарамастан сүзіп жөнелген ат екпінімен желдетіп, аспанды қақ жарғандай болып, «қайда, қайда?» десіп, үздік-создық шауып кетіп жатыр. Аздан соң ауылда еркек қалған жоқ. Досболдың өзі де кетті. Үйіліп қалған әйелдердің, бала-шағаның ортасында Қалбағайдың жалғыз кәрі шешесі Ұмсындық та бар еді.

Ол жүрегі белгісіз қауіптен қорыққандай болып: «А, құдай, ақсарбас!.. Кеселділердің отына күйгізе көрме, қарағымды! Жалғыздың жары құдай!» деп тілеу тілеп жүрді...

Бұның жалғыз сүйеніші, жалғыз медеу ғылғаны,— аға, бауыры жоқ,— жалғыз Қалбағай еді. Керек десе, жасы отызға жетсе де, әлі күнге кедейліктен қалың майын жеткізе төлеп қалындығын да алған жоқ еді. Кемпірдің бұндай қауіп үстінде көкірегін қарыс айыра ойлайтын арманының бірі сол да болатын.

Ауылдағылар шыдамнан айрылған сабырсыздықпен жылқы жақтың хабарын асығып күтті. Аттанған шабушылар бірталай уақыт бірін-бірі демеп, «қайда, қайда?» деп айқайласып, сол «аттан» шыққан бетке қарай қисая шауып кетіп қалды. Бірталай уақыт өткендей болды. Бұл кездегі айғай үзіліп-үзіліп, алыстан ғана естілген сияқты. Жау да, қуғыншылар да әлденеше белден, қырқалардан асып ұзап кеткендей болды. Жылқышылардан басқа ел кісілерінен, ауылдардан шапқан жалғыз Кеңөзектегі ел емес еді. Өзге маңайдағы ауылдардың бәрінен де, Досболдар шапқан уақытта, осылардың топтарындай болып, әлденеше топтар шуласып, ізденіп шапқан болатын. Әуелгі «аттан» даусы естілгенде бар ауылдардан жеті қараңғы түнде шулап шапқан көп аттылар жайлаудың даласы мен белін азан-қазан ғылып еді. Кеңөзектегі ауылдардың үсті көп уақытқа шейін у-шуынан басылған жоқ-ты. Түн оқиғасынан сергіп қалған күзетші айтақтары да жиілеп, құшырланып шығып, иттердің үруі де үлкен шу жасағандай болып, молайып кеткен. Оның үстіне, далада шауып жүргендердің айғайынан басқа жақын ауылдардың қатын-қалашы бір ауыл ішіндегі әңгімеге қанағаттанбай, біріне-бірі барысып қалып, топтарын көбейтіп, у-шу әңгімені молайтып жүрді. Бұлар анда-санда өзара әңгімелерін үзіп, бірін-бірі: «Токта, тоқтай тұршы әрі»— деп тоқтатып тастап, құлағын тігіп, алыстағы алысқан жаулардың сөзін естіп, белгі білмекші болады...

Бұл кезде жау да, қуғыншы да әуелгі жылқы жатқан жақта емес, Кеңөзектің басын айналып, елсізге тартып, Қарағандыны бетке алып, оңтүстікке таман ойысып бара жатқан сияқты еді. Ауылдағы жанға жау Қарағандының жауы екені анықталғандай болды. Алыстағы көп сарынның ішінде кейде көп аттың тұяғының дауыстары, кейде сойыл даусы, кейде үзіліп, кейде шулап шыққан айғайлар естілгендей болады. Сол көп сарынның ішінде екі-үш рет алыстан атылған мылтық даусы да гүрс-гүрс етіп естіліп қалды. Ауылды осы сияқты бел-

гісіздік халінде қалдыра тұрып, біз Кеңезектің аяғында жатқан жылқышыға келейік.

Досболдың көрші ауылдары мен өзінде жеті-сегіз жүзге тарта жылқы бар еді. Күндізгі түйешінің хабарын тегіс естіген жылқышылар бүгін жылқыға тиетін жауды түн бола бастаған сайын асығып күткендей еді. Қалбағай ымырт жабылған соң, күндіз бірталай мініліп қоя берілген боз айғырды ұстап мініп алған.

Өмірінде талай жау, талай барымташымен соқтығысып, қағысып көрген жырынды жылқышы бүгін қапысыздық пен сақтыққа түгелімен берілгендей еді. Ол өзге жылқышының бәрін анда-санда күлдіргі, көңілді әңгіме айтып сергітіп кетіп, ұйқыларын келтірмей еліртіп, өзі дамыл алмай жылқыны шыр айналып шығып отыратын. Жылқы күндегі дағдысынша тырағайлап, шашылып жайылуға айналып, айғыр үйірлері оқшау шыға бастаса, Қалбағай қайыртып, көп жылқыны топтап жайып келе жатты. Жылқы жатқан жер адырлы қабаты көп, жасырыны мол жер болатын. Сондықтан, көп ендетіп жаюға болмап еді. Жылқының шеті биікшелеу адырлардың тұсына келгенде, Қалбағай жылқыны тастай беріп: сыдыртып, ай сәулесінің астында қылаңмен жер шалатын. Ел жатар мезгілге тақалғаннан бері қарай Қалбағай бұрынғыдан да күшті сақтыққа салып, ширап алып еді. Ол тыным алмай, жылқы құлап келе жатқан өзектің айналасын кезек-кезек сүзіп, жауды барлап жүрді. Жылқыдан кейде жарты шақырым, кейде бір шақырымдай да шығып кетіп, қалғып тұрған сайларға келіп, жым-жырт болған түнмен бірге демін ішіне тартып, тымағын қолына алып, қатып қадалып тұрып қалатын. Бұл кезде боз айғыр да ұрлыққа көп мінілген дағдылы аттай болып, не бір пысқырып, не ер-тұрманын сылдырлатпай, Қалбағайдың тілін ұққандай болып мелшиіп, сарын тыңдап тұрып қалатын. Осымен ел жататын мезгіл әбден болғанда, Қалбағай жылқының күншығыс жағына шығып жер шалып, енді жылқыға қайта келгелі тақап қалғанда, күнбатыс жақтағы ай сәулесі түсіп тұрған бозтөбеден самаладай болып жаудың көп шоғыры шыға келді. Бұлар жеті түнде үркіп қиқулап ұшқан қаздардай болып, төбе басында бөгелместен сатырлатып сойыл қағып, қалың жылқыны үркіте қиқулап, өзекке қарай шапты. Жау қарасы көп еді. Алғашқы төбе басына қара бұлттай, шоқтай болып үйіліп, жау

шыға келгенде-ақ Қалбағай жүрегі селт етпестен жаудың санына көз салған. Бұлардың қарасы 30—40-тан кем емес екен. Жылқыдағы кісі 15 шамасында болатын. Сайды басына көшіріп сатырлап шулап шапқан жауды көргенде, қалың жылқы «шүр» етіп үркіп, қатты жел күнгі дүрілдеп жанған өрттей болып Қалбағай жаққа қарай жосып жөнелді. Жылқышылардың бірен-сараны шошынып үркіп кеткен жүрекпен жылқымен бірге жетті. Жау қарсысына бір 12 кісі «қайт! қайт!» деп қарсы шапты. Аралары жақын болып қоян-қолтық келіп қалған жаулар ай сәулесімен шағылысқан ақ сойылдарды айдынмен көтерісіп, шапыр-шұпыр араласып, ұрысып қалды. Бірақ жылқышы саны аз. Жаудың жартысынан артығы жылқышымен ұрысқа, бөгеуілге қалып, өзгелері жылқының соңынан түре қуып жосылтып әкетпек болып бөліне шапты. Бұларды қуып үш-төрт жылқышы да шауып кетті. Жылқышылар екі-үш рет ұрысып, қағысып, байқасып шықты. Бұл жолғы жау бұрынғылардан гөрі бата қимылдайтындай түсі суық, екпінді еді.

Жылқышылар алғашқы жау қарасын көргеннен-ақ шуласып «аттан» салып еді. Әлі де сол дауыстары басылған жоқ. Жылқы жосылып, өзектен шығып, адырға қарай асып кетті. Алғашқы кезде кездесіп қалған топтар екі-үш айналысып ұрысқан соң, қалған жау да жылқының артынан салды. Жылқышылар шұбатылып куды. Жау ішінде өзгелерден гөрі бөлекше болып, бата қимылдап екілеуіп келіп ұрысатын және ұрған қолдары асығыс ұрып жүрсе де қатты-қатты тиетін екеуі бар. Бұның бірі теңбіл көкке мінген, біреуінің астында құйрығы төгілген есік пен төрдей тор қасқасы бар. Бұлардың қолынан жылқышының үш кісісі түсіп қалды. Қашып ұрыс салып келе жатқанда да артымен, алдынан келгендей табандап ұрады. Әлдеқалай көп сойылдың арасына түссе, сойылдарын шыр айналдырып, бірен-саран болмаса, көп ағаштарды тигізбей шығады. Екеуі бір емес, барлық жылқышыға да көзге түсіп көрініп, өздерін танытып қалды, бұлар соғысқанда да алғашқы келгеннен-ақ «Мен — Қонақай», «Мен — Жоламан» деп келіп салысқан болатын. Кәзірде Қонақай мен Жоламан өзгелерден бөгеліп қала беріп, жылқышылардың бірталайын бөгеп ұрысып келе жатты. Сатырласқан ұрыс ішінде тістеніп егескен:— «я шіркін-ай!.. Уа, кәпір-ай!..» дескен, шолақ-шолақ қылып айтып, бір-біріне

ызалы болып, тұжырған сөздер естіледі. Осы сияқты ұрыспен жау мен жылқышылар жылқының көбінен өтіп, алдыңғы тобына жетіп қалды. Бұл топ жүз қаралы жылқы еді. Жаудың он бес шамалы кісісі бұл жылқыны өзгеден жырып алып, алдына төсеп салғандай болып сойылдап, шаңын бұрқыратып қуып барады екен. Кейінгі ұрыс салып, жаумен жағаласып келе жатқан жылқышылардың ішіне әлі күнге шейін Қалбағай келген жоқ еді. Ол өзінің үстіне қарай жылқы алғашқы дүркіреп жөнелгенде қалың жылқыға қақтығып шыға алмай қалып, сонда да тебініп, қамшыланып, ызамен қаны қайнап, жылқыдан сытылып алып, ұрысып жатқан қалың топқа боз айғырға қамшы басып, айғайды салып, жаңа шапқанда жау тобынан жылқыны бетке алып шапқан бір шоғырды көріп, соны түре қуған. Қалбағай жылқыға шапқан он-он бес кісінің тобына араласқанда бұған өз кісілерінен төрт-бес кісі қосылып еді. Бұлар қасындағы он беспен тізе қосып, қатты ұрыс салып келе жатты.

Бұл кезде Қалбағайдың қасындағы жігіттердің де жүректері орнына түсіп, ұрысқа төселіп алғандай еді. Қалбағай жау тобымен екі-үш рет араласып, салысып қалғанда бір жау аттың жалын құшып барып, өзгеден оқшау шығып кетіп, ауытқып барып түсіп қалып еді. Бұдан соң тағы бір айналысқанда алдынан қасқып келіп табандасып ұрысқан жирен қасқа атты Қалбағайдың сойылымен бірге шаншылып түсті. Қалбағай бұл арада қара шоқпарды сүйсінгендей болып бір салмақтап алды. Жылқыны көздеп шапқан топ бұлармен ұрысқа бөгелмей жылқыны жарып жөнелмекші болды. Бірақ Қалбағай бұл жылқыны оңтайлықпен беретін сияқты емес еді. Жау мен жылқышының артқы тобы жақындап, сатырлап, жанталасып тақап қалғанда Қалбағай жанындағы жолдастарының тізесін қосып алып:—«Менен жырылмай, жылқының ортасын қақ жарындар!»—деп боз айғырға қамшыны басып-басып келіп, жолшыбай сермелген сойылдарын қағып ұшырып, алдыңғы жаудан тобымен өтіп шықты. Сол бетімен жылқыны жан-жағына кезек-кезек машинаша жылдамдықпен сойылдап, айғайды салып, ұрып отырып, қақ жарып шықты. Дәл осы кезде топтанып, шоғырланып келе жатқан жылқы жан-жағына тоз-тоз болып бытырап жөнелді. Көбі кісінеп үркіп, кейінгі көп жылқыға қарай қайта жөнелді. Артқы жау шашырап жөнелгендерге ие бола ал-

май қалып еді. Алдыңғы жарылып жөнелген жылқының артынан өзге қалғаны да шашырап жан-жағына жөнеле бастады. Әрі-беріден соң жау сойылы да бөгет бола алмады. Өзге көп жылқыдан бұл кезде жау ұзап кетіп еді. Басында алдарына түскен жылқыдан жартысынан артығы қашып кетті,— Қалбағай айырып алды.

Кәзірде жаудың алдында жиырма бес, отыздай-ақ жылқы қалды. Қалбағай бұл уақытқа шейін жаумен ұрысқа көп алданбай, ылғи бестен, оннан жылқыны айырып келе жатқан. Ұрысты жылқыны айырып болған соң бастамақшы еді. Әрі-беріден соң жылқыдан жау алдында он бестей ірі жылқы қалды. Бұларды қалың жау ортасына қоршап алып, енді шетке шығармауға айналды... Жау бұл он бес жылқыға қанағаттанса да, қанағаттанбаса да, енді осыдан басқа жылқыны қайта оралып ала алмайтын болды. Өйткені жылқыдан ұзағаннан басқа сол кезде ауыл жақтан да шулап шапқан дауыстар естіліп қалып еді. Сондықтан олар енді жылқышыға өктемдік істеп кетпек болып, он шақты кісіге жылқыны қаматып қуғызып отырып қалғандары бөгеуіл соғысқа шықты. Жау бұл уақытта ел қуғыншысынан бетін алыстатып, оларға тез жеткізбейтін болып, Кеңозектің басымен күншығысқа қарай тартып еді. Енді қуғыншы жаудың өкпе тұсынан төтеден қосыла алмайды. Олар да артына түсіп қуатын болды. Қашқан жауға бұл бір тыныс еді. Олардың кіжініп келе жатқанын жылқышылардың қалыспағаны үшін соғысып жазалап кетуіне орын кең болды. Сондықтан жылқы қуғандарды алдарына сала беріп, өзге қалың тобы аттарының басын іркіп, жылқышыны тосуға айналды. Бұл кезде жау саны отызға толар-толмас еді. Өйткені бұлардың ішінен алғашқыдан бергі ұрыста Қалбағай төртті түсірген. Өзге жылқышылар екеуін түсірген екен. Оларды арттағы жылқышылар басып қалып, аттарын іліп алып, жолдастарына құтқартпай қойған. Бірақ оның есесіне жылқышылардың да саны кеміп еді. Анықтап төселіп ұрыспаса да қашып ұрысып жүріп-ақ, Қонақай мен Жоламан бес жылқышыны түсіріп кетіп еді. Бірақ Қалбағай қалған жылқышылардың тобын маңына тартып алып, ел кісісі артта қалғанын біліп, енді тізені жазбандар деп шауып келе жатып, басшылық бұйрық айтып, жұртты желпінтіп қиқулап қыздырып келіп, тосқауылға бөгелеңдеп қал-

ған топқа артына ерген шоғырымен тұтас келіп араласып кетті. Бұл арадағы қақтығыс бүгінгі түндегі асығыс қарбаластағы ұрыстардың бәрінен бөлек, ең ірі ұрыс еді. Соғыс қызбастан бұрын жылқышыны жасқантпақ болып, Жоламан «қайт-қайттап» тұрып, алты аттарды екі атып жіберіп еді. Оған соғысқа бойы үйреніп қызып алған жылқышылар бөгелмеді. Содан кейін сатыр-сұтыр тиіскен сойыл, бұрқылдаған шаң, бір жерде ұйлығып таласқан топ иттей жанталасқан, үймелеген үлкен топыр болып кетті... Екі жақта секөнт сайын жапыр-жұпыр көтеріліскен сойылдарын жауларына жиі-жиі тигізіп, соғысты қыздырып бара жатты.

Аз уақытта екі жақтың қолынан тағы да иесі жығылған төрт-бес ат ойнап шықты. Бұлар Қонақай, Жоламан мен Қалбағай қолынан босатылған аттар еді. Бұл түнгі соғыс Терісаққан мен Қарағанды жаулығында бұл күнге шейін көрмеген соғыс. Мұның ерекше қызулы болуына себепші болған Қалбағай мен Қонақайлар. Осы қызу ұрыстың кезінде Қонақай бір жылқышыны құлатқан бетімен өз қолына өзі сүйсініп, «мен — Қонақай... мен — Қонақай» деп тағы да құлшынып шықты. Қалбағай көптен Жоламан мен Қонақайды басқалардың ішінен анықтап айыра алмай жүр еді. Бұл Қонақайдың даусын естігенде жолдағыларды тастай беріп, боз айғырдың жылдамдаған бетімен қарсы алдынан ойқастап кеп: «олай болса, мен — Қалбағай» дегенде, екеуі де ежелден кекті болып кіжініскен жауларша қарсы қарасып келіп, сойылдарын жұлып көтерісіп алысты. Бір-бірінен жалтарған жоқ. Табандап тұрысып салысып қалды. Екеуінің армансыз сынасатын жері осы еді. Қалбағай соны ойлағандай болды. Қонақай өзіне біткен шапшандықпен жылдам ұрдым десе де, ол екі ұрғанда Қалбағай үсті-үстіне төрт ұрып жіберді. Бұл уақытта жыбырласып ұрысып жатқан қолдар бұлардың маңайында қалмаған екен. Қонақай соны аңғарып, байқай бергенде құлағы тағы бір нәрсені шалып қалды. Ауылдан шапқан қалың жау кәзір бұларға жақындап қалыпты. Мұның жолдастары соны естіп жөнелген екен. Олардың артында төрт-бес жылқышы қалмай кетіп бара жатыр еді. Қонақай бұл халді сезген соң теңбіл атты бұрып ала жөнелді. Кейінгі елдің айғайы жақындап келеді... Бұл ұрысып жүріп бұрылуға айналғанда Қалбағайдың сойылы дымыр-ақ көп тиіп жібер-

ді. Атының бетін түзеп жөнелгенде, Қонақайдың басы шыр айналғандай болып зеңіп қалған екен...

Қонақай қашып келе жатып ұрысқан болса да, бұның атын боз айғыр жібермейтін болды да, Қалбағай мұны мендететін көрінді. Оның үстіне ұрысып келе жатып артына бұрылып қарағанда, жақын кезеңнен асып келе жатқан ел қуғыншысының алдыңғы тобын көрді. Бұл топты көрген соң сасқандай болып тебіне бастады. Қалбағайға кәзіргі уақытта Қонақай есі кеткен кісі сияқтанды. Бұрын: омыраулы, үлкен денелі, айбатты жауы кәзірде жауырыны бүрісіңкіреп, еңкеюге айналғандай болды... Қалбағай мұны көрген соң тепсініп келіп, күшін жиып алып, екі ұрып жіберіп айдыны аса бастаған жау даусымен: «Түсі!.. Түсі!.. Өлесің!— деді.

Соңғы екі ұрғанда Қонақай аттың жалын құшып теңселіп қалды. Боз айғыр барлығыуға айналса да, теңбелді көп ұзатпайтын сияқтанды. Дақ сол уақытта Қонақайдың кейін қалып, әлі күнге жете алмай келе жатқанын біліп, Жоламан қайта оралып келіп қалып еді..

Жоламанның араға түсіп кететінін біліп, Қалбағай емін-еркін жетіп алып, мендетіп алған жауын ақырғы рет табандатып бір ұрып түсірмекші еді. Сондықтан, айғырына қамшы басып Қонақайға тағы да сойыл салым жерге келіп қалды. Сол уақытта Қонақай Жоламанды танып, әлсіреп асыққан дауыспен: «Мен калуға айналдым, әлсіреп кеттім!.. ат!..»— деді. Сол сөз айтылғанша Қалбағайдың шоқпары қара құстан тап басып, зілдей болып ұрып жіберді. Қонақай қатты теңселіп кетіп, атының оң жақ қабырғасына түсіп барып, қайта әлін жиып көтерілем дегенде, екінші қабырғасына түсті. Сол уақытта Жоламан да араласып қалып еді. Қалбағай шоқпарды Қонақайға тиген бетінен жұлып алып, енді Жоламанды ұрмақшы болғанда мылтықпен созылған қол, боз айғырдың басын көздеп тұрғанда жасқанып барып, атылып кетті. Дәл осы секөнтте теңселіп бара жатқан Қонақай боз айғырдың алдына құлап еді...

Жасқанып атқан оқ, дәл жүрегінен тиген Қалбағай да мылтықтың түтіні айыққанша ат үстінде жоқ болып, Қонақайдың қасына бүктетіліп түсті. Жоламан Қонақайдың аты мен боз айғырды іліп алып жүріп кетті. Одан әрі айналуға уақыт тығыз еді. Өйткені қуғыншы тобы шулап келіп қалып еді. Боз айғыр жау қолында кете

барып, Қалбағай жоқ болған соң ұрысып жүрген жылқышының бәрі «Ой, бауырым!» салып, Қалбағайдың басына жиылып қалды... Жау кете барды. Кейінгі кұғыншы да Қалбағайдың басында шулап жылап, үйіліп қала берді.

Жарық айлы бүгінгі түн қаралы қанды түн болды. Өз намысы оянбаған екі бейбақ, асығы түгел әлдекімнің намысына итаршылық жасады да, жайрап түсті қос арыс!

Семей, 1925

КІНӘШІЛ БОЙЖЕТКЕН

Май айының іші. Гүбірнелік қаланың бақшасы мейрам күніне күндізден әзірленген. Күн батуға тақағаннан бері қарай, қаланың қызықты көксеген жастары әлденеше көңілді топ болып, күлісіп-әзілдесіп келіп, бақшаға кіріп жатқан. Бүгін күн ыстық болған. Сондықтан мынау бақшаның көлеңкесінен шыққан салқын леп майысып қана тербете соққанда, денені тез көтеріп, сергіткендей болушы еді.

Мейрам күннің түс мезгілінен бері қарай, бақшаға барамыз деп әзірленген бозбала мен әйелдер күн батардан-ақ бөлек-бөлек жайрандаған топ болып, үзілместен келіп жатыр. Қала халқына көптен белгілі болған бақша оркестрі күндізден құтырып ойнап, дәмелі жастың көңіліне қозғау салып шақырып тұрған.

Құмы мен шаңы көп ыстық қалада майдың қоңыр салқын кешті кішкене сұлу бақшаның ішіне жанар оты сөнбеген жастарды еркін демалысқа, түстей сұлу сезімге шақырып, күтіп тұрғандай. Бақшаның сәнді шұбар тобы көрініске шыққан сахна сұлуларындай болып, неше алуан тілімен былдырлап, желікті күлкі, сезімді қалжыңмен оркестр күйінің ішінде толқынып, бұралып өтіп жатты. Күн батып, қас қараюға айналған кезде бақша мезгіл сайын жанданып, ыстық лепті тіршілік қызуымен ажарланып келе жатқан. Бақша, тіршілік күнінше, жылытатын ұяша талай меңреу ойды да оятып сергіткендей.

Кейбір шеткі аллея ұзақ қоңыр, қараңғы болып келіп, қараңғы түн сырымен қосылып, ыстық демалыс, үзілген жүрек күйін ескерткендей болатын. Екі жақта-

ғы қараңғы қалың тоғай ішінде тұңғық қара көзді түн сыры оркестрдің сезімді күйіне тіл қосқандай. Қалқып тұрып иек қағып, жұмсақ жел сілкінткен жапырақтарын тілші ғылып, сол күймен сыбырласып сырласқандай болушы еді.

Бұл бақша — өмір базары. Кейде құлаштап, кейде кезі келсе — топтап, кейде жекелеп сатылатын сезім базары. Бақшада жаздың түні болды. Ашық аспанның көп жарық жұлдыздары бақшаның төбесінен төніп, таласа қарағандай.

Бақшаның халқы әр алуан болушы еді. Көпшілігі — орыс жастары; бұлардың арасында анда-санда татар, қазақ жастары да кездесетін.

Әзірше көп халық үлкен аллеяда мың тілмен сөйлеген қалың селдей болып тынымсыз ағылып, толқынып өтіп жатты.

Гүбірне бақшасының үлкен аллеясында екі-үш жерде дөңгелек фонтан бар еді. Олардың тұсында сейілшілер екі жарылып, жарығы мол алаңда бірін-бірі көріп, ерсілік қарсылы өтетін.

Сағат 8 мөлшерінен осы аллеядағы топқа келіп араласқан үш қазақ жігіті өзара анда-санда күлісіп-әңгімелесіп, ажары тәуір әйелдерге телміре қарап, «осы сұлу, осы сүйкімді» деп, құмарланған пішінмен қызыққан сөздерін айтып жүрді. Бұлардың ортадағысы аласа бойлы, жұғымды, кішілеу денелі, қызыл шырайлы қараша жігіт еді. Тұңғықтанып, сұлу ажармен қарайтын пенсне киген қара көзді, қыр мұрынды, қысқалау қара бұйра шашты жігіт. Бұл — гүбірнелік қалаға шет жерден жанадан келген Ғаббас болатын. Жанындағы екі жігіт — соның осы қаладағы бұрын басқа жерде бірге оқыған жолдастары.

Бұл қалаға келгеніне көп болмаса да, Ғаббастың өзге таныстары да көбейіп қалып еді. Сол көп таныстың ішінде Ғаббасқа әсіресе әсер берген Ғайша бар. Бүгінгі бақша ішінде сейілде келе жатқанда, Ғаббастың қасындағы бір жолдасы: «келуші ме еді?» — дегенде, Ғаббас келуін күткен кісідей: «Сөзіне жетсе — келмекші еді, қайта ойланса — өзі біледі!» — деп күлген болатын.

Ғайша мен Ғаббастың танысқанына аз уақыт болып еді, бірақ гүбірнелік қаланың соңғы кездерінде болған сауықтары мен тағы бір-екі жерде қонақта болған жиылыста бұл екеуі бір-біріне қайта-қайта ұшырай берген.

Гайша гүбірнелік қаладағы қазақтың тәуір қызы болады. Ғаббас — қазақтың басқа облыстан келген тәуір жігіті. Бұлар бір-бірінің атын бұрын да естіген екен. Оның үстіне, екеуі де балалық, бұйығылық шақтан өткен. Сондықтан екеуіне де жақындап сөйлесіп, ұзақ әңгімелесіп, жеңіл түрде қалжындасуға да көп қиыншылық болмаған. Бүгінгі кештің алдында бұлардың ақырғы көрісуі алдыңғы өткен түнде татар театрында болған.

Сол кеште Ғаббас көп төселген дағды бойынша, еп-теп шырға тартқанда, Гайша қарындас аса көп сыр білдірмесе де, созалаңдап, әнтек иіліп келе жатқан тәрізденіп еді. Сондықтан Гайшамен қоштасып, айрылар жерде жас жігіт: «Жақында үйден шықпақ ниетін бар ма? Жоқ әлде бүгінгі сауық тойдырды ма?» — деп, күлімсіреп сұрағанда, бұл өзі «көрісейік» деген сөзді айтпаған кісі сияқтанып, шын ниетін ішіне бүгіп отырған болып сөйлеп еді.

Гайша да ол сөздің түбірін байқамаған кісіше: «Жазғытұрымғы уақыт қой, үнемі сарылып үйде отыра беру ауырырақ тиеді. Оның үстіне ертең бақшада жақсы сейіл болмақшы дейді, соған барармын!» — деген.

Ғаббас бақшада сейіл болатынын бұрын естімесе де: — Мен де соған бармақшы едім. Олай болса, ертең кездесерміз... — деп еді.

Гайша үндемей ырзалық білдіргендей болды. Әзірге түспал сөзбен, емеурінмен ұғысқан жастар осы сөзбен бірін-бірі ертеңгі бақшада көретіндеріне нық сеніп айрылысқан болатын. Бүгін Ғаб астың бақшаға келудегі мақсаты сол Гайшаны кездестіру еді.

Ғаббасқа қасындағы жолдастары Гайша жайын көптен баян еткен гүбірнелік қаладағы қазақ оқығандары бұдан екі үш жыл бұрын Гайша жайын сөйлеп-сөйлеп, аяғында, атын тоздырып болған соң тоқтағанды. Қазақтан шыққан бірен-саран әйелдің жеріне жетпей тоқтамайтын ел аузы Гайшаның басына өз бағасын алдақашан беріп болып, нық байлауын жасаған. Бір замандар Гайшаның атына бірі артынан-бірі тізбектеп келетін әлденеше жігіттің атын қосақтаған болатын. Сол әңгімелердің шет-жағасын Ғаббас та естіген еді. Бірақ Ғаббас жаңа таныс болған құлықты әйел туралы өзгелер келген байлауға келген жоқ-ты. Ол Гайшамен таныстығын, онымен жүрген жүрісі мен әңгімесін әзірше

ешкімге сыртқа шығарған жоқ. Бірақ сырттан қарап, көлеңкеге тон пішетін көзден өз істері үшін қысылған да жоқ-ты.

Ғайшаның келуін тосып жүрген мезгілде, жанындағы жолдастары:

— Сен бұны жаңа көрдің, алғашқы көрінісінде әйелдің жақсы-жаманы айрылмай да қалатын. Оның үстіне, Ғайша жақсы актриса десетін. Бірақ, есіңе салғанымыз, бұл үлкен романға героиня болуға татымайды. Одан бергінді, қазақтың баласысың ғой, өзің де білерсің,— дескен.

Бұл сөз күлкі мен қалжың есебінде айтылып еді. Сондықтан парыз-қарызы жоқ бір әңгіме болып қала берді. Осындай сөздермен үш жігіт үлкен аллейдің орта фонтанына шыққанда, қарсы топтың ішінде әңгімелесіп келе жатқан екі жас әйелді көрді. Бұның бірі Ғайша, екіншісі соның жолдасы — татар қызы Мәдинә тоташ еді.

Ғаббасты екі жағындағы жолдасы да түртіп қалды. Бір-бірін алыстан көрген жастар көріскен жерден алыс та болса бас иісіп амандасып, біріне-бірі қарсы жүрді.

Жастар жақындасып келіп амандасып, енді жүруге айналғанда, бесеуі бірдей қатар жүру қалың кісі келе жатқан аллеяда ынғайсыз, икемсіз болды. Ғаббас пен Ғайша екеуі бір бөлініп, ана екі жігіт Мәдинә тоташпен бірге қалды. Алғашқы жерден-ақ кешегі жақынырақ таныс болып қалған қалыпқа екі жас оңай келе кетті. Әбден үйір болыспаған адамдарда мұндай кездескен уақытта ең болмаса бас кезінде тосандық болушы еді. Ғаббас пен Ғайша ол халді жазып жіберді. Алғашқы сөзден-ақ бұлар күлісіп, дамылсыз әңгімеге кірісіп кетті.

Ғаббастың алғашқы сөзі:

— Бақшаға кешендеп келдіңіз, әлде бұрынғы келулер жалықтырған ба? Екі ойлы болып барып келгеннен амансыз ба?—деді.

Ғайша кесектеу даусымен күле сөйлеп:

— Жоқ, мені бақшаның жалықтыратын орны жоқ, өйткені осы бақшаға менен сирек келетін адам жоқ!—деді.

— Олай болса, кешірек келуіңіздің себебі не? Әлде кеш барсақ та, күр қалмаспыз дедіңіз бе?

Ғайша бұл сөзге майысыңқырап күліп:

— Рас, бақшаның қызу кезі де осы уақытта баста-

лады. Оның үстіне қазақ табиғатының өзі осы сияқты үнемі шу мен дырдуды сүйе бермейді ғой. Қызық шығар деп келсең, жалықтырып жіберетін де уақыты болады. Сондықтан кісі үнемі асығып жүрмейтін болыпты!— деді.

Ғайша қазақ табиғатын сөз ғылғанда, артындағы екі қазақ жігіті Мәдинәнің көзінше ешнәрсені ашып айта алмай, біріне-бірі қарап, көзбен табысты. Екеуі де ауыздарына дым тәттілігімен жайсыз тиетін бір зат түскендей болып, езу тартып күлісті. Іштей: мұның аты «шырға!» десті. Тегінде Ғайшаны гүбірнедегі оқығандар «шешесі татар болса керек, толық қазақ емес» дейтін де сөздері болатын. Бірақ Ғайша қазақтың өз қаны екенін білдірмек болып, қазақ әйеліндегі табиғатты жаңа көрген танысының бәріне дағдылы бір машығы сияктанып айта беруші еді. Мақтанушы еді. Әркімге әртүрлі сөйлеп көрген Ғайшаның бұл шынында бір әдісі еді.

Ғаббас әлі күнге Ғайша сөзіне өзге жолдастарындай суық сынмен қараған жоқ-ты. Сондықтан әлгі сөзіне орай ғылып:

— Олай болса, менің долбарым теріске кеткен жоқ екен. Расында, екі-ойлы болып келген екенсіз ғой. Бірақ бүгінгі күн өзге күндердей болмас. Жалықтырмас деп сенейік!— деді.

Ғайша түбі көрініп жатқан саяз судың жайдақтап аққан ағысы сияктанып, жеріне жетіп қалған кісіше, Ғаббасқа ұғымды боларлық күлкімен бетіне қарап ұзақ күлді. Бұл кезде Ғаббас та қоса күліп, Ғайшаның күлген пішініне ерігендей көзбен көп қарады. Ғайша пішінді әйел еді. Бұнда ең алдымен қазақ әйелінің көбінде кездеспейтін биік, сұлу дене бар. Толық етті, ақ жүзді әйел болатын. Ашық мойны бұғақты, жұмыр сұлу еді. Бет тұлғасы да, аз кесектеу келсе де, сүйкімді сұлу болатын. Көзі қой көздеу, бұйраланған қара шашты еді. Сәнділіктің орынды шартын білген әйел майдың ақ жібек киімін кигенде қара шашы мен ақ денесіне қай қазақ жігітінің болса да көзі еріксіз тоқтайтынын білген-ді. Әйелді сыртқы көрінісі мен жарастық жағынан бағалайтын Ғаббасқа Ғайшаның ендігі пішіні тез әсер еткендей болды. Ғайшамен күлкілі қалжыңға араласқан сайын, Ғаббас қазақ жігіттерінің бұрынғы барлық сөзін естен шығарып, ұмытуға айналды. «Кім біледі, әлде ол қазақтың өсекшіл табиғатынан шыққан бір сөздер шығар. Ол үшін

мына сияқты қазақ қызынан тартынудың орны жоқ» дегендей болды. Осы қалыпта бірер сағаттай екі жасты жалықтырмаған қызықты қалжың, көңілді әңгіменің мезгілі өтті.

18783

Бұл уақытта Мәдинәнің қасында қалған екі жігіт Мәдинәдан айрылып, өз беттерімен бір азырақ әңгімелесіп жүріп, аяғында: «Ғайша мен Ғаббасты табыстырдық; Мәдинә бізді тастап кетті. Ендігі жүрісімізде не мағна бар? Бүгінгі бақша бізге ырза шығар, енді қайтайық» десіп, кетіп қалды.

Мәдинәнің бұлардың қасынан кетуіне себеп болған нәрсе бұл жігіттер компаниясының көңілсіздігі еді.

Мұның екеуінің де үйінде қазақ қатыны болатын. Және онсыз да, татар әйелімен бұрын үйлесіп, жақындасып көрген адамдар емес еді. Екеуінде де әйелмен оңай үйлесетін, әсіресе бақша ішінде үйлесетін мінез жоқ-ты. Табиғаты ауыр адамдар.

Оның үстіне Мәдинә қастарында қалғанда, бұлар бозбала міндетін атқарып, оны көңілдендіріп, күлдіріп отырудың орнына, өзара тұспалмен сөйлесіп, әркім-әркімді қағытқандай болып күлісе берген соң, Мәдинә қарсы келе жатқан бір тоташты көріп:— Райхан!— деп, қазақтың екі көңілсіз жігітінен құтылғанына қуанғандай, бөлініп жүгіріңкіреп, күліп кетіп қалды.

Екі жігітке кетерінде қош деген сөзді де айтқан жоқ. Шешесін көріп талпынып жүгірген жас баладай, кетіп қалған. Мыналар сын тақпай-ақ қала берген.

Арттарында ауыр көзбен қадалып келе жатқан екі қазақ жігітінен құтылған соң, Ғайша мен Ғаббас та бұрынғысынан гөрі жазылыңқырап қалып еді. Бұлар біраз жүрген соң, бақшаның буфетіне кіріп, кешкі тамақты жеп, азырақ жеңіл арақты ішіп шықты. Бұл кезде бақша тіршілігі бүгінгі кеште боларлық барлық қызудың төріне жетіп еді. Әншейінде кең көрінетін аллеяға жұрт зорға сыйып, сендей болып сіресіп-тұтасып, қалың толқын болып ырғалып өтіп жатты. Сансыз көп тілмен әр алуан күлкі бақша ішін жазғытұрымғы жыршы құстар мекеніндей көрсетеді. Бірде екпіндеп, бірде құмарлықпен үзіліп, кейде ерекше сезімділікпен ырғалып, толқынып, бақша музыкасы ойнайды.

Буфеттен шыққанда көп уақыт өтіп жатқан жұртқа қарап отырған Ғайша Ғаббастың екі жолдасының кетіп

қалғанын айтып күліп: «Біздің келісе алмайтын жігіттеріміздің бірі — осы екеуі» — деді.

Ғаббас себебін сұрағанда, Ғайша азырақ қолдан жасаған мұңлы пішінмен:

— Маған әртүрлі болымсыз себеппен сырттан жүріп наразы болатын жігіттер бар. Әйтеуір тіршілік дегеннің өзі де бірге — жағып, екіншіге жаққызбайтын бір дерт қой. Жазықсыз болсаң да, жала, өсек, орынсыз қиянат деген нәрсе қазақ баласының көңлінен табыла береді. Не ғылған таусылмайтын жаулық екенін білмеймін! — деді.

Бұл сөз бұрынғы күлкі-қалжыңнан гөрі, әңгімені енді аз мұң мен наз араласқан нәзік жылы сырға қарай ауыстыруға себеп болды. Сондықтан екі жас буфеттен шыққан бетімен көңілдің кәзіргі күйі мен сезімді әңгіме жетектеп, үлкен аллеяден тарайтын бір қараңғы аллеяға түсті. Бұл кезде екеуі қолтықтасып алған еді. Буфеттің басқышынан түсерде Ғаббас жас әйелдің нәзіктігін қошеметтеп қадірлеген пішінмен қолтығынан сүйеп түсірген. Сол бетпен қолдарын алыспай, ақырын сүйенісіп жүріп кеткен.

Қараңғы, қоңыр көлеңкелі, мұңға батқан сыбыр мен сыр аллея бұлардың көңіл күйіне күй қосты. Ғайша сөйлеген өмір жүдеулігін Ғаббас та бірталай уақыт қостаған түспен мақұлдап әңгіме ғылып келіп, аяғында, Ғайшаның жұмсақ білегін қолтығына қысыңқырай күрсініп:

— Рас, өмір жүдеу, кімді де болса мәз ғылар қызығы жоқ. Бірақ оның толқыны бойды билеп жеңе берсе бір-жолата тұқыртып әкетеді. Сондықтан анда-санда сұлу сезім отына берілгендей бір ұмыту болмаса, үнемі уайым-қайғы тіршілік емес. Сұр өмірдің ішінде күншуаққа шыққандай боп, анда-санда сезім күніне жылыну да керек емес пе? — деген.

Бұл сөз Ғайшаны күлдіріп, бұрынғы көтеріңкі көңілді күйіне қайта әкелді. Ғайша басындағы сөзін «жоқ, ол орынсыз» деп дауласатын кісіше бастаса да, аяғында, өзін-өзі әдейі ату жерге әкелген аңғал аңдай болып, Ғаббас бір сөз айтса — жеңіліп қалатын жерге келді. Алғашқы қарсы болмақ болып айтқан сөзі дәлелсіз, мағнасыз, оңай ғана ұтылатын сөз болды...

Содан кейін бір сатыда: рас, адамның өмірі жылынатын күншуақ іздейтіні рас, — деді.

Ғаббастың көптен күтіп, нысанаға алған жеріне Ғай-

ша күлкі, қалжың, күрсіну арасында созылып келіп, жаңа ғана жеткендей. Жас жігіт енді бір қараңғы тоғайдың түбіне келіп тоқтап, Ғайшаның екі қолын көтеріңкіреп ұстап, қарсы алдында тұрып, көптен дайындаған анық тілек, шын мақсатын айтты.

Басы мен аяғы анықтан дәлелді болып құралмаса да, анда-санда арасында шешен сөздер араласып келіп, шын сезімнің тілі сияқты айтылды. Аз дірілденкіреген дауыспен бірге, буынды алған ыстық сезім лебі де білінгендей болды.

Жазушы жігіт өз сөзіне, бір мүйнетке болса да, шын деп сенген жүрекпен сөйледі. Даусына діріл кірді.

Ол ішкі сырын сүйемін... құмармын... тілегім, үмітім... деген сияқты ыстық сезім тілімен бітірді.

Сол сөздер Ғайшаны өзгертер, толқындар деген сеніммен айтылған, Ғайша бірталай нәзік сөзді естісе де бұрынғы қалпынан көп өзгермеді. Ғаббастан да бұрынғы көп естіген сөздерінің бірін ғана қайта естігендей болып, тағы күлді. Бірақ ендігі күлкісі: «олай болса, — несі бар, бөгет не?» — деген сияқты.

Ғаббас алдыңғы сөзі босқа егіліп елжіреген сөздер екенін сонда байқағандай болса да, тасқындаған құмарлықпен қыздың екі қолын өз иығына артып, мойнын құшақтатып, өзі де көптен асыққан құмарлықпен қатты қысып құшақтап, Ғайшаның күліп тұрған аузынан ұзақ уақыт сүйіп тұрды. Бұлар көпке шейін тілге келмей, құмартып қызған денемен, ыстық демалыс, асау ашық сезіммен көп сүйісті.

Жастар бойын буған құмарлықтың толқынынан босағанда, түн ортасынан ауып қалып еді. Сол көлеңкелі күңгірт аллеяден әлі де шыққан жоқ. Музыка Ғаббас жеңген майданды құттықтағандай болып, құмарлық күйін ойнап жатты.

Қыз бен жігіт ашық сөз бен айқын сырға беті ашылған қалыппен ендігі қалған уақытты дамылсыз сүйіспен, ақырын сыбыр, тәтті сөзбен өткізді.

Бұлар бұрынғы перделеп, бүркеп сөйлейтін сөздің бәрін енді атын атап, ашық сөйлеседі. Ендігі сыбырдың ішінде құшақтасып, иықтарымен сүйенісіп келе жатып, бір кезде өмірдің қызық шағы — махаббат күншуағын сөз ғылды. Кейде сүйіскен өмір — тіршіліктің барлық мағнасы деген де сөз болды. Кейде жай өмірдің қоңыр жүдеу болып, көңілдерін жүдетіп құлазытатыны да ай-

тылды. Қазақ қауымының «қиянатшы өсекшілдігі» де сөйленді. Бұл сөздердің барлығы да Ғайшаның бастауымен, соның әңгімесінен туып отырып еді. Барлығына Ғаббас түр қосып, дәлел тауып, Ғайшаның барлық сөздерін түгелімен мақұлдап, қостап жүрді.

Осы сияқты шын сезімге байланып, құмарлық уытымен боялған ұзақ әңгіменің ішінде бір уақыт Ғайша ендігі достық түбегейлі байлаулы достық болуын тілегендей болды. Есті әйел бұл тілегін олақ қылып айтқан жоқ. Олақтық бұл сөздің дәл бүгінгі түнде шұғыл туып қалғандығында болмаса, айтуында орынды болды, келістірген еппен сөйленді.

Басында Ғаббас әртүрлі көмескі сөздермен бүркей жауап берсе де, артынан бір ашық сөз сөйлеу қажет болғандықтан, бұл сөздің шұғыл келгендігін айтып ойланбақшы болды. Ғаббастың бүгінгі сезіміне Ғайшаның соңғы сөзі тәттіге ащыны араластырғандай тиіп еді. Бірақ әлі Ғайша бұған қымбат, әлі де сұлу, жақсы әйел, сондықтан жас жігіттің көңіліндегі сүю мен құмарлық мынадай аз бөгетке қарап кеміген жоқ.

Ғайша көпті көрсе, Ғаббастың да бұл алғаш көрген әйелі емес. Талаймен талай түрде кездесе де, көпшілігінен осы сөзді естіген. Бірақ олардың көбі Ғайшадан епті, орынды ғылып айтқан емес. Ғайша әншейіндегі көп әйелдей айтса, Ғаббас та дағдылы бір жауапты бере салар еді. Кейде Ғаббас: бір көрген жерден «ал» деп айта қоятын қалтада дайын тұрған неғылған байлау? Олай болса маған да сонша жауап парыз-қарызы жоқ деп: «аламын» деген сөзді де айтып салып, бірталай жерге әйел де, өзі де сүйретіліп барып қалушы еді. Бірақ бүгін Ғайшаға оны істеген жоқ. Бұл Ғайшадан тілегі бітіп, құмарына қанып болғандықтан емес, Ғайшаны шындап байқап, ойланып көріп, дәл баға бермек болған мақсатынан туып еді. Ғайша есті сөз, сұлу пішін, сезімді сұлу дене, ыстық құшақ, ұзақ сүйісімен Ғаббастың бұрынғы жеңіл бағалайтын әйелдерінен көп артық, көп маңызды сияқтанып еді.

Бұлардың әңгімесі алғашқы сүйіс уақытынан бастап, бір уақыт қызулы сыбыр күйінен солғындаған жоқ еді. Кейде біріне-бірін тартқан сезім бұлардың әңгімесін үзіп-үзіп те кетеді. Онда жас жігіт қыздың бет-аузы мен көзінен сүйгенді қанағат қылмай, барлық толық сұлу денесін құмар құшақпен сипай қысып, ашық мойны, кеу-

десінен, білегінен де жабысып, ұзақ-ұзақ күйдіре сүйші еді.

Осы сияқты халдің ортасында таң ағарып атуға айналғанда бірін-бірі шынымен құмарланып сүйгендей күйге жеткен жігіт пен қыз тоғайда жаңа оянған торғайлардың алғашқы жырларын естіп келе жатып, бақшадан шықты. Таңның ақырындап соққан салқын желі бар еді. Жібек киімнің етегімен бұралып-ойнап келеді. Кейде алдынан қарсы келген жел Ғайшаның толық жұмыр кеудесі мен сұлу етті сандарын жіктендіріп, білгізін қояды.

Бұл Ғаббастың көзіне ілінбей қалған жоқ. Ғайшаны жұмыр белінен қысып құшақтап, жүрісіне бөгет қылып тоқтатыңқырап келіп, бір тілек айтты.

Жастар Ғайша тұратын үйдің алдына келіп қоштауға айналғанда, екеуі де бүгінгі түнге толық ырза болған пішінмен ертең осы үйде көріспекші болып айрылып еді.

Арада бес күн өтті. Бақшада болған күннен соң, үш күндей Ғаббас Ғайшаның пәтеріне айтқан уағынан қалмай келіп тұрған. Ол соңғы келгенінде ертең тағы келмек болып кетіп еді. Бірақ ол күні келген жоқ.

Кеше болмаса, бүгін келуіне қисынды еді. Ғайша кеш болуға айналғаннан бері қарай өз бөлмесінде жақсы көрген жігітін күтіп отырды. Бүгін де бұрынғы келетін мезгілінен өтіп барады. Кеш батқанына бірталай болды. Жақсы жиылған кішкене үйдің іші қараңғыланып келеді. Шам жағатын мезгіл де алдақашан болып еді...

Бірақ Ғайша сәнді жиылған төсегінің үстінде қоныр тартқан бейуақытта мұңлы оймен сарылған кісідей болып, Ғаббасты күтіп жатты.

Мұның көңлі Ғаббасты жар ғылуға алдақашан-ақ ұйғарып, қабылдап еді. Бірақ сұлу сезім, ыстық құшақ иесі сұлу жігіт әлі күнге келмейді. Келсе, төсектегі Ғайша жатқан қалпынан тұрмай-ақ, аз көтеріліп қарсы алар еді. Кәзіргі кішкене үйдің ала көлеңкесінде қасына отырғызып сүйер еді, қысар еді; жібектей жүз бұралып, кешегі, алдыңғы күндердей сүйген жігіттің ыстық демін сезіп, тал бойы игендей болып жатып, тәтті түс көре, көзін жұмып қалғыр еді.

Кішкене сүйкімді бөлме... Қыздың төсегі... Ала-көлеңке кеш... Сүйгенін күтіп сарылғандықтан, жастығын құшақтап жатқан қыз... Жұмсақ ақ дене... Толқынды

қара шаш мынау... Осының бәрі рас болса, жас жігіт қайтып қана кешігеді? Таныс болғаны анада ғана... Неге ол тынымсыз келіп, мазасын кетірмейді? Әлде бұ да суынған жансыз ба? Әлде бұл да қызыл гүлді жұлып алғанша ғана қызығып, алған соң, бір-ақ иіскеп тастай ма?.. Әттең қазақтың салқын көңіл суық жігіті-ай!.. Жүрегінде от сезімнің лапылы жоқ. Бәрі де жанға сөлекет тиетін тарамыс-ау! Болсаң еттің басқалардай!.. деген ой келгенде, Ғайшаның көз алдынан ұзынды-қысқалы денелерімен тоғыз жігіттің суреті елестеп өтті.

Бұл ұзын саны еді. Бұлардың ішінде естен қалмастай қымбаттары да бар. Басында Ғайшаға екеу-үшеудің суреті таласа келді. Өткен күннің елесі кәзіргі көңлін әбден жеңіп болмаған жас әйел қайсысына тоқтарын анықтап таңдай алмай тұрғанда, олардың бәрін кейін шегергендей болып, бір салқын ой келді.

Ол ой: әлде сол күнә сұмдығымнан ба? Солар үшін бұл күйге ұшырадым ғой. Әйтпесе қазақтың талай қара қызы теңін тауып кетіп жатыр. Мен әрі оқығанмын, әрі бәрінен артықпын. Неге әлі күнге менде күйеу жоқ? Өң ескіріп барады. Жылдан-жылға өтіп келеді. Алдақашан мен үй иесі болуым керек. Мен қартаймақпын ба? Кәрі қыз болам ба?— дегенде Ғайша бұл ойдың пішінінен шошып кеткендей болды. Көзінің алдына, бетіне әжім түскен, екі жағы солған... Шашына ақ кірген, кейбір тістері кетиген, туғаннан шашының ағына шейін қурап, жалғыз өзі сүйретіліп келе жатқан сар далада, елсізде құлазыған моладай жалғыздық көрінді. Ғайша бұл ойға тегінде бүйтіп көп тереңдеп бара алмаушы еді. Өзін аяйтын. Сондықтан кәзіргі жүдеу көңілді үдетпей басып тастап, бұрынғы кездерде көңлін тербеткен адамдарға қарай ойын жылытып, ауып кетті.

Әуелі ең алғашқысы... Ол кезде Ғайша гимназияның үшінші я төртінші класында еді. Жасы 14—15 шамасында болатын. Онда бүгінгіден әлдеқайда сұлу, әлдеқайда ажарлы еді.

Жас жүректің қомағайлығымен өмір сусынын қана жұта алмай, асығып діріл қағып, алдынан белгісіз қызық күтетін. Ондағы қиялы мен бітімсіз зор тілегі келешектегі күндерден ертегінің алтынды сарайларын, күміс бәйтерек, күміс бұлақтарын тілейтін. Сұлулығы жазды-гүнгі сағымдай, алтын айдарлы жақсы жарды ойы суреттеуші еді. Ғайшаның ондағы сұлу жүзі мен жас дене-

сінің уыздай аппак, толық, нәзік көріктілігі өмірдің болымсыз аз сыйына қанағаттанбайтын сияқты. Ол күнде ақ жүзінде махаббат күн шуағындай болып, қызулы тіршілік белгісін білдіріп, қызыл қан ойнайтын.

Тұрған пәтері бай татардың үйі еді. Ғайша тұрған үйде ол үйдің жақыны — татардың бір бала жігіті болатын. Оның жасы 16—17 де. Ол да гимназияда оқиды, жасына қарай, Ғайшадан бірер класс ілгері болатын. Өзі сұлу денелі, қызыл жүзді, қара бұйра шашты, қара көзді, өте сүйкімді жас жігіт еді.

Бұлар бірер айдай бірге тұрған; сабаққа бірге барып, қайтарда бірге қайтып жүретін. Жас жігіттің аты Ғазиз еді. Ол сезімді нәзік жігіт. Аз ұялшақтығы болатын. Көп замандай Ғазиз ішіне мұңлы сұлу сыр жасырғандай болып, үндемей қорғанып, күрсініп жүргенді.

Бір күні бүгінгідей бір қоңыр кеште, ала көлеңкеде екі жас Ғайшаның бөлмесінде көңілді әңгімелесіп отырып, аяғында, ойын арасында бір нәрсеге таласып алысқан-ды... Екеуі онаша үйдің ішінде жүгіріп: бірі қашып, бірі қуып, дауыстап ойнап жүріп, аяғында Ғазиз әлділігін ғылып, Ғайшаны төсегінің жанына келгенде белінен құшақтап әкеліп жыққан. Ғайша жіңішке дауыспен шынғырып, сақылдап күліп жүргенде, ыстық леппен күлген сұлу еріндері Ғазиздың сол беті мен мойнынан қанды қайнатып, сырғанап өткен. Бұл қозғалысты Ғайша алыс үстінде байқамай істеп еді. Бірақ жас жігітке мастық уын ішкізгендей тиді. Ғайша сол күлген бетінде түрегелемін дегенде, көптен құмарлық жеңген Ғазиз сұлу қызды қатты қысып құшақтап тұрып, ып-ыстық бетінен сүйіп-сүйіп алған. Мастық жеңіп сүйіп алса да, бұл іс кәзіргі секөнтте өлім халімен бірдей боларлық, ауыр уақыт еді. Екеуі де келесі секөнтті «енді не болар екен?» дегендей күдікпен, қалтыраған жүрекпен күтіп еді. Ыстық бетіне сұлу жігіттің дірілдеген ерні тиген уақытта ғана барлық ойынның мағнасын ұққан Ғайша басында үні өшіп тына қалып, ешбір қарсылық көрсетпеп еді. Сонымен бір сәтте Ғазизді мойнынан қатты құшақтап қысып, бұл күнге шейін күнәлі болып көрмеген екі таза еріндерін асығып келіп табыстыруға Ғайшаның өзі басшы болып еді. Көлеңкелі қоңыр кеште ұзақ сүйіс, оттай ыстық демалыс... үнді өшіріп, бойды ұйытқан күйындай құтырған жастық... жалындаған ыстық кү-

шак... Үзіліп-үзіліп қана шығатын бір ауыз, жарым ауыз болса да көп мағналы сөздер...— ыстықтадым... ауыртып сүйесің... у-у... деп күрсінген сияқты қысқа-қысқа белгілер... басы осы еді... «Тотынаманың» алғашқы бір бұтағы осымен басталатын. Арғысы онан да... онан да әрі ұзақ қызық еді.

Бұдан кейін екі-үш жыл өтті... Арада Ғазизден басқа екі нөмір өтті... Бұлар қазақ жігіттері еді. Біреуі босаң, олақтау шәкірт еді, ол биші болатын. Бірақ Ғайшаны күннің көзінен де қызғанатын болды. Өзінде өткір қылық аз болса да, сүйісуі мен құмарлығы тым мол болып, таусылмайтын ұзақ ертегі тәрізденіп жалықтырып еді... Екінші қызметте жүрген, кексе тартып қалған, жақсы киініп, жақсы майланатын қулығы, орамы мол күлдіргілеу жігіт еді. Оның алдауы мен шырғасы көбейе берді... Сондықтан Ғайша одан да жалықты. Бұл екі жігіттің алғашқысын Ғайша дертті қылып тастап еді. Соңғы айырылғанына қиналмаған сияқтанды. Бұлай болғаны жас қызды бұрынғылардан гөрі аз өкіндіріп кетті.

Бұдан соң тағы бір жыл өткенде 17-жылдың өзгерісі болды... Өзгерістен бір жыл бұрын сабағын бітірмесе де, Ғайша оқудан шығып, салт бойжеткен болып жүр еді. Оған бұл кездерде үнемі досты іздейтін, түбегейлі жарды керек қылатын мезгіл жетіп еді... Ғайша бұдан бір жыл бұрын соңғы қазақ жігітімен жүргенде-ақ күйеуге тию әңгімесін ойлап еді. Сабақтан шығуына, бір жағынан, сол да себеп болып еді.

Бірақ соңғы жігітпен үйлесе алмады. Сондықтан келешектен одан гөрі артығырақ қызық күтіп қала берген...

Февраль төңкерісінің алғашқы жиыны, дырдуы көп күндері болып жатқанда, Ғайша да қазақ жиындарында болып жүрді. Тілмаш пен шолақ төрені тұлпар санап, жауырды жаба тоқығандай боп исі оқыған қазақтың бәрін бірдей керегіне жаратпақ болған бұл төңкеріс Ғайшаны бірталай аспандатып көтергендей болды. Ғайша облыс жиналысында әйел атынан құрметті өкіл болды...

Әрбір жерден келген ел жуандары болса да, шеттен келген қазақ оқығандары болса да Ғайшаны «оқыған қазақ қызы» деп қадірлеп, көркі мен сыртқы қалпын тамашалағандай еді... Бірақ сол күнде де Ғайша әлеу-

мет қызметкерінің орнынан да, ақ жағалы, иісмайлы бозбаланың құшағына көп қолайлы боп шықты.

Ғайша өмірінің бұл бір өзінше жанды, қызулы кезі болған. Гүбірненің съезіне бұны өзі туған үйезі өкіл ғылып сайлаған. Сондықтан, үндемей жүрсе де, съезд жиынынан Ғайша қалған жоқ. Бұл кез қалаға қазақ оқығанының әр алуаны жиылған кез еді. Оқуда жүрген бірен-саран студенттер келген. Үлкен оқу бітірген доктор, адвокаттар, тағы сондай ірі деп саналған қазақ азаматтары келген. Белгілі газет жазушылары да болатын.

Ғайша съезд мәжілістерінде болғанда, осылардың бәрін де ұнатқандай болып, ішінен өзіне жақсы пар болар дегендерін іріктей, таңдай жүрді. Әрқайсысының әртүрлі қолайлы қасиеті бар. Кейбірі сөзге шешен, мәжілісте қадірлі, мақтаулы жігіт. Кейбірі пішінді және көрнекті сұлу киінген; тағы біреулері елдің болыс, би, хажыларына ертеде өткен әлдеқандай еңбегімен аты шыққан, солардың мақтап көтерген адамы.

Басында Ғайшаның өз көңлімен ұнатқандай болып қадірлегені осы съезде көзге көрініп, ерекше шешен, білімді деп аталған бір студент еді. Бұл суырылған, жалынды жігіт Қасым болатын.

Қасым трибунаға шығып, лапылдата сөйлейтін, ағын судай көзді алдағыш шапшандығынан басқа, жай өмірде де күлдіргі, сүйкімді бозбала еді. Басында бұл Ғайшаны қадірлеп, алдандырып жүретін кісі сияқтанды. Әрқашан мәжіліс арасында көп ішінде Ғайшаға ерекше ықылас бөлгендей болып, күліп келіп қалжыңдап, әртүрлі жайдан әңгімелесіп қоятын. Ғайшаның бұрынғы көріп жүрген жігіттерінің бәрінен Қасым бөлек еді. Олардан бұның атағы да, орны да артық. Оның үстіне қалжыңшыл, ашық, орамды. Жас қыздың өз көңлінде қиял қылғандай болып жүретін, өнерлі қауымның бір ірі адамы сияқтанып еді. Сондықтан, Ғайша «менің іздегенім осы шығар» деп, бұған жабыса жақындасып еді. «Қасым аға» деп өзгеден бөлек қадірлегендей болып, әрқашан Қасым сөйлеген сөзді өзгенің бар сөзінен орынды, дәлелді көріп, дауысқа салған даулы сөз болса да — соның жобасын қуаттап, Қасымның әсерімен бірталай жерге шейін әлеумет жұмысының ағымына да төселіп қалғандай болып еді.

Бірақ Қасымның бұған жақындаған қалжыңы мен

әңгімесі ұзаққа бармайтын сияқтанды. Ең алдымен оның алмақ болып жүрген қалыңдығы бар болып шықты. Оның үстіне, Ғайша күннен-күн өткен сайын, әншейін жоядастық жүрістен гөрі істі ұлғайтып, Қасымның баурына кіріп бара жатқан сияқтанды. Бұл Ғайшаның еркекке ең алғашқы рет өзі жабысып көргеннің басы еді. Онысы, ақырында, жолсыз талап болды.

Аздан соң Қасым өз бетімен кетті. Ғайша үзілген үмітпен аз уақыт ыңғайсыздау халде жүріп барып, артынан тез оңалды.

Үміт көзі екінші, үшінші қатардағы жігіттерге қарай ауысты. Олардан да көңіл сусыны қана алған жоқ. Сонымен өзгерістің алғашқы бір жылы өтті.

Бұл әредікте Ғайшаның екі досы болды. Біреуі жасы 35 шамасына келген, үлкен оқыған жігіт еді. Мұнымен Ғайшаның жүрісі жарты жылға созылған ұзақ жүріс болды. Бұлар біріне-бірі түбегейлі жақындықпен қосылмақшы да болды. Бұл халді гүбірне қазағының бәрі құлақтанып, екеуіне де «қайырлы болсын» айтып жүргені де болған. Ғайшаның бұл жігітінің аты Мұқан болатын. Бірақ ол үлкен оқыған деген аты ғана болмаса, өлгенше өнерсіз, жабайы көптің бірі болды. Оның үстіне, қызғаншақтық сияқты нешетүрлі дертті әдеттері білінді. Мұқан мен Ғайша бірталай уақыт бірі алып, бірі тиетін кісі сияқты болып барып, аяғында, болымсыздан ашуланысып ұрыс шығып, екі айрылып кетті. Бұл уақытқа шейін Ғайшаның көңлінде қызықты жарды таңдау әдеті жоғалған жоқ еді. Ол өмірден де әлі де бұрынғы қалпынша көп тілеуші еді. Сондықтан Мұқаннан айрылып кетсе де, бұл оқиға алдыңғы бағына ешбір кесір тигізбейтіндей көрініп еді.

Ғайша мен Мұқан айрылысып кетті. Бірақ бұл айрылысу жас қыздың абыройына елеусіз болып, әсер етпей текке кеткен жоқ. Ғайшаның айырылысардағы есебі тәжірибесіздік болып шықты. Қазақ қауымының дағдысы мен әдетін білмегендік болды. Бұл күнге шейін де Ғайша жайын сырттан сөз қылушы қызыл ауыздар бар еді. Ғайша өз көңлінде ешкім бөтен сөз айтып сынамас, білмес деп жүруші еді. Мұқаннан айрылған күні гүбірнелік қаланы Ғайшаның алғашқы жаманаты басып кетті.

Жалғыз Мұқан емес, бұның алдындағы сырлар да неше алуан болып сөйленіп, ашылып қалды. Кейбір

жерлерде Мұқаннан өз ықтиярымен айрылысса да, оны білген соң, оқыған жігіттің өзі тастап кетті деген сөздер болды. Бұл оқығаның тұсында Ғайша өмірінің ең әділ сыншысы болғандар «Ғайша әзірше күйеуге тимей, еркін жүріспен өмір қызығын көре түсемін деп айтады екен» деген сөздерді шығарды.

Қалайда болса, ел аузына аты ілініп қалған әйел, қасында еркек қорғаушысы жоқ болған соң, өсекшіл қауымнан оңды-солды соққыны көре бастады. Басында намыстанып жылап, әркімге шағып ақтығын айтып көріп еді; оның да паналығы болған жоқ. Ендігі жұрт Ғайшаға белгілі сынмен қарайтын болып өзінің нық байлауын жасағандай, суық қарай бастады. Ғайшаның бағасы өзгерістің алғашқы күндеріне қарағанда, күннен-күнге төмендеп, түсіп бара жатқан сияқтанды. Бұл хал сырттағы жұртқа бұрын көптен мәлім болса, аз заманның ішінде Ғайшаның өзіне де анық сезілді. Бұдан соңғы екі-үш жыл сол бетпен күннен-күнге қадірін түсіріп, басын кеміткен жылдар болды. Ғайша расында жылдан-жыл өткен сайын төмендеп бара жатқандай болды.

Соңғы жылдар ішінде тағы да үш-төрт жақсы танысы болды. Бұлардың ішінде қазақ болса, Ғайшамен қызығы тез басылып қалатын жанарсыз жандар болып, орыс, ноғай болса, қызығы әлдеқайда ұзаққа баратын еді. Осы соңғы санның ішінде Ғайшаның әуелі жақындарындай толқынтып қозғау салып, көп қуанып, көп қыздырғаны да болып еді. Бірақ әлденеден екені бойжеткен қызға мәлім емес, әйтеуір солардың бәрі де баянсыз болып, өткен дәурендей қайтып оралмай, жылжып өтіп кетіп жатты. Бір кезде тәтті болған жақындары сол күйін көксеп кеп: ыстық, қызу, қуанышты жүрекпен бұны қайта айналып, тапқан емес.

Бүгінгі қоңыр кеште сол өткен күннің әртүрлі шағын есіне алып, мезгілі кеткен дәуреннің қызыл-жасылды суреттерін аралап жатқанда, Ғайшаның көңілі соңғы санның ішіндегі бір адамға тоқтады. Ол сыртқа шығарып айтып, жырдай қылып суреттеуге қолайлы да адам емес еді. Бірақ жалынды оты басылуға айналып, солғындау тартқан жүрекке дене қызығындай ашық қызықты мол қылып берген сол адам еді.

Ол гүбірнелік қалаға келген бір цирктің балуаны болатын. Мұқанмен аз жүрісінің уақытында Ғайша

өнерлі қауымның көсілген молдығы мен қызықты желі-
гін де көп көрді. Сонымен бірге жалаңаш құмарлықтың
да бетін ашып, соның барлық мауыққыш, елтігіш тұл-
ғасын көріп шыққандай болды.

Толық, жуан ақ денелі, сұлу келген бас балуан Ғай-
шамен таныс болғанына екі-үш күн өткен соң, бір түнде
қызды арбакешке отырғызып, гүбірнелік қаланың өзде-
рі жатқан жақсы нөміріне алып келген. Екеуі түн бойы
ұйықтамай отырып, неше түрлі жақсы арақты мол мас-
тыққа шейін ішкен. Ғайша бұл сырын өлгенше жасырын
ғылып ұстамақ болса да, артынан білініп қалып еді. Ол
түн Ғайшаның онсыз да осал жібін біржолата еркінше
көсіліп босатқан түні еді. Ол цирк ойыншыларының бая-
ғыдан танысы болып, бірге болып ойнап келе жатқан
қыздарындай ашылып кетті.

Мас балуанның жұрттан бөлек денесі мен өскелең
қылықтарының бәрі де бұрын нәзіксініп жүрген қызға
елден ерекше бір қызық сияқтанды. Алып денелі бал-
уан өзі де жалаңаштанып алып, мұны да еркіне қоймай,
ойнап-күліп жүріп жалаңаштап, екі қолына кішкене
балаша көтеріп алып қысып, сүйіп, ойына келгенін іс-
теп, жүгіріп-ойнап жүрген уақытта Ғайша бұрын өзі
көрмеген үлкен сұлу анмен таңсықтық қылып, еркелеп-
ойнап жүргендей болып еді.

Ол түндер асау мастық... жалаңаш құмарлықты мей-
лінше қандырған бір түндер болып еді. Өзге көптің
ішінде оның да мезгілі өтті. Бұл күнде ол да бір алысқа
кеткен шақ болып жоғалды... бітті... Ол түндердің арты
қазақ қауымы жағынан Ғайшаға тағы да теңіз толқы-
нындай үлкен соққындарды алып келді. Бұл нөмірдің
арты Ғайшаны ел көзінде біржолата басып, төмендетіп
тастағандай болды. Ол қызығы үшін Ғайша өзгені қо-
йып, өзінше жүретін баста таныс әйелдерінен де көп
ренжітерлік сөз естіді.

Кейбір қазақ жігіттері елде жоқ каталдықпен Ғай-
шаның қылығын бетіне айтып, ұялтуға айналды. Сон-
дықтан ол соңғы қылығының ізін бастыру үшін, бір
үйездік қалаға кетіп қалып, бір жылдан аса сонда жү-
ріп еді. Бұл уақытта күйеусіз тіршіліктің күні қаран
екеніне әбден көзі жетті. Өзінше көп ойланып, көп тол-
ғанған кісі сияқтанды. Сондықтан енді күйеу дегенді
ерекше дерттілікпен іздейтін күйге жетіп еді. Бұл за-
мандағы Ғайшаның күндіз-түні ойлайтын бар арманы,

бар қайғысы сол еді. Сонымен «көк етікті кез келмей, көн етіктіні көзге ілмей» жүрген хал Ғайшаның басына бүгіннен көп бұрын туып еді. Қайда барса да бір басын өткізе алмағандай, барлық адам баласының қауымында жалғыз басы сыртқа қағылып, керексіз болып қалған адамдай еді. Гүбірнелік қаладан екінші үйезге кетіп бірталай уақыт өткізгенде, Ғайша осы халдің ауырлығымен қайғылы жүдеулігін көп сарылып ойлап шыққан. Енді көкейді тескен арманға жету үшін, бұрынғы өзгемен тең бағалы болған дәуренді қайта табу керек. Гүбірнелік қалаға барып жаңғырып келген кісі болып, бұрынғы қалыптан өзгергенін білдіруі керек. Кім біледі, әлде бақыт жүзі бұған да қайтадан бір бұрылар... Ағарып жүдеп атқан таңдай, қызарып балқып батқан алтын шапақтай бұрынғыша тәтті сұлу жыр, қалғытатын ертегідей болмаса да, екінші түстегі бір қызық шақ қайтадан оралар...

Осы сияқты үміттермен Ғайшаның гүбірнелік қалаға келгеніне үш ай болып еді. Гүбірнелік қала басында үндемей, жыбырламай, сынау үшін іштен тынған жандай болып, Ғайшаны жақсы момын пішінмен қарсы алды, Ғайшаның да енді гүбірнелік қалаға келген әркімге өзінің ендігі жайын сездіріп, түзелгенін білдіргісі келді... Сондықтан да ол сауық кештерде қазақ сахнасына екі-үш рет шығып көрді. Ғайша ойыншы жастарға бастық бола жүріп, ағарту жолына қызмет ете жүріп, мүмкін болғанынша, қызы жақсы болып шығатын пьесаларды таңдап қоятын. Неғұрлым қызының ролі ұзынырақ болып, нәзік сезімді қыз героиня болып шығатын пьеса болса, соны жақсы деп есептеп, қазақ жиынына соларды қойып, өзі бас героиня болып екі-үш жол ойнап шықты. Ғайша сахнаға шығарда киімді пьесаның шартынан сонауғұрлым артық киіп, грим-бояуларын да баса жаққызатын.

Екі-үш рет ойын болды. Ғайшаға әркім босаң сөзбен рахмет айтады. Бірақ ұлы өзгеріс сезілмегендей, көп білінбейді. Әттең, қазақ қауымы тұнық күні болмайтын лай су ғой; әйтпесе, тым болмаса, өнерге бас иіп, серпілмес пе еді?..

Ғайша бұл жолы бұл қалада бойын тартып, дәл ұстаған болып жүрді. Ешкіммен жалпылдап ойнап кеткен жоқ. Бұрынғыша көзге түсіп жарқылдап, әлдекіммен көп күліскен де жоқ. Бірақ сонда да гүбірнелік қала

жігіттен жұтағандай. Бар еркегі өмір қызығын тауысып бітіріп, жәрменкесін таратқандай... Күйеу болар жігіттің құлағы да көрінбейді.

Осымен Ғайшаны сарылтып қажытқан жылдай ұзақ үш ай өтіп еді... Осы соңғы айдың ақырғы күндерінде гүбірнелік қалаға Ғаббас келген. Бұрын атын естіп жүрген Ғаббасты өзі тұрған қалаға келді дегенде, Ғайша соңғы тәуір ойналған сауық кешінің өтіп кеткеніне өкініп еді.

Бірақ ол өтіп кетті. Енді тағы бірдеме ойнатуға қазақ артистерінің құралуы қиын. Сонымен жүргенде Ғаббаспен таныс та болып, барынша жақындасып, бүгінгі кештегі халге келіп еді.

Енді Ғаббас қалай болса, Ғайшаның қазақ жігітіне жасаған ақырғы шабуылы. Бұрынғы жақсы иісті, саялы көп бұтаққа қонақтамай келгендігі ақырғы қонысы осы болу керек. Ғаббас та тұрақтамай, ескі дағдыша жылжып кетсе, Ғайшаның тағы да тауы шағылғаны... Ақырғы жігер, ақырғы жанды үміттің үзіліп, өшіп, сөнгені. Сондықтан бұған бойда қалған өнерді салу керек еді.

Осыны Ғаббастың келгенінен бері қарай жүз қайтара ойлап шыққан Ғайша кешегі күн сүйген жігітіне хат жазып жіберіп еді. Хатты Ғаббас алған.

Бұл қағазда Ғайша жүрегіннің қайғысы мен өз өмірінің өкінішті арманын түгендеп, тізіп жазып еді. Ғайша хатындағы өз өмірінің жүдеулігін, өз басының сүйеу көрмеген жалғыздығын айтқан жерлері шын өкінген жүрекпен жазылған сөз еді. Бірақ соның арасында мағнасыз өмірдің жұлдызы, махаббаттың көптен шөлдеп тапқан жалғыз суаты Ғаббас болып, онсыз тіршілік қанағат емес болып, жазылған сөздері машық болып кеткен дағдылы өтірік еді. Әсіресе орынсыз кеткен — Татьянаның Онегинге айтқан:

«...Шыныңды айт — кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?
Шеш көңілімнің жұмбағын:
Әлде бәрі алданыш,
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс?...» —

деген сөздері еді.

Бұл жерге келгенде өлусіреген жүрекпен ақырын ға-

на иек қағудың орнына, Ғаббас хатты бір жолдасына лақтырып тастап, сақылдап күліп еді. Бұл сұлу жырмына жерде сиырға ертоқым ерттегендей үйлеспейтін, жадағай күй болып сезіліп еді.

Ғайша бұл хатына жауап алған жоқ-ты. Келем деген хабарын да ала алған жоқ. Сондықтан сеністен айрылып қалған көңлі кейде келуіне сенсе де, кейде сене алмай дал болып, қобалжып қояды... Шыдамы таусылып, қайрат біткен әлсіздіктен кейде жастықты баурына басып қатты құшақтайды. Бұл уақытта үйдің ішінен ала көлеңке кетіп, қараңғы болып еді. Түн болып қалған екен. Ғайша күрсініп, енді түрегеліп, от жағайын деген уақытта үйіне жақындап келе жатқан аяқ дыбысы естілді. Ғайша төсегіне қайта шалқайып, жастыққа басы тигенде, есік ашылды. Қараңғы бөлмеден қомағай көз қадала қарағанда, жалғыз келген жігіттің ақ жағасын көріп, жүрегі лүпілдеп соғып кетті.

Бұл жаңылған жоқ еді. Келген Ғаббас екен. Ол қараңғы бөлмеге кіріп, біраз аңырып қалғанда, Ғайша төсегінен аз көтеріліп:

— Әйтеуір келдің-ау!— деп күрсінді.

Ғаббас Ғайшаның барына қуанғандай болып:

— Ғайшамысың, барсың ба?— деп есікке қайта айналып бөгеліп:— Ғайша, есік жабуға рұқсат па?— деді.

Қыз бұл сөздің артындағы бар мағнаны ұғып, намыстанып күйгендей болып:

— Неге? Не себепті?— деді.

Жігіт сасқан жоқ. Салмақпен:

— Екеуміз бірдей бармыз, бізге үшінші кісінің керегі жоқ. Сондықтан жауып қоймасам?..— деп жауап күтіп тұрды.

Ғайша:

— Оның бержағында не дегелі тұрғаның мәлім ғой. Маған жалғыз сол мақсатпен келгенше, келмесең етті!— деді.

Бұл сөздің ішінде шынымен күйгеннің де, наздың да белгісі бар еді. Бірақ Ғаббас Ғайшаның басына сенген көңілмен жауап бермей-ақ, есіктің шаппасын іліп алып, Ғайшаның қасына келді. Келген жерден Ғайшаға «тұрма, жат!»— деп қойып, өзі сыртқы киімін тастап, бірге жатып қалды. Әртүрлі қысқа-қысқа сөз болып, құмартқан құшақ, ыстық демалыстың ішінде бірталай уақыт өткен соң, келелі әңгіме басталды.

Бұл әңгімеге келгенде, Ғайшаның даусы да өзгеріп, сөйлер сөзі де шын сияктанып көбейіп кетіп еді. Ол Ғаббастан көптен күткен жауабын тіледі. Кешегі жазылған хат, оның алдында әлденеше рет айтылған сөз, бос айта салған нәрсе емес. Оның тиісті жауабы болуға керек еді. Бұл орынды тілек, шын әңгіме еді. Әсіресе ішінде сол дерттен тыным алғызбайтын жалынды шок жатқанда, Ғайшаның сөз қылуы әбден дұрыс емес пе?

Сондықтан әрнәрсеге алаңдап, мына сөздің желісін бұза берген Ғаббасқа ол қадала сөйлеп:

— Неге байладың? Маған не айтасын?— деген сұрақты ашық қойды...

Ғаббас басын қасыды. Сорына келгенде, ол бұл әңгімені ойланамын десе де, әлі тіпті де ойланған жоқ еді. Ол тегінде алу-алмау әңгімесін ойламақшы да емес еді. «Ғайшаға не жауап беріп, осы халді соза тұру керек; қадалғыш қызды не дәлелмен бөгей тұруға болар еді?» Соны да ойлаған жоқ еді. Сонда да қарманып көріп, бұрыннан қиналып жүрген кісіше күрсініп алып:

— Ғайшажан! Мен осы сауалға жауап беруге тіпті әлсізбін. Әлсіздігім, сенің басыңды біле алмай, екі ойлы болуда емес; өз өмірімнің бір шешілмеген түйіні болғандықтан. Өзіңе белгілі, менің қырдан алған қатыным бар. Мен әлі оны тастаған жоқпын,— деп, жүдеген қайғылы пішінмен бірталай өзінше дәмді себептерді айтып шықты. Бұның да айтқан сөзі ұзақ еді. Бірақ Ғайшаға бұл сөздің шын емес екендігі белгілі болатын. Өйткені «Ғаббас осы жолы қазақ қатынын тастап келді» деген хабарды да астыртын естіп еді. Сондықтан Ғайша жігіт жауабына қанағаттанған жоқ. Ғаббас қатынындай қатын, шын көңлі болса, бұларға бөгет болмайтындығын айтып келіп:

— Аяғыңда, маған бүгінгі күн байлаулы жауабыңды бер. Бөгет қатынымда десең, тіпті содан айрылған күнде мендікің десең де тоқтаймын,— деді.

Бұл сөздер бұрыннан Ғайшадан шет жағалап көрініп жүрген сөлекет мінездің анық бетін ашты. Ғаббасты Ғайшадан алыстатып, суытқандай болды. Сондықтан ол бекінген пішінмен:

— Сені аламын деген уәдені бүгін бере алмаймын,— деді. Бұл сөзді естіген жерде: Ғайша алданып қор болғанын жаңа естіген таза әйелдей болып, Ғаббастан

құшағын алып, жүрегі үзілгендей өксіп-өксіп жылап жіберді.

Ғаббасқа бұл жылау ыңғайсыз тиіп еді. Басында тоқтатамын деп айтқан сөзінің әсері болмады. Ғайша бір ауыз сөз айтуға шамасы келмей, іші-бауры езілгендей болып, өксіп-өксіп жылап жатты. Ғаббас басқаның бабын таба алмай, Ғайшаны құшақтап бетінен сүймек болып келді де, оқыстан бір ой келіп, жылап жатқан қыздың беті мен екі көзін сипады. Ғайша бұл қылыққа ашуланғандай болып, Ғаббастың қолын тартып тастады. Бірақ өртенгендей болып егіліп жылап жатқан қыздың көзінде бір тамшы жас жоқ екен...

Ғаббас қолын тартып алып, теріс айнала берді:

— Түү, сарамас, көзінде бір тамшы жас жоқ қой!— деді.

Ғайшаның өзі-өз болып, жаман ұсталған жері осы еді. Ол даусы қолдан жасағандай өзгеріп:

— Мен жылағанда, көзімнен жас шықпайтын әдетім!— деді.

Ғаббас тұрып, киініп жатып:

— Рас айтасың, қайғың үлкен болғасын сөйтесің ғой!— деді.

Бұдан әрі екеуінде де сөз болған жоқ. Жас жігіт киініп болған соң «қош!» деп шығып кетті. Не дерін білмей, төсегіне жабысып, тас болып қатқан қалпында Ғайша қала берді.

Ғаббастың бүгінгі мінездері Ғайшаны әбден торықтырды. Енді Ғаббастың қайта айналып келуі екі-талай. Жас жігіт есікті жауып шығып кетіп бара жатқан уақытта Ғайша ішінен ақырғы рет: «Сенен де айрылдым ба, қош!» дегендей болып қала берді. Бұл ақырғы үміт болатын. Ең соңғы сенген адамы осы еді. Ғаббас біржолата Ғайшаны көрмей кетпес-ау? Өз тілегі үшін әлі де талай рет соғар; әй, бірақ ол енді Ғайшаның тілегіне табылмайтын болды ғой! Оның өз құмарлығы үшін келгені Ғайшаны жұбатуға жарай ма?

Ғаббас Ғайшаға ол үшін тіпті аз керек еді. Барлық жүрістің мақсаты ол болатын болса, талай Ғаббас табылуы қиын емес. Ғаббастың бүгінгі кетуі Ғайшаның зор үмітін жоқ қылды ғой.

Шынымен-ақ барлық қызық, күткен өмірі осындай дал болып, қаңғып қалумен өткені ме? Өмір бойы кімге кездесе де, ылғи тарқап кеткен базардың соңына ілі-

нумен өткені ме? Өмір базарында Ғайшаның сыбағасы ылғи ақырғы перденің, қайғылы халдің ойыншысы болып өту ме?..

Тіршіліктен барлық аларым осы ма? Осы мазақ, осы қорлыққа үнемі көніп, иленіп өткенім бе? Бұйткенше... қор болғанша бұл тіршілік жоқ-ақ болсын деп, Ғайша ұшып тұрып, жылдам киініп, өңі қашып, жақын жердегі әптекке келіп, бұрын бір таныс дәрігерден алып қойған рецеппен бір кішкене сауытқа құйған апиын сатып үйіне қайтты. Жолшыбай Ғайша гүбірнелік қаланың көшесіне, барлық тіршілік иелеріне көзімен, көңлімен қоштасып келді.

Кәзіргі халде тіршілік шынымен-ақ керексіз сияқтанып еді.

Үйге келген соң әлі күнге қараңғы болып тұрған бөлмесіне шам жағып, бір-екі хат жазды. Бұның бірін үйіндегі шешесіне арнады. Біреуін қайғылы қысқа сөзбен Ғаббасқа жазды.

Көңлі бұл уақытта өлімді онай көргендей, тіршіліктен кәзір-ақ «қош» деген бір-ақ сөзбен жылжып жүре беретіндей болып еді.

Хатты жазып болған соң, кішілеу сауыттың ішіндегі қара түсті уға біраз қарап отырды.

Бір-ақ секөнтте ішіп салу, көзді жұмып бір-ақ бекіну. Кәзір түбін ағартып жоқ қылу... Содан арғысына Ғайша өлемін деп тіленбей-ақ қояды. Құшті у өз жұмысын өзі бітіреді. Әуелі басын айналдырады. Аяғын шалыс басқызып, сенделтеді. Содан әрі сұр өмірге «қош» деп жығылады. Аржағы мәңгі ұйқы, мәңгі жоқтық. Артындағы ел Ғайшаның жүрегінде қандай дерттің жүргенін, бұның басы қаншалық қайғылы, мұңлы екенін сонда ғана біледі. Өкініп басын шайқап, таңдайын қағады.— Асылдың қадірін білмеппіз-ау!— деп қынжылады... Сөйте ме? Жоқ — әлде бұл жерде де бірдеме деп, өлген жүзіне қарап тұрып күле ме?.. Жарайды, не болса да деп удың аузын ашып, қолына алып, аузына көтеріп алып келді. Ақырғы рет айнасына қарап тұрып ішпекші болды. Ғайша айнаның алдына келгенде, стол айнасының екі жағында тұрған белгілі балуан мен Ғазиздің суретіне көзі түсті...

Оларға да ойымен «қош» деп, балуанның жуан сандарына көзінің қырымен қарап тұрып, у сауытын аузына өкеліп төңкеріп қалды... Апиын иегінің үстінен жерге

сырылдап тамып жатты. Ғайша сауыттың түбі ағарғанша төңкеріп тұрып, бар у біткен жерде сауытты жерге бір салып сындырып тастап, өзін-өзі өлім жазасынан қайтадан азат қылып күрсініп, тиыштық алып отыра кетті.

— Менің күнәма осы жаза да жетер... Тәуір-ақ өзімді аямадым ғой. Тіпті шын өлу керек болса, өле алады екем... Жарайды, әзірше бара тұр, Ғайша!.. Бұл жолы ақталып шықтың!..— деп бұрынғы қалпында тіршілік күндерін тағы да күтіп қала берді..

Семей, 1925

БҮРКІТ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ СУРЕТТЕРІ

(Басылмаған романның)

Аңшы өмірінде кімді болсын қызықтырып, қолға түспейтін ерекше жері — алаңсыз бостандығы. Өзге дүниенің ащы-тұщысын түгел ұмыттыратын жанды қызуу — аңшының әңгімесі, құсы, тілегі мен қуанышы, томағалы батыры, қыран серігі болады. Анда-санда алмағаны қажытпайды. Өйткені алдыңғы күн қызыл түлкінің құйрығын бұлаңдатып, алдыңнан көрсетіп тұрғандай болады.

Бір тасты қағып шығып, екіншіден томаға тартқанда жылпос қағушының алдындағы қорымға томағасы алынған жалаң бас қыран белсеніп, кірпік қақпай қалады. Жымдай қатқан жартастың жарық-жарығына от көзімен шаншылады. Сол кезде аңшы да қиялмен еріксіз алдын ала шауып: «Қазір ана жарықтан шығады, болмаса анау алаңнан, қағушының алдынан, бұлаңдап жөнеледі», — деп, аш қыранмен бірге еріксіз жалақтайды. Ұзақ күнді сол сияқты жанды үмітпен өткізіп, үйге келгенде бел шешіп жайланғаны, ас ішіп тыныққаны, алдыңғы күнге үміт артып, өткен күнгі көргенді айтып, ақын тіліндей шешен тілмен әңгіме қылғаны — қызуу мол толық өмір екеніне дау жоқ. Онымен салыстырғанда әншейін жүрген өмір шала-жансар, оты жоқ, гүлі жоқ сұр өмір сияқта-нады.

Аңшылықтың үміт қуанышы көп. Ыстық оттай қызулы минуты көп, мағыналы өмір. Аңшылықта кісіні ақын күйіне жеткізетін сезім күйі көп. Бұл салқындап кеткен кәрі ақылдың өмірі емес, сүйген ғашығынды сағынып келіп, күліп-ойнап өткізген күндіз-түніндей ыстық сезім өмірі. Өйткені бір минуттың ішінде қуантатын да, жүде-

тетін де күйлер кешеді. Сонын бәрін айтып жүргендіктен аңшының тілі шешен, қиялы жүйрік. Бүркіттің ұшқанына, түлкінің құтылмақ болған айласына, құсшының ебіне арналған талай шешен сөздері бар. Аңшылық өмірінен ілгері-соңғыдан қалған талай қызықты, жанды, сұлу әңгімелері бар. Тауда жүрген аңшыда амалсыздан екі түрлі мінез болады. Бұлар ішкі сезімінде құбылу көп болғандықтан сахнаның артистеріне ұқсайды. Көргенінің бәрін не шапшаң сөйлеп қуанып, не күйініп жіберетін күйгелектік, сөйлегіштік, қызулық болады. Бұндай аңшы азынаулақ өтіріктен де аман болмайды. Бұл болмаса екінші бір түрлі аңшыда көргені тіпті көп болып, бәрін әңгіме қыла беруді лайықсыз көрген, сезімінің бәрін ішіне жинаған, қуаныш-күйінішін сыртына шығармайтын тастай салқын сабырлылық болады.

Аңшылықтың қызығы мен өкініші сияқты жанды өмірінен басқа биік шың таудың азынаулақ қар басқан салқын пішінін көріп жүргеннің өзіне де көңіл сезімі әлденеше өзгеріске түспей отыра алмайды.

Қарлы таудың ішінде кейде кездесетін қара бұжыр қой таспен меңіреуленіп, мәңгілік тыныштыққа қатқан құз-қиялар көңіл күйін көп тербетеді. Бұлар кей жерде үлкен-үлкен теңдерше сүйеніскен, әлдеқашанғы алыпты қолымен қаланып қалған сияқты. Кей жерде ұзатылатын қыздың үйіне жиылған сандықтан қатарланып қойылған. Кейбір уақытта ұзақ жылдардың жел-боранымен тозған қатпарлы тастар кәрі молданың ескі құранының шетіндей жемтірленген. Кейде тіксиген қара жартас пен кеуделі биік таулар қара қошқыл пішінімен ақшыл тартқан сам жақта, кеш мезгілінде катал суық тағдырды еске түсіреді. Кей күні түс мезгілінде жарқыраған ашық күнде тау басына шықсаң, ысқырып соғып тұрған жел даусын есітесің. Бұл кейде жынданғандай ұйытқып соғып, кейде биіктің басына қарай төсін төсеп, екпіндеп түзу есіп, қысты күнгі тау ішінің ұзақ жырындай жүз толқынтып, шаншады.

Тау басында, бүркітшінің қолында, томағасы тартылған қыран етектегі жартас жырық қорымға тығылып жүрген түлкінің түйіліп тұрған қараңғы тағдырындай көрінеді.

Осы сияқты Сыздық көрген жалпы суреттің ішінде ерекше көрік болып, есінде қалғаны да бар еді.

Бір күні бес-алты аңшы тау ішіндегі ауылдан атқа

мінді. Ерте шыққан бүркітшілер тас-тастың басына тарап, ұрымтал тұрғыларды алып, қағушыларды етекке жіберіп, қашатын түлкіні тосып отырды. Жаңа көтерілген күн сәулесінің астында тұрған қызыл жартас. Бір жағы көлеңкеленіп, әжімді кәрі жүзімен аңшылардың қарсы алдында тұр. Бөлек-бөлек жарығымен түлкі жатарлық қорымы көп тас. Қатпарлы кәрі пішінімен қалың сырлы сияқтанады. Жартас мұңлы. Кәрі көңілдің қайғылы түріндей жүдеу — қайғылы. Күндер, жылдар тоздырған беттері терең әжімді. Дүние қатқан, жым-жырт. Өңкиген тік жартас. Таңертеңгі кезде-ақ қардың үстіне түскен қаралы көлеңкесін көріп, айнадан жүзін көрген дәудей, кәрі алыптай үніліп, түксиіп қарап тұр. Етекте жатқан қазандай жұмыр тастар салақ қолмен тәртіпсіз үйілген теңдей болып, бірінің үстіне бірі үйіліп жатыр. Кәрі аңшы Ақшегірдің томағасын тартып, үндемей тасқа шүйіліп отыр еді. Бір мезгілде алыстағы қағушының айғайы естілді. Ақшегір елең етіп, барлық үлкен денесі екі ғана отты шегір көз болғандай болып, қызыл тасқа шаншылып, қадалып қалды. Артынан аз уақытта аңшының қолынан атып жөнелді. Сол кезде қызыл тастың аңшыларға қараған қарсы беттегі бір жарықтан түлкі етекке қарай шұбатыла берді. Ақшегір аңшылардан бұрын қабат тастың арасынан қылып еткен жонын көрген екен. Денесі ыстық оттай қайнаған шыдамсыз қыран жай отындай жарқ етіп, аспанға шықты. Етекке түсе алмай асығып, қарбаласып қалған түлкі ежелгі кекті жауын кең жерге шығып тоса алмай, қызыл тастың қия бетіне құйрығын шаншып, керіп тұрып қалды. Майданға шығып, қызықтырып тұрған жерін көрген қыран айналып, аспандап, көтеріле берді. Аспандаған сайын жынын шақырған қара бақсының қабағындай төңкеріліп, қайта-қайта түйіліп, көтеріліп, күші мен ызасын жиып жүрді. Аяғында желге қарсы қасқарып, төсін төсеп, бір екпіндеп көтеріліп алып, бетін бұра сала түлкіге қарай шаншылып жөнелді. Құсының бар әдісін, бар ерке мінезін жаттап алған кәрі аңшы қасындағы Сыздыққа: «Боздады енді, қолыңда өледі. Бұйырса істікке шанышқандай қылып-ақ алар. Шап!» — деді. Атын ойға тастап жаяу отырған Сыздық биік тастың басынан құлай жүгірді.

Бұл кезде биіктен тасқабақтай түйіліп аққан Ақшегір қия бетте сідігін атып, қыржындап тұрған ақ шуланға тас жағынан келіп, сарт етіп түсіп, есін жиғанша екпіні-

мен етекке қарай қағып алып жөнелді. Аңшылар: «А құдайлап», бірінің артынан бірі жығылып, бір тас, бір омбының арасында алқынып келе жатқанда Ақшегір түлкіні жазықтағы қалың қардың үстіне әкеп салып, аямай бүктеп, мықтап басып алып еді. Қанмайданның еркесі ақ мартулы қыранның ашулы көзінде жай отындай от ойнайды. Ертегінің жез тырнағындай сатырлаған көк болат тұяқтары түлкінің өкпесінен жанын суырып алуға асығып, кезек-кезек сығымдап қысады. Қалың қардың үстінде алыса алмай қалған түлкі салмағынан жаншылып, қайрат қылмай бос жатыр екен.

Аңшылар келіп, түлкінің сирағынан ұстап, белін сындырып, күсқа өлтіртіп, аздан соң айырып алды. Бұлар түлкіні Ақшегірдің тұяғынан босатып алған кезде мұнда болып жатқан уақиғадан хабарсыз жүрген қағушылар келді. Қағушылар қызықтан кешігіп қалғанына өкініп, бұларды көре салып, атын бұрып, байлап келіп жан таласып: «Қалай алды, қалай түсті?»— десіп, сұрасып жатты. Қыранның майданын көрген бүркітшілер де бір-ақ түрлі уақиғаны көрсе де неше түрлі қылып жан-жақтап айтысып еді.

Қыранның түлкіні көргенде аспандап шығып, қағынып келіп түскені: бір аңшыға биіктен сорғалағандай көрініпті, екіншісіне шаншылғандай, тағы біріне боздағандай, кейбіреулеріне ағылып еңірегендей көрініпті.

ҚАРАЛЫ СҮЛҮ

Алты жыл — қаралы, қайғылы алты жыл өтті. Әрбірі бір-бір өмірдей сарылған ұзақ. Қара жел үзілмей соққан күздің суық күніндей қуарған жүдеу жылдар... Содан бері Қарагөз қаралы тор бұлбұлындай, бұл төсектің иесі. Сансыз көп күндер өтіп жатса да, не бір жаңа үміт әкеліп сергіткен, не болмаса жүдеу көңілді бір сағатқа болса да селт еткізіп алаңдатқан мезгіл болған емес. Қарагөз бұл өмірге әбден мойындап болған. Көп жыл бойына созылған қаралы күй Қарагөз өмірінің қалпы болған. Күндегі дағдысы, салты болып кеткен... Күздің айсыз қараңғы түнінде, түнқатып жүрген жолаушы ұзақ қараңғылыққа қалай мойындап бағынса, Қарагөз де сондай мойындап, көніп болған... Содан бөлек халді көксететін өзге түрлі ой келсе, оны көңліне дарытпай, өшіруге асығады.

Сол Қарагөздің аулы бүгін қалың таудың ішімен жайлаудағы көк шалғынды, салқын сулы шалқар қонысқа көшіп келе жатыр. Таң қылаңдап келе жатқаннан жүгін арта бастаған ауыл жаздың күні жақын белден жаңа қызарып шығып келе жатқанда ескі жұртынан жөнелген...

Қазірде көш жарым жолға келіп қалды. Бүгін тау аса қонбақшы болған ауыл қалың таудың ішімен жартасты, тоғайлы, шалғынды өзекпен шұбатылған шұбар топ болып... дабырлап, шулап келе жатты...

Көш алдында айдап келе жатқан төрт-бес жүздей жылқысы бар, басқа ірі қарасы да мол бай ауылдың көші жыл бойы иесіз тұрған таудың тусып кеткен шөбін

жапырып, қызу мол тіршілікті көшіріп келе жатқандай болады.

Көштегі көңілді қатын-қалаш, желікті қыз-келіншек маңайласқан жігіттермен қалжыңдасып, күлісіп-ойнайды. Арқыраған семіз, сұлу асауларды мінген жас жігіттер үйіріне қарай жұлқынып, аласұрып жер сүзген айғырларын құтыртып-ойнақшытып келіп, қалың жылқыны дүрілдетіп, желдіріп айдайды... Дүн-дүние мастық тойындай буы аспанға шығып, құтырынып желігеді. Шулаған желікті көш, тәңертеңгі көлеңке басқан қара жартас пен қалғыған өзекті де оята сергіткендей. Бұл кешке табиғат та жылдық ұйқысынан оянып, елең білдіргендей.

Тәңертеңгі көлеңкелі өзектен шыққан салқын самал соғады.

Жыл бойы тұл болып тұрған жайлау бүгінгі күн жыл құсындай боп қиқулап, жөнкіліп келе жатқан елді жаңа көріп сергігендей.

Кәзіргі барлық сурет, барлық дүние адамды қызық думанға, сағымды түспен зор тілекке қол бұлғап шақырып тұрғандай. Бұл қызуға желікпеген жан жоқ... Ен аяғы шал қойшы Болат та үстінен көш өтіп бара жатқанда, құла шолақ биені тыраңдатып шауып келіп, көш жанында келе жатқан тұрғылас әйелдер арасынан келіп килігіп, жауырынын қиқаңдатып, қалжыңдаса күледі. Әрқайсысына көзін қысып, иек қағып, ізденіп соқтығады. Қызыл шырайлы келіншектің құла биені қамшылап ойнағанына емексіп, жігітімсіп шіренеді.

Үш ат жеккен пәуескенің ішінде келе жатқан Қарагөз Болаттың қасынан арбасы кетіп бара жатқанда аз сергіп күліп.

— Болат-ау, сенің де базарың тарқамағаны ма, жаным-ау!— дейді...

Болат бұл сөздің түкпірін түсінеді. Қарагөз не десе о десін, үзеңгісіне шіреніп күліп:

— Несін айтасың, қарағым!.. Қыз-келіншек тал бойымды ұйытып келеді... Ішімдегі жанған от қыз-қыз қайнайды,— деді.

Бұл көште жалғыз жүдеу, жалғыз жабырқаған қайғының тұсауында келе жатқан — сол Қарагөз... Осы көп мал мен бай ауылдың иесі болған, мына дырдулы көштің басшысы болған жалғыз жесір әйел — Қарагөз.

Қарагөз 32-ақ жаста. Қаралы жаулық салынып, қызулы базар есігін жапқанына алты жыл болды... Одан

бұрын Қарагөз тіршілік базарында еркін жүзіп жүрген еркемін дейтін. Бұның өмірінің үстінде күлімсіреп тұрған күншуақты, бұлтсыз ашық көк аспан бар-ды. Сондай ашық күннің ортасында бір-ақ сағат ішінде түсі суық, шоқ қара бұлт ойнап шыққан. Аяқ астынан келген бір қаза бір-ақ күннің ішінде Қарагөзді қаралы ғылып, қаңғыртып кеткен... Содан бері алыстағы сағымдай болған жар жеткізбей, белгісіздікке батып жоғалған.. Оған дәл алты жыл болды...

Қарагөздің күйеуі Әзімхан ол кезде 28 жаста, өзі бір атадан жалғыз жігіт болатын. Басқа аталас ағайындары болса —барлығы да бөлек ауыл болып, бөтен сияктанып, өз тілегі, өз өмірімен бұлардан алыстап кеткен. Ағайындарының кейбірі қартаң тартқан адамдар болған. Әзімханның туысқаны, жалғыз сүйеніші жетпіс жасқа келген кәрі әкесі — Үсен. Әзімхан жалғыз жігіт болса да, аз атаның баскөтерері атанып, Ырғайлы болысындары едәуір елге белгілі болған.

Бір жыл дәл осы жайлауға көшіп келе жатқан кезде бүгінгі көш келе жатқан өзеңтермен Үсен аулы көшіп келіп, Қайыңдыға қонды. Қайыңды — тау аралаған шалғынды, тоғайлы өзен. Жапырлап қонған көп ауыл маңайындағы шұбыртқан көп малымен Қарагөздің ол күндерінің көркі сияктанатын.

Ырғайлы көп жылдан келе жатқан дағды бойынша Қоңыртау болысымен қатты жұлысқан араз болатын. Сол жылы да жаз шыққаннан бері қарай күнде қиқу, күнде «аттан», жағалай шабыс болған.

Ырғайлының үстемдігін өзге ел жуандарымен бірге жоқтап жүрген Әзімхан сол жуандардың желіктіруімен Қоңыртауға кейде өзгелерден жырылып барып та соқтығатын. Қоңыртау бір кезде өзгеден ерекше Үсенге кіжінулі дескен. Бұл хабар бір емес, әлденеше рет келген-ді.

Бірақ онымен Әзімханды да, барлық Ырғайлыны да тоқтата алған жоқ. Қоңыртау бір алса, бұлар кейде екі-үштен алып жіберетін. Қоңыртаудың Әзімханмен ерекше жауығуына бір себеп Қарагөздің басы еді. Әуелде Қарагөз Қоңыртау елінің жесірі болған. Сол елдің бір бай аулы — Сыбанбай. Жас кезінде Қарагөзді Сыбанбайдың немересіне айттырысқан.

Бері келгенде Қарагөздің күйеуі аяғы ақсап, кем болып кетті. Оның үстіне, өзге балаларының ішінде әкешеге қадірсіз бала болады екен.

Бойжетуге айналған кезде сұлу Қарагөзден наразылық сөздер шыға бастаған.

Қарагөздің әкесі жас кезінде өліп еді. Жесір қалған шешесі Үсеннің немере қарындасы болатын. Ол Үсен аулын төркін қылып, ылғи араласып жүретін. Қарагөз де кішкене күнінен Үсен аулын нағашы етіп, көңліне ерекше жақын тартып, кейде шешесімен, жалғыз өзі де келіп, көп уақыттар жатып қайтып жүретін. Сол халмен жүргенде Әзімханның бұрынғы алған келіншегі қайтыс болған. Қарагөздің Сыбанбай аулына барғысы келмей жүретіні көп жұртқа паш болып қалған. Басында Қарагөздің сөздеріне елеусіз қарап, «кезінде көрерміз» деп, іштегі нық байлаумен жүрген шешесі Әзімханның келіншегі өлген соң, баласының наразылығына түзу қарап, ойлана бастаған.

Сол халдің үстінде дәрғуманда жүргенде біргүні Қарагөздің аулына амандасып қайтқалы Әзімхан келген. Әзімханның не оймен келгені бұл ауылға да, апасына да белгісіз. Әзімхан өзі де анық, ашық байлаумен келген жоқ-ты. Бірақ үйге келіп кірген жерде ол бұрынғыдан көп өзгеріп кеткен Қарагөзді көрген.

Бұл уақытқа шейін бала қалпында жүрген Қарагөз енді ширатылған нәзік, ұзын бойлы, қынай белді, толқынды қара шашы бар тұңғық сұлу қара көзді бойжеткен болыпты. Көрмегеніне бір-ақ жыл шамасы өткен Әзімханның енді алғаш келген сәтте жүрегі лүпілдеп соғып, көз алдында сәулелі, сұлу жарды көріп қалғандай болған. Әлденеден екені белгісіз, бұрын бұл жайдан бір ауыз сөз естімесе де, қазіргі халде Әзімханның жүрегін соқтырған белгісіз сезім Қарагөзге де сол секөнтте білінгендей. Әзімхан апасына амандасып, енді Қарагөзге қарап:

— Есен-саумысың, қалқам?— дегенде, ұялып қараған Қарагөздің жүзінде ыстық қан ойнады.

Бұл күнге шейін жүріс көрмеген бала жүзі өмірінде алғаш рет әлдеқандай көмескі түс сияқты оймен қыза-рып, төменшіктеп қысылғандай болды.

Екі жас үнсіз белгі беріскендей. Екі көңіл бір-біріне ұялып бұғып тұрып, ым қақты. Басы осы.

Аздан соң арада сөз жүрді. Сүйек жаңғырту Қарагөздің басқа ағайындарына да теріс көрінбеді. Әсіресе бұл күнге шейін өзінің жесірлігінде ерекше сүйеніші сияқтанып отырған Үсенмен қайтадан үй ішінен үй тігіп, жақын

болу Қарагөздің шешесіне керек көрінді. Сүйтіп аз күн ішінде астыртын құдалық сөзін байласып қойды...

Бірақ бұл алыстағы тілеу. Ол қиын асу, биік асқардың аржағында жатқан қиын түйін. Сыбанбай бөгет шығармай қоймады. Қоңыртау жұлқыспай, жесірін жібермейді... Үсен жақтың хабары жансызданып, Сыбанбайға барып қалғанда, олар күпілдеп, кіжіне бастады. Бірақ ашық сөз, анық байлауға екі жағы да жете алмай, енді жақындап келе жатқанда, Сыбанбайдың немересі өліп қалды. Бұдан кейінгі сөз ұзаққа бара алған жоқ. Сыбанбайдың өзге балаларының барлығында да не айттырған, не алып отырған әйел бар. Бұрын ұстанған сөз бойынша Сыбанбай: «Қарагөзді кейінгі балаларға қаратамын... Құдамнан қол үзбеймін!»— деген болды.

Бірақ бұл сөз ұзаққа бармады. Үсен Сыбанбайдан алған барлық малды түгендеп қайыртып, өзі Қарагөзге құда түсіп арада бір жыл өткен соң ырғап-жырғап келінін алған...

Бұл оқиға өз кезінде Ырғайлы мен Қоңыртаудың арасына көп салқындық салды. Көп ырғасып тартысумен барып, екі жақ зорға тынған. «Үсен көбінше мал күшімен жеңіп алды» деген сөз ел ортасына жайылған сайын Сыбанбай болымсызды сылтау ғылып, Ырғайлыға соқтыға беретін болған.

Бірақ арада бірер жыл өткен соң, жесір дауының қызуы солғындап келіп басылды. Сөйтсе де басында бір шиеленісіп қалған елдер енді жаңа дау, жаңа араздыққа жол тауып алып, кезек алысып ұстасып жүрді.

Бері келген соң Сыбанбай Үсен басындағы кекті өзгертіп, өзі Ырғайлының басқа елімен, басқа жуандарымен көбірек ұстасып кетті. Араздық себебі жаңадан туып, жаңа сөз, жаңа істермен қайта қозған соң. Үсен көп елінен қалыспай, Ырғайлының басқа елімен бірге Қоңыртаумен анда-санда алысып қалып, ұстасып жүрген. Осы халде Қарагөзбен Әзімханның қосылғанына жеті жыл толғанда, Үсеннің аулы жайлауына көшіп келе жатып, Қайыңдыға қонды.

Жаңа қонысқа жайғасқан күні түнде ауыл маңында жатқан жылқыға жау тиген. Көптен сақтанып, Қоңыртаудан кезек күтіп жүрген Үсен аулы күнде кешке екі-үш сенімді ат-айғырды ауылда ұстайтын. Бүгін көшіп келген ел қирай жығылып, шырт ұйқының ішінде жатқанда,

тауды қақ жарып шыққан «Аттан!» даусына өзгеден бұрын оянып, асығып қамданған Әзімхан болды.

Әзімхан арқандаулы тұрған бәйгі жиренді алып келіп, асығып ерттеп жатқанда, Қарагөз жүрегі дірілдеп тұрып, үріккен пішінмен қасына келіп:

— Басқаларды жіберсеңізші! Тау іші шабуға жаман,— деп еді. Бірақ жарық айлы тыныштық түні жас жігіттің тұла бойын ысытып, бір қызу қан алып ұшты.

Ауылдан Әзімханнан басқа да үш-төрт жігіт шапты. Бұлардың бәрі тастақ төбелермен сатырлатып шулап жөнелді... Бұл кезде ауыл да азан-қазан болған. Атсыз қалған жаяулар босқа дырду жасап айғайласып, әрлі-берлі жүгірісіп жүрді.

Әзімхандар сол бетте барып, жылқыны әкетіп бара жатқан жауға жетіп араласқан... Жылқышылар көп жаудан қаймығып, батып ұрыса алмай, кейін келе жатыр екен. Көп жылқыны қалың жау ұзын өзекпен дүрілдетіп, қиқулап әкетіп бара жатыр.

Сол кезде қуғыншының алдымен жеткен Әзімхан тосқауыл қылған көп жаудың ортасына келіп кіріп кетті. Әзімхан қорықпайтын ер жігіт еді. Бірақ бұрын көп соғыста болып төселген емес. Оның үстіне, бір кісіге әлі жетерлік мықты да емес-ті.

Жирен атты қуғыншы екіленіп келіп, екі-үш рет арасына кіріп шығып, алдын орай берген соң, жау ішінен соғысқа ыңғайланып алған екі мықты барымташы артын айналып келе жатқан Әзімханды көргенде.

— Күрең атты тағы келеді... Ортаға ала бер... ортаға ал!— дескен.

Әзімхан екі жаудың ортасына солардың тілегінше екпіндеп келіп кірген... Бұл кіре берген бетінде оң жағындағы боз атты еңгезердей жауды желкеден қаға ұрып жіберді... Бірақ дәл сол секөнтте өзінің де желкесінен сол жағындағы сары айғырлы жаудың қара сойылы мықтап тиді. Бұл сойыл Әзімханға дене тауып, қатты соғылды. Алғашқы сойыл тиіп кеткенде қолындағы ағашы ұшып түсіп, өзі еңкейіп, атының жалын құшып қалды. Дәл осы уақытта бұрынғы ағынмен келе жатқан бәйгі жирен боз атты жаудан қиыс өтіп бара жатыр еді. Оған Әзімханның сойылы тисе де әлсіреткен жоқ екен. Жанынан қиыс өтіп бара жатқан Әзімхан аттың жалын құшып қалғанда, анау ақ сойылды шыр айналдырып келіп, маңдай тұсынан қағып-ұрып жіберді... Әзімхан бір-ақ секөнттің ішін-

де жүрегінен оқ тигендей болып, аттың артына ұшып түсті. Маңдайды мегзеп ұрған күшті сойыл дәл құндыздықтан тиіп басты айырып кеткен екен...

Әзімхан аттан тымақша ұшып түскенде бұрын талай соғыста болып, қолы ауырлығынан талайды сорлы қылған боз атты жау артына бұрылып қарап:

— Қап, жығылуы тым жаман болды-ау!.. Жазым болмаса игі еді!..— деді.

Жазым болғаны шын! Әзімханның басы төрт елідей айрылып кеткен екен. Кейінгі жұрт шулап жылап, үстіне келіп үйілген уақытта, Әзімхан үзіліп жүре берді. Сұлу жарға ақырғы рет «қош» деуге де тілі келмеді...

Әзімхандар аттан салып жөнелгенде, шошынып жылап, тілеу тілеп қалтырап тұрған Қарагөз үйіне кіріп жата алмай, жылқы жақтан хабар күтіп тұрғанда, жұмбаққа толған мұңлы түннің ортасында ауылға қарай шулап келе жатқан қаралы айғайды естіген. Бұл шу — ауылға қарай ат қойып, «ой бауырымдап» келе жатқан жылқышылар мен қуғыншылар шуы.

Алғашқы жылау, алғашқы қаралы қайғы осы түннен, осындай халдің ортасында басталған-ды.

Бүгінгі көш сол адыра қалған Қайыңдыға тағы қонғалы келе жатқан пәуескенің ішіндегі Қарагөз алғашқы қаза түнін есіне алып, ыстық жалынмен жиі күрсінеді.

Әзімханның өлімін Ырғайлы жоқтаусыз қалдырған жоқ. Ол жақтан жылқы аламыз деп барып, кісі де өлтірді... Кегін де алды... Әзімхан басына жүз түйенің құны да алды. Қоңыртауды жасытып ықтырды. Бірақ оның бәрі сүйген жармен бір ауыз сөзге келмей, арманда қалған қайғылы сұлуға түк жұбаныш болған жоқ. Алғашқы бір жыл бойында ойына ешнәрсе тиянақ болуға жараған жоқ...

Иесіз қалған мол дүние, ауыр дәулеттің ортасында жетпіс жастағы кәрі атасы мен Қарагөз қалды. Онан соң бұл екеуінің де, барлық ағайынның да үміті сияқтанып, екі жасқа келген кішкентай Мұқаш қалды. Қарагөз бен Әзімханның алғашқы көрген баласы осы. Бұдан басқа бала жоқ... Әкесі өлген соң, кішкентай да болса, Мұқаш «өлі арыстаннан тірі тышқан» дегізіп, Әзімханның артындағы қаралылардың сүйеніш тілегі болды.

Әзімханның қырқы өткен соң жалғыздың қайғысын көтере алмай, бұрын кәріліктің өзі де жеңуге айналған Үсен де қайтыс болды.

Маңайы тұлдыр болып, құлазыған жалғыздық жас сұлудың бір өзінің басында ғана қалды. Күнде тіршілігіне ырза болған жұрт ұйқыда жатқан құлқын-сәріде, мұңайып батқан бейуақта Қарагөз қаралы жаулығымен бетін жауып отырып, зарланып дауыс айтатын.

— «Жалғыз біткен бәйтеректей» арманда өткен «алғанын» қайғылы сұлу «алтын терек — арысым» деп, аңырап жоқтайтын. Көзінен тамшылап аққан жаспен бірге, шынымен егілген қайғының сөздерін айтып, тыңдаған адамның сай-сүйегін босататын. Қарагөз қайғы ішінде кексе тартып ұлғайып кеткендей болды. Іштегі жалын мен күрсінген жүзі Қарагөздің басқа тіршілікті талақ қылып ұмытқанын білдірді. Қаралы тор тұтқынын жұрт: «Жарын жоқтай білді» десті. Қарагөздің жоқтауы мен даусын барлық Ырғайлы жаттап алып, әнге салып айтып та жүрді. Кемпір-шал Қарагөзді аузынан тастамай мақтап: «байының артын бұндай жақсы қылып күткен әйел болған емес» деп аңыз қылды.

Сондай жылау, жоқтау ішінде Қарагөз барлық үмітті, жастық дүниесін көрге көмді. Ол Мұқаштың тілеуін тілеп, енді ерге тимейтін тұл қатын болып отырып қалуға өзіне-өзі серт берді.

Дүниесін билеп, аулына, атасы мен жарының орнына ие болып отырып қалды... Ендігі жалғыз үміті, жалғыз жұбанышы кішкентай Мұқаш. Сүйеніші мен ермегі бір соның тәрбиесі болды.

Ағайын ортасы бұл күнге шейін Қарагөзді қадірлеп күтуден қалған жоқ... Ұзақ қайғыны өмірінің мәңгілік шер күйі қылып сақтап, Қарагөз әлі күнге келеді...

Бүгінгі көшті бастап келе жатқан қаралы сұлудың жайы осы.

Бірақ бұл күндерде Әзімханның қайғысы жалғыз Қарагөздің ғана көңлінде қалған. Өзге маңайдағы адамдар мен желікті дүние Әзімхан өлмеген күндегідей әлі де қызықты, желікті. Бұл күнде сегіз жасқа келген Мұқаш Қарагөздің жанында келеді. Оның да көңлі қазіргі тіршілікке мәзі Айғайлап қуанады. Арбаның ішінде іші пысып секіріп, дауыстап күліп, маңайласқан кісілермен ойнайды. Бұл да буыны бекіп, дені сау болып, ержетуге тақады. Қарагөздің қаралы алты жылы өтті. Сол жылдардың ішінде көлденең қараған көз қаншалық қадалса да, Қарагөздің сыртына шыққан не әлсіздік, не қобалжуды

көре алған жоқ. Бірақ сол уақыттарда Қарагөз көрген азапты білсе еді жұрті..

Көп жас қыршынынан қиылады. Тіршілігін қарғап өтеді. Көпшілігінің сынығы жамалып, қайта түзеліп, ел қатарына қайта қосылады... Ал Қарагөз қайғысы бір алуан ұзақ мұңлы жыр болып, әлі кетіп барады.

Тұңғыш қара көздерінен сұлу ажар кеткен жоқ. Жас денесі әлі де уыздай аппақ, толық, сау. Бірақ не керек, барлық ойы, барлық тілегі бір-ақ жерге шегеленді. Аясы азғантай орынға бұл өзін-өзі сыйғызды. Қаралы күнге шейін тасқындап келген сезімді тұсады, буды... Сонымен бірнеше жыл өтті.

Қарагөз күйеуі бар, бала тауып отырған әйел еді... Қайратты тіршілік үшін жаралған жас дене мен тілек үшін қайнаған ыстық қан, шойын есікті тұтқын орнына қанағаттану қиын болады.

Қарагөз ол қиындықты тістеніп шыдап, басын жеңіп жүрсе де кейбір кездерде танды-таңға ұрғызатын азаптар болатын.

Жас әйелдің бұл түндері көр азабындай қинау түні... Үй іші қараңғыланып, бұл төсекке жатқанда, әлдеқандай жыланша иірілген сезім толқындары тамыр-тамырын қуалап, өне бойын билеп кететін. Тістеніп, шыдап, «құтылар ма екем» деп дұға оқыса да, сол жыландар ауыр басып, ақырындап жылжып келіп, ақ төсіне оралып, ақ тамағынан сүйіп, барлық денесін шыдамынан айырып ысытып, дірілдетіп жіберуші еді.

Шошынып, қабағы түйіліп, дір-дір етіп жатып, көрпені шиыршықтап қысып құшақтайтын. Шоқтай ыстық-ыстық ойы таң ағарып атқанша бір минутке босатпай, жанын жей, дозаққа салып шығатын...

Талай түндер Қарагөз шыдай алмай, қасына қызметкер кемпірді шақырып алып, денесін сипатып, жарық жағып қойып, күрсініп, жүдеп отыратын. Ол бұның ішінде тіршілікке ұмтылған жаңа өмір ұрығының жарық дүниеге шыққысы келіп қозана тілегені еді.

Сол күш Қарагөзді көп заман қинап жүрді... Әлі күнге шейін мезгіл-мезгіл асау сезім құтыртып келіп, бір тоңдырып, бір қыздырып, ысытып, қаралы Қарагөзді отқа салатын.

Барлық ұзақ қаралы күндерде ойлап өткен қайғы мен әлгі сияқты азаптар Қарагөздің мінезін де өзгертті... Ол ерекше сезімділіктің себебінен дертті сияқтанды. Бұрын-

ғыға қарағанда, қаны бұзылғандай: тез ашуланып, тез жылап, тез күліп жіберетін күйіп-жанғыштық пайда болды... Кейде жадырап отырған қабағы қазір шытынап түйіліп, болымсыз нәрсеге қиналып кетеді. Өкініп қайғырып, шыдамсыздықпен тұтанып, ұйқы-тұйқы боп қалады.

Түндей тұңғыық көздері енді ыстық жас үшін жаралғандай болды. Бірақ сонда да Қарагөз бір байлауына жабысып, тастай мықты болып келе жатыр. Өзге дүниеде өз көңлінен азғантай теріс шыққан нәрсе қинап жібергендей болса, өміріндегі ең ауыр, ең қайғылы түйінге келгенде, Қарагөз өзін аямастан қатты ұстап, қандай қиын азапқа болса да көндіріп келді.

Бүгінгі көш бойында бірталайдан ұмытылып кеткен азап Қарагөзді қайта қинап, толқытып келе жатыр еді...

Қарагөздің сопылығы бұрынғы молшылық, бұрынғы қызықты дүние ортасында өтіп келеді. Күндегідей ыстық жарық күні туып, сезім түндері өтеді... Жаз жасарған табиғат та — мінеки желігіп еліреді... Жан кіргендей боп, қызуы тіршілікті көксегендей мастанады... Жүз бұралады.

Бозбала асаумен теңселіп, құтырып шабады. Қыз-келіншек назданып күледі... Өзгенің бәрі өз бетінде, алпыстағы қойшы Болат та Қарагөздің есіне жыландай сумандаған сезімдерді келтіріп, желіге мастанады...

Ыстық сезім бұған Қарагөз көштен озып келіп, жылда ауыл қонатын Қайыңдының өзегіне жетті. Өзен бойы қайыңды, мойылды жас тоғай... Сылдырып су ағады... Таңертеңгі көлеңкеден шыққан тоғай салқыны, самалы Қарагөздің бетіне ширатылып келіп соғып өтеді.

Іште — ыстық сезім, қарсы соққан салқын леп... Пәуеске иесіз жұртқа келіп тоқтағанда, Қарагөз өз үйін жылдағы қонып жүрген жұртына тіккізбекші болып арбадан түсіп, сол жерді іздеді. Ақыры, тауып тоқтап, айналаға қарағанда төменгі жақта — өзен бойында бір тоғайдың көлеңкесінде доғарулы тұрған трашпенкені көрді. О да осы жерге көшіп келетін бір ауылдың алдын озып келген адамдары болу керек. Қарагөз ұйықтап жатқан Мұқашты оятпай, жалғыз өзі аяндап әрлі-берлі жүріңкірей түсті; аяғы әлсіз... Денесін зорға алып жүреді. Белгісіз тілек қинаған көңіл тоқталмай, жіңішкелеп шаншады. Ескі жұртты өзен жағасына жақындай барып, тегіс көріп, енді арбаға қарай жүруге айналғанда Қарагөз арт жағында, тоғай арасында сақылдап күлген жас

дауысты естіді. Бұрылып біраз тұрып, тоғайға қарай жүрді.

Көлеңкелі биік тоғайдың іші рақат-ты... Сұлу... Жас тоғайдың салқыны жайлы тыныштығымен денені мас қылып сенделткендей. Тоғайдың шетіне кіргенде, Қарагөз жылда осы қонысқа келгенде естіп жүретін дағдылы бұлбұл даусын естіді... Бұған шейін жіңішкелеп естілсе де, елең қыла қойған жоқ еді. Енді тыңдады: елсіз таудың ішінде, иесіз қоныста мәңгі жастық, мәңгі жарастық жыршысы — кішкене бұлбұл сайрайды... Жаратылыстың қызығына қошемет айтумен бірге, жайын тау, жаралы жартастың жалғыздық күйін де шерлендіріп қосады. Кей кезде иесіздік пен құлазыған тыныштықтың күйі сияктанады. Кейде өзек бойында күрсініп соққан желдей, жібек жібі сияқты жіңішке даусын жүз бұралтып суылдап, ысқырады... Тілсіз табиғаттың жүрегін үзгендей болып, шаншылып қадалады. Бір кезек жарық айлы түн ортасында қалың таудың ішінде алыстан естілген көп кішкене қоңыраулардай болып, жартаспен жаңғырығып дірілдейді. Тағы бір сәтте Қарагөз жүрегінің қайғысын айтқандай болып, ұзақ мұңмен ырғалып, шұбатылып тамылжиды. Елсізде жалғыз өзі жүз толғанып жырлаған бұлбұл Қарагөздің ұзақ жылғы қайғысы мен жайын табиғаттың иесіздігін жыр қылғандай. Қаралы әйелдің сұлулығын қошеметтегендей. Бұл да сезім күйін шертеді. Онсыз да қайнап жүрген қанды бір тондырып, бір ысытып, Қарагөздің жүрегін қысып ендіктіреді.

«Әттең қара жыландай нәпсі!.. Не күйге ұшыратасың? Қайда апарасың?» дей түсіп, Қаракөз бұлбұлды тыңдап, тоғайдың ішіне кіріп қалыпты. Бір мезгілде бағанағы естілген ашық күлкі тағы естілді... Бұл уақытта жақыннан шықты... Екі күлкі... Бірі — жас әйел, бірі жігіт болуға керек.

Қарагөз жаңылған жоқ. Алдында — қалың ағаштың саясында жіңішке өзектің қасында Қарагөзге сыртын беріп, бір қыз, бір жігіт құшақтасып ойнап отыр... Бұлар қатты даурығып күледі. Құшақтасқан қалпында қатар жығыла кетіп, құмарлықпен сүйіседі. Қарагөздің екі көзі тұнжырап, жасқа толып, екі бетін ерекше ыстық қан басып кетті. Тамағы кебірсіп, қылғынып жұтынады.

Таза аппақ көйлектің сыртынан қара желетке киген жас жігіттің ұзын бұйра шашы бар. Сонда жарастықпен киінген құмар жас қыз. Екеуі құшақтасып жантайғанда

шалпылдатып ойнайды... Бұлар Қарагөздің ағайыны Ысмағұл аулының жастары. Жас жігіт қыздың қайындап келіп жатқан күйеуі... Оқыған сұлу жігіт. Жаздай осы елде болатын... Бұларды аталары еркімен жіберіп жалғыз қыздың қызығын еркінше қызықтайтын.

Қарагөз таныды. Бірақ іштегі қара жылан (Қарагөз бұл сезіміне осындай ат қойған) өмірінде бұл күнге шейін болмаған асаулықпен жүз толғанып ирiledі... Бойы ұйып кетті. Қалың жапырақтың арасында үндемей, көзін ала алмай қатып тұрғанда, ыстық жас ағып-ағып барады... Бірталай тұрды. Денені ерекше ыстық сенделтіп кеткенде, дүние қарауытып, айналып бара жатқандай болды... Бірақ құлаған жоқ. Зорға есін жиып, қайта түзелгенде, ішінде күшті намыс пен жігер қайнағандай болып, әлсіреп ұйып кеткен денесін қайта жиып, билеп алды. Көздің құрты сияқтанған мас жастарды сол орнында қалдырып, қайта айналып жүріп кетті.

Ауыл қонды. Бұрынғысынша жаңа қонған ел көп әбігердің артынан тыныштық алып жайланды. Жарық айлы түн жылжып келді.

Күндізгі толқынтқан ой бір басылып, бір көтеріліп түнге жеткен. Басылған уақытында Қарагөз: бұл екі жылдан бері бүйтіп қинаған жоқ-ты... Әлі де қайта айналып соққаны шығар. Өлейін — өлсем де шыдайын!...— деп күрсінген қайғы ішінде тағы бекінді.

Төсекке жатысымен қараңғылық қайта ойнады. Қаралы күңгірт көңілді, күндізгі көрген сурет неше түрлі қызылды-жасылды пішінге мініп келіп, мазақтап қинай бастады. Әрбір жаңа сурет жаңа келген азаптай жанды қысып, жүректі инемен шабақтағандай болады. Сағымды тілектің қара жыландай жат болып кеткен сезімі біресе белгісіз сұлу жігітке Қарагөзді қатты қысып құшақтатқандай болады. Мас қылып елтітіп, тамағынан сүйгізгендей. Біресе үстіне, барлық денесіне ауыр салмағын әкеп салғандай. Біресе дірілдеген дәмді, тәтті сұлу сыбырды естірткендей. Шыдам біткеней... жүрек езіліп бара жатқандай... Қарагөз көрпесін сілкіп тастап, қатты күрсініп дауыстап:

— Ағай, тұншықтым ғой!.. Құдай-ау, мұнша неге сорлы еттің?!— деп қайнап қызған қанмен қайда барарын білмесе де, үйден атқып шығып кетті.

Ауыл ұйқыда. Жарық айдың қалғытқан сәулесінде жеңіл күрсініп, тыныс алады. Жанды жеген азаппен қи-

налып шыққан Қарагөзді білген жан жоқ... Ол жалаң аяқ қалпында үстіндегі жалғыз көйлегімен, тарқатылған қара шашы арқасына жайылған қалпынша, тоғайға қарай жүреді. Бұл уақытта Қарагөз ерекше сұлу. Оны қинаған дерт әлі де басылмай, қайнап келеді. Жүректен шыққан жауыз дұспаннан құтылу үшін жас әйел белгісіз ем іздейді... Қазіргі түн салқыны ыстықтап күйген денесіне азғантай да сезілмейді. Қарагөз күрсініп жылап келіп, екі аяғын тізесіне шейін жалаңаштап суық суга батырып, жиекке жарым денесімен құлай кетті. Ақ денесі ашылып, қара шашы төгіле жайылып жатыр. Жүректен белгісіз құмарлық қарауытып шығып жүз толқытып барады. Сол мүйнетте бас жағынан:

— Қарағым, Қарагөз, немене?— деген үн шықты. Сөзін ұққан жоқ, кімнің үні екенін де аңғарған жоқ. Бетіне де қарамастан, қолын шалқасынан созып бұлғағандай болып: «Келші беріл!»— деді. Келе берген кісіні өзіне қарай жыға құшақтап, құшырлана тістеп сүйе бастады..

Дүние құмарлық мастығына батып, көзден өшіп барады...

Денедегі жыландар енді қуана ойнақ салады. Бұл күйдің кінәлісі Болат еді..

ЖУАНДЫҚ

I

Ақөзектің егіні биылғы жылы бұл атыраптың алды боп тұр. Бір болыс Қараадыр «Ақөзек озды» десіп аңыз ғылысты.

Әр рудан жиылған жиырма-отыз үйлі кедей-кепшік осы өзекке екі-үш жылдан бері егін салуды машық қылған. Жаз ортасы ауғаннан бері солар егін жайын байқап, іштен қуанып, үмітті болатын.

Ел іші әңгімесіз отырмайды. Кейде ананы, кейде мынаны аңыз қылады. Мезгіл-мезгіл тыңнан хабарлар шығарып, ұзынкұлақ арқылы көпке жайып таратып отырады. Көп ел егіншілікке айналып, адал еңбекке салынған соң, кей-кейдегі әңгімесі егін болатын. Кәзірде жаз ортасы ауғаннан бері ел аузындағы әңгіме — сол биылғы егін жайы. Сонда ананы-мынаны мақтасып келгенде, ең аяғы Ақөзекке тоқтаушы еді. «Төрт түлігі сай. Төмен егін жоқ, қызыл бидайдың өзі көк найзадай», кейбір көтеріп айтқан айтушының сөзіне қарағанда «ақ бидай, қара бас бидай аттың бойын жасырады, құдай Ақөзекке беріпті» десіп келіп, онда егін салған кім-кім еді, шаруасы қандай еді, қыстауы қайда болушы еді? Қой, түйе, сиыр сияқты төрт түліктің саны қанша? Ауылдарында қанша қатын, қанша қыз бар? Неше жігіттің әйелі бұзылды? Қандайлық жігіт қатын бұзып алды? Жақында кіммен дау-шар, ұрыс-төбелес болды? Осының бәр-бәрінің егжей-тегжейіне дейін қағып сұрасатын. Кей ауылда қымыз бен ет сағалауды кәсіп қылған, қолы бос кәрілерге хабар әкел-

ген қыдырмашы қызмет анкетінен сонағұрлым көп сұрақтарға кездесетін.

Ақөзек осылайша көп елдің аңызы болды. Жерінен пәлен бау баулап, пәлен пұт алатынына шейін қымыз басындағы әңгімешілер кесіп, пішіп өлшеп жатты. Сонда алыстағы ел жалпақ Ақөзек деген атты білсе, жақындағы көрші елдер өте-мөте кімнің егіні жақсы екенін де білген. Олардың айтуынша: «биыл бір болыс Қараадырдың алды Жақсылық» болатын.

Жақсылық, он бес-жиырма ірі қарасы бар, қырықотыз тұяғы бар еңбекшіл, қарекет иесі адам. Үй ішіндегі топты жанды қыстай-жаздай тыным таппай еңбек қып, жанын жалдап асырап жүретін. Қолындағы азғана малды соңғы үш-төрт жылдың ішінде егінге айналған соң құрап алған. Әуелгі жылда екі жер егін салып, содан ішермендік, тұқымдық алған соң, жер емшегін емуден дәндей берді.

«Баяғыдан бері арамтер болып жүріппіз, мал жерде көмулі жатыпты. Еңбек қылсаң — бермесі жоқ екен. Енді барымызды егінге салып, күнелтсек деген ниетіміз бар» дейтін.

«Егінің тәуір шығыпты» деген кісілерге:

«Не берсе еңбекке өлшеп береді. Жыртуы жақсы, маласы тегіс, майда болса, құр тастамайды» деп жауап беретін.

Егін тегіс басқа отырды. Осы кезде бір жауын жауса деп жүруші еді, тілеген жауыны да жауды. Екі күн, үш күнде барып бір аралайды. Ақ бидай әлі де бойлап келе жатыр. Қызыл бидайдың бірен-сарандап сары құлақтанған уақыты да жетті. Әзір ұшықтан, торғай-тышқаннан — пәле-қазаның барлығынан да аман. Ертеңді-кеш егінің амандығын тілеп Жақсылық жүр.

Аз заманда егінге орақ салатын уақыт та жетіп қалды. Жақсылықтың ендігі қаупі өзге пәле емес, шынға келгенде ішінара қорқатыны адамның қастығы.

Ақөзекке егін салған азғана елдің ортасындағы бас көтерген тәуірі — Жақсылық. Сол Жақсылық бұрын нашар, кедей күнінде маңындағы малды жуан ауылдарға жалтаңғөз болатын. Ол кезде өзінің бетімен жүріп, ойына сыйғанын істеп, ықтиярлы еркін адам болып көрген емес. Жаз болса көші-қон, егін, пішен қарекет, кәсіп: қыс болса — қыстайтын орын, соятын соғым, жүретін қаладала — барлығына да байдың әмірі көлденең келіп килі-

гіп, тағдыр бұйрығындай өз айтқанын істетіп отыратын. Көгін шабамын деген қонысқа бай ауыл қонып қойса, пішенсіз қалатын. Бір жаққа барып, еңбек қылып мал табамын десе, бай өз шаруасының бір керегіне жаратам деп босатпай қоятын. Өзінде жер жоқ; ертеден іргелі, аталы жуан байдың қонсысы болған соң, қыстыгүнгі қыстайтын орнын да бай білетін. Кейде өз қасына алып, кейде Жақсылықтың өзі сияқты бір келімсегінің жанына, көп қыстаушының біріне уақытша қыстатып қоятын.

Қашан болса да бай-бәйбіше, келін-кепшік, бала-шағадан Жақсылық қаққы, соққы көретін. Боқтық-қиянат еститін. Бірақ бұндайдың көбі Әбіштің қоғамында жүрген кедей-кепшіктің барлығының да үйренген нәрсесі. Сыбағалы сыйы болатын.

Ер-орта жасқа келгенше Жақсылық бар өмірін осымен өткізіп келіп, осы соңғы төрт-бес жылдың ішінде ғана Ақөзекті мекен ғылып, бір жерге ірге теуіп орнығып отыратын болған. Ол кезде Қараадыр егін дегенді білмейтін. Ақөзектің қандай қасиеті бар екенін Әбіш те, ағайын да білген жоқ. Қыстаулыққа жақсы емес. Қыстыгүні қары қалың болатын, панасы жоқ жер. Оның үстіне суы тапшы, әрі ащы болатын. Әбішке мұндай жер дәрі емес. Күздігүні бес-он күн отырып көшіп кететін, күзектегі көңілсіз бір қоныс. Жақсылық бір жерге орнығып ірге көмсем деп айта берген соң, біргүні Әбіш шүленсіп, мырзасып отырып: Ақөзекке өзгелермен сен де егін сал деген. Бұл өзек түгелімен Әбішке тиісті емес болатын. Өзге кедейлер осы сияқты, әрбір байдан рұқсат алып келіп отырған. Сол ретте Жақсылық та Әбішке тиісті жерінен келіп қора салып алған.

Сонымен арада төртті-бесті жыл өткенде Жақсылық бұрынғы Жақсылық емес, ешкімге жалынбайтын, ел қатарлы кісі болды. Шаруасы жыл санап артып, өз қолы өз аузына жеткен соң, маңындағы көршілерінің кем-кетігіне қарайласып, солардың көпшілігін өзіне дос қылып алды.

Басында Жақсылыққа жер берсе де, артынан өзбетімен күн көретін болып, Әбішке бұрынғыдай жалыншыты болмаған соң, бай барлық маңайымен, ағайын туысқанымен Жақсылықты түртпектей бастады. Орайы келіп, қоны тәуір аты болса — сұрап, түсі тәуір сайманы болса, — алғысы келе берді.

Бұл орайда советтің кедейге есе беріп, теңшілік әперуге айналғанын өзге елмен бірге Жақсылық та сезе баста-

ған. Сыртына шығарып, ешкімге айтпаса да ішінен: «сенің табаныңда езілуім жеткен жоқ па? Ендігі жуандығыңа құдай ақта!» дейтіндей ойлар ойлай бастады.

Жақсылықтың қыбыр еткен қабағын аңдып жүрген Әбіш бұл жайды ішінен түсіне жүрді. Сонымен іштей күрен қабақтау болып жүргенде, биыл бір старшын Қоңырдың арасында шолақ партия болып, Жақсылық Ақөзектің өзге елімен бірге Әбіштің қарсысына шығып қалды. Бұл оқиға елдің жайлауға шығар кезінде болған. Жайлауда отырғанда сайлау болды. Әбіш жағы жеңіп шықты.

Жақсылық жаздан бері Әбіштің бетін көрген жоқ. Енді күзекке байдың аулы маңындағы екі-үш көрші аулымен келе жатыр.

Жақсылық іштей қауіп қылғанда осы жайлардың барлығын ойлап келіп: жуан ауыл бұрынғы өктемдігін істеп келіп, бір қастығын тигізіп кетер ме деп қорқатын.

II

Байдың ауылдары жылдағы дағдылары бойынша Ақөзектің желкесіндегі Дөңқияққа келіп қонып алды. Келген ауылдар: Әбіштікі, онан соң інісі Құрман аулы, тағы бір-екі көрші кедей ауыл.

Бұл қонысқа жылда қонбаса да, анда-санда Жақсылықтың бір қылығы ұнамай қалғанда, Әбіштің өз аулы келіп қонып кетеді. Бірақ «көршілік хақын», «пәлен-түген» дегенді айтқан болып, Жақсылықты «құдайын ұмытпасын» дегендей жалтанғоз ғылып жасытып алып, егін, пішеніне малын түсіртпей, көшіп кететін. Биыл не ғылары мәлімсіз. «Не істесе де — істейтіні биыл» деп күтті Жақсылық.

Дөңқияқта ауыл отырғанда, Ақөзектегі ең жақын қыстау Жақсылықтікі болады. Егіні өзектің күн шығыс жағындағы жотада. Ауылдан егін мойны қашандау, бірақ аяқты малды аңдап отырмаса, түсіп кетуі де мүмкін. Әбіш қырына алса, осы жақпен келеді ғой деп қауіп етеді Жақсылық.

Ауыл көшіп қонғанына екі күн болды. Егін пісетін уақыт тақап қалған соң, қолғанаты аз Жақсылық асығыс қимылдап пішенін шауып алайын деп тырбанып жатыр. Сонымен қолы босамай, бай аулына барып амандаса

алмай жүрді. Бірақ сөйтсе де, жайы өзіне мәлім болған соң, үшінші күн бармақшы болып атқа мінді.

Егін жолдан бұрыс болса да, көре кету керек. Ел келгенде ертеңді-кеш көздеп, тықактап тұрмаса — болмайды. Баяғыдан жер қорып, күндіз-түні ұйқы көрмей жүрсе ғана егін, пішен алатын. Сол дағды бойынша аулынан егінге қарай беттеп келе жатып, бір жотаға шықты.

Шыға бере Жақсылықтың есі шығып кетті. Іштей қауіп қылғанда, қастық қылса — түнде жібереді ғой деуші еді. Бірақ мынадай сұмдықты бір күн ойлап есіне алмаған.

Тапа-тал түсте жүз қаралы жылқы шеттегі бір аңыз ақ бидайына емін-еркін кіріп алып, бырт-бырт үзіп, талқандап жүр. Жылқы пыр-пыр пысқырып, басын алмай жұлып жатыр. Адал еңбек, маңдай тері, қызыл қарын жас баланың көз сүзіп отырған егіні күл-талқан болып жоғалып барады. Жаздайғы үміт пен тілектің өшкені, өшіргені осы!

Ауыздан ащы зар мен қарғыс араласып айғай шықты. Көзден бұла болып жас ытқыды. «Қорлық-ай, қорлық-ай! Әй, өлейін, өлмесе сенен келген керді көрейін!» деп айғайды салып жылқыға келіп араласып, дүркірете Әбіш аулына қарай қуып жөнелді. Жағында тыным жоқ, айғай салады, қарғайды. Оңаша жуан ауылды жетпіс жеті атасынан бері қарай құлдилап боқтайды да, көзінен ыршып-ыршып жасы кетіп жылайды да.

Бірталай жерге шейін жылқыны жосылтып қуып тастап, ақырында есін жиды да ішінен іріктеп жүріп, екі семіз атты ұстап алып үйіне келді. Бұл барымтасы емес, егін жегеніне бай аулы бет бақтырмай дау айтуына болады. Соған көрсету үшін ұстап алған айғағы.

Дүркіреп үріккен жылқы аулына барды. Бұл Құрманның жылқысы екен. Алдынан кесірлі жылқышы шығып, егінге түскенін білсе де, түгі кетпей сүйсінгендей болып, малын түгендеді. Түгендесе, Құрманның аңға мінемін деп қоя берген іріндей екі семіз аты жоқ. Жотаға шығып қарағанда, өзекті құлдап, аулына екі атты жетектеп шауып бара жатқан біреуді көрді. Дәу де болса Жақсылық шығарсың деп, ауылға қайта келіп, байына көргенбілгенін айтты. «Жылқыны қара сорпа ғылып қуалап, құла ат пен қозыгерді барымталап алып кетіпті. Егінге түскен-түспегенін құдай білсін!» деп келді.

Мұны естіген соң-ақ Құрман егін сыртына теуіп, зәрін

шашып, Жақсылықты жер-көкке сыйғызбайтын болып, әке-бабасынан бері қарай боқтай бастады. Шауып алмақ, байлап алмақ, қырмақ, жоймақ болды...

Бұл хабарды Әбіш те естіді. Жақсылық келер деп тісін басып, сабыры кетіп отыр. Екі атты аулына апарып тастай сала, Жақсылық та жылқы Құрмандікі екенін біліп, бұл ауылға тура келді. Әлі де нақақтығын ойлап, ызамен күйіп жүрген. «Мұны көргенше, өлгенім артық, не аянар жан қалды?» деп өртеніп, түтігіп келді.

Есіктен кіріп келгенде, Әбіш пен Құрман бір жерде отыр екен. Болымсыз күбір етіп сәлем берді. Екі бай қатар сұрланып, оқты көздерімен атты. Бір болыс елді партияда жеңіп бүктеп алған Әбішке шүйкедей Жақсылық бұйым ба? Жерге қағып жібермесе — несі кісі?!

Жақсылық келіп төрге шығуы-ақ мұң екен. Құрман аمانдықтың орнына әке-бабадан жіберіп келіп:

— Есігімде жүрген есесіз құл, құдайынды ұмытқан екенсің! Бес қара бітті деп теріңе сыймай жүр екенсің ғой сен! Қаңғыртып, қоңыз тергізіп жіберейін. Жылқымды қан сорпа қылып қуып, атымды барымта қылып ұстайтын сен қандай әулиесің?!— дегенде, Жақсылық өзінің кінәсіздігін ойлап, бұрынғысынан да ашынып:

— Жазығым болса, қоңыз тергізерсіз. Жазықсыз болсам, зәрің шашқанмен түк қылмайсың! Құлдануың жеткен! Мен қусам, ақы-адал малымды қуып келіп...— дей бергенде, Құрман жанында жатқан қамшыны жұлып алып, атып тұрып Жақсылықты отырған жерінен тұрғызбай батырлатып жөнелді. Басқа тиген қамшымен бірге, дүреден сонағұрлым ауыр сөздер боқтықпен араласып, Жақсылықтың ар-намысын да тілгілеп жатыр.

Басында кішкене тырбанып қарсылық көрсетіп, бас қорғайын деп орнынан тұра беріп еді,— отырған екі-үш қонақ Жақсылықтың екі қолынан ұстай алды. Содан соң Құрман қолындағы қамшыны басы үзілгенше Жақсылықтың бауыр сыртынан бірдей дүре соғып, ойына келген жауыздығын істеді. Ашулы інісі Жақсылықтың керекті сыбағасын беріп болған кезде ғана Әбіш: «Қой енді, қой тоқтат!» деген болды.

Өзі де ызалы, өзі де соны істемекші болған Әбіш бұған бұрын «қой» демекші емес-ті. Өйткені астыртын жылқыны егініне түсіріп отырған, ұрғызып отырған, бәр-бәрін істеп, отты Құрманның қолымен көсеп отырған — Әбіш байдың өзі.

Әбіштің ел мінезінде көптен жақтаған тәсілінің бірі осы. Тартыста әркімге әртүрлі мінез істеу керек. Біреуді әліне қарай сөзбен, малмен, бейілмен, алдасан; біреуді ызғармен, қорқыту, зілмен алу керек. Тағы бір алуан Жақсылық сияқты қорғаны жоқ кедей-кепшік болса, оларды осылай дүре, жазамен ықтырып, баурыңа тығып алу шарт. Мынау сол ел ішінде талайдан бері, талай жерде сыналған айла. Жақсылыққа жаздан бері екі байдың арнап жүрген емі осы. Қазірде сонысын ғана істеді.

Сыбағалы таяғын жеп алған Жақсылық енді мұнда отырар орны қалмады. «Не көрсе де, бұл ауылдан сырт жерден күтпесе, мұнда рақым жоқ. Шағатын Әбіш көзбекөз бұны істеткен сон, не үміт қылсын!»

Жылай, зарлай үйден шығып, атына мініп, басы ауған жаққа жүріп кетті.

Есінен адасып, не қыларын білмей, қайда баратынына ақылы жетпей, үйіне келсе, Құрманның жылқышылары ауылда қатынын сабап, екі атты алып кетіпті. Үйде балашағасы мен қатыны зарлап отыр.

Әйелі алдынан шығып, көгеріп жылап, Құрманды қарғап-сілеп жүргенде: «ұлыққа шақ, ұлыққа бар!», «Өл, өлмесең, өшінді ал!» деген сөзді айтып, жылап жүр. Жақсылықтың ақылы осы сөзді естіген соң ғана орнына түсті. Дертіне жаңа ғана ем тапқандай.

Қатын-баланың не көргенін сұрап, уату керек болса да, оның бірін де ескерместен, бет-аузының қанын да жұмастан үйінің сыртында арқандаулы тұрған торы атын әкеп ерттеп алды.

Ақөзектен қырық шақырым жерде, Ақтаста начальник бар деп еститін. Бар қорлығын соған айтпақ болып, шауып жөнелді. Жақсылық үйден шыққанда, түс бола бастаған. Екіндіде начальникке келіп жетті. Милиция начальнигі жас жігіт екен. Пішіні қара — қазақ жігіті. Көзі үлкендеу, сөзі сыпайы, түсі жылы. Есіктен кірген жерден Жақсылық жылап, зарланып бетінің қанын көрсетіп, барлық көріп келген қорлық-зорлығын айтты.

Өне бойындағы жараны көрсетті. Ата-бабасынан бері қарай көріп келе жатқан іске шейін бәрі де ақтарылды. Ақырында тағы да жылады.

— Шағарым жоқ, барар жерім жоқ. Жалғыз сіздің панаңыз болмаса, қорғалар, тығыларым жоқ. Мені енді Ақөзекте де отырғызбайды. Елдің бар жуанының сөзі бір. Менің намысымды, менің жоғымды жоқтайтын бір

мұсылман табылар деп білмеймін. Есемді әпер, қолымды теңдікке жеткіз, совет!— деді.

Тағы да осы сияқты көп сөздер айтты. Барлығы да жуандығы қалмаған елдің ішінде кедей көпшіліктің айтатын шын зары. Жуанмен ұстасқан кедей тентек болатыны, оның сөзі тыңдалмайтыны, есесі тимейтіні, ылғи ғана алдауға түсіп, көптің талқысынан шыға алмай, жуанға жем болатыны, сол көргенін ұлыққа да жеткізе алмайтыны — барлығы да айтылды.

Начальник басында арызшыға шала сенетін дағдысы бойынша, бұған да сене алмай төрт-бес сұрақ берді. Бірақ басындағы ажары сенімсіздеу қараса да, Жақсылық көрген-білгенін күдіксіз ғылып орнықты етіп, әлденеше айтқан соң шын сенді.

Орнынан атып тұрып, үш милицияны шақырып алып: — Әбіш пен Құрманды кәзір барып ұстап әкеліндер!— деп бұйрық айтты.

Жақсылық төбесі көкке тигендей қуанды.

Аздан соң үш милиция қылыштарын сартылдатып, мылтықтарын асынып алып, сатырлатып желіп жөнелді.

Жақсылық арттарынан қарап тұрып: үш жігітті өз кегін қуып бара жатқан ең жақын досы деп білді. Айдынды, алапатты пішіндеріне сырттан сүйсініп, солардың туғызған ата-аналарынан айналды.

Ертеңінде екі байды алып келген соң, начальник жерге кіргізгендей ғылып ұрсып-ұрсып, Жақсылықтың айызын қандырып келіп жауып қойды. Оларды жатқызып тастап, Жақсылық үйіне қайтты.

Талайдан ыза көрген сорлы бүгін Әбіш пен Құрманға не ғылса да аямайтын сияқты еді. Алған кегіне ырза болған көңлінен анда-санда қуанышты жалын шығады.

— Енді сол екеуінен не көрсем де арманым жоқ! Әйтеуір кегімді бір алдым. Ырзамын — ырзамын... Советім! Баяғыдан білсемші!— деп, жолшыбай келе жатып жүз қайырып айтты.

III

Бүгін Әбіш аулында жиын бар. Жиын Қараадырдың барлық атқамінер пысығы, нелер ызғарлы жуан, нелер сұрқия партияқор, нелер пәле іздегіш қулар сақалдарын сипап, әркім-әркімді қолға алып мысқылдап, кейбірі жымия күлісіп, кейбірі сұрланып томсарып, ақ үйлердің сыртында әр жерде топ-топ болып, күнкіл-күнкіл сөздер

сөйлеседі. Бір болыс елдің жуан аталы мықтылары өздерінің ежелден келе жатқан әмірін сақтап қалмақшы. Бұрынғы уақытта, ешбір заманда көрмеген құқайы, естімеген пәлесі келді. Бір болыс елдің, бір беттің бұрынғы күннен бастығы болып келе жатқан жуан белі — Әбіш болатын. Бүгін сол Жақсылықтай құнсыз-бұлсыз келімсектен көрмегенді көріп отыр. «Иттің ұлы-итақай» тең түсіп, қарсы сөйлеп, аз күн болса да жатқызып, жаза тартқызып отыр.

Бүгінгі күн асауларға нөқта киіліп, тоңмойынның сынған күні сияқты. Іштегі барлық қарсылық неше түрлі еппен, айламен жол тауып, өз дегенін істеу керек. Көптің миын қатырып отырған — сол сергелден.

Бір жолда ұлыққа шағып, тең түстім деп отырған Жақсылықты әлде болса қорқытып, ықтырып, ендігері мұндай істі істемейтін ғылып алу керек. Құдайын ұмытпайтын, байына қарсы келмейтін болуға керек. «Ұлыққа қазақ баяғыдан да шағысатын, ұлықтың жеңгені түбінде жеңген емес, онымен әбүйір алмайды.

Әлде болса неғылса да осы қарсылықты істеген Жақсылықтарды осы істі машық қылмайтын етіп бұқтырып, шошытып жіберу керек!» — Ниет осы.

Әбіш пен Құрман екеуі Жақсылық жаптырып қайтқаннан кейін он күннен артық начальниктің қолында тұрған. Жақсылықтың жанжалынан соң екеуі жабылды дегенде, елдің барлық жуандары атқа мініп, Әбішті қуысатын болған. Әлде болса алыстан «жуан» деп дабырайтқан сөздер көп болса да, бұл күнге шейін бұл елдің ішінде ешбір жуанға жүген-құрық тиген жоқ. Сондықтан бұрыннан көп сөйлесіп, көп жүріп, көпті көріп кіріп-шығатын тесіктің жөнін көп байқағандықтан елдің пысықтары Әбіш пен Құрманды іздеудің жолдарын тауып алды. Ел ішінде қызмет қылып тұрған қайсыбір «оқығандардан» начальникке хат алды. Қаладағы таныстарына шауып, солар арқылы қағаздар түсіртті. Өздері барып кепілге сұрады. Не ғылса да «жатып қалды» деген атты шығармаймыз деп, көптің намысы келетін істей көріп, жұмыла қуысты.

Бұл істің турасында Қараадырдың атқамінерлерінің ынтымағы бір. Себебі — биылғы сайлауда Әбіш жағы жеңіп шыққаннан кейін, екі жақ: енді партияны қояйық, берекелесейік, заман бізге жаман болып барады, тоқтасайық!...» деп табысқан, Сайлау үстінде сайлаушыдан да

бұл адамдар бірталай қатты сөздер естіп, қаққы көрген. Көпшілігін жуан деп, қара тізімге тіркеп, сайлау басына жуытпаған. Бұған шейін баяғы бір желікпен ешнәрсенің нарқын байқамай, қызыл кеңірдек болып жүрсе де, нақ биылғы сайлауда арамтер болғанмен, игілігін өздері көрмейтініне көздері жеткен-ді. Содан кейін сыртқа: «Енді не болса да тыныш отырып, тыныш жүріп байқайық. Үндемей момын болып отырсақ, кім басымызға ойнайды?» деген дақпырттарын өзара табысқан-ды. Енді бірін-бірі қорғауға жұмылғанда «ел берекесі» деген боп бірінің басына төнген қауіпті қалғандары бірігіп жеңілейту қарыз саналған. Оның ішінде Әбіш сияқты топ басы жуанын мықты ғылып ұстау мақұл. Ол сыртқа айдын үшін керек. Мұны ойласа, Әбіштерді әсіресе барлық ынта бейілмен іздеу міндет.

Осындай көп себептер қамшы болып, көп ел соңына түсіп іздеген соң, байларды босатып алған. Бірақ босатарда начальник Құрманның қолынан «Жақсылықтың шығынын төлеймін» дегізіп қолхат алып қалды. Ол Жақсылықтың тілегі бойынша істелген іс.

Сонымен бүгінгі күнде мына жиылысты шақырып отырған Әбіш пен Құрман елге келген соң, қолхат бойынша Жақсылықтың пұлын бермек керек еді. Құрман оны берген жоқ, сұрайын деген Жақсылыққа тағы да бұрынғыша зәрін шашып, маңына дарытпаған. Бұл төлеу былай тұрсын, енді Жақсылықты бір азырақ көп жуанның талқысына салып, тәубесін есіне түсіру керек. Әбіш пен Құрман өз жақындарымен бұл жайдан ақылдасқанда «Жақсылықты қайта ұлыққа бармайтын ғылу керек» дескен.

Сол ретпен Жақсылықтың ісін биылғы партияда Жақсылықты өздеріне тартып алған Алатай аулынан көрген. Солар қолтығына дым бүріккен соң барды, әйтпесе Жақсылыққа бұл қайрат қайдан келді?— дескен.

Бір болыс елдің атқа мінерін жиюдағы мақсұт: бүгін «ел жақсыларының» берекесі шын болса, Әбіш пен Құрманның басын жоқтауларын тілемек. Бұлардың аулына милиция әкеліп ат ойнатып, байлатып отырған жауы — Жақсылық болса, соны сүйеп отырған — Алатай аулы. Содан арылып беруін сұрамақ. «Алатай аулы ұстап жүрген Жақсылық бізді жаралап отыр. Енді мынаған нелігі бар ма, жоқ па? «Иемін» десе мынаның істеген ісі үшін,

ағайын ауқымынан шығып, шеңбер бұзғаны үшін жауап берсін! Жоқ «ие емеспін» десе — Жақсылықтан былай шықсын, ие еместігін айтсын! Бұдан соң өз білгенімізді өзіміз істейміз» деседі. Бүгінгі жиынның ортасындағы сөздің бір ұшығы — сол.

Жиын ішіндегі тілді-ауызды шешендер Алатай аулының адамдарымен сөйлесіп, арылып шықты. Олардың жауабы: «Біз Жақсылықтың бұл жұмысын білмейміз. Ақылдасып істеген іс емес. Өзбетімен істеген тентектігі. Мынау елдің береке-бірлігінің үстінде сау басымызға сақина тілейік деген ниетіміз жоқ. Әбіш бізден көргенді қойсын! Араздық үсті болса бір басқа, сонда да біз ұлыққа шағып, дуанға шауып көргеміз жоқ. Өзі біледі!» — дескен.

Сонымен бұл арадағы қауымның түйінді сөзі бітіп қалды. Жуандардың бұрынғы бірлігі — бірлік, береке — береке болды. Сол ынтымаққа арнап сойған ақсарбас түгі қалмай желінді.

Бұл жолғы іс бір жерден шыққан соң, енді тамам елдің атқамінері бірігіп, Әбіш пен Құрманның құнын жоқтамақ болды. Сөз сөйлене келе: «Жақсылықтың қылығы кісі өліміндей қылмысты жұмыс» болуға айналды. Ел ұйытқысын бұзып, ұлыққа шапқаны үшін не жаза істесе де рауа» десті. Бұл Әбіштің басын жоймақ болған іс деп те танылды.

Сонымен барлық жиын көп сөздің артынан байлауын қылып, баталасып алды. Батаның серті — Жақсылықты ел болып жауламақ. Мына шырық бұзған қылығы үшін кезі келгенде кегін алмақ болысты.

Бұл ызғар, бұл доң-айбат ежелден дегеніне жететін — «көп қорқытады, терең батырады». Заңмен табап тіресіп қарсы тұрып, бүгінде қолмен іс қылмаса да, Жақсылықтың емі осы десіп еді.

Шынында Жақсылыққа осының өзі де жеткілікті болды.

Күнде милицияға шауып, арқасын ертеңді-кеш соған тіреп отырса — бір жөн.

Сондықтан батаның артынан көптің байлауын айтып тілдескелі келген қу-пысықтар айтқанын істетті.

Желінген егіннің шығынын алмақ болып отырған Жақсылық енді бұрынғы егіндігінің бәрінен айрылды. «Бермесе қайта кел» деген начальникке енді бара алма-

ды. Шығын алу былай тұрсын, егінін жиып алған соң, Ақөзектегі қорасын тастап, Әбіштің жерінен көшетін болды.

«Ұрысы жуан болса — несі өледінін» аяғын күшып, егінін жиып алған соң, боқыраудың басында қызыл қарын жас баласын шұбыртып, Жақсылық Ақөзекті ықти-ярсыз тастап көшіп кетті.

1925

ҮШ КҮН

1

Оған енді көп заман болды...

Көлбайдың бір ерекше кейіп отырған күні еді. Үш қанат кара лашығының ішінде су тезекті қоздандыра алмай, өңеші қызарғанша үрлеп отыр. Кешегі нөсерден кейін құрғақ отын тұратын Көлбай үйі ме? Әл-дәрменін жиып, от басына шөгіп ап, тағы-тағы үрлейді. Ащы түтін қолқасын атып, көзінен жас ағызады. Бірақ тұтанбайды. Түтіні құрғыр шаңырақтан шықпайды. Кішкене үйдің ішін бықсып, шалқып, мор болып, басып алды. Өзі барып шапқан тобылғысын жеткізіп алайын дегелі әлденеше күн болса да, бай үйі көлік берді ме?

— Әй, итшілеген қу дүние-ай!— деп, кішкене қол көрігін босағаға лақтырып тастап, қалаулы тұрған тезектің бірнеше томарын алып, қолымен үге бастады... Басы, көзі, қойны-қоншын ораған сасық көк түтіннен бетін бұрып, босағаға қарады...

— Мына пәлесі тағы жатыр ма еді жаратқан?— деп одан да көзі тайқыды. Тесігі үңірейіп, бір жарты қазан жатыр.—«Түске шейін жамап болып, өзі алып келсін!» деген бұйрықпен байдың үйі жіберіпті, бүгін құлқын сәріден.

— Алты ай жаздай кара күреш табыс таптырмады! Құдайдың құтты күні не өзі, не жақынның ісін жібереді де отырады. Бай үйінен келген іс болса, ол ақысыз іс деген сөз. Себеп? Себебін несіне сұрайсың? Оған бай да, Көлбай да жауап бере алмайды. Тегі қоңсылық шығар.

— Жаным-ау, бұ не деген боқташық? Бүгін қазан,

кеше табаны сынған тоқсан жылғы қара үзенгі, оның алдында ала жаздай майды аяп, қарамайламай жүріп, білігін жандырған ағаш арба... Оның ар жағында қырық жыл бұрын қара бәйбішемен бірге келген, топсасы кеткен, көмейі бұзылған кәрі абдыра... Не деген таусылмайтын жыртық тесік? Бірде бірі не жамау, жасқау болатын ескі-құсқы темір, көр-жер, немесе аспап-сайман берсе екен-ау, тым құрса... Ақы тұрсын, отынды да өзі шабады..

Алары не? Көші-қонда көлік береді. Оның аты — бай, аузында семіз сөз:

— Далаға қаңғытып, жалғыз лашықпен тастамай, алты ай жаз өзіммен ілестіріп алып жүрдім, асырап шықтым,— дейді. Соңғысы — күнінде бір тиетін, жалғыз аяқ қымыз. Оқта-текте қонақ келсе, қазан басынан беретін ішек-қарын, сорпа-су.

Су тезек үксе де тұтанбайды... Бықсиды, көк тұман боп шырмалады. Ащы уыты көзін жейді, мұрнын жарады, қолқасын атады. Өне бойы ыс пен қорда... Барлық өмірі де, еңбегі де осы су тезектің бықсығанындай, көзді жасауратқан, қолқаны атқан, дінкесіне тнген тұтас бір ащылық, мор сияқты. Көлбай ызаменен езу тартты. Жап-жас басы, ертеден ер жанышқан құл тұғырдай езіліп бара жатқан тәрізді. Осындай ойлар өзін де күйдіріп отыр еді. Қайнаған қара шәугімді қолына ұстап, тыстан Жамал кірді. Қатыны. Оның да тіршілігі оңып тұрған жоқ. Жап-жас әйелдің иығында жалғыз лыпа — жыртық көйлек. Оң жақ иығы мен бүйірінен: ашаң-қоңыр еті көрінеді.

Арық жүзі кейіспен түйілген, қабағы қатқан Жамал:

— Әлгі екі туысқаның тағы ұрысып, боқтасып жатыр желі басында,— деді де үйдегі әлі күнге бықсып жатқан тезекті, сол от басының күлімен көме бастап, түтінді саябырлатып жатып:

— Қараң қалғыр, тым құрмаса суымызды ұрттатсыншы!— деп, алғашқы сөзіне қайта ауысып:— Не жетпейді екен екеуіне? Итаршы болып, ел жұртқа мазақ боп ырылдасып жүргені! Өз қамы болса екен-ау, тым құрмаса!

— Тағы не екен?

— Талпақ, құдық басына жылқы қамалып қалды, неге қауға тартпайсың,— деді... Анау Сарыауыз: мен бие байлап жатырмын, сенің ішінде шеменің тіреп тұрма? Өзің неге құймайсың,— дейді... Жөн айтыса ма олар,

адамша? Бірін-бірі боктап, жер-жебіріне жетісіп, төбелесермен болып жатыр...

— Бай ше?

— Ол қарап отыр, сылқ-сылқ күле береді құр! Аналар онан сайын екіленіседі... Мазак болғанын, қор болғанын білмейтін немелер!— деп Жамал кішкене ала дорбаны ас жаулық орнына жая салып, бес-алты құрт тастап, екеуінің таңертеңгі шай болмысын құя бастады.

— Мықты, қайтпас, айпар-жайпар деп екеуін екі жерде құтыртып қойған ғой бай үйі!

— Атама! Ертеңді-кеш күлкі қып ермек ететіні солар. Бірі жылқышы, бірі биеші-екеуін «Бірін батыр, бірін балуан» деп қойыпты. Екі туысқан құдайдың құтты күні қырық пышақ!

— Ой, төбеннен ұрғырлар, тұра тұр, өлтірдіңдер ғой сендер-ақ! Құмарыңды бір қандырып, жындарыңды бір басармын бәлем!— дей бергенде, екі нығынан демін алып Талпақ кірді. Қайратына семірген күшін қайда жұмсарын білмеген төртпақ денелі, тасыр Талпақ, туысқанының үйіне кірісімен, екі адымдап төрге шықты.

Үйткені Көлбай бұны таң-тамаша қалдырғандай боп, дағдыдан ерекше түрде қарсы алған еді. Ол жаңа ғана қатынына айтып отырған наразы пішінді тастай беріп, Талпақты көрісімен қолымен қойғандай құбыла қойды да:

— Ә, Талпеке! Уай, батырым-ай, келдің бе... Уа, жоғары шық!..— деп қағылып орын әзірлеген. Сый қонақ келгендей қалбақтап, күте бастаған. Бұл сияқты, ойда жоқ мінез Жамалды да, әсіресе Талпақты да таң қалдырды... Бірақ жалт-жалт карағанмен олар Көлбай жүзінен ешнәрсені ұға алмады... Оның Талпақ алдына, ала дорбаны сүйреп салып, кесесін әперіп, құрақ ұша бастағаны жігітке бұрынғы келген бетінен көрі де молырақ нығыздық бітіре бастады. Үйткені үндемейтін, өз ақылы өзінде жүретін Көлбай бұл туысқандарына түп-тұтас бір жұмбақ сияқтана беретін. Өзі ұста. Елде жоқ өнері бар. Енді ол сыйласа, кісі тек бола ма дегендей боп, Талпақ тіпті Жамалға да сый қонақтай, қоқилана түсіп, жота көрсете бастағандай еді.

Сол кезде тыстан:— Ой, тұқымыңды,— деп, алыстағы біреуге дабырлап сөйлеп, жайлап келе жатқан Сарыауыздың үні шықты... О да осылай беттеген сияқты... Талпақ, «анау кеп бұлдырақ боп кетер ме екен» деген кісіше,

отырған жерінде ырғала түсіп, нығыздалып, өз салмағын өзі безбендеген сияқтанды. Тамағын: «Мен отырмын...» деген кісідей боп кенеп-кенеп қойды.

Сарыауыз үні шыққаннан, бір оймен басын төмен салып, Талпақты көз астымен үндемей бағып отырған Қөлбай, енді анау есікке таман келіп қалғанда, екеуіне де естірте:

— Пай, екеуі бүгін қырбай боп қалды деп еді, қақтығып қалмаса игі еді,— деді. Сол сөздің аяғы біткенше алпамсадай, аусар жігіт Сарыауыз да кіріп келді.

Талпаққа Қөлбай сөзі «шу» деп тебінгендей тиді білем:

— Әй, енеңді... мен отырған үйге неге кіресің?— дей бергенде, анау іле жөнеліп:

— Е, атаңның... Әулиең бар ма еді мен кірмейтін?— деп ежірейіп қалды...

Қөлбай екеуінен үркіп қорыққан кісідей кезек қарап ап:

— Қап, айтпап па едім? Қатын, ойбай, төбелесті енді, бұлар...— дегенде:

— Кімді басынасын сен?— деп Талпақ орнынан өрекпи тұра берді... Бірақ әлі екеуі жүгірісе қойған жоқ еді. Қөлбай естерін жиғызбастан Жамалды қағып қалып:

— Жи, ойбай, қатын, шыныңды, аяқтарының астында қалатын болдық қой, тәйрі!— деп ала дорба мен шыныны Жамалдың ар жағына сыра салып, екі туысқанына майданша жасап берді...

Бұның алдында біраз тұрысып қалған екі жігіт енді біріне-бірі тап берді. Қөлбай:

— Ойбай, құдай, екеуі де дәусіген неме еді. Енді араша береді деймісің! Өзімнің саным да басқызбай отыр еді,— деп, босаға жақтағы жаман кебеженің үстіне барып отырып алды...

Сүзістіріп жіберген қошқардай боп ана екеуі жағаласып, жұдырық салысты... Жамал басында Қөлбай мінезіне таң болып тамсанып отыр еді, енді шошып, безектей бастады. Қөлбай ана екеуінің тамашасына былқ етпестен қарап отырып, қатынын қолынан тарта беріп, көзін қысты да:

— Бұл ауылда айыруға жарайтын кісі де жоқ. Бар, қатын, ана ауылдағы ұзын аяқ Мұсаны шақыр!— деді... Жамал таң болып тағы қарағанда:— бар, жылдам, ой-

бай! Тоқтамайды бұлар! Тез басылады деп тұрмысын? Менде дәрмен жоқ, өзім өлейін бе?— деп, қатынды жөнелтіп, шақшасын суырып алып, насыбайың атып алды. Мандай тістерінің арасынан фонтанша атқытып шырт түкіре тастап, аналар ойнап жүргендей жәп-жәй ғана қарап отыр. Бұл кезде бірталай тарпақтасып қалған екі жігіт, енді демігуге айналған еді. Бірақ екеуінде де жаға жыртылып, көз ісіп, бет тырналып, қан да шығысып қалған. Бірін-бірі алыса алмай, енді тағы бір азда құр кеңірдектен алысып итерісе берді. Дәрмендері құрып барады... Жәй төбелестің басылатын да кезі болды. Әрі-беріден соң Қөлбай «қой» десе де тоқтарлықтай болып еді. Бірақ ол құр бақырайып қарайды да отырады. Енді бір азда аналардың сұлдері құрып, екеуі де бұған жалт-жалт қарай беретін болды. Екеуінің көзінде де мынадан арашаны дәме қылу бар. Үйткені ұзын аяқ Мұсанікін олар біледі. Бұл ауылдан тақ жарты шақырым жер... Оған әлгі Жамал жеткенде қашан? Соны ойлаған сайын Қөлбайдан дәме қылысады. Қөлбай әрқайсысының бірер рет көзі түскенде шімірікпестен тамсанып:

— Пәлі! Әлі, алып дегені қайда?— деп біреуіне айтады да екіншісі жалт қараса:

— Болмайды деген осы ма, сығыр?— деп, оған да дем беріп қояды. Ана екеуі бұндай сөздің артынан амалсыздан тағы қаужаң-қужаң етіседі. Бірақ енді құр нұқысады, дәрмен кеткен. Үйдің іші апыр-топыр болды. Қөлбай жалғыз-ақ шыны-аяқтарын ғана қорғай береді. Одан басқа, босағадағы бай үйінің қазанын да аямады.

Жалғыз-ақ мыналар енді тым көп қарай беретін болған соң өзі басын көтермейтін, көз салмайтын болды. Мойнын төмен салып, көздің астын ғана жібереді. Анда-санда екі танауы желбіреп, үндемей ғана іштен күледі.

Осымен әлде не заманда демігіп, өкпесі күйген Жамал қайта жетті. Бұл: «Мұсасы құрғыр жоқ, ойбай»,— деп үйге кіре бергенде Талпақ пен Сарыауыз сілесі құрып болып, көптен бері құр ғана тіресіп тұр еді. Тағы бір-бір нұқысты. Мұсаға екеуі бірдей мұндай құштар болмас! Қөлбай, сонда ғана есінен талған кісі боп:

— Ойбай, рас-ау, ол ит кеше қалаға кетіп еді-ау,— деді... Тіпті өзі шығарып салған еді. Төбелескіш екі жігіт бұл хабарды естігенде, өлер болдық қой, ойбай!— дегендей, қатар күрсінді...

Бағанадан сезбес кісі боп отырған Көлбай енді ғана орнынан тұрып жақындап кеп:

— Жә, енді қайтесіңдер?— дегенде екеуі де бірін-бірі қоя бере салды. Көлбайдың ендігі жүзіне бұлар да, Жамал да көрмеген ашу мен намыс белгісі шықты. Көзі шәншіліп, есті ашудың ұшқынын шашып, қатты зекіп:

— Ой, құдай ұрған екі қор. Бай үйінің бәйтөбеті болғанға елірдіңдер ғой. Мазақ қылса да мәзсіңдер ғой! Мыналарын сол ғой! Итаршы боп екі жақтан абалағандағы күзеткенің кімнің дүниесі, кімнің тыныштығы? Сол үшін де қор бола ма екен? Ал, тойдыңдар ма!— деп үйден екі туысқанын айдай берді. Ананың екеуі де: «Іт болған екеміз»,— деп, балаша жылады. Жамал қоса жылады. Бірақ ол Көлбайдың өз мінезіне әлі де таң еді. Мұрнын сіңбіре тастап жылап отырып:— Әлі осы, өзіндікі не,— деді... Көлбай қол көрікті қайта сүйреп келе жатып:

— Қараңғымыз ғой, қараңғы... Қараңғы!— деді...

II

Бұған да бір қатар уақыт болып қапты-ау! Мың да тоғыз жүз жиырманшы ма, жиырма бірінші ме жыл еді.

Көлбай, Талпақ, Сарыауыз үшеуі қосшы союзының болыстық съезінен қайтып келеді. Астағы аттары енді бұрынғыдай тай-тулақ емес. Жал-құйрығы бүтін: қоңы тоқ — шаруаның тұғыры... Киімдері де бір сыдырғы бүтінделіп қалған.

Талпақтың мойнында, от алмаса да айбар үшін салып жүретін ескі қара берденке де бар. Сарыауызбен екеуі бұл күнде өздерін қай жерге қоярын білмей жүр. Таңдау көп.

— Мелітсе болсақ па екен?

— Жоқ, болысполкомның атшабары қайтеді?

— Әлде тіпті содия, тергеушінің жігіті болса нетеді?— десіп кеңде жүзгендей кергі түседі...

Көлбай қосшы союзының жұмысына өзі орныққан кісі, байқайды... Мыналар арлы-берлі жүйтқумен, әлі байыз таппай жүрген сияқты.

Бірталайдан бері үшеуінің кезі келіп, бірге шыққаны осы еді. Талпақ пен Сарыауыз Көлбайға бір өнер көрсеткісі келді білем екеуі: «е» дегендей болысты да, Талпақ сөз бастап:

— Уа, мына Суық бұлақта Жаман байдың ауылы отыр. Соған барып түстене кетеміз!— деді.

— Бәрекелде, Көлбай біздің жүрісті де бір көрсін, әйде барамыз!— деп Сарыауыз астындағы торы аланы шаужайлап, омырауға ұрып қаздақ-қаздақ бастырды.

Көлбай сыртқа сыр білдірмейтін, қоңыр бояу пішінмен:

— Қойсандар қайтеді?.. Осы бай жағалағанды әлі қоймадыңдар ма?— деді.

Ана екеуі бұл күнде байға күніміз түсіп, көз сүзіп жүрміз деп ойламайтын... Ендігі байға түстеніп, байға қонып, қонағасы, түстік жегенді: есе, теңдік алғаны есепті көретін. Бүгін Көлбайға сонымен қыр көрсетпек те еді.

— Бай жағалады дегенің қай сөзің?— деп Талпақ тікірейді.

— Жағаласа бай жағаласын. Біздің, оған бір, күніміз түсіп тұр ма? Неміз келіпті?— деп Сарыауыз елірді...

Көлбай басын төмен салып, атының шашасына қараған кісі сияктанып келе жатып екі танауы ақырын желбір етті де:

— Жоға дейім, әшейін... Тегі іргені аулақ салған мақұл дегенім ғой!— деді.

Талпаққа ол сөз дарымады.

— Е, есе әпермейін деп пе едің? Не қылмап ет!— дегенде Сарыауыз да: «Байды қорғайын деп пе едің!»— деген кішіше қабағымен Талпақ сөзің қостап, жотасын күдірейтіп, Көлбайға тесіле қарады, Көлбай қызған жоқ Жауапқа асыққан да жоқ. Бірдене ойлап, шешіп алғандай боп:

— Есені осылай алады екеміз ғой тегі. Мақұл, көрейік!— деген болды.

Баяғы қара бәйбішенің қазаны пісуге тақап қалған. Үш батырақ әлдеқашан қымыз ішіп, шайды да жайлап болған. Енді Талпақ пен Сарыауыз баяғы өздеріне мәлім, құдық пен желі басын аралай кеткен. Қастарында байдың өзі. Сый қонақты қарсы алғандай, екеуіне шаруаның мұнын айтқан боп, қас қабағымен арбай түсіп, қолына қондырғалы баурап жүр. Сөзінің күйрығын ылғи бір-ақ жерге имектей беріп:

— Ағайынбыз, бір атаның баласымыз... Екеуің азамат болдың, атқа міндің. Құдайға шүкір!— деген сияқтыға соға береді...

— Көлбай келгеннен көп жауап қатпай теріс қарап, бүк-түсіп жата беріп еді...

Енді ғыстап кірген бәйбішенің бір сөзін аңдап қалды... Қазан пісті, түсірейік, әлгілер қайда жүр екен деген сияқты. Осы кезде Көлбай бағанадан бергі томсырайған, үндемеген пішімнің бәрін тастап, басын көтеріп, ширап алып:

— Бәйбіше! Осы бізге берейін деген асың ғой, ә?

— Е, шырағым, сендерге бермегенде кімге берем?

— Ендеше осы бүгінгі қонақты қалай сыйлаудың еркін маған берсең қайтеді?— деп бәйбішеден рұқсат ала сала өзінше бір іске кірісті.

Аздан соң Сарыауыз, Талпақ, бай үшеуі үйге қайтты. Бұл уақытта екі табаққа ет те жасалып қалған екен...

Бірақ үй ішінің суреті біржолата өзгеріп қапты, жана келген үшеуінің кіре бере байқағаны: Көлбай болды. Ол қалбаң қағып, аяғының үшінен жүрген кісідей боп, әлдеқандай жат, сый қонақты күткендей әзірлік жасап жүр. Мыналар кірер кірместен-ақ Талпақ пен Сарыауызға:

— Жоғары, жоғары!.. Уа, жоғары шығындар!— деп төрге нұсқады. Бірақ төр дегені бұл күйінде үркітерлік боп қапты... Онда бағанағы жатқан кілем, көрпенің орнына құрым киіз, тулақ төселген...

...Ал кілем мен көрпе оң жақ босағаға төселіпті. Кергіңкіреп тамсанып тұрған Талпақ пен Сарыауызға Көлбай:

— Бүгін бір есе-теңдік күні болсын, кел жігіттер!— деп отыра беріп:

— Бай үйінен есе алсақ, тегіс алайық... Уай, байеке мен бәйбіше! Сендер төрге отыра-отыра болдыңдар ғой, ана босағаға отыр... Біз босағада шіріп қалып ек қой, енді міне, есе алып төрге шығамыз!..

Үй аң-таң боп Көлбайдың айтқанын ғана істейді. Бәрі де артынан не шығар екен дескендей... Бәйбіше көрпеге отыра беріп тамсанып қояды. Көлбай ерекше құбылып алған. Ана екеуіне ой ойларлық та дәрмен бермей үсті-үстіне шатыстырып барады.

— Сорлы құрым киіз бен тулақ, сен де бір төрге шықшы!— деді екі жолдасы бұл да, қасына төрге отыра бергенде...

— Бай үйінен есе ала келдік... Уа, анау бас пен жамбас, мықын-жілік — бұл төрге шығушы болмасын... Сол босағадан бері озбасын! Бәлем көзінді бір көгертейін.

Әкпел: шығар төрге, ана мойын, сирак, ішек-қарын, өкпе, көк бауырды!— деп бағана өзі жасатып қойған бір табақты алдарына алғызды да, қаужаң-қужаң турап, қапыл-құпыл асай бастады. Аналар да амалсыздан табаққа қол салды. Көлбай тоқ ішекті қарбыта асап жатып:

— Бәлем, төріне шығып талтандап, байдағы есенді сен де алшы бір, ащы ішек!— деп, соны пышағы жоқ екі жолдасының алдына будырата кесіп, тастай-тастай береді...

Бұны оқты көзімен атып, намыстанарын да, күлерін де білмей бір қуарып, бір қызарып отырған жолдастарына, табақ тақырлана берген кезде.

— Байдан есе алғанда төріне құр өзіміз ғана шығып қоя ма екеміз? Босағасын сүйреп төріне шығарып, төрін текпілеп босағаға айдаймыз да осылай, э, жігіттер!— деп қояды... Бұл сөздерді дәл кеше, қосшылар съезінде сөйлеген, көпті жақсы жолға бастаған сөзіндей сөйлейді-ау және! Қүліп отыр, әзіл етіп отыр-ау деуге тіпті он екіде бір нұсқасы ұқсамайды. Жүзінде күлкінің ныспысы да жоқ. Шынның шыны...

Екі жолдасы үннен қалды. Олар да, үй іші де құр сылп-сылп тамсана береді...

Атқа қонысты. Ауылдан шыға бере аз үндемей келісіп, аяғыңда екі жолдасын екі жағына алды да Көлбай:

— Бай-жуанның үй мүлкін аман қой да, одан жана есе алам де! Ол жанағы босағаның тулағы мен ішек-қарынның есесі ғой... Жоқ, шырақтар, есе теңдік отауы, бұл шаңырақтан бөлек жерге тігілсе керек. Білдіңдер ме? Босаға мен төр арасының бәйгесінен көрі, алысырақ бәйгеге шықсақ керек!— деп енді ғана күлді.

Талпақ пен Сарыауыз мойындарына су кеткендей ұйыса да:

— Қашанғыдан бұрын ет жегізбегенің не?— десті.

— Әлі сипалаумен келеміз. Көзді жаңа тырнап ашып келеміз. Бір жарық таяу-ау, таяу-ау, жігіттер,— деді...

Аттары алдағы белге қарай борт-борт желеді...

III

Бұл бұрынғы емес, биылғы. Кешегі емес бүгінгі. Үш бригада жарысының таразысы құрылған кеш. Көктемде колхоздың жалпы жиылысында шарттасқан үш бригада, бүгін көмбеге үзенгі қағыса жетіп тұр. Бригаділер басы

колхоздың талай жылғы желді аяғы, үш екпінді: Көлбай, Талпақ, Сарыауыз.

Колхоз мектебінің үйі үш бригаданың колхозшы әйелеркегіне әлдеқашан лық толған. Жиылыс басқармасы бүгін өзгеше. Көпшілігі ауданнан келген қонақтар. Басқарып отырған райком хатшысы. Төбесі аласа кішілеу залдағы тығыз жиын, өз күштеріне енді сенген, аудан ортасындағы маңызын сезген, салмақты нығыз жиын.

«Бұл колхоз аудан алды... Аудан емес, тіпті округ алды!»— деген жайлы дақпырт бүгін түстен бері, аудан кісілері келгеннен бері, тегіс тарап қалған...

Өз бригада атынан алдымен Талпақ сөйлеп кетті. Бұның сөзі баяндама емес, тұтас рапорт есепті боп өтті.

— Үкімет салығын сентябрьде толық бітірткен, тұқымдық қорды түгелдеткен, ең алдымен — біздің қырман, көлігі жүз пұрт, түгел, арқа басы бүтін. Бір мәшине, бір арбасы бүлініп реттен шықпаған — біздің бригат. Ішінде лодыры болса түзеліп, екпіндісі ерекше еңбек сіңірген біздің бригат. Алды үш жүз, ең арты екі жүз еңбек күніне, маңызды, мағыналы еңбек күніне не болып отырған тағы біздің бригат... Салықтан қалған астықты тегіс жинауда кешеуілдеп екі, бірақ міне, бүгінгі күнге, ең соңғы маямызды басып, тазалап, қаптап болып, жаңа осы жиылыс алдында қамбаға үйіп кеп отырмыз,— дейді. Сарт-сұрт еткен, дәлдікпен, сенімділікпен айтылып өткен мағлұмат ең аяқ сөздің тұсында бытырлай соғылған шапалақпен, шын сүйсінген қошеметпен аяқтады...

Дәл осындай ақбар, рапортпен Сарыауыз да мүдірместен сыдыртып, өркештене түсіп желе жортып өтті. Оның да соңғы ат басын іріккен жері:— Соңғы маяны жаңа басып бітіріп шықтық!— деу болды.

Бұл өз ақпарының арасында екі малателкені сумен жүргізгендерін, сонымен көлік қоруыштап, күш молайтып, жұмыс өндіргенін айта келіп еді. Дәл осы тұста Көлбай баяу ғана:

— Шіркін, ең болмаса малателкені суменен жүргізіп бергенімді айта кетсеңші енді, құдай, кәнеки,— деп жұртты тегіс ду күлдірді. Сарыауыз онысын растап тұрып, тәртіпті жолмен алғыс айтты... Бұның Талпақтан аса омыраулай қойған мәселесі, қалтасынан обком қаулысын алып тұрып:— Ноябрь күнінде Мәскеуге бар одақтан, жақсы колхоз, озған колхоз өкілдері жиналады екен. Одақ қана емес, шет елдер жұмысшылары да келеді

екен... Осыған, міне, ауданнан, өкіріктен озды деген шын болса — дәл, міне, біздің колхоз барады, — деп басқарма басындағылардың бас изескен, қошемет қылған күлкісімен қатар, азырақ желіге келіп:

— Тіпті дәлін айтайын, тақ мына тұрған пақырыңыз барады деп білем! — деп жұртпен бірге өзі де күле тұрып кеудесін түртті... Бұның да бригадасы нық сүйсінді. Екпінді басшылары, сын жиынның алдында көмбеге ойнақтап жетіп, баяғыша айтқанда ту жыға өткендей болды...

Баяу қоңыр пішінмен Көлбай шықты...

— Рас, біздің әлі үш маямыз басылып болған жоқ! Аналардан ол жағында кешең қалдық, дегенде, Талпақ екі білегін сыбана беріп:

— Ендеше, не бәсің бар? — деп қарқ-қарқ күлді.

— Бәлем, Көлбай, ілесе алмай, бір қалдың ба? Бәсе өзің айтшы? — деп Сарыауыз да әзіл етті. Басқарма да, өзге жиын да «Көлбай ұтылдыға» бейімдей бастаған еді. Әсіресе Көлбайдың момақан пішіні мен залға тегіс естілмейтін баяу қоңыр үні де, сырттай, сол күйге мойынсұнған тәрізді. Бірақ өз кісілеріне көзі түскенде Көлбай олар жүзінен, әлі бұның бірдемесіне сеніп, жабырқамай, қайта дәмеленіп кең пішінмен күле қарасып отырғанын көрді. Әйткенмен басқармалар болсын, өзгелер болсын, бұларды, қабақ шырайларымен ықтатып бара жатқан сияқты. Онан соң Көлбай, еңбектерінің жалпы, аналар айтқан сияқты тұрғы-тұрғыларын айтып болып, енді дауысын қатайтыңқырап кеп бір сөз бастады. Онысы — біз еңбек істей жүре сауатсыздықты жойдық! — деген ақпар еді.

Талпақ пен Сарыауыз қатар дүрсе қоя беріп:

— Е, сауатсызың біз бе екеміз?

— Казет, журналыңның бізден құр кеткені бар ма екен?! — деп өз бастарының әзірлігін айтыса жөнеліп еді...

Көлбай мызғымастан, бұларға бұрыла беріп, баяғы ішек-қарын табағын тартқандай пішінмен, тағы да екі танауы желбір етіп, іштен күліп, әлі де сыр бермейтін салқын жүзбен:

— Өз басымыздың сауатын былай қояйық, жолдастар. Мен бригадіміздің сауатын айтамын, ол тегі керекке жарай ма екен өзі? — деп басқармаға қарай бір рет қана көз тастады.

— Е, бригадіні айтасың ба?

— Е, көпті айтады екенсің ғой!— десіп Талпақ, Сарыауыз баяулап қалды.

— Е, ия, соны айттым,— деп Көлбай енді дауысын қатайтыңқырап алды. Жұрт бұл кезде бұған тегіс аныра бастап еді.

— Уа, біздің бригадімізде сауатсыз бір жан жоқ! Және көпшілікте шала сауат қана емес, төс табандап білім, мәдениет іздеп келе жатқан сауат... Рас па осыным, біздің жолдастар!— дегенде, бұның бригадісі әр жерден қостай жөнелді...

Өзгеден ерекше боп бұған қарап анырып, тесіле қарап отырған бастыққа көз қырын бір тастап, рұқсат тілеп алғандай боп, Көлбай:

— Ендеше бері шығындаршы, біздің бригад! Кітаптарыңды ала шық,— деп команданы өзі ала берді. Он шақты әйел мен жиырма, отыздай еркек қалта, қойындарынан кітаптарын суыра алға шықты...

— Е, тәйрі, біз құмадан туыппыз ба?— деп Көлбай енді өркештене бастап:

— Кәні, кімің нені оқып жүрсіндер? Айтындар тегіс!— дегенде, қатарынан көп үндер жауап қатты.

— Мен жетінші кәмпереңсені...— дей бергенде комсомол Жақып үні:

— Мен ұлт мәдениеті жайындағы баяндаманы...

— Уа, мен «Даланы»... «Келесі кеңес кең далам», «Кеңесім — анам, мен — балаң!»— деп бір жас жігіт әндеті бастады.

— Менікі «Қызыл ат»...

— Менде, міне, «Талтаңбай!» Рақым етіңіз, маладая кадр!— деп баяғы өзіңіз көрген Жамал, Көлбайдың Жамалы енді біраз ажым түсіп қалған жүзімен сақ-сақ күлді.

Көлбай енді барынша қатты дауыспен, жұрттың күлкі дабырын баса:

— Уа, міне, бәрін оқытып көріңдер! Жарық бер! Жарық берші, жолдас райком! Күшті жарық. Коммунизм жарығын!— дегенде жұрт бірі қалмай қолды соқты, орнынан қалай тұрғанын білмей қалған басқарма да тегіс келіп, Көлбайды көтеріп алды.

БІЛЕККЕ БІЛЕК¹

1

— Сен тағын, тағын бастадың ба?!.. Қанша үрмет қысам да бомай-ақ қойдың ғой, жүдә! Сен албасты! Секеңдеген шайтан. Қараңғы үйге жалғыз өзінді қамап қояйын ба шыли... Көзіңді бозартып!— деп Мақпал біраз қабағын түйіп, өтірік ашуланған боп, қарап тұрды. Сөздері әсер ететін емес. Тамсанды да, аяғын екі-үш басып:— қараң қағыр қоясың ба, жоқ па? Тұр ғой, міне, мыналар адамша тып-тыныш. Әлде жын ұрды ма сені түге?...— Соңғы сөзге келген Мақпалдың даусы шаңқ етіп, қатты шығып, жұдырығы да түйіліп, бар бойымен үңіліп тұра қалды. Және үзілген, шұғыл тоқтаған үні де, бүгіле тұрған бойы да, қадала қараған көзі де түгелімен нық қойылған сұрақ таңбасын көрсеткендей. Ашық, қатты сұрақ. Жауапты тілейді. Үнсіздік созылған сайын жауаптың қажеттігі білініп барады.

...Бірақ жауап та, үн де жоқ. Боларлық мүмкіншілік те азырақ. Өйткені, бұл сияқты «қабырғасынан қойылған» мәселеге айыпкер де, жауапты да... бөрте лақ. Ол Мақпалмен түсінісудің орнына мәселені бұрынғысынан да шиеленістіріп жіберді. Қойлар тұрған оттыққа шығып, жаңа салған көк бедені басып тұрғанын аз деп білсе керек. Мақпал түйіліп келгенде, ол оттық бойындағы бар бедені таптай барып, бұрыш жақтағы қозылардың алдына тұра қалып, құйыршығын шыбжындатып, арт жағы

¹ Бұл әңгіменің ішінде Оңтүстік Қазақстанның басқа қазақ тілінен гөрі басқашарақ тіл ерекшеліктері әдейі қолданылған М. Ә.

талтақтап, мықшындай бастады. Қалпы: «жөнімді айтайыншы...»— деген кісі сияқты еді. Бірақ қылығы тіпті бөрте лаққа да кешпейтін қылық болды.

Мақпал енді ашулана тамсанып, соңынан қозғалғаны сол-ақ еді, анау қозылардың тұмсығына шашырата сигектей жөнелді...

— Өй, тілеуің құрсын, өл де маған... Секендеген албасты,— деп Мақпал жағаласып кеп шап етіп, мықынынан ұстай алды... Бөрте лақ әлі өзін айыпты деген сөзді тыңдағысы келмейді. Ұстағанда қарсылық білдіріп «бақ» етті. Оттық үстінен кетіп болғанша, толып жатқан мейіздей-мейіздей кішкене құмалақтарын ытқытуға да үлгіріп қалды.

Мақпал оны сауырынан ұстап көтерген бойында:

— Қарғайын десең жалғыз, қарғамайын десең жалмауыз... Наяты... Неткен бүліксің сен... Құдай ұрып?!— деп оң қолының жұдырығын ұратындай түйіп келіп еді... Бірақ пішінін сол секундте шұғыл өзгертіп, лақтың басына таман апарған жұдырығын жазып жіберді. Анасы ұрсып жатса да өз бетімен былдырлаған баладай боп, лақтың аузы әлі күнге бедесін шайнап жүр екен. Түк жарымапты...

Мақпал оның шаужандап жатқан аузын еркелете қысып, азғана сілкіп тұрып:

— Албасты сен... Албасты... Білдің бе?— деді де, өз сөзіне күліп қойды. Көңілінде ұрғашы лағын «албасты» деуі, енді келіп, басқа соған жалғас біраз тенеулердің шумағын тарқатқандай...

Мысалы, лағы өзге алты қойдың ішінде қыз есепті... Аналар сонда алты момын ұлдай. Мынау солардың соңында тентек, шолжың кішкене қыздай... Етегін ашып, басқа секіретінін қайтерсін...

— Өй... сарамас,— деп алдына өңгерген бойында лақтың тырсып тұрған ішін сипалады... Қазір күз. Өзі бойшаң, күпілі лақ... Буазына не бересің тентектің!— деп енді бүйірінен еркелете қағып қойып қораның екінші бұрышындағы кішкене шарбақтан асыра түсіріп жіберді.

— Жәйің осы... Осы... Бұдан артық қаяққа апарам сені? Оттығың бар. Беден әне,— деп ішінен:

«Байлап қойсам ба екен, жүдә?.. Бірақ оралып, буынып қалады-ау тыпыршыған қаранқағыр...»— деп, зілсіз қарғанып, әзірше ешбір байлау жасамай, қара ала сиырға қарай қозғалды. Көктемде сүт фермасы тарап, Сәрсен

мен Мақпалдың колхозға істеген еңбектері үшін осы сиыр берілген. Жаясы тақтайдай, үсті құрулы төсек сияқты төртбақ голландка сиыры бүгінгі күніне наразылық айта алмайды.

Тұсына Мақпал келгенде ол имек мүйіздерін бұрып қарап, амандық білдіріп, үн қатқандай боп, ыңыранып қойды. Тұмсығы мен аузы тоқтық, күйлілік белгісімен бусанып тұр.

Мақпал сауырын сипап, алдына барып қарап:

— Жемің азайып қапты-ау!— деп барып екі құшақ пішен әкеліп оттыққа салып жатып:

— Мынау пішен, мынау топан... Араласса жақсы болады...— деген кезде Мақпал талайдан бірінші рет, өз-өзіне:— осыларға шыли сөз қатып жүретінім не екен? Мәмілеге келетіндей жүдә. Біреу естісе күліп жүрер ме?— деді. Бірақ көңілінде мына тұрған малы шынымен бұның тіл қатып, жәй-күйін өздерінен сұрап, біліп тұруды керек ететін сияқты...

— Бұ қалайша?..

Оның жауабын Мақпал таратып айтпайды... Бірақ ол сөлей.

— Жақып та әнеугі келгенде:— «Е, қара мал сиыр, қалайсың?»— деді ғой. (Жақып Мақпалдың комсомол бауыры. Ол аудан кіндігінде) «Навай жыз» де колхозшы орыс қатынының бәрі сиырымен абысындай әңгімелеспеуші ме еді, түге?.. Осындайларды ойлай жүре Мақпал қара мал сиырдың астын тазалады... Содан қойларына ауысты. Бұлардың саны алтау. Үшеуі ірі, үшеуі биылғы қозы. Анығында Мақпалдың өз еңбегі үшін тиген осы үш саулық еді. Бәрі тегіс қоздаған. Қозылары міне, аман, күйлі. Сиыр, Мақпалдың күйеуі Сәрсенге берілген. Ол осы «Екпін» колхозының ұстасы... Қазір Сәрсен дүкенінде.

Бөрте лақ па?.. Ол туралы Сәрсен мен Мақпал кейде үй іші боп отырып дауласып та қояды. Сәрсен оның түбін өзіне тартады.

— О, сиыр мынан табылды. Бұ болмаса қаяқтан әкелер ең сен.

— Сиырыңды қолыңа берейін, тағы бірнеше лақ қимайсың ба өзің?..— деп Мақпал күліп, лақты өз табысым дейді.

Қара ала сиырдың сүті бары колхозға мәлім екені рас. Бірақ ол әуелі күтумен, екінші ұқсата білумен табылған.

Екі қарын май алыпты жаздай. Бір қарнына киінген және үнемдеп жырмалап отырып, осы лақты сатып алған Мақпал. Сөйтіп «бір атаның қызы», үшінші тұліктің басы боп, Мақпал қорасына о да кірген. Жаңада келген. Өзі осы кішкене, таза қораның кенжесі... Ол ерке, тәйтiк бөмай кім болсын?..

Мақпал шелекпен су әкелді... Алдымен лағын, содан соң қозыларын суарды... Бөрте лақтың сілкіне пысқыра тұрып, су бетіндегі өз сәулесіне қарап көзін ежірейтіп, сүзбекке қамданып, мүйізін төсеп байқауына шейін Мақпал танып, ұғып тұрады. Ыстық, бәрі де ыстық... Әсіресе қылығы мол, осы лағы ыстық...

— Әй, сөйтсе де тентек, жүдә. Қозылардың жемін былғады... тұра тұр... Мен Сәрсенге барайын...— деп Мақпал қорасындағы шаруасын бітірген соң, дүкенге қарай кетті.

Жасы қырыққа жаңа ілінген Сәрсен қасындағы бала ұстасына көрік бастырып, «Екпін» колхозына он тоғызыншы плугті қамдап жатыр. Соның құрсауына жарайтын, ұзын сом темірді отқа қыздырып ал, сол қызған басын жалпайта ұрып жатыр екен.

Сәрсен колхоздың ең қадірлі мүшесінің бірі. Бұрын қазақтың пышақ-шақпақ соғып жүрген өнері аз ұстасы еді. Ол күнде қол ағашқа қаққан кішкене төс пен қазан отының басына орнатқан қол көрік бұны тұсаған да, өсірмеген. Құрал жинап алар қауқары да болмаған. Өнімі — қырықтық, пышақ, тағы бай баласына тартуға апаратын кездік... Осындай шұқыма еді. «Екпін» колхозына дүкен аштырып, сонда бұл күнде өзі істеп, енді колхоз кірісін де молайтып, өзі де үлкен тұр тауып отыр. Бныл көктемнен бері колхозға осымен тоғызыншы плуг кіргізеді. Бұрынғы колхоз плугі он еді. Сәрсен мен колхоз бастығы көр-жердің бәрін жиып ап, жоқтан-бардан құрап, тыннан міне тоғызыншы плугті қосқалы жатыр... Плуг қана емес, ол бұл күнде лобогрейка, шөп машинасы, тіпті молотилканың да сынған, бүлінгенін түзей алады. Дүкен іші толған сайлы құрал... Көрші заводтан сатып алған бормашина (темір тескіш) ол да тұр мұнда...

Мақпал алғаш келген бойында Сәрсенді жұмысынан бөлмейін деп толасын күтіп, үндемей қарап тұр еді. Арт жағынан колхоз бастығы. Асылбектің үні шықты... Ол Сәрсенге сәлем бере кіріп:

— Сәрсен, мынау соңғы плуг қой осы,— дегенде Сәр-

сен салқындап, қарауытып қалған сом темірді көрік астына қайта апарып, көміп қойып:

— Ия, осы...— деп маңдайының терін сүртті...

— Ендеше бұдан сон, осы шананы бір қолға аса деймін.

— Білем. Рас... Қыс жақын. Шананы да быт-шыт қып көзін жойған былтырғы колхоз бастығы, пәдері нәлет!..

— Әйтеуір екеуміз жоқтан-бардан құрап, одан да мал тұрғызайық колхозға, өтірік белсенді деген неден болатын дейсіз, сондайдан болат та қызың... жүдә!..

— Мынадан көп шана жасаймыз. Бірақ, осы бір шаналар иттей ауыр, жүдә...

— Табанының қалыңдығы жүк көтеруге жақсы. Енді... өгіздеріміз бар ғой, шүкір, қосатың...— деп колхоз бастығы шананың көп мінін көре алмады...

— Өгіз де жануар... Аямасқа болмайт та, бастық. Табанында дауым жоқ. Бірақ бұ шананың сүйегі ауыр... О, осы ана шабақ, қанат, кепіл бәрінің ауырлығынан... Оны мен бүйтіп қоймаймын. Жиішкертем.— Колхоз бастығы түсінді. Ол Сәрсеннің білетініне сенеді. Содан енді дүкен жаққа орала бергенде бастық әңгімесін бастады. Көзін Мақпалға қадай сөйледі...

— Жә, сіздерге мен енді бір жаңалық әм айтайын.— Мақпал бір жайсыз нәрсе бола ма деп тіксініп қап еді.

— Ауданда малды жақсылап өсірушілердің, екпінділердің слеті — сиязы болат. Соған біздің колхоздан кісі керек. Біз ауылкеңесі, колхоз басқармасы боп соған Мақпал барсын,— дедікі!— деп, біраз тұрды да, үндемей тұрған тындаушыларына тағы қарап,— өзіне бүгін, қазір жүру керек,— деп бітірді. Мақпал:

— Е, малды кім күтеді?..— дей беріп еді, Сәрсен араласып:

— Малды күтеміз, күтіледі... Бар. Қелимеге келетін жер ме екен бұ? Күттің малыңды, мақтан сенікі.. Мінеки енді сиязда қайқайып отыратын сен...

— Бәрекелді, жақсы айттыңыз... Рас, мақтан сенікі енді, Мақпал!— деп бастық Мақпалды арқаға қақты.

— Қалай күт, қалай сақта дейт, өзің барып, өз құлағыңмен естіп-естіп, қанып қайтасың...

— Е, барам, несі бар... Сен күтсең болат!— деп Мақпал өз байлауын жасады.

— Өзің мұнда неге кеп ең? Естіп кеп пе ең, жүдә?— деп Мақпал шаруасын Сәрсен енді ғана сұрады.

— Әгі лақ, қойдың ақырына шығып жемін былғап, жүдә, маза бермейт. Соған ана ақырын биіктеп шыға алмайтын, бірдеме қып бер дегелі кеп ем.

— Е, қып берем... Ал ендеше жүріндер, бұны жолға қамдайық!— деп Сәрсен колхоз бастығы мен Мақпалды ертіп, үйге қарай аялдасты.

Колхоз бастығы мыналардай екі мығым мүшелерін көңілдендіргісі кеп:

— «Бір сиырың, бес қойың бар, құлаққа жазам!»— деп қандай кіжіңдеп ет. Кешелер белсенділер. Міне енді үкімет әдейі «көбейт-көбейт малды» деп отыр, бұндай мал өзгеде де табылат қой. Мен әсіресе Мақпалдың малға деген ниетін, жүдә, жақсы көрем...— деді.

— Бар малымыз. Күтеміз өзін!— деп Сәрсен Мақпалға қарап:— бар да аудан, облыс, Алматы бәрін көріп қайт. Жібере берсе жүре бер. Алаң әм болма. Тамағымыз тоқ, көзге шұқиым міне, жалқау-лодырды. Қазір орта қазан қатық тұр үйімде... Еңбек еттік колхозға... Таптық міне, кәйт дейсің... Солай ма, қатын?!

Мақпал күліп бетіне қарап:

— Солай!— дейді...

II

Бүгін аудан кіндігі Ванновка ерекше жанданған. Аудандық атқару комитет, райком, жер бөлімдерінің алды — кірген-шыққан көп адам. Бұның ішінде үлкен дөңгелек ақ жаулықты әйелдер. Бөрік, тымақ, тондар, шолақ қара пенжактер киген көбейген... Колхозшылар. Колхозшылар ішінде де көпшілігі қатардан шығып, осы жолда бәйгеден келгендер. Әрқайсысы өзді-өзі колхозының жарысын адақтап шығыпты...

Әлгі кеңселердің көшелері де колхоз көрмесіне айналғандай.

Бұл мал күткен, малға ықлас берген бейілдің көрмесі. Әр колхоз көлігін, көлігіне жасаған күтімін сарапқа салады... Сондықтан жегіп келген аттарында да сын бар.

Міне екі қоңыр арғымақ. Жасыл бояумен жаңада бояған қобди арбаға парлап жегіліпті...

Өндері жып-жылтыр. Сауырлары төңкерген тегенедей. Баптылық күтімділік арқасында құлын мүшелерін қайта тауыпты... Бұл өз-өзіне сенімді — тоқ, нығыз «Возрождение» колхозы.

Мынау тұрған бір күрен, бір қызыл көк «Таулық» колхозының көлігі. Бастарын шұлғи тастап тұрған мәстекі, жуан сіңірлі төртбақ, қаражон аттар да ешкімнен олқымын демейді.

Көше бойлары ылғи осындай пар-пар. Окта-текте, бір-саран бастықтар мінген, құнанша күзелген салт аттар көрінеді.

Түс ауған кез. Күздің ашық шағырмақ күні. Алатаудың иығына қарай созылып көлбеу барады.

Қазір слет ашылу керек. Аталған сағат жетті... Ауданның бір топ қызметкері клубқа кірді.

Бұлар райком секретары, атқару комитет председателі, комсомол ұйымының секретары, политотдел орынбасары... Бүгінгі мәжілістің бастық баяндамашылары...

Клубтың залына кіре бере-ақ райком секретары күрсініп, басын шайқады. Әлі залда адам жоқ. Бірақ болмағаны да тәуір екен. Өйткені бұл клуб қонақ түсіруге тіпті әзір емес.

— Бәсе, осылай шығарсын деп әдейі ерте шығып ем... Қарашы тым құрмаса бірде-бір ұран да жоқ,— деп секретары айнала қарады. Клуб залы шынында алғаш қараған көзге алжа-алжа, салақ қатынның үйіндей.

Ең әуелі көзіңе залдың ортасына таман әкеп құрылған қазақы ақ шымылдык түседі. Бұл, ақ делінеді. Бірақ шынында бүгін емес бұрын, бір кезде солай болыпты. Қазір кірден, ыстан, тозығы жеткендіктен ол сап-сары боп кеткен. Өзі анық қазақ шымылдығы. Өйткені, жоғарғы қас, төменгі етектерінің бетіне бір заманда қызыл жіппен машина кестесі, ирек шимайы салыныпты... Бұл күнде сол жиектерінің кей-кей жерлері боршаланып, жыртылып салбырап тұрғаны да бар... Осы шымылдықтың қасына тақай бере жаңағы азаматтар клуб басқармасын күлкі етісті.

Экранды қарасаңшы!.. Ал, ақшаны сойып алады...— деп атқару комитет председателі шымылдықтың бір шетін қағып, әрі сахнаға қарай өтті...

Қалғандар тездетіп шымылдықты шыршықтап, жинап жатыр. Залда ұзын-ұзын орындықтар. Олардың көбі тіпті сахнадан алыс тұр.

— Жақындатайық, көтерейік!— деп кішкене бойлы райком секретары біреуін ырғап көріп еді, көнетін емес. Шегелеулі екен. Тілесе сахна өзі жақындасын... Аудан-

ның ылғи бастық жігіттері асыға, қосыла жүріп залды өздері тәртіпке сала бастады.

Колхозшылар жиылғанша орындықтар реттеліп, алдындағы бос орындар толтырылып, басқарма столына қызыл жабылып, шам да реттеліп қалды. Клуб қамсыздығы енді анықталды. Бұл жер үлкен мәжілістің осында болатынынан хабарланбапты. Хабар беретін жер бөлім бастығы бүгін ауырып қапты.

Бұндай сәтсіздік қайда болса да болатын шығар дейікші... Бірақ сонда да, клуб залы үлкен кең орын бола тұрса да әлі өзіне арналған бір ықласты, бір мәдени қолдың араласқанын көрмеген сияқты. Оның белгілерін енді қабырғалар баян етеді. Екі-үш жерде көсемдердің суреті бар болса да, қатарларында сол суреттердің бойындай қағазға шимайлай жазған жазулар ұран орнына әлдеқандай сығандардың фокус ойындары болатынын баян етеді.

Қабырғалардың тағы бір көзге ілінетін үлкен жазуы (од түп-тура ақ қабырғаның өзіне жазылған) 2 сом, 3 сом, 4,5 деп қойған сомалар... Бұл тұста қабырғаны бухгалтердің кітапшасы дерсін... Осы сомдардың ең төрінде, алдыңғы орындар қатарында, болмаса тіпті музыкашылар орнының қатарында, жоғарғы есептердің жинағы сияқтанып, бір қысқа сөз тұр. Ол «бронь» дейді... Ауданның колхоздарын, колхозшыларын, аудан кіндігін хатта Ванновканың көшесін де еліртіп, сілкітіп жүрген колхозшылар слетінен мына клуб хабарсыз. Сондықтан оның қабырғалары да меңіреу...

Бірақ «клубтың басы ауырып тұр екен» деп өмір қарай ма? Тамыр, түбірлері колхоздарға нық орналасқан, арқаларында нық табыстары бар «екпінді мал өсіруші» деп аталған слетші колхозшылар әсіресе қарар ма?

Олар бестен, оннан жныла-жныла залды лық толтырды. Осылардың орта кеудесінде үлкен жаулығын оранып, қара барқыт бешпентін киіп Мақпал да кеп кірді... Жанында ауылкеңес, колхоз бастығы сияқты таныстары бар.

— Кімдер жиналған екен? Әнеу алда бір қатын. Мына біреу терезе жанында екі қатын... Е, артта да бір-екеуі бар екен ғой... — Мақпал алдымен осыларды шолып алды. Одан әрі колхоздан келген таныс еркектерді де байқады. Алда, қызыл стол маңайында қырылған, жымия киінген, тегіс әйел бетті боп алған, өңшең бір көселер жүр. Бұрын Мақпал бұндайлардың бір көргенде бірен-

саранын ғана көруші еді. Оқыған, іс басындағы адамдар осылай жүретінін біледі... Бірақ солардың қап-қатар боп тізілген үлкен тобын көргені осы ғана еді.

— Шын әйел бетті боп тұрады екен-ау, жүдә?— деп тамсанып қойып, артқа қарады... Алыстан тағы бір жаулық кіріп келеді екен... Көзіне жылы ұшырағандай болды. Ол алыстан-ақ бұған қарап жымиып күліп келеді... Аяғында Мақпал да танып орнынан тұрды. Бұл келе жатқан өзінің сіндісі Айша. Бірімен-бірі амандаса сала:

— Сен де ударниксің бе?

— Сен де солаймысың?— деп күлісіп ап қатар отырысты. Жөн сұраса бастады...

— Әне жерде көкем де отыр, көрдің бе?— деп Мақпал оң жақтағы бір қатарға қолын нұсқады. Айша бұрылып еңкейіп қарап, өздерінің әкесін көрді.

Жасы алпысқа тақап, бурыл тартып қалған Қожық екі қызына қарап, ақсиып күліп қойды... Айша «Қайрат» колхозынан кепті...

— Екі қой, бір сиыр, отыз қояным бар... Бір қызыл қой деген қойым бар еді, күтіп ем бақырдың өзін де. Әлгі байғұс қар кетерде бір қоздап, егін пісер алдында тағы қашып, осы күзде екінші қоздады...

Мақпал сүйсініп, тамсанып қап еді.

— Енді өсеріне көрініп жүр ме деймін, наяты...— деп Айша күлді...— Сол осы жақында тағы қашты...

— Жыл айналғанша үш қоздайын деген ғой... Байғұстың ырымы қалай жақсы ет... Шын ударник сен екенсің,— деп екеуі бірігіп күлісіп алды...

— Шал өз колхозынан келген ғой?— деп Айша әкесінің жөнін сұрады. Оны бұл әлі көрген жоқ еді.

— Е, өз колхозы «Кеңбұлақтан». Колхоздың атын жаюшы еді. Бір құлыны өлмепті!.. Бір жылқысын не қасқыр жеп, не ұры алмапты... Аттары күйлі дейді. Соған көре оны да ударник депті колхоз!— деп Мақпал сіндісіне әкелерінің жайын айтып баян етіп келе жатыр еді, сырт жағынан біреу:— жеңгей, сіз — дей берді. Мақпал сөзін бөліп бұрылғанда тағы да сақал-мұрты қырылған бала бетті көрді.

— Сіз «Екпін» колхозынансыз ғой?

— Ия!

— Әкеңіздің аты кім?— деп кішкене книжкасына қарындашын үңілтіп тұр.

— Өз әкем бе, күйеу жағым ба?

— Күйеуіңіз, иә фамилияңыз...

— Күйеуімнің әкесі...— деп келіп Мақпал бөгелеңдеп қалды да, сонысына қысыла, күліп жіберді. Ажарлы ашық қызыл жүзін қазір бір қою қызыл басып кетті.

Сөйткенше болмай «жұрт күлер ме екен?»— дегендей боп алдына қараса, ауылкеңес пен колхоз бастығы бұған қарап ыржиысып отыр екен... Мақпал тезінен жөнделіп, ішінен намыстанып қалып:

— Күйеуімнің әкесі Келімбет,— деді... Жігіт жазып ала, қызыл стол жаққа жөнелді.

— Осы жұрттың бәрі осындай колхоз ішінде мақталғандар ғой шылы?— деп Айша Мақпалға сұрақ қойды. Баяғы апалы-сіңлілі боп жүрген үйдегі кездерінде, Айша осылай жөн-жосықты Мақпалдан сұрап, сүйене жүретін. Енді кездескен жерден-ақ сол бұрынғы қалыптарын табысып, қайта жанасты.

— Бәрі де мал күткендер ғой. Ана қатындар да сол емей не дейсің?..

— Бұл өзі жарыс қой, кім озар екен? Кімді мақтар екен ауданда?— дегенде Мақпал күліп:— қайдам? Бұл жерде не деп жарысамыз. Оздырса қадірсай — әм үйдегі ісіміз, малымыз білет те... Сен әлде менімен жарыспақысың?— деп Айшаға қарады. Айша қысылған жоқ.

— Олай демегін. Сен болсаң сенімен де жарысам, несі бар?

— Жарысады, жарысады. Әтейі соған келмедік пе?— деп Мақпал күле отырып, Айшаның иығынан ырғап қойды.

Дәл осы кезде қызыл стол жағынан қоңырау шылдырады. Бұл күнге шейін екіден, үштен бастары түйісіп, айқыш-ұйқыш әңгімемен боп жатқан колхозшылар тына қалды.

Слет ашылды... Шам жанған кез еді. Бағанағы Мақпалдың атын қағазға түртіп алып кеткен жігіт сияқты бір жас жігіт тізім оқыды. Ішінде оқылған аттар, Мақпал мен Айшаны елең еткізді. Әсіресе бір аттың жөнін ұға алмады бұлар. Ол аталған «Келімбет келіні» деген ат. Бұл, Мақпал болу керек.

Тізім бітті, жұрт қабыл алды. Енді қызыл стол басына әр жерден шыққан адамдар тұрып барып жатыр. Мақпал әлі де ұғына алмай, ешкімнен ретін тауып сұрай да алмай, отыра берді.

Стол басына бес-алты кісі құралды... Орын алып отырысып жатыр. Араларында әлдекімді жоқтағандай боп зал жаққа қараса береді. Сол уақытта ауылкеңесі Мақпалға қарап:

— Е, Мақпал, неге отырсын? Ана жиылыс басқармасына сені де сайладық қой. Тұр, бар ана жерге...— деп ентелете бастады. Мақпалға жаңа түсінікті болды. Бұрын колхоз жиылыстарында да мұндайды ол көрген. Тек жаңағы тізім оқушының кімді, не жаймен атағаны бұған түсініксіз боп қалған еді.

Ақыры басқарма ортасына, залды үлкен ақ жаулығымен қақ жарып Мақпал да барып кірді. Бұған бұрын отырып қалғандар тезбе-тез орын берді.

«Ана қатындардан мен озайын дегенім ғой түрі» деп Мақпал өз-өзіне енді ғана сенімдірек қарай бастады. Осыдан әрі көп кешікпей-ақ үлкен баяндама басталды. Арық, сұр жүзді қараша жігіт сөз сөйледі. Саспай, салмақтап айтқан сөзі де, топқа қадалған өткір көзі де, бір орынға қатып тұрып қалған өзі де, тегісінен шегедей шаншылады. Атқару комитет председателі баяндамасының түйінді сөзіне сатылап, тереңдеп батып барады. Мал, мал, мал!... Кеңес құрылысы үшін де... белсенді колхозшы, өзің үшін де... мал, мал, мал...

III

Таза қылып сыланған ауызүйлі, төрүйлі кішкене ықшам пәтерде комсомол Жақып, кемпір шешесі Несібелді және избашка — Настя отыр. Кемпір баласына жаңа бір үлкен қара сандықты әкеп берген еді. Оның ішінде Жақыптың кітаптары. Қазір үшеуі сол сандықтың айналасында отырып, ішінен кітап, қағаздар алып жатыр.

Жақып кітаптарды екі жаққа кезек тастайды. Біреуі керек деген тобы, екіншісін шешесіне:— мә, мынау саған!— деп сол жаққа тастай береді. Жасы алпыстан асып қалған болса да Несібелді әлі қайратты да тың. Өзі әрдайым көңілді күлегеш те. Қалың етті, қызыл жүзі көп қатпар жасап жиырылып, көзінен жасы аққанша күлетін кездері жиі-жиі болады. Бүгінгі күнде өмірде оның қабағы солайша жадырап ашылған сияқты. Сондықтан әсіресе Настя мен екеуінің арасы құрбыдай. Көп күлкі екеуі қатар жүрген жерден шығады. Баласы Жақып та шешесінің қазіргі күнін қостап, онымен көп мәжі-

лістеседі. Бірақ көбінесе қалжақтап күлкі шығара сөйлейді.

Бұл күндерде үйлеріне жан-жақтан қонақтар келіп жатқан. Дәл қазіргі сағатта ол қонақтары слетте. Әлі қайтқан жоқ. Жақып орындықта отырған бойымен еңкейіп, сандық ішінен бір топ кітапты алды да, реттеп отырып, кемпір жаққа әуе кемесінің мүшелік книжкасын тастай берді. Ескірген книжка. Бірақ сырты әлі жаңа екен. Кемпір колхоздағы кемпірлердің біріне берейін деген ниетпен, қалтасына сала беріп еді, Жақып түсін өтірік томсартып:

— Қой, не қыласың, біреу көріп қойса «комсомол екенсің» деп шатақ қыла береді,— деді. Настя қысылып аузын басып кемпірге қарады. Несібелді қалтасынан книжкені суырып алып:— не дейт... Ал ендеше!— деп Жақыптың өзіне лақтырып тастады. Сол кезде слеттен қонақтар қайтып кіріп жатыр еді. Шал Қожық, Мақпал, қастарында Айша да бар. Кемпірдің өңшең бәйгелі туыстары. Ішінде «кәрі шораяқ» шалы да жүр. Ол жаз бойы «Кеңбұлақ» колхозында келінінің қолында тұрып, жылқышылық қып, колхозынан алғыс алып, осы слетке келген. Настя бұларды көңілді жүзбен қарсы алып, Мақпалға қарап:

— Апаныкі қыз қандай! Басқа қатындар залда отыр. Ал ол президиумда...

— Төрге шықты ма менің балам?— деп Несібелді Мақпалға сүйсіне қарады.

— Ия, төр. Төрдің төбесінде, несін айтасың. Басы бар табақты соларға тартады!— деп Жақып өзгелермен бірге күліп:

— Президиум десе бұл баяғысынша «төр» дейді!— деп Мақпалға қарап:— атаңның фамилиясын айттың ба? Мен со жерде сен шатақ шығарасың ба деп ем...— деп тағы күлді.

— Айттым, несі бар?

— Қойшы, не дейт... Ұяттан кетіп,— деп Несібелді шынымен жаратпай қап ед.

— Е, өзің қайтуші ең? Мына атайым көзінше енді сырынды ашайын бәлем!— деп Жақып күле қарады.

— Е, мен қашан айтып ем?

— Айтпасаң менің паегімді алғанда не дедің?

Несібелді күліп жіберіп:

— Пәлімін не?— деп болмайт... Жақып пен Настя күліп жатыр. Кемпір өзі де күле отырып:

— Молымқан десем ұқпайт әлгі піркәншігі құрғыр...

— Бәсе, не деген меніреу десеңші. Толымқан деген атасының атын атауға келінінің тілі оралмай тұрғанын ұқпас болар ма, ол орыс,— деп Жақып мысқыл етеді.

— Сонда да айтпадым. Сонан соң тілеуің бергір, Әбіштің қатыны тұр екен, со айтып жібергені.

— Әйтпесе паексіз қайтуға бар, біздің кемпөшке... Мақпал да съезде сол сен сияқтанып, жетісер еді... «Сыпайы екен бұл кісі» дер ет, шіркін съезд басқарушылар...

— Мақпал несіне именсін енді одан. Баяғы бір ғұрып деген ғой. Бәрін де тастап атқамыз жоқ па, түге...— деп шал үлкендік даналықпен үн қосты...

— Вот, малды баққандыкі қандай жақсы, Мақпал... Ә, сендердікі қатындар «көктемде үкімет тегін ап қоят» деп шатақ кіган,— деді Настя.

— Е, айтсам болмайсын, осы емес пе менің айтқаным!— деп Жақып та, Мақпал да қарады.

— «Бак, бак, малынды» деп көктемде осының бәріне бақаша бақылдап ең. Сенің еңбегің осының бәрінің бәйге алып жүргені, түге,— деп Несібелді Жақыбының барлығын қуаныш қыла, Мақпалдарға қарап қойды...

— Сөзіңнің керегі жоқ. Айтуды өзге де айтқан. Істеген еңбек өзіміздікі. Жалғыз балаңды мақтағаныңа неге болайық!— деп Мақпал Айшаға қарап күліп қойды.

— «Бір аштың, бір тоқтығы бар» деген осы. Қарағым, Жақыптың боғандығы неге жәрдем бомасын... Масадай сенделіп қамап па ек, жүдә былтыр... Айтқанын ұғынып колхоздарыңа осылай еңбек ете беріндер, түге!— деп шал өсиетін айтады.

— Енді малыңның құр басы барлығын мақтан етпе... Жақсы қошқар, жақсы бұқаға апарып сапасын арттыр, екеуің!— деп Жақып, Айша мен Мақпалға кеңесін береді.

— Е, мал босыншы. Басы боса, берейін десе, құдай осымен кем қылмайт, жүдә!— деп, кемпір жетекке ермей, тартыншақтай береді...

— Е, сен ғой, жүдә... Сенің бес ешкі, бір сиырың болғанда «құдай, құдай» деп жүргеніңді білеміз!— деп күліп, Жақып сандығының ішінен бір кішкентай жат түсті ескі кітапты алып оқи жөнелді.

Ескі хатпен, қауырсын қаламмен жазылған, көп жері

қара сиялы, кейде қызыл жолдар кездесетін, кішкене шимай беттер не дейді?..

— «Қойны баққанда ия мәләк десун қайтарғанда, ия саттар десун... Қиіз басарда ия ғапур, ия шукур десун; суға тоғытарда ия самит десун; қойға тұз бергенде ия һаннан, ия маннан десун...¹— Жақып жөткіріп ап кекеткен үнмен:

— Мә-ә!— деді.

Бұл кішкене кітапты оқи бастағаннан-ақ кемпір мен шал:

— Расла-расла... екен ғой,— десті.

— Со ғой, бәсе. Бұның онда несі бар екен?— деп Мақпал ақсия күліп, бауырына қарап: «не дер екен?»— дегендей қып, тыңдап отыр.

— Шылдың қылат та,— деп Айша да Жақып мінезін шеше алмады.

Жақып шешесіне қарап:

— Сенің құдайдан соңғы бір сұрағаның осы емес пе еді? Тақуалығы қандай еді бұ кемпірдің!.. Міне сол агрономның айтқаны!— деп кішкене кітапшаның тағы бірнеше парақтарын аударып, тоқтай қап:

— «Рауайылар андағы рауаят қылулар кім, һазірет адамден Мұһамед Мұстафа салли аллаһы ғалияһи уа сәлләмғаша мың иеті юз пір кәміл каһир бістә, мина бісте уа саһиб шүкур етіпләр. Анден төрт пір тиуашылық қылып тұрлар...»— деп аяғын соза оқып кеп:— Па, шіркін, түйе бақ деп жатқанын көрмейсің бе!— деп екі-үш қағазды аударып жіберіп: «Шөкіргенде ия алла, ия раһман димек кирәк!» Сенің әлі көп түйелі боп жүргенің осының айтқанын қығаннан ба!— деп шешесіне қарап күліп қойды. Несібелді әлі іргесін бермейді. Ол томсарып қана тыңдап отыр.

Мақпал бағанағы қалпынан жымып отырып, енді Жақыпқа:

— Сен мұны неге сақтап жүрсің, жүдә?— дегенде Жақып іле жөнелді:

— «Тиюшіндік қылған кісі бұ рисәланы білмәсә, оқытып ешті мәсә, ия өзі тұтмаса, тиуашылықтен һәр не тапқан малы доңғзының күшиден һарамдұр. Хиямәт күні көрден тұрса юзи қара болғай!» Көресің бе міне!— деп

¹ Автор мал өсіру жайлы қазақ, араб, шағатай сөздері аралас діни тұрғыдан жазылған ережелерден үзінді келтіреді.

Жақып Мақпалға қарап:— былай дегесін ұстамасқа бола ма?— деп кемпірден өзгесі тегіс қосылып күлісіп алды. Жақып әлі үндемей отырған шешесі жаққа қарап көзін қысып қояды...

— Апам екеуің олай болса, ол дүниенің қамын, сауабын сандыққа мықтап сап ап, сақтап жүр екесін ғой,— деп Мақпал Айшаны түртіп қойды.

— Е, әйтпесе не?— деп Жақып тағы бір-екі қағазды аударды:

— Һәр кіши рисәләні өзі бірлә сақласа құдайтағала тиуашылыққа мың бәрәкәт бергәй»,— деп кітаптың жолына саусағын қадап тұрып сипай қамшылағандай қып, ақырын көлгір ғана жүзбен кемпірге қарап:

— Сіздің түйеніздің саны неше соқыр боған ет осы, бәйбіше!?!— деп қойғанда Несібелдінің өзі де жарылып күліп жіберді. Екі қызы әсіресе мәз болады. Жақып шұғылынан тағы салдырлата жөжелді...

— «Мың бәрәкәт бергәй, шол бәндәнің юзи он төрт күндік әйдік болғай, шол бәндәнің ваһтині юзныс курып, әһли ғырәсәт һәйран қалып айтқай, бұл қайсы пайғамбар, уа қайсы жаһит, уә ғайыс ғазитүрүр дигәй, би кәләм, уә би зәбин, уә би дендандан нидә килгәй... Бұл ол дүниәда менің әмірімді тұтып бу рирәсәлла мүбәрәк сақлап ерді шол сәбәптәж шу мәртәбәгә иткендур»... Міне біз, апам екеуміз неге сақтаймыз, білдіңіздер ме?— деп Жақып кітапты жаба бере...

— Мына бір жерінде «бір қой садақа бергей» деп қойыпты... Өзін жазған қазақтың қу молдасы!— деп кітапты жауып тастады.

— Керек, бұдан керек не болсын,— деп қойды.

— Қазақ... қазақ молдасы. Осындай қып жоқты-барды шатып кеп,— бұл алмай қоймайтын да, жүдә!— деп шал Жақыптың басқа кітаптарын қарай бастады. Бағанадан үндемей отырған Несібелді, енді бұл кітаптан гөрі де таңырақ бір нәрсені есіне алып:

— «Шорай ислам»,¹ «ақтаяқ»² дегенді кәйтесін. О, қандай тіксінтіп ет, жүдә!— деді.

— Онда ғой маған да намаз оқыттың! Жасым сонда он үште, ораза тұтқызып қандай зарлатты апам!..— деп

¹ Шорай ислам — діни кітаптың аты.

² Ақтаяқ — ел алдап діни уағыз айтатын молда.

Жақып «ақтаяк» заманының өз басына түскен ауыртпалығын еске алады.

— Со құрғыр осы беріде бомап па еді... Кеңес уағында қайдан шығып жүрді екен?.. «Ораза тұтпағанды дарға асады, намаз білмегеннің тілін кеседі»,— деп наятты қандай шошытты, жүдә?— деп Мақпал да еске алды...

Бағанадан бір кітапты оқып отырған Настя жаңа ғана басын көтеріп:

— Орыстыкі поп, казактікі молда, ол бәрібір один черт,— дегенде Несібелді күліп жіберді де:

— Е, сен сөйле, қызым, маған ұдайым осындай ақыл айтат бұ!— деді.

Настя толықтау денелі жас қыз. Қызметінің көбін қазақ ортасында, әсіресе қазақ әйелімен араласа істемекті мақсат қылады. Сондықтан ол ауданды, аудан ішіндегі жақсы, жаман колхоздарды тегіс біледі. Осы Жақыптың үйінде ұдайы тұрады. Өйткені өз туғандары Қырғызстанда — Қаракөл жағында боса керек.

Бұның кемпірге оңашада айтқан жайының кейбірін, кейде Несібелді көпке де мәлім етіп қояды.

— Байғұстың әке-шешесі өмір бойы кедей болып, малайлықта өткен екен. «Алты баласы бар едік. Біз һәм тегіс малайлықта болдық» дейді. Өзі «қазақсын» деп бойын аулақ салуды білмейт, жүдә. Кейде түнде қайтып кеп шешінеді де, қойныма кіріп кетеді... Дәл баламдай... Өсиетті де көп айтат маған..— дейтін.

Қазір Настя үш әйелге қарап, шындаған, салқын пішінмен сөз сөйлейді. Үні кесек. Ұртына тас салып тұрып сөйлеген кісінің үніндей салдырлап:

— Кеңес келгенде олар өлеміз ойлаған. А вот сонан соң олар «ақтаяк» тағы сондай чепухаларды шығарып сендерді қорқытқан»,— дегенде Несібелді:

— Қорқытқан...— деп тілін тамашалап кенкілдеп күліп қояды.

— Жақсы айтат, мақұл айтат...

— Жүдә, дұрыс айтат,— десіп Қожық пен Мақпал бек қош тыңдайды... Несібелдінің бәйгелері съездегі осыған ұқсаған сөздер болсын, бұнда Жақып пен Настя айтқан әңгімелер болсын, барлығын ден қоя тыңдайды... Барлық қалыптарында осындай бір санлауға сусағандық бар. Соған анталап бас қоюға әрдайым әзір сияқты. Етіп келген еңбектерінен туған сана сияқты. Тыңдағанға бұ-

лар сөзінің қақ жартысы «Ылғи» колхоз, «колхозда» дегенмен келеді.

Әр колхозда жүріп, бастары ойда жоқтан бүгін ғана қосылып отырса да бұлар іштей: «білекке — білек, тілекке — тілек қосқандар». Қазіргі әңгімелерде бұлардың үшеуі де, Настя, Жақып пен өздерін «тізелес, қолтықтас» деп сезеді.

Кемпір Несібелді де, осылар арқылы баяғысының үлкен, ауыр жүгін еңсеріп келеді. Барлық «ақтаяк», «шорай ислам», рисәлалар дүниесі енді қара түндей артқа серпуге айналған... Ауыз үйге шыға бере ол, алты жасар немересі Елубайды көрді. Сыртқы есікті ашып тастап, Елубай қорада жүрген ақ қоразды мазақтайды. Соның үніне салып, бақырып келе жатты да әжесін көріп, қораздың әнін тастай беріп:— әже, менің өлеңімді тыңдағын,— деп алып әндетіп:

...Ленин біздің атамыз
Саясында жатамыз.
Жаулар қарсы келгенде
Қақ жүректен атамыз...—

деп сұқ қолын мылтық қып оқтап ап, әжесіне тап береді. Несібелді «сүйт, қарағым» деп, одан да Жақып үнін естігендей болды. Сондықтан әңгімелерінің соңында шай жасап жүріп:

— Көзді бояй беріпті ғой, жүдә, құдай ұрып... Аңқау елге арамза молда!..— дейді. Бұл енді оның да ішінде қайнай бастаған қорытындысы... Ескілік, бұлар денесінде «өлі жүн» есепті. Жаңа тарих көктемі оларды түлеткен... Сонда азғана түбіт, азғана «өлі жүн» сүйретіле барып қалмаушы ма еді? Бұрынғы дін, ру дегендердің бәрі бұлар санасында сол тамырдан, қан-сөлден айырылып, енді үзіліп түсуін күтіп жүрген бірер жабағы, түбіт өлі жүн есепті... Бәрі тегіс шайға отырғанда кемпір төңкермені турап әркімнің алдына тастап отырып, тақ ортаға Мақпал әкелген майды қойып, Настяға қарап:

— Бүгін ойын болат дедің бе?

— Болат, бәріміз барамыз. Апанькі да баратын керек... Мыналар делегат... Олар өзі де болады,— деді...

— Е, мен әм барам. Үй ішіміз боп тегіс барайық...— деп Несібелді көңілдене түсіп, бұрынғы бір ойынды есіне алып күліп:

— «Сүйдім, тидім»— деп Байжұманның қатыны қан-

дай ойнады әнеукүні,— дейді. Настя бұнымен қоса күледі.

— Өзін, жүдә, ойынға әм барғыш бопсың ғой!— деп шалы әзіл етеді.

— О қазақ ойны. Артынан бір орыс ойнына әм апардым!— деп Жақып шалқая күліп:— тап алдына апарып отырғызып «кәйтер екен» деп өзім арт жағынан отырдым. Басында адамша қарап отыр еді. Бір мезгілде қарасам қасына Жұмаштың шешесін отырғызып ап, ауылдың әнгімесін со-оғып отыр!— дегенде Мақпал, Настяға қосылып Несібелдінің өзі де мәз болып күледі.

— Пьесаның со жерінде бір мылтық атылатын ет. Әтейі айтпай «соға бер бәлем!»— деп аңдып отырмын. Бір мезгілде «тарс» ете түсіп ет!— деп көзінен жас аққанша күліп Жақып:

— Құдай көрсетпесін, екі жағына бірдей қисаң-қисаң етіп, тап оқ өзіне тигендей боп қолымен басын қоршай береті!..

Кемпір пияласын жерге қойып, бар денесімен селкіледі, үні өше күліп:

— Қайдам... Әне бірісі битіп қап! Мына жақтан бір орыс жүгіріп шығып битіп қап!..— деп денесімен өрескел қозғалыстар жасап қойып:— Қарасам бір маржа серендеп жатыр!— деп тағы күледі. Мақпал шешесі мен бауырының екі арасындағы құрбыдай халге сүйсіне күліп:

— Содан әрі не бопты?— дейді. Кемпір күліп жауап бермейді.

— Айтсаңшы не болғанын?— деп Жақып тақымдаса да ол басын шайқап айтпайды.

— Одан арғы қызығы — «жүр қайтайық, жүрші... жүр» деп мазамды алмасын ба!— деп Жақып тағы күледі.

Кешкі мәжіліс біткен соң ойын көрер алдында Мақпал, Айша, Қожық және Жақып бар — бәрі «шай ішіп қайтамыз» деп үйге келді.

Бұлар келгенде кішілеу лампылардың қызғылт оттары бөлмені де жарық қып тұр еді. Кемпір ауыз үйдің оң жағындағы ағаш төсегінің қасында бір нәрсеге айналып күйбеңдеп жүр.

Настя ешқайда жоқ екен. Мақпал мен Айша шешелері жаққа айналғанда, Жақып пен әкесі төргі үйге қарай басты. Сол кезде артқы есік ашылғандай болып еді, Жа-

қып өзінің арт жағынан шұғылынан шыққан тұтас, қатты күлкіні естіп жалт қарады. Шешесі, Мақпал, Айша бәрі де сақылдап есікке қарап тұр. Дәл есіктің алдында қазақтың үлкен жаулығы мен қазақы көйлек, бешпет киген бір аппақ домалақ келіншек тұр. Бұл танып болғанша, келіншек салдырлаған кесек, таныс үнмен күліп жіберді... Кемпір күле тұрып:

— Тәжім ет, қарағым!— деп еді, келіншек өзбектерше екі қолын төбесіне қойып, иіліп:

— Бісмилла рақмет,— деп еді, жұрт ду күлді. Несібелді өзі де күле тұра «режиссерлық міндетін» сонда да ұмытпай:

— Ұл тап!— дегенде Настя даусы тағы салдыр етіп, бар шынымен:

— Табам!— деп уәде берді...

Осы сурет кеш бойы Несібелдінің есінен кеткен жоқ... Ол қайта-қайта «бісмилла, рақмет» деп қойып, көзінен жас аққанша күледі. Настя ісінің екінші қатты әсер еткен кісісі Айша болады. Мақпалдай емес ол ене қолына келін боп барған. Және сондай үйдің ішінде кішіліктің қағажуын көбірек көрген. Сол себепті тегі үндемейтін бұйығы еді. Қолхоз бәйгесінен озып, туған үйіне кеп отырса да, ол аз сөйлеуші еді... Мына Настя мен шешесінің ойыны оны да өте көп күлдіріп ашып жіберді... Көп үлкен себеп болмаса да, бұлардың бәрінің де күлкісі мол. Қабақтары ашық, түстері жарқын... Өмірлерінің ішкі қызуы мен өскен үміт-тілегі, көтерілген талайы бар. Солары күлдіреді.

Бәрі бұрынғы ескіліктерін арттағы күнге тастаған. Енді бұрын болмаған, болжамаған қызықты жаңалық көз алдарына кеп қапты. Соны ұстағалы сипалап жүр. Жақын... құйрығын шалып жүр. Соның жақындығы бұлардың екпінін молайтады... Сеніміне қос қанат бітіреді. Бойларын қытықтайды. Күлкісін молайтады...

Ертеңгі түсте, аудандық слет бітіп, облысқа баратын екпінділер клуб жанында үлкен автомобильге мініп жатты. Ішінде, тап ортаға отырған Мақпал. Бұған екі жақтан: Настя, Несібелді, Айша, Қожық — бәрі де күлісіп, қош айтысып оң сапар тілесіп жатыр еді. Бір уақытта Жақып келіп:

— Тоғыз кісіңдер. Бұл баратындарың облыс. Бес кісі Алматыға барады. Сол бесеудің бірі тағы сенсің...

— Дұрыс, мақұл барам!— деп Мақпал қызарыңқырап күлді...

— Кешегі осында сөйлегеніндей қып ол жерде де сөйле!..— деп апасының қолын алып күліп:

— Ал енді «ұл тап!»— дегенде Мақпал қатты күліп:

— Табам!— деді.

Автомобиль тартып берді.

ІЗДЕР

1

Тікшелеу жасыл беткейдің орта тұсына келе бере Несіпбай аттан түсті. Айналаға көз салған жоқ. Әлдеқандай ой басқан күңгірт жүзі бүгін бірде-бір рет көтеріліп, мынау кең дүниеге қараған емес. Көзін ылғи төмен салып, жүзі де салбырап тұқыра береді.

Сол еңсесін көтермеген бетінде атының ауыздығын алды. Құйрығын тірсегінен келтіре шорт кескен күдіс торы ауыздығы алына салысымен басты жерге салып, атқұлақ араласқан көк өленді борт-борт үзе бастады. Несіпбай мұны шаужайлай түсіп, тапжылтпай отырып шылбырмен тұсау салды. Аздан соң тұрып сауырынан сол жақ алақанымен ақырын ұрып қалғанда, торы ат өрге қарай секіре басып өрлей берді. Тұсаумен секірген сайын ұзындау кекілі көтеріле түсіп желп етіп, дөң басындағы әлдекімге торы аттың «здравствуйын»¹ айта бара жатқан сияктанады.

Ауыздық пен үзеңгі, тұрман шылдырлап барады. Несіпбай қырын тұрған бетінде сол жақ иығына мойнын бұрып: «ер-тоқымын бүлдірер ме екен»,— деп ойлай түсіп, ұзап бара жатқан аттың соңына қарады. Баяу басытын сылбыр ой енді жиылып кеп бір байлау жасағанша ат ұзай берді. Несіпбай дағдылы шабандықпен біраз дағдарып тұрып қалса да ойын жеңген ол емес. Ешнәрсені абайламастан бетін қайта бұрып, енді ойға қарай аяндады.

¹ «Здравствуйын»— сәлемін.

Жаркыраған, қызуы мол шағырмақ май күні мынау. Бөктер қызғалдақ атып, гүл шашып, көк майса шөбі иін тіресіп міне тұр. Мөлдіреп, жаудырап ағып жатқан көк қасқа бұраң су анау. Соны бөктер. Әлі қылшығы құрамаған. Бір тал шөптің мұрты сынбаған деген осы-ақ.

Ай, бірақ, көпірді кім біледі?

Несіпбай көңілінде күдік көп. Сене алмайды. Запыс боп, зыр қағып қалған. Аяғын төмен қарай бір басып, екі басып келе жатып, көзімен ылғи көк шөп ішін тінтіп келеді.

Көпір шытыр тағы шығып қала ма, қайтеді, сопаң етіп? Сескенгені сол.

Не де болса күдіксіз тау... Таудың өзі жақсы еді... Амал не? Көк тұман мен алыс ақ бұлттарға қоршалған ана бір айдын төскей, анау бір алып тауға көз қырын тастады.

Қарлы қыс етектен түре қуылып, қаңғып шығып, тау басына тізе бүгіп, артын малып отырып қапты. Жалынғаны меңіреу аспаны, сүйенгені суық бұлт.

Қыс пенен көктемде шаруаның қиыншылығымен бірге қабаттап арқадан қысып, әлекті салып ең... «Кетші, кете түсші», дегендей боп тау жотасындағы қыс белгісіне өшпенділікпен суық қарап ап, Несіпбай қайтадан аяқ астындағы шөптерге тесіле бастады.

Бір мезгілде аяғы тайып кетті. Оң жақта бір күдікті көрінген шөпке қадалып келе жатып аяғының астындағы тікше, тайғақ кемерді байқамай қапты.

Қол-аяғы сербеңдеп азғана қалбақ қағып қалды да, бір мезгілде артымен жалп етіп отыра кетті. Шапанының етегі де лап етті.

Қалдайған, қастекі қара бөрік басынан ұшқан бетінде ойдан ойды қуалай төмен қарай зыр қақты.

Несіпбай есін жиғанша төменгі жағында бірдеме дүр-дүр етіп, жел күнгі өрттей лаулады... Есіне сонда түсті. Кемердің астында жусап жатқан қой-қозы бар екен. Құлағанда соны үркітіп, бей-берекет қылыпты.

Несіпбай көк шалғынды уыстай жұлып, өрге қарай тырмысып қайта тұрды. Көкейін кескен өзге емес. Құлар алдында бір күдікті көзі шалып қалған. Сол араға келе бере шөге қалды.

Айтпап па ем пәле деп... Міне кәпір құзғынның өзі деп, бір топ шытырды жұлып алып жерге атты.

Сол кезде мұның ойға барып түскен бөркін алып Күзенбай келді. Оның сыбдырына бұрыла бере Несіпбай:

— Көрдің бе, қырсықты...— дегенде, өздеріне мәлім жәйді іле жөнеліп:

— Атама, бар демеп пе ем. Бар. Тек амандық берсін,— деп титығы құрыған амалсыздықпен күрсініп алды.

— Қаран қалсын, қаран қалғыр,— деп Несіпбай барлық үлкен денесі, өнебойымен бір үлкен дағдарыс белгісін білдіріп, жалаңбас басын сол қолымен сүйеп, мелшініп қалды. Оң қолы әлдеқандай шөпті алып, қалың жирен мұртының астына кіріп, қажетсіз, себепсіз тісін шұқиды. Бұ да Несіпбайдағы дағдарыстың сырт белгісінің бірі.

Екеуінің аяқтарының астында, аз төменде ерекше мөлдір сулы Тастақ өзені жатыр. Екі жағы майысқан әдемі көк балауса. Айрықша бір жарастығы бар, біркелкі өскен алкүре шалғын. Сол екі жағада жоғары-төмен созылып, түскі жусауын өткізіп, совхоздың бір сақпан қойы жатыр. Екеуінің міндегіндегі қой. Бұлардың есідертін билеген, ойы мен бойын түгел жеңген жалғыз уайым, жалғыз мұң осы қойлар мұны.

Үстінде тұнжыраған көк мөлдір күмбез май аспаны. Сондайлық көк мөлдір тұман, сағым ішіндегі қиял тауы — Алатау. Қиыршық құмды таза арнамен сыбдырлай түсіп, шалғын қуалап, жағасын желкілдетіп аққан қасқа бұлақ. Жота-жотада бұлың бұлың етіп, жайқала түсіп, құлпыра толқып тұрған қызғалдақ торғындары. Өзектің салқын лебімен ырғала түсіп, оңды-солды толқып жатқан жоғары-төмендегі көк шалғындар... Жүздеген әндер мен шырыл қаққан әлдеқайдағы торғайлар. Алатау гүлдеріндей мың түсті боп жалт-жұлт етіп ұшқан көбелектер бәр-бәрі де бұл екеуінің қазіргі күйінде көздеріне көрінбейді. Сезілмейді.

Ақырын өсіп өз бетімен өтіп жатқан есепсіз, әсерсіз, мағнасыз бір ағымдар.

Екеуінің көзі де қойда. Әсіресе қозыларда... Бәрінің де үстері, және де, су болған. Марқа қозылар мен шуда жүн Еділбай қойларының үстері бүгін мына ашық күнде аз құрғаса да, әлі де сыбасып тұр.

Шайыры кетіп, жауынға шайылған жүн. Жаңадан жылаған көздің кірпігі жабысып жасаңсып тұрмай ма? Соған ұқсайды.

Бүгін, қазір Несіпбайдың іші де сондай жылап тыйылған, қасын іріккен іш тәрізді.

Сондықтан ол қуана алмайды. Кеше соққан сеңнен бүгін әлі серги алмайды. Үндеспей ұғысады. Күзембай күйі де сол.

Келбетті сары түсті, қырма сақал, қой көзді Несіпбайдың бет ажымдарының бәрі қазір ерекше тереңдеп тұр. Әр жерінде көкшіл көлеңке бар. Кейде белгісіз тістенген уағында шеке, самайына шейін бүлкілдейді. Басы тағы төмен. Етті қалың қабағы зорға ашылып, зорға жұмылған сияқтанады. Елестеп кешегі сурет келеді. Көз алдына келе бере іркіледі.

Ыза ма, өкініш пе, әлде өкпе ме? Не дерін білмейді. Көңгісі келмей тыртысады. Бір минутке, ішін сара тілген өткір сезім, біздей сұғып шаншып өтті. Мол денесі білдемеден оқ тигендей бүрісіп-құрыса берді. Қабағы тастай түйіліп кетті. Есіне алғысы келмей өзімен-өзі алысқан тәрізді. Бірақ болмады. Кешегінің суреттері қорғаншақ ойдың таса-тасасымен бүкшиіп, бұғып, баспалап бірі артынан бірі келе берді.

Совхоздың өндіріс кеңесі еді. Халық мол. Жауапты адамдар, директор, ферма бастықтары, политотдел, үлкен шабайдар — бәрі де күйзеу, Рабочкомнен Зылиха. Өзінің Зылихасы. Талай тар кезең, тас кешуде бір өткен Зылихасы.

«Ұрғанда мені сен ұрдың-ау. Мұқатайын деп пе едің? Не кегің бар еді? Не жазып ем?..» — деген сияқты өзін ақтағысы келген өкпе аралас кінәлар бірі үстіне бірі тықпалап, алғашқыда Зылиханы бұған жендіріп бара жатқан сияқтанды.

Жоқ... Жоқ... Ол құр ашу, қара боран ғой... Қазақшылық қой деген бір күдік тағы шығады.

— Не көрсем бірге көргенім рас. Жолдасың екенім де рас. Бірақ совхоздың міндетті қызметінде отырып, кеңестің саналы азаматының қатарында отырып, сені құр байым екен деп ақтай берейін бе? Өйтсем өлгенім артық емес пе? — десе қайтем.

Пай-пай... ащы да болса шын-ау... Несіпбай дағдарып барып күрсінді. Құр тісін шұқиды, түкіре берді.

Қасынан Күзембай да тұрып кетіпті.

— Оның рас-ақ болсын. Ал қатты айтқаның не?

— Айтпай қайтушы ем?

— Айтқанда не дедің? Не дедің? Мен жаман-жақсы болсам да Несіпбайың емес пе ем? Совхоздың жаманы мен бе едім?

— Қиялама. Оның қара дау...— дегендей болады. Зылиха. Тағы күрсінеді Несіпбай. Тағы қабақ түйіліп, іш шаншып кетті.

— Не қарап жүрдің, на қара басты, жас күніннен көрген-баққаның қой емес пе еді? Шытыр болса, алғаш көріп отырғаның осы ма еді? Байдың қой-қозысын бағып жүргенде бір күнде үстің он қозысын өлтірсең не көрер ең?..

— Апыр-ай, ең ашың осы болды-ау... Қамшыладың, дүреледің-ау, Бәлем қатын... Осының егескенде осы...— деп қажырланайын десе де Несіпбай; «пәлен етіп жіберейін бе?»— дегенді айта алады.

Қайтадан сұлық түсті... Өз-өзінен басын изеп:

— Сенікі рас... Ал жеңдің. Дегеніне жете бер. Мейлің, мейлің...

Бірақ бұ да ауыр. Өкпе, кіна... Тағы кішкене көтеріңкіреп:

— Кіна болса кіна, ия... Ал бәрі рас. Сонда мені баяғы бай қатынынша, адуын, көк айыл, дүние қоңыз қожайын бәйбішеше жерлегенің не? Ал...— дей бергенде Зылиха көз алдында отырғандай малдасын құрып шаншылып қоқиланып алды.

— Бәлем осы арада қысылмай аман қалшы,— деп сұрланып та алды.

Сырт қарағанда Зылиханың бұл әлсіз жері екені рас. Ол бұрын осы бөктердің, нақ осы Тастақ өзенінің иесі болған Дулат байы Жүсіптің қатыны болатын. Бірақ болғаны не керек. Оған да Зылиха қосылмайды... Өкпеші дәукес ой, шын жәйді еске алған сайын ұтылып, тоналып жұтай берді.

Бай болғанда қойлы бай. Бірақ сасық, дүние қоңыз, құнсыз еді. Зылиха үш қатынның бірі. Жастай алған, малға қызықтырып, кедей сорлы әкесін әрі алдап, әрі сызын өткізіп қорқыта жүріп алған. Кәрі бай Зылиханың жарық күнін түнге айналдырған. Жанар отын сөндіріп, тіршілігін күл беттендірген. Жар қызығының орнына көн боп кепкен кәрі шал, Зылихаға мал қызығын ұсынды. Онысы өзге емес, сол қалың қойды ертелі-кеш тынымсыз бағып-қағу. Қозы алу, қозы салу, қой сауу, құрттаған, биттегенімен алысу. Шалдың айғайымен бірге секіріп тұрып түн ұйқыны төрт бөліп, қалғи-шұлғи жүріп, сары ала етек боп сарп ұру...

Зылиха ойлап көрсе, ол бір шынымен сатып алынып,

мал соңына салынған атсыз, тәңір жарылғасынсыз малшы, күң-малшы еді. Мұның бойындағы жастық ажарын сындырып, жас қанындағы тіршілік отын өшіремін, жоямын деген есеп еді.

— Сонда шіркін, құдай кәні, бір, қасқыры қатты болған қоныста, жаңбырлы күз түнінде қой шетінде күзетте отырып, әлі күнге сырт дүниеден бүркеп тығып сөндірмей келген өмір шырағын, ыстық жас құшағымен бірге саған бермеп пе еді, Несіпбай-ау? Екі еңбекші, екі бейнетқор қолы түн қараңғылығының, өмір қараңғылығының ортасында, бірін бірі сипалап кеп таппап па еді? Шын табыспап па еді? Берік ұстаспап па еді? Қорғен-баққаны сен емес пе ең?

Жирен мұрт болар-болмас күлкімен жиырылып, басы да бір-екі шұлғығандай болды.

Арты 17 жыл. Әйел бостандығы. Бұрын шеңгелдеп тұтқан ескі құрсау, енді ең болмаса босағандай боп, екеуінің етегіне кеп оралды. Бірақ 17 жылда қосшы, одан партияға кірісті. Бұлар жеңді.

Содан Зылиханың табаны тайған жоқ, Жүсіптен алғаш көргені кесел болса да, бері келе басқа нәрсе айналды. Бейнетқордың бәрі ететін ащы тәжірибе, өмір сабағы болып, өміріне жолазық болды.

Кешегі жиын ішінде Несіпбайды бетке ұрған, қамшыдай ширықтырған Зылиха сөзі. Зылиха мінезі өзгерген, өскен; Зылиха мінезі орынды... Айтар дау жоқ,— деп аз тұнжырап отырып:

— Құрысын,— деді. Жеңілгені, көнгені...

— Арқасы шилі болған аттай шыға қап тұрасың-ау, ескінің сызы,— деп өзін өзі бір тежеді. Мойын қатып, сіресіп тұрғанымен, ақыры шындыққа көзің жетіп, қиын да болса енді кеп ойысып барып соған көнудің өзі де көңілге бір медеу емес пе? Ойлап, талдап шықпаса да Несіпбай осыны көкірекпен сезді. Қалтарысы жоқ, томырыла кететін морт көңілінде ол шыншыл, әділ болатын. Бас кетсе де дұрысты дұрыс деу түп қазығы.

Кешеден ішінде дүмбілез боп, шиеленген түйіндей боп байланып бір ыза қып, бір өкпелетіп, біресе ашу шақыртып жүрген бір жай осылайша шешілді.

Қой жусап жатыр. Тоқ бүйірлері солықтай түсіп ыстық, ашық, жәйлі күннің астында көз жұмып күйіс қайырысады. Қозы, лақ қана біресе өзенге барып тамсана түсіп, бастарын жерінгендей шұлғи-шұлғи тастап, шу-

лайды. Біресе ежелерінің айналасында қойқақтап секіріп, ырғып ойнақ салады.

Өнген, өскеннің жарастығын даттап тұрған көрікті дүние енді ғана Несіпбайға жадырап қараған әлпетті. Сөйткенде кешегі істегінің тағы бір толқыны лық етіп, сырғып келді. Ол жиынның түйіні сол еді.

Кеше таңертең осы қойдан, осы Күзембай, Несіпбай отарынан сазандай 10 қозы өлді.

Көктем қалың жауынды боп, көк қаулап қатты өсті. Қауырт өсті. Осындайда дәл осы бөктердің ерте күннен қалмай келе жатқан бар пәлесі болушы еді. Ол — шытыр деген у шөп.

Он шақты күн болды. Сол пәле білінгеннен бері ферма-ферманың бәрі бірдей қой өлтіре бастады. Қыстан жаға жұлынып, етек жыртылғандай болса да тіс, тырнақты салып, малды түгел амандап шыққан қой совхозы.

Енді совхоздың барлық еңбекшісі үмітті де қуанышты. Өздеріне сенім бітіп, еңбек жанғандай болып, тіршіліктері күле қарағандай еді.

Мынау өлім, күтпеген пәле болып жаман ұйлықтырды. Ферма-ферма, қашар-қашар қайда барарын білмей, шытырдың бабын таба алмай сендей соғылды. Мамандар індет себебін, шытырдың бітімін, тек затын зерттеп жатыр. Бірақ не керек, қой өліп тұр.

Екі ферма шытырдан құм таза болар деп 40—50 шақырым жердегі құмға қашты...

Несіпбай өткеннің бір тәжірибесін еске алып: «бір қабат тауға кіре тұрсам не етеді?» деп өз қашарын алып сол мына тұманды төскейге өрлеп еді. Шытыр болмады. Қой өлімі жоқ. Үш күн аман-ақ өтті. Совхоздың қысылған күнінде талай рет осындай шығыс тауып жүрген Несіпбай еді. Көңіліне қуаныш та, мақтан да кіре бас-тап еді.

Бұдан да қырағымын, жырындымын деген Жартыбай шабан құмды сағалап, алысқа мойын созса, бұл совхоздың жалпы жоспарын бұзбай, жақыннан-ақ шығыс тапқан сияқты еді.

Бірақ дәл кеше сол Жартыбай есебі дұрысқа шыққандай боп, бұл бір тосын апатқа ұшырап қалды.

Таңертең күн ашық болды. Тау қойны ешбір жаман ырым шеккен жоқ, меніреу, тілсіз, дүлей әуе не бүккенін кім біледі?

Кой, қозы тырандап қара шаттың бір тік бетінде шашырай жайылып жатыр еді. Мал ортасында Несіпбай өзі. Және Күзембай мен басқа екі шабан да болатын.

Тау оты қой бүйірін күн жайылса да қампита қапты. Соны тамашалап жүріп айналаға көз салмап еді. Ұлы сәске кезінде құмнан, теңіз жақтан сайтандай боп, болымсыз сұр бұлт шықты. Шығысымен бықсыған індеттей боп, сүріне-қабына асыққан тәрізденіп, тауға қарай ұмтылды. Барған сайын құрдым, шөл бітімдес жұтан сұрлық қоюланып қалындай берді.

Тау ішінде жүріп бұлар байқамап еді. Бір сәтте аспанның қақ жартысын басып, жоғарыдағы биіктің басын қоршап алды. Алдамшы күні сөніп, әлдеқайда тығылып кетті. Ес жиғанша болмады, шатыр-шұтыр нажағай ойнап, алғаш соққан жел лебімен бірге нөсер де құйып берді. Секунд сайын аспаны мен тауы қоса күтірлеп, Алатау бүгін ғана қайта туып жер астынан енді ақтарылып шығып келе жатқандай болды.

Кой-қозы біресе ыға жөнеліп, біресе дірдектеп бастарын ыққа бұрып, жонын төсеп көрді. Бишара жас қозы сие бауырына басын тықты. Кейде нақ төбелерінен жарық беріп, шарт еткенде иіріліп, ықтап тұрған қой дүрік беріп жарылып та кетеді.

Несіпбай мен барлық шабан қатты састы. Енді Несіпбай ойынан жортып өткен күдіктің бір үздігі:

— Ай, жаңылмас игі едім. Жартыбай кәпір айтып еді, сол ақыл таппаса игі еді... Бұршақ деп еді-ау,— дей берді.

«Шығасыға иесі басшы» болғаны ма? Аузын жиғаны сол-ақ екен. Нөсер шын бұршақ, мұз бұршаққа айналып сала берді.

Киіз қалпақтың сыртынан сытырлатып ұрып барады. Барған сайын соққысы қатаң. Жерге түскені шоршып-шоршып түсе бастады. Күн де сәттің ішінде суыта берді.

— Ай, ірілеп кетті-ау, кәпір, жазым қылмаса игі еді.

— Кесектеп-кесектеп кетті-ау.

— Енді қайттік?

— Қылды-ау, қылды-ау қыласыны,— дей берісті.

Сол арада Несіпбайдың көз алдында, енесінің бауырына артын тығып тұрған қызыл қасқа қозыға бір кесек бұршақ қара құстан сақ етті. Сол секундте жас қозы ыршып барып қалнақтай түсті. Сұп-сұр боп бір сәтте

картайып кеткен Несіпбай жүзі, енді бір оймен есін жигандай болды, жаңағы қозыға қарай тап беріп:

— Шөкем-ай, бишарам-ай,— деп кеп үстіне өз денесімен тене беріп қоршай қалды. Болмады, бұл алғашқы ғана тұяқ серпу сияқты еді.

Осыдан соң есін жиып, айғай салып, бар қойды бір араға шырық иіруге тырысты.

Орындарынан тапжыла алмай, есі шығып қалған қойлар оңайлықпен иірілмеді. Әйтседе барды салып қарбаласып жан таласа жүріп,— 4—5 жүз қойды болса да бір араға шоқтай қып иіріп алды. Жалғыз айла, Несіпбай тапқан айла осы еді.

Иірілген қойдың іші ұсақтарына — қозы, лаққа пана болды. Соққыны қатқан сіңір, үлкен қойлар ғана көретін болды.

Бірақ керегі не? Қырсықты таудың бар бұршағын бір өзінің басына алудан тартынбас еді. Дәрмен, талап бәрі ақтарылып, төгіліп қалғандай болды. Он қозы өлді. Өзге талай қозы әлсіреп, миы айналып, мүгедек боп қалды. Кешегі жиында Несіпбай басын сарапқа салдырған осы опат. Бүгін міне қайта қашып, тауды адыра тастап тағы балаққа кеп отыр. Сенбейді, шытыр мынау.

Қойдың алды өре бастады. Бір шеті өзеннің арғы жағасындағы қыранға шығып кетіпті. Күзембай сонда жүр екен. Несіпбай орнынан тұрғанда, ойдағы қойдың бәрі өрді. Сонда көрді... Ойлаған күдігі күттірмейін деген екен.

— Уа кесел, оттан қашсам, суға ұрындырдың ба?— дей берді. Әне, ана қой тулап жатыр... Жүгірді... Белгілі, іші кеуіп кетіпті. Улаған ғой, торсып дөңбектей боп, іші шайырақ атып кетіпті. Жүгіре басып, жанынан дәрігер берген бізді түтікті суыра келеді. Анадан Күзембай да бірдеме деп дабырлай жүгірді... Ол алыста.. Жеткенше қашан.

Келісімен ана қойдың сол жақ мықын тұсын белгілеп ап бізді сұғып жіберді. Тірі қойдан қан, жың иісімен бірге, пысылдап атқып жел де шығып жатыр. Бірақ тоқ қарынның жыны быршып сыртқа шыға беріп, тесікті бітей бастады. Іштен шығатын жел дыбысы басылып барады. Енді түтік орнату керек. Соны көтеріп орната берем дегенде, оң қолы сылқ етіп түсіп кетті. Бағынбайды. Өз денесі емес, жапсыра салған бөтен мүше, жансыз киіз тұлғадай. Сұлдері құрып, суынып кетті. Әлсіз боп,

тарбиып ашылып қалған саусақтарының арасынан біз бен түтік қабатымен жерге түсті. Несіпбай жылағандай боп, сол қолымен бетін басып отыра кетті. Аздан соң ана қойды Күзембай келіп баурап алды. Несіпбай шөккен күйінде отырып қалды.

Қол... Оң қол... Ескінің бір сызы сенің басыңнан да кешкен еді-ау.

Жиырмасыншы жыл. Өкшелеп қуған, алғыр жүйріктің тізесіне шыдамай, ақ қасқырдың белі бұраңдап, тілі салақтап, титығы құруға айналған кезі еді. Арқа мен құмнан бетін қайырып айдап шығып, қызыл қыран енді Лепсі, Қапал тауында қаусырмалап жепіріп кеп қайраңға соққан шабақтай белін опыра бір теуіп, тояттамақ еді. Қуған, мегдеткен жайының ығы кетіп, құйрығы сөлектеп, шұбатылғаны әлдеқашан. Сол құйрық сүйретіле барып Қапал шыңына кірген-ді. Енді шығар ауызда, тасқа жаныштап, сығымдап басып қалмақ болып, батым шеңгел лап берді.

Ол күнде қызыл партизан Несіпбай зеңбірек, пулемет, винтовка үндерін бүгінгі қойларының маңырауындай сезінеді. Ертеңгі, кешкі тіршіліктің тыныс дабылы сықылды.

Топ ішінде ақтың соңғы отрядын, тас інге кіріп бара жатқан ақшуланның құйрығындай көріп, қызыға, желіге қуып келе жатыр еді. Тұяқ серпіні тас ұшырған қызыл отряд қалың шыңның ішіне ағындап бата кіріп, жаудың алдын кесіп алмақ болды. Құйрық отряд шекараға іліне бере өкпе тұсынан үңілген қызыл сүңгіні көрді. Екі жақ асу белдің қойнауында темір болат тістерімен қарш-қарш шайнасып, жанталасты.

Күн — түн, түн — күн боп кетті. Арттан көмек жете алмады. Адасып кетті ме? Әлде басқа бір топтың таңдығын жыртып, қармалап жүр ме. Саны көп ақ отряд бөксесін тасқа тіреп алып, жота жүнін мыңдаған найза қылышпен үрпитіп ап, қатты алысты. Кетер аяқ, кетпен таяғы еді. Несіпбай эскадроны екі жүз кісі. Жау құрсауы соның алды мен артын төнеректеп, бір жазылып, бір шумақталып орай берді. Өнебойын дала-дала қылған қыран шеңгелінің ең болмаса бір өткір тұяғын шайнап кетпек еді.

Эскадрон тар шатқа бекініп алды. Жіңішкелеп аққан бұлақ суы таныс еді. Бірақ екі жақтағы кереге биік пен осы кішкене сайдан басқа таудың бәрі бұларға жау бол-

ғандай өре тұра келді. Күндіз-түні шыж-шыж етіп, өлім атойын салып жау оқтары зуылдайды. Он төрт күн ұрыс болды. «Өмірге қош болын» біржолата айтып алған партизандар қажыған, талғанын білдірмей тұрып, қалың жауға төтеп берді. Бұл шат, талай ақтың көр шаты болды.

Орнығып алған соң эскадрон екі бетке, жоғары-төмен мергендер жатқызып, жоталардың екі-үш жеріне — сезікті жерлерге пулеметтерді төсеп қойып, басы қылтиған ақ тобы болса, ұстарадай жалап түсіп тұрды. Күндіз талай қызығып келген ақтар, топ-тобымен шыбындай жусады. Бірақ күдікті, хаупі көп кесел кез, ылғи қара түн. Тау ішінің түні. Мызғымай қақап тұратын сақтық сонда керек.

Несіпбай сол он төрт күннің ішінде ұйқыны ұмытты. Анда-санда жиырма минут, жарты сағат қалғып алып баса береді. Алғашқы күн ғана ауыр боп еді. Содан әрі қабақ қатып алған соң ұйқы да дәнеңе емес екен. Не ішіп, не жегендері мәлім емес. Әйтеуір соңғы үш күндей жалғыз суды ғана нәр қылды.

Төртінші күн дегенде артынан жеткен қолдың сарыны келді. Дос зеңбіректер, тау іргесін сөгілдіріп, жөткіре-жөткіре тіл қатты.

Кірпікшешен асаймын деп қаңсылап шығатын жайын аузындай боп ақтың полкі өтесінді енді көрді. Сегіз жүз кісіні эскадрон бекінген шаттың айналасында қырғызып, селдіреген сұйқыл топпен зорға дегенде бөксесін сүйретіп барып асудан аса жығылды.

Міне сол он төртінші күнге қараған түнде, таң алдында ақтар тағы бір ышқынып қаусырмалап еді. Жотаға шығармаймыз деп жиырма кісінің ішінде Несіпбай да иек артпаға өздері шығып атысқан болатын. Сонда дәл осы оң қолына шынтақтан жоғары қалың ет пен сіңірдің арасынан оқ тиді. Апат қырғыннан жаралы боп қайтты. Ақтың арты сол, Жетісудың пәледен арылғаны да сол еді.

Қазарма, олақ дәрігер... Жүре емдеді. Оқты әлденеден ала алмады... Беріш боп қала берді.

Алғашқы бірер жыл ауырсына жүріп ұмытылғандай да болып еді. Бірақ, қосшының бір тойында серке тартып жүргенде білегінен жылымшы қан ақты. Ет қызуы қайтқан соң сезе бастады. Баяғы жараның орны енді кеп ашыды. Шешініп қараса, оқ жылжып жара тыртығының аузына келіпті, Жолдасына пышақпен тілдіріп отырып,

жау белгісін алдырып тастады... Артынан жарасы көпке дейін бір ашылып, бір бітіп, көп әуреледі. Қашан зақым келгені мәлім емес, әйтеуір содан соң сіңіріне дерт араласты. Оң қолы қайырымға келмейтін болды.

Кешегі күндер қырықтыққа араласа алмай жүргені де сол еді. Бүгін енді, міне, жанталасқан жерде мүгедек қып, кем қып отырғаны мынау... Осы қолының өзі ана сол қолынан артық. Басын шайқап...

— Ай, ескінің сызы-ай. Кәпір-ай...— деп он жақтағы жотаға қарай мойнын бұра берді. Ат пысқырған еді...

Алаяқ керге мінген политотдел Рақым екен. Оның артынан ақ танау атқа мінген Құлжатай да көрінді.

Жүсіп қолында малшылықты бірге өткізген, жаңағы Қапал тауының шатында тағы да қасында боп, ажал лебін бірге иіскескен, партия-қосшы тобына бірге кіріп, қатар жасасып келе жатқан кәрі досы. Ол мына жердегі «Шақпақ» колхозының бастығы. Осы совхоздың шефтігіндегі¹ колхоз.

— Бұ да бір мұңмен келді-ау... Әйтпесе мына науқан үстінде күндіздетіп бос қыдырып, уақыт өлтіріп жүретін Құлжатай ма?— дегенше жақындап келген Құлжатайдың жүзін көрді.

Шынында оның арық жүзі сұп-сұр боп, қабақтары қалың ажыммен айғыз-айғыз боп алыпты...

Политотдел ашаң жүзді жас жігіт бұған жаңа кездескен екен. Оның көрмегені Несіпбай еді. Әдейі осының қойын көріп, енді не ойлайтынын білмек еді. Болған күйлердің түп себебін ұғынбақ. Қой-қозыны аралай жүріп, үсті-үстіне сұрақ береді.

— Не қып, не қып осы бір болымсыз бұршақтан сонша қозы қырылды? Баяғыда да өлуші ме еді?

Құлжатай, Несіпбай көрген қазаны естіп бұрын да күйініп еді...

— Бұрынғының не керегі бар? Өлтірсе надан, сасық бай өлтірсін, біздікі не?— деді.

— Бәсе оның өлтіргені сын ба екен? Жұбаныш жоқ!— деп Несіпбай өз кінәсін ауырлата түсті...

— Жок, сонда да білейік, білдіріндерші,— деп Рақым қадала берді.

— Өлтіруші еді... Бірақ бұндай...— деп Несіпбай осы өлімнің себебін ойлап соза бергенде, Құлжатай:

¹ Шефтігінде — қамқорлығында

— Бірақ, мұндай қауырт өлтірмейтін,— деді.

Рақым тағы да іле жөнелді.

— Себеп не?

— Себеп? Сол себепті ойлап келем,— деп Несіпбай оң қолының оқыс ауырған жерін сипап тұрып:— Себеп — ескінің сызы ма деймін,— деді.

— О не дегенің? Қандай сыз?— деп Рақым басында түсіне алмады.

Құлжатай да аңырып қалған еді.

— Көз алдымнан өткіздім ғой. Кеше зоотехниктің бір сөзі көңіліме қона кетті. Бұрын ондайды, қазақы күйде есеп қыламыз ба? Сол бір дұрыс сөз айтты...

— Не деді?

— Тақ осы қозылардың енесі совхоздың қиын күнде-рінде 31—32 жылдарда туған қозылар еді. Ол күнде осы совхоздағы басшымыз да, қосшымыз да тегіс қателеспедік пе, малға қырымыз болмай, түгел окот дегенді былтыр мен биыл ескеріп, «мал бар екен, жан бар екен» дегенді енді ойлағандай болдық. Әйтпесе анау кезде қашар қандай болды?

— Е, оны атап сұрамасаңшы,— деп Құлжағай да бас изеді.

— Қой жататын қораның іші шылқылдаған су. Балуардан келіп қыс бойы ойылмаған қи жатады. Астынан сыз өтіп, қыс бойы іш тастап жатты. Қозы деген туды не, өлді не, қарадық па? Артынан көктемде қи ойғанда талай қозы, жылпысқаны қимен бірге аудармадық па? Өліп, басылып, тапталып қала берген... Сонда бір суық, бір сыз ішінде тұрған осы қозылар суыққа өкпесін алдырмады ма? Зоотехник: «сол кезде туып өскен қойдың кеудесінде дымқос бар. Сондықтан оның сүті де аздау. Балалары да кейде нашар туады» дейді. Осынысы тіпті рас. Биылғы окотта түн ұйқыны төрт бөліп, ылғи фонарьмен алысып Күзембай екеуміз бар қозыны қолдан тудырдық. Окотты өзіңіз көрдіңіз, бәйге алып жақсы-ақ өткізбеп пе едік. Қозы шығыны болған жоқ. Бағып-қағудан кенде емес. Бірақ сонда да тақ осы өлген қозылар тез торалып, тез тойына алмады. Кешеден Күзембай екеуміз барлық өлген қозының шеше тегін талдап шығып ек, түстеп білеміз ғой енелерін. Ылғи тұсақ қоздаған дымқостық ала туған қозылар... Енелері де өзге қойдай

¹ О кот — малдың төлдеу шағы деген ұғымда.

емес, сонша жоны жарылып семіре қоймайды Бұл өзі қатты күтетін тұқым, бір сондай ерекше буын екен. Ескінің осылай етекке шырмалғанына кез болдык, Күзембай екеуміз. Болмаса нақ кешегі бұршаққа дәл мұндай қаусай қалмас еді.

Бүгін осы, әрнені ойлап-ойлап кеп тапқаным осы болды. Ескі-ескінің қитығына тиіп қалғаны сол,— дегенде таңертеңнен бері Несіпбайдың өз басын әрлі-берлі толқытқан ойдың бәрі енді жадырап шешілген сияқтанады. Әлденеден түсі жайлап ашылып, қабағындағы кейісті серпілте беріп, күлімсіреп:

— Мал қылсақ, еңбек етсек осыған етейік. Дымқос баланы ата-ана қандай ерекше аялап, мәпелеп бағады. Күштің бәрін осыған салып, енді мұны ащыға да, соныға да шүйгітіп, ескінің бар ласын кетіреміз. Бәлемнің сүйегін ағартып, кеңестің жақсы совхозының атпал түлігі қып шығарамыз, жолдас политотдел,— деп Несіпбай қасында мейірлене күліп тұрған Күзембайын арқаға қақты.

— Япыр-ау, мынау сөзің көңілге қона кетті-ау, Несіпбай. Менің де бір түйінімді шештің-ау. Ескінің сызы дедің бе? Мен де соның зардабынан кеп тұрғам жоқ па?

— Ия, сенікі не еді? Не қып жүрсің өзің науқан үстінде?— деп Несіпбай досының шаруасын енді ғана сұрады...

— Мына жолдас политотдел екеуіне әдейі бір баяндама істейін деп келіп едім,— деп Рақымға қарады. Несіпбай сөздеріне ойланып қалған Рақым, енді бұның жайына құлақ салды...

II

«...Шақпақ» төртінші ауылдағы бес колхоздың бірі. Тастақ суының осы сол жақ бетіндегі жердің көбі сол «Шақпақ» колхозыныкі. Егіндік жерлерін совхоз берген трактор, көлік көмегімен айдап жатыр. Бұл күнде жоспарды толтыруға жақындаған. Егуге жарамсыз, тасты жотаны, ойлы-қырлы жерлері осы қой жатқан өлке. Бұны, өздеріне жәрдем етіп отырған совхоздың бірер сақпан қойы уақытша жайылуға колхозшылар рұқсат етіп, совхозға берген болатын.

Түндерде осы өлкелерде колхоздың өз жылқысы да жайылады. Анау шағылдың арғы астында жіңішке өзен

жағасында ұзындығы бір километрдей жерге созыла орнаған 50—60 қора, сол «Шақпақ» колхозы болады.

Құлжатай жәйі Рақым мен Несіпбайға мәлім. Бұл былтырғы көктемге шейін осы қой совхозының шопаны боп келген. Бірнеше жыл істеген еңбегі совхоз жұртшылығына қанықты. Осы күнге дейін «Шақпақтағы» кішкене үйінің қабырғасы неше алуан мақтау қағаз, грамоталарға толулы. Кенес ісіне адал, берік, сенімді болған еңбектің куәлары. Совхоздан өзі кетем деген жоқ еді. Үй ішіне, өз басына болса да ең жәйлісі үйреніскен совхозы еді. «Шақпақтың» ол күндегі жәйі өте нашар еді. Ел аш, арық, көлік атаулыда сан да, сапа да жоқ. Бар болса қыршаңқы, шолақ жауыр. Бұрын белсенді жайлаған колхоз. Құлжатай барар қарсаңда көтерімнің күйінде. Арқа басы жауыр, ыңыршақ, тулақ боп қалған тор шолақтың күйіндегі еді.

Өз қамын ойласа, бейнеттен тартынса Құлжатай онда бармас еді. Бірақ партия мен үкімет болып сондай колхоздың адамына да, малына да ата бейілін салды. Мейірленіп, құлаш созып, «көтерімін көгертем, аш-арығын тойынтам, еңбек етем»,— деді. «Соңғы жылдар қиыншылығын ұмыттырып, олқының бәрін толтырам», деді. Ол партияның ұраны. Кеңестің саналы еңбекшісі көтерген үлкен ту еді.

Райкомның ұйғаруымен қатар Құлжатайдың өзі де «Шақпаққа» бармақ, қиындықпен алыспақ, жеңбек болды.

Міне, бір жыл, ауыр бір жыл, сыны көп, қиыншылығы көп бір жылы өтті. Құлжатай мақтанды білмейді. Білгені тынымсыз, толассыз төс-табандаған еңбек, өрге сүйреген талап, талпыну. Сонда өз тұрмысы не еді.

Оны биыл соқаның алдында үйіне бір барып, шефтікке алар алдында колхоз жайымен таныспақ болған Рақым, Несіпбай өз көздерімен көрген.

Құлжатайдың қатыны безгек. Емшектегі кішкене бала — жалғыз еркек баласы Серік те безгек. Жыл бойы үстеріне жаңа лыпа ілмеген қатын-бала да, өзі де киімнен, көрпе-жастықтан жүдей бастаған. Ержеткен қолқанат жоқ. Құлжатай үйінің бұдан соңғы жалғыз қайраткері — он екі жасар қызы Жәмила. Ас істейтін, ауруларды күтетін, әредікте әкесінің «барып кел», «шақырып келіне» жүгіретін тағы сол.

Құлжатай үйіне келе сол қызына шай қою, отын, су

тасу, оны-мұны басқаруда ұдайы көмек етеді. Кішкене қызының жастығын да ұмытып кеткен сияқты. Ол бір үлкен серігі сияқты боп алғандықтан: «балам» демей, «Жәмила» демей ылғи «Жәке» деп атандырып алыпты.

«Жәкең» әкесіне бұның кішкенелігіне қарамай кейде бір қызыққан балалық алданышын бұзып, немесе қолынан келмейтін бір қиындыққа жұмсаса, аңда-санда:

— Қойшы тіпті, бармаймын,— деп серпіп те тастайды. Ондайда Құлжатай ашуланбайды. Екінші қайырып айтпайды да. «Жәкеңнің» өз мінезі бар, өзінше тұтасқан беріктігі бар. Ол соншалық жасып кеткен бала емес. Қайта ажары сынбайтын отты. Сонысына Құлжатай ешбір уақыт салмақ салып, зорлық етіп көрген емес. Әлгіндей деп ашу шақыра бастаса, Құлжатай:

— Ал, ал, жарайды, өзім барайын... Қоя қой,— деп өзі бәйпеңдей жөнеледі.

Алты ай қыс бойында ауру қатын мен баланы дәрігерге апарып емдетіп көрсетіп қайтуға да уақыты болмады. Безгектері бір қиын безгек. Екеуін де меңдетіп бара жатқан сияқты. Бірақ сонда да колхоз көлігін қия алмай, не өзі босарлық уақыт таба алмай әлі күнге келе жатыр. Дәрігері құрғыр да алыста тұрады. Және мәлім ғой, бір барғанда бір-ақ ем жасап жаза қоя ала ма? Көп көрініп, ұдайы емдену керек. Оған мына қарбалас ортасында мұршасы келетін Құлжатай ма?

Осымен өз өмірі өтіп бара жатыр. Бірақ, оның есебінде колхоз үшін Құлжатай қандай құрақ ұшады. Бұның кішкене жүдеу үйіне қонып отырып Рақым, Несіпбай көрген. Күн ұзын қолы да, аузы да, ой-тілегі де колхоздың жүз түрлі мұндарынан босамаудың үстіне, түн ішінде де Құлжатай тыным көрмейді екен.

Бір түн ішінде анық төрт-бес рет тұрып фонарьді алып жөнеледі. Тыным алмай қарайтыны екі бригаданың аттары. Науқан жақын.

50—60 жылқы бар. Оның түнгі қораларына кірсең тып-тыныш тұра алармысың? Бір жерінде ақырдың ішінде жем таусылып, тұқырланып қалған. Мезгіл-мезгіл үстеп салып тұрмаса шашып тастайды, жемін еселеу керек. Бір жерде азулы үлкендермен қатар ұсақ жағы, тай-тулағы тұр. Оларды аналар тістеп, теуіп, жемінен қақас қалдыратыны бар.

Және әсіресе, тағы бір жерде жиырма бес шамалы буаз бие бар. Ол Құлжатайдың колхоз шаруасы ішіндегі

оң көз, сол көзіндей қақап күткен бір бөлімі. Бірер жыл күттіретін болса да ол, шолақ қолды ұзартатын, тар тұсауды кеңейтстің келешек, колхоз келешегі. «Бас кетсе де осыларға зақым келмесе екен» дегендей Құлжатай ішкен асын жерге қояды. Күзден аман келді. Қыс та оларға зілді болған жоқ. Енді әлі тумаса да, осы биелердің ішіндегі құлындар «Шақпақтың» ат орнына санап отырған малы.

— Желіні ерте жеткендері құлындап жатыр ма? Әлде тебісіп, қағысам деп бірде-біріне зақым келді ме?

Құлық тор биенің қасына анау ақырдың шетінде тұрған көк дөнен жақын еді.

— Бір тебеген пәле еді жүде, кисәпір... Қап, болмас...— Тағы атып тұрып, жарқанат фонарьді жағып алып, тарп-тұрп басып жөнеледі.

Кейде біреуді боқтап: «Бүгін сары бауырды қан сорпа қып қайтыпты. Арқасы ісіп қала ма қайтеді. Әкесі өлді ме екен сонша шауып қинап»,— деп әлдекімге лағнет оқып қайтады.

— Тілеуің бергір... Әй, саған еткен еңбегім жанды-ау, карағым,— деп біреуге бар бейілімен алғыс айтып дән ырза боп келеді. Бұнысы Шәріп.

Құлжатайды тұрғызған аттар жайындағы күдікті о да ойлап, бұл барғанша көбінше жайластырып тындырып қояды.

«Шақпақ» колхозында Құлжатайдың өзіндей үлкен бейіл, ынта көрсеткен ең сенімді серігі Шәріп.

Бұл он тоғыз жасар жас жігіт. Ол осы күнде толық, дөңгелек сұр бетті, сергек жас. Бірақ, былтыр көктемде Құлжатай осы колхозға келер қарсаңда қандай екенін көрсендер. Несіпбай біледі. Ол уақыттағы түрін көріп: жан болмайды, өледі, деп күдер үзген. Құлжатай өз үйіне алып асырап жүр екен. Сыртына шығарып айтпаса да Несіпбай сонда:

«Құлжатай байғұс босқа еңбек етіп жүр ғой, басқа тың тұяқтау біреуді асырасайшы. Мынау ұсынып кетіпті, ісік мынау. Орнынан тұрудан қалыпты. Не болар дейсің?»— деп еді. Олай болмапты, енді Шәріп міне, тепсе темір үзерлік атпал азамат болыпты, болғанда және қандай. Колхозға деген еңбегі мен бейілі Құлжатайдан да әрі өтеді.

Бұрын бұ да бір үйлі жан еді. Шетінен еңбек адамы еді. Ауыл ішіндегі жалған белсенді Жұматай деген осы-

ларға өштесіп бір науқан үстінде 32 жылы колхоздан тайдырып жіберіп, бәрі қаңғып кеткен. Әкесі сол жолда өліпті. Шешесі мен 5 жасар інісі Қәрімді асыраймын деп Шәріп көп ұрыныпты. Бірақ асырай алмаған. Қала жөнін білмейді, дүние көрмеген бала жігіт. Қала дегенге анықтап барғаны да сол еді. Жол-жосықтың ештеңесін білмеген соң даланың момын жігіті шығар жолды таба алмаған. Қызметке орналаса алмай, қаладан кетіп, азығы біте бастаған соң, шойын жол станцияларында қайыр тілеуге айналған. Сол кезде шешесі, бұрын бір көңілі жақын адамымен қосылып, Ташкент жаққа кетіпті. Кішкене бала Қәрім бірге кеткен. Бірақ сол кезде Шәріптің аштыққа қатты шалдығып қалған кезі еді. Сүйретіле жүріп бар шамасын тауысып, ақыры «Шақпақтағы» Құлжатайдың босағасына соңғы барлық күшімен сүйретіле кеп жығылған екен. Ол кезде ісініп те, тістері де түсіп біржолата әлсіреп кеткен уақыты еді. Несіпбай сонда көріпті.

Шешесімен кеткен Қәрімді анау жаңа әке болған адам барып алған соң ауырлапты. Бір күні шешесімен сөйлеспестен өзінен өзі байлау жасайды да, титтей баланы поезға салып әлдеқайда жөнелтіп жібереді.

Кішкентай Қәрім, басына күн туған соң, өз бойынан тіршіліктің болымсыз шақпақ отын тауыпты.. Қалай келді? Не көрді, кім жәрдем етті, не біліп, кім іздеді? Мәлім емес. Әйтеуір осы «Шақпақтағы» Шәріптей тағы бір жігіт Әшім, о да Жұматайдан көп бейнет көрген бала еді, сол осы «Шақпақ» тұсында Жалтыр станциясына барса, қасынан бір кішкентай бала қалмай орала береді дейді. Айтар сөзі жоқ. Құр мынаған көзі жаудырап бірдеме дәметіп ілесе береді. Қозғалса ылғұ артынан қалмайды. Сонан соң Әшім байқап қарап шырамытады да атын сұрайды. Анау «Қәріммін» дейді. Әшім өз басынан кешкен емес пе, көзінен жас ыршып барып құшақтап көтеріп алады. Сол көтерген бойынша колхозға әкеледі. Міне, сонымен Шәріп інісін тауыпты. Ол осы күнде қолында. Шәріп өткен жазда әбден тойынып алып, күзде колхозға ерекше қатты еңбек етті. Сол кезде үкімет сиыр беріп, аш-арыққа жәрдем еткенде бір сиырды бәйге деп бар колхоз боп ұйғарып осы Шәріпке беріпті. Енді үйлерінде ағы бар және жақында Шәріп үйленді.

Несіпбай, Рақым көрген сол Шәріп, Әшім деген жі-

гіттер Құлжатайдың барлық колхоз ішіндегі оң қолы, сол қолы еді.

Осы жайларын қысқаша ескертіп өткенде Рақым мен Несіпбай колхоз бастығының өздері білген жағдайларын түгел еске алды.

Бүгін Құлжатай сол жаңағы Әшім мен Шәріп жөнінен туған бір шатақпен келіпті. Орталау, қағылез бойлы Құлжатайдың ашаң қызғылт жүзінде үлкен ыза, қатты кейіс бар. Онсыз да іштегісін ірікпестен сыртына шығарып тұратын шыншыл беті, сақал, мұртқа тым жұтан, көселеу болғандықтан «ренжідім, күйіндім, сендерге шаға келдім» деген сияқты жайларын Құлжатайдың тілінен бұрын жеткізіп, ап-айқын қып білдіріп тұр.

Бет ажарына қосымша қолдары мен денесі де таным алмай көп сермеліп, көп ырғалып қозғалып, өзінше талай тұспалдар айтып жатады. Қыза сөйлегенде Құлжатайдың екі қолы бірдей көтеріліп, не қабатынан, не кезегінен сермеліп, бұны бір су ішіндей ой ішінде малтып келе жатқан кісіге ұқсататын.

Қазіргі Құлжатай әңгімесінің бас қаһарманы Жұматай. Несіпбай «ескінің сызы» дейді ғой. Жұматай қылықтарын ескінің сызы десең де, өзі десең де болар еді. Бірақ Жұматайдың өзін кім дерсің? Сыз деуге бұл еңгезердей үлкен бойлы, әдемі қара мұртты, ашушан, бұлтиған пәлеқор көзді, кекірдей кісі. Жуандап қалған қарнында ұдайы белдік көресің, басында сусар бөрік. Бешпет, шапан қалаша, татарша тігілген. Жаяу жүргенін білмейсің. Қасында ылғи қошаметшілері болады. Құр сыз ғана деп қайтып айтарсың бұны? Ал ескінің өзі дейін десең о да партия мүшесі, ауылдағы кеңес қызметіне бұл іліккелі қашан. Айта берсең осы күнде төртінші ауылдың кеңес ағасы.

Жұматай қыс ортасынан бері бұрын мекен етіп тұрған «Калинин» колхозынан көшіп, осы «Шақпаққа» кеп орнап еді. Тегі бұдан екі жыл бұрын ол 7-ауыл кеңесі боп тұрып, осы құртып шықты деген лақап болатын.

Сондағы тапқан дағдысы болу керек; өз қоластына қараған ауылдың бір колхозында ұдайы орнап тұрмайды. Мына төртінші ауылда да соны істеді. Жыл жарым ішінде осымен төртінші колхозға ірге аударып отыр. «Калинин», «Қызыл жұлдыз», «Қызыл шығыс». Енді міне «Шақпақ» — барлығы да бұған бірі қыстау, бірі жайлау. Әлді колхоз болса қыстау есепті, ұзақ мекен.

Бірақ, әлдеқашдай есеп пен немесе істеп қойған былықпен енді онда тұру ыңғайсыз болса ірге аударарды. Сонымен екінші бір колхозға тебіндеп, жайлау ете жүреді. Арада күзеу, көктеу болып, өзге колхоздар да құрығынан аман болмайды. Әрине, біреуінен кетерде «үзілдім, болдым, енді сені көрмеймін» деп кетпейді. «Кеңес өкіметінің арқанды босатқаны» дейді. Бұл өзі істейтін жақсылы-жаманды істің бәрін ылғи «кеңес өкіметі, кеңес қызметі, өкіметінің тапсырғаны» деп әбден аузы үйреніп алған. «Қамын жейтін өкіметің болған соң азын-аулақ салмағы болады ғой. Бірақ, енді соны ылғи сенің колхозыңа сала беруге бола ма? Кішкене арқа-басыңды босата тұралық»,— деген болады. Өзінің бұл колхозда істеген шикіліктерінің бәрі осылайша «кеңес өкіметі айт» деп тапсырып жіберген базыналықтай қып, майдалап жуып-шайып айтады да, екінші колхозға ауысады. Іргені бір колхоздан екіншіге неге аударатынын ауданға барып әбден мәлімдеп дәлелдеп болған. Және аралары жақын колхоздар. Сондықтан бұның бүйтіп жүргендерінің ішкі жағын сырт кісі байқамайтын да. Екіншіге келерде тағы да момын колхозшыға талай жылғы сыр мінез жақынындай, тайтандап күле кіріп:

— Осы бәрінен де сен жақсысың. Аналар үкімет қадірін, кісі қадірін білмейтін, еңбегінді бағаламайтын құнарсыз көрінеді. Тапқан-таянғанды сендерге салып бір сүйрейін... Уа, мал ма? Малды өсірем. Соқа-сайманды молайтам. Аудан білесіңдер, өзіміздің аудан ғой. Барын бізден ірікпейді бишаралар... Исполком, прокурор бәрі де «үй деген, бүй деген» боп жатыр. «Әйтеуір өзін біле берсеңші, Жұматай»,— десіп жатыр байғұстар, деп барлық аудан басшылығын әлі қарым-қатысы үзілмеген құдандалы ескі көз, сүйек шатысындай түсіндіреді. Қасында мүше, хатшы, жәй жігіті болып жүрген тобы бар. Бәрі де бұл жөнде әбден тіс қаққан ептілер, Жұматай әдейі іріктеп алған.

Қайда барса тастамайды. Тіпті арасында аразы, аңдысқаны Жетпісбай сияқты бұзар болса, оны да ерте жүреді. Бұл екеуі бір сәтте араздасып, бір сәтте қайта табысып, көлденең қараған кісіге араларының шыны не екенін білдірмей, үнемі шаңқаптырып отырады. Бірдемеден ілік шығарып, жік жасаған сияқтанып, колхозшылардың наразы, ренішті жайлары болса қолтықта-

рына кезек тартып, шегінің қырындысына шейін білісіп ап, артынан табысқан күндерінде соларын ашып салысып бір-ақ ойын жасайтыны тағы бар. Әйтеуір қасына ерген топтың бәрі мұны құлатып тастауды түп мақсат қылмайды. Қайта ауданға барса, не өкіл-мөкіл келсе айналасын шырмауықтай орап алып Жұматайды ылғи «Жұмекең» атандырып қойып, соны үнемі даттаумен болады.

Көп колхозшы Жұматайдың ауданда не істеп жүргенін біле алмайды. Бірақ, білгені әйтеуір аудан ішінде бұны сүйейтін екі-үш кісі үнемі болып отырады. Оларды кейде дұшпан көзі қып, өзі тұрған колхозға қонаққа әкеп сыйлап жіберіп те отырады. Кей-кейде сол азаматтардың үйіне осы колхоздардан сойылған бірен-саран сиыр, қой, тай сияқтылардың еттері барып қалатыны да болады. Бірақ, ондай көп жарыққа шықпайды, бірер күн сыбыр есепті айтыла жүреді де жабылып қалады.

Осы Жұматай кешеден бері «Шақпақ» колхозына бір әлек кіргізді Пәленің басы Шәріп бағып жүрген биелерден басталған. Жиырма бес биенің бұл кезде көбі құлындады, төртеу-бесеуі әлі құлындаған жоқ. Қенже құлындауға айналғандар еді. Соларды Құлжатай мен Шәріп ешбір қатты қайырым жұмысқа салдырмай, барынша қорғаштап жүрген.

Кеше таңертең сол ауыл кеңесі ауданға тығыз бір ақпар жіберем деп өз бетімен бұйрық етіпті де, жаңағы буаз биенің қолда тұрған біреуін өзінің жігіті Шәлтікке мінгізбек болыпты. Құлжатай егін басында екен. Шәріп: «бермеймін, мінген соң тағы шабады. Бұны беріп кісі мал көре ме?»— деп қарсылық еткен екен, Жұматайдың өзі келіп ақырып, боқтапты. Шәріп сонда да болмай тізгінге оралып жабысқан екен, хатшы мен Шәлтік бұны сабарман боп, жер-жебіріне жете жүріп тартып әкетіпті.

Қайда барғаны мәлім емес. Әйтеуір түсте қан сорпа қып әкеп, Құлжатай үйінің жанына байлап кетеді. Аздан соң бие аунақшып, жаталақшып, шиыршық атады. Биыл қулық құлындайтын еді. Шабдар байтал шабысты көтере алмапты. Аздан соң мезгілі жетпесе де құлындап жіберген. Бір сәтте күйіп қалған кішкентай жылбысқа құлын басында тірі туды. Бірақ Құлжатай мен Шәріп құрақ ұшып неше түрлі ем-дәм істесе де болмайды, өледі.

— Туғалы тұрған биені неге мінгізеді. Мінгізері бар неге мұнша қинайды. Осы колхоз жайы мәлім емес пе еді өздеріне. Шеттен келген лаушыдай қай қылғандары? Осының бәрін жаны күйген Құлжатай білемін деп зерттей ме?

Байқаса бұл күнде Жұматай мен Жетпісбай арасы бас қатарлық шытырман күйлер тудырып тұрған екен.

Бұдан бұрын араздасып жүрген екі бөрі дәл осы күндерде татуласып, табысатын болыпты. Тегі алдымен Жетпісбай бейіл берген болу керек. Ол өзі Жұматайдан әрі өткен сырқынды болатын. Өзі орысша, қазақшаға бірдей. Мынадан жасы да жасырақ. Қолынан келмейтін пәле жоқ. Оны да ауданның бәрі біледі. Өзі күлдіргі де, ер де. Бірақ сол қалпында бір тәуір жерге орнығып жұмыс істемейді. Неге екені белгісіз, ұдайы мысық пен күшіктей боп жүрсе де осы Жұматайдың соңынан қалмайды. Бірде араз, бірде татуына екеуі де үйреніскен. Көп уақыт бірін бірі көрсетіп, пәле жаудырудан тартынбайды. Бірақ түбі ағайын және екеуі де: «осы өңірде бұрын әрі саудагер, әрі жуан болған Бердібектің делдалы, пысық жігіті боп жүрген» деген сөздер бар. Түбі бір шарлаған іздері бар. Сыр мінез де, үйреніскен де. Сондықтан бірде араз болса, бірде табысқысы кеп тұратын да өздері болу керек.

«Шақпаққа» кеп орнағаннан бергі соңғы араздықтың кінәлісі Жұматай болу керек. Сондықтан Жетпісбай жағынан емеурін болса табысуға бұл әзір еді.

Ақыры көктемнің егіс уағы өтіп барады. Қамбадағы тұқым болса далаға шашылып құритын. Және араздық уақытында бірде-бір сауық көрмей, көңіл сергіте алмай өлер болды Жетпісбай. Сондықтан ауыл-кеңес хатшысы арқылы қабақ сездірген, және: «ауыл кеңесі мені мына қамба маңындағы жұмысқа қойсын»,— деген бір кеште.

Содан кейін Жұматай олай шарлап, бұлай шарлап кеп, ақыры бір есебін тапты.

Бұрын колхоз сайлаған охран¹ басы Әшім еді. Ол адал, епті, нағыз қайраткер жас колхозшы. Бірдеме қып соны орнынан тайдыру керек болды. Қыс бойы Жұматай мен Жетпісбай, бұрынғы колхоздарда істеген машық бойынша бұндағы қамбаны да көп жағалап еді. Бірақ Әшім аяғына отыртпаған. Мыналар ниетін ылғи

¹ О х р а н — күзетші

серпіп тастап, соңғы кездерде тіпті ашу шақыратын да болған. Жұматайдың кім екенін біліп әбден жиреніп, жек көріп алған еді. Бұрын Шәріптің үй ішіндей қып бұның әке-шешесін де теңтіреткен бір мінезі тағы бар еді Жұматайдың. Ол өз бетіне Әшімнің ішінде қатудай байланып жатқан бір дерт болатын.

— Есті жинайық, колхоз ісі оналсын. Түбі Жұматайдың ініне су құямыз,— деп өздеріне сенген көңілмен жүре беруші еді. Содан арғыға қол да тиіп жатқан жоқ. Жақсы колхозшының көбі шаруаның маңында емес пе? Сасық күзендей түн жамылып, көп жортатын Жұматай, Жетпісбайдың барлық шиірін біле бере ме?

Әшімнің түпкі шырайы басына жақсы емесін хатшы да, Шәлтік те Жұматайға жеткізген болатын. Бұл өзі көзге көрініп, өсіп келе жатқан жас жігіт. Құлжатай да аса жақсы көреді. Бүгін-ертең ілгерілеп, үлкейіп кетсе ғажап емес. Онда Жұматайларға тынышсыз да болуы мүмкін. Ескі пәленің бәрін жете оқыған Жұматай бұндай жастардан қатты сақтанатын. Әлгі әкелерін кудалау, өздерін кеудеге қағып, тартпалап өсірмеу талай колхоз ішіндегі нық саясаты.

Енді сол бетте ойлай-ойлай келіп Әшімнің де бір есебін табатын болды. Осыдан екі-үш ай бұрын Әшімнің жасындағы жігіттер қызыл әскер қатарына шақырылған болатын. Әшім соған кетпек боп қатты талпынып еді. Бірақ, бұның бейілін көре салысымен Жұматай өз басына қауіп ойлайды білем.

«Әуелі жөнін біліп қайтайын» деп қалаға барды. Барды да бірдеме істеп келді. Не қылғаны дәлді мәлім емес. Бірақ, әйтеуір ол жолдан Әшім және тағы бір-екі сол сияқты өзге колхоздағы пысық жігіттер қалып қойды. Жұматай мұндай жігіттердің қызыл әскер болып, жол көріп, жөн біліп қайтқанын мақұл көрмейді. Сол есебіне ыңғайлап, бір нәрсе істеген болу керек.

Енді мына Жетпісбай ұсынысы шыққан соң осы Әшімді тайдыра тұру керек болды да, ауданға тағы бір барып қайтып, Әшім мен анау екі жігітке: қалаға военкоматқа барасын, деп хабар білдірді. Жұрт Әшімді «әскер қатарына кетеді екен» деп ойлады. Сонымен бір-ақ күн ішінде Жұматай момын колхозшылардың үстінен күс ұшырып, астынан ит жүгіртіп Жетпісбайды уақытша оқран қылып сайлатып қойды.

Енді азын-аулақ тұқымнан басқа запасы қалмаған

қамба, әйтеуір келіп, Жетпісбай қолына көшті. Соңғы күндердің бір уақиғасы осы еді.

Жетпісбай өз қолына қамба кілті тиісімен енді бір ақтарылып тазармақ болыпты. Тазарғанда Жұматай басына өзінің татулық, достығын дұрыстамақ. Сонымен Шәлтікті және ауыл кеңес хатшысын салып, соңғы бір-неше жыл бойындағы Жұматаймен екі арасында жүрген кикілжіңнің бәрін бір-ақ таратуға байлайды. «Оның емі не?»— дескенде Шәлтік:

— Тура Жұмекең екеуің құда бол,— деген ұсыныс жасаған. Осыған Жетпісбай ойыса бастаған соң, Жұматайға келіп:

— Жетпісбай осылай-осылай дейді. Іштегі даттың бәрін жою үшін құда болам, дейді. Шетке шығып жатқан жоқ. Осынысы тілек-ақ. Дәл осы жолғысы шын көрінеді. Осыған көнген мақұл,— деген. Сонымен байлау болып, Жұматайдың 10 жасар Қабдешіне Жетпісбайдың 7—8 жасар қызы атастырылады.

Енді соның бәрі текке өте ме?

— Күрғақ қасық ауыз жыртады, Жетеке, қалған есебін өзің тап,— деп Шәлтік те, Жұматай да қалжың айтқан.

Сол күні кешке Жетпісбай Федоровкаға шауып барып 15 пұт бидай сатуға таныс саудагермен келіседі. Ол ертең жіберетін кісіге бір четверть арақ пен қант, шай әперіп жібермек болады.

Кеше түсте шабдар биені міне шапқан Шәлтіктің ділгер жұмысы осы нәрселер еді. Қадалған жерінен қан алатын Шәлтік бос келе ме? Және Жетпісбай уәде қылса, саудагер астықсыз қалмайды. Оны бірнеше жыл бойында сыр мінез болысқан жемтіктерестер біледі.

Осымен кеше түнде Жетпісбай үйінде бір тәтті мәжіліс болмақ болды. Ана жақта «шабдар биенің құлыны өліп жатыр. Құлжатай күйініп есеп сұрап жатыр», дегеннің бәріне Жұматай мен Жетпісбай онша қайыса қоймай, бар хабарды жүре тындап:

— Қойсын, құрысын, қоя тұрсын,— дескендей жауап жіберіп жатқан. Өйткені Шәлтік келген соң четвертіге төртеуі де бір-бір рет бас қойысып алған еді.

Түстен бері бұлардың бастарында тұман, езулерінде табысқан достар күлкісі бар еді. Соның нашасын еш-нәрсеге бұздырмақ емес.

Бірақ Шәріппен қоса күйіп, тыным таба алмай Құл-

жатай бұлардың мазасын ала берді. Бір рет Жетпісбай үйіндегі достар Құлжатайға ызаланып, кіжінісіп те алды.

— Қызыл тақтаға ілінеді бұл Құлжатай,— деп Шәлтік күлді.

— Адыра қалсын, біз іліндірсек ілінер... Болмаса өзің білетін кім бар? Далақтап жүргенмен далада қала берер,— деп Жұматай кекеткен. Жұрттың бәрінен өте масайыңқырап алған ауыл кеңес хатшысы:

— Ой, ол политотдел болады. Совхоздың политотделі болады,— деді... Бұл Жетпісбай, Жұматайларға шын бататын сөз.

Құлжатайдың осы совхоз жұртшылығымен және әсіресе политотделмен нық байланысып, көмек алып жүргендерін білгеннен бері бұрын асқақ қарап жүрген Жұматайлар: «енді бұның да сүйеніші бар екен, ол политотдел екен. Осы кәпір ұлғайып, өсіп кетпесе игі еді» деп іштен қауіп қыла беретін. Бұрын оны кемсітіп, өздерін жоғары санағанда:

«Аудандағы пәлен бар, түген бар»,— деп күпілдесіп және соларды атаумен бірге аудан Құлжатайды жете білмейді, деп сенетін.— Енді бұған дос шығыпты. Өзі политотдел. Соған бар жәйді мәлім етіп тұра ма, қайтеді?— деп анда-санда күдік ойласатын. Жаманатты сыртқа көп таратпас үшін Жетпісбай, Жұматай боп бір бас, бір тас боп алу да, іштей осындайдың орайына істеген қарсы қамының бірі еді.

Бұлар бірігіп сөйлесіп, ерді мына Құлжатай мінездерін талқылаған сайын тіпті сонау политотделге де сырттан теріс қарау, дәрмені жетсе одан да ештеңені аяп қалмайтын тәрізденеді.

— Политотдел тірегі бар екен ғой. Уа шіркін-ай. Өйте берсең аяғыңды аспаннан келтіреміз,— деп бір кіжініп алды Жұматай.

Сонымен бұл күні Құлжатайға жауап бермей: «ауыл кеңесінің тығыз шаруасы бар, ауданға жіберетін ақпaры бар»— деп құйрықты сыртқа сала келіп түнге жетті.

Мәжілістері енді қызбақ болатын. Жалғыз-ақ енді Федоровкедегі саудагердің кісісін жөнелту керек. Ол келіп отыр. Күндіз жөнелтуге болмайды. Ең болмаса алакөленке қоюлансын. Күн батқаннан бері Жетпісбай тыным алмай, қамба жаққа бір барып, бір қайтып, манайлаған кісі болса айбар шегіп:

— Тара, бар, тыным ал. Ертең тағы ұйықтап қалмай жұмысына мезгілімен шық,— деп себепсіз жазғырып айдап салып жүрген.

Жұрт аяғы басылды. Ерте жататын еңбек адамының көбі ұйқыға да кірісті. Үйінде тықыршық атып, шыдай алмай қонақтар отыр. Сонымен бір кезде Шәлтік, ауыл кеңес хатшысы және Жетпісбай мен саудагер кісі болып төрт адам қора-қораның тасасымен ербең-ербең етіп қамбаға қарай басқан еді.

Бұлар келіп тұқымның азғана астығын кішкене қамба ішінде ақтармалап қапқа салып жатты. Түн меңіреу. Бөтен сыбдыр жоқ. Енді қапты толтырып алып төртеуі бірдей сыртқа шыға берді. Дәл сол кезде қамбаның екі жақ бұрышынан төрт-бес кісі тап беріп ақырып дүрсе қоя берді.

Оңайшылықпен шошымайтын сырқынды Жетпісбай алдыңғы келген жігіттер ішінен Әшім мен Шәріпті танып қойып, пәленін қай жақтан шыққанын ұғып, қарсы ақыра қоя берді. Таза бейілмен шын ашуланған кісі боп:

— А, сендер ме едін? Жақсы келдіңдер. Мына бидайды қаптап әкеткелі қойған кім екен деп әдейі акт жасап аңдып жүр ек, жақсы келдіңдер... Ә, кісапырлар... Астық ұрлайсың, ә? Міне, міне, жолдастар, көрдіндер ме?— деп қасындағыларды екі жағына кезек-кезек қойғылады. Аналар да естерін тез жиып ал, енді шу-шу етті.

Әшім мен Шәріп мына сұмдықты көргенде не дерін білмей естері шығып қалды.

Сол-ақ екен:

— Протокол, протокол,— десіп, хатшы мен Жетпісбай, Шәлтік қапты бір-бір арқалап алып қамбаны жауып тарта берді.

Әшім осының алдында ғана ауданнан қайтып қамбаны айналдырып жүрген суық қолды сезіп еді. Қасындағыларды әдейі ертіп алған болатын. Енді міне, істің беті былай ауды.

Жетпісбай бәрібір артынын не болатынын қараған жоқ. Саудагер кісіні жөнелтіп жіберіп, әуелі Жұматай мен ауыл кеңесі хатшысына протокол жазғызып қойды. Сөйтті де олар отыра берді.

Бірақ Әшім тына алмай Жұматайды іздеп салып еді. Оны Жетпісбай үйіне келе бере тыста көрді. Көргенін,

күйгенін айтпақ еді. Жұматай мұны тыңдауды былай қойып, даусын суытып қатайып алып:

— А, келдің бе, ұры. Көрің қазылған кулактың баласы. Көзіңді көгертермін,— деп, беті шімірікпестен қарсы алды.

Сол-ақ екен, сөзге келіп жауаптасудың орнына Әшім:

— Ай, қуарған кеңес жауы, залым-ай,— деп Жұматайға тап беріп есін жиғызбастан жамбасқа мінгізіп «дүрс» дегізіп, бір-ақ соғып ішке-ішке тепкілей бастады.

Тыста Жұматай жалғыз екен. Шаң-шұңға үйдегілер шығып жеткенше Әшім айтарын айтып, істерін де біртадай істеп алды. Қыстығып, булығып жүріп үздік-үздік айтқаны:

— Мен қашан кулак баласы едім. Сенен кетіп, маған жетіп пе. Қызыл әскерге кіргізбей, кулак деп резервке неге жазғызасың... Енді мені тағы ұры қылмақсың... Қай әкеңнің көз құны бар еді менде, еңбекші баласында,— дей жүріп, күйе келе басқа да бір-екі теуіп кеткен болатын. Қасына ере келген Шәріптер арашалаған жоқ.

Әшімді күйдірген жалғыз жаңағы арамдық емес. Одан басқа да ыза барын олар жаңа сезді. Шынында Әшім военкоматқа барып, өзі турасында Жұматайдың не қып жүргенін енді біліп кепті.

Ол алғаш барғанда жалпы еңбекші балаларының қатарына алғызбай, «бұлар кулак балалары» деп бір рет қалдырған екен. Кейін барғанда бұларды резервке алғызатын болыпты. Әшім кеше барып бар қастықты өз көзімен көріп, Жұматай ініне су құйып келген екен. Жол бойы зығыры қайнап өртене жеткен еді. Оның үстіне мынау. Сонымен алды-артын ойламай жаңағы істі істеп салды. Жұматайды үйдегілер кеп тұрғызып алған, аузы, қан, маңдай тісінің бірі түсіп қалған екен. Алғашқы ашуын Жұматайды сабаумен шығарып алған Әшім енді жолдастарын ертіп кете берді.

— Қу, ұста, өлтір иттерді,— деп Жұматай бажылдағанмен мас болып тәлтіріктеп қалған Шәлтік пен хатшы қумады. Орындарынан көп ұзамай аз-маз аңқаландап болысты да, Жұматай мен Жетпісбай қасына қайта келісті.

Осымен бұлар түн бойы ішеді. Ішкен сайын бар колхозға және әсіресе Құлжатайға өшіге береді. Сонымен бүгін таңертең тұрысымен Құлжатайды үйлеріне шақыртады. Бұл Әшімдерді ертіп барған.

Жұматай бұлар келер қарсыға бірталай кісі жиыл апты. Олар көрші колхоз, ауыл советтердегі өжеттестері. Бір жағы ақсақалсымақ, бір жағы белсенді деп аталатын, бәрі де осы Жұматайша кесіп етіп келе жатқан төрт-бес ысқаяқтар.

Сөзді бірі бастап, бірі қостап әлденеше саққа айдады. Қазақша қара сөз арам сөз болса да май тамыза сөйлейтін жырынды сарқындылар.

Құлжатай ондап майдалап, майпаздап, ащы шектей шұбатқан сөзді ежелден жақтырмайтын. Өзі ешуақытта олай сөйлемейтін де. Ойында не бар, бәрін кесіп-кесіп сарт-сұрт еткізіп бір-ақ айтатын да тастайтын. Сонысына салып: биенің құлынын жоқтайды. Тұқым ұрлаттың дейді. Жазықсыз адал еңбекшіні, кеңес бейнетқорларын күйдірдің, қараладың дейді. Оның бәріне Жұматай, Жетпісбай, Шәлтіктер дауы талай-талай бақан тіреу салып алыпты.

Бұны біресе «жікшіл қып шығарды». Біресе кеңес мекемесі, ауыл советтің авторитетін түсіретін «бұзар» қып шығарды. Ұрыны, бай-кулақты сүйейтін де қылды. Аяғы Құлжатай жаны күйіп:

— Әке, не қыл дейсің?— дегенде:

— Әшімді, Шәріпті протоколға қол қойысып айда. Және қазақ жолымен айтып әпер. Жұматайдан өзін кешу сұра. Бие-мие деген бос сөзді қой, доғар...— деген сияқтыларды бықсытып, бұрынғыдан әрі күйдірді. Соған соң Құлжатай шыдамай:

— Осыны сотқа берем, тергетем...— деп келтесінен қайыруға айналғанда, Жұматай нығыздалып кеп:

— Ендеше сен кеңес жауы, үкімет дұспанысың. Сені алдымен партиядан айдатам,— депті.

Соған шыдамай Құлжатай:

— Мен жасымнан еңбек баласымын. Қайда жүрсем де кеңеске адал бейілім мен өзімнің қайратыма жалынғамын. Маған қылмағың сол болса,— деп не қыларын білмей бұлқынып кеп өзінің партбилетін қойнынан алып, пішен төбесіне лақтырып жіберіп, тулап күйіп жөнеле беріпті.

Бұны неге істеді, онымен кімді мұқатпақ? Әсіресе сондай жаны ашымас аярдың алдында соны істей ме екен? Оған Құлжатай ойланып-толғанып қарамаған; Жұматай тобы да, әсіресе өзінің жолдастары да аң-таң болып, бұның кете берген сыртына қарап тұрып қалған.

Құлжатай содан тыным таппай енді осында кеп отыр...
Болған жайдың бәрін баян ете кеп Құлжатай ең аяғында:

— Қайтейін, жаным күйді,— деп келіп Несіпбайға қарап:

— Сен ескінің ізі дедің, осының ең тура кеп. Көрші, міне баяғыда аластап айдалатын кәпір, арам сирақ, әлі күнге партияны да, колхозшыны да алдап аяққа шырмалып жүргенін...— деп тоқтап қалды. Рақым Құлжатайға қарап әңгімесін тындап отырып, тереңдеп ойланып қалып еді.

...Әлі жеңіліп болмаған меңіреу табиғаттың шытыры мен бұршағы Несіпбайды күйдіреді... Ескінің кейбір ізі бұл бағып-қағып өсіріп келе жатқан төлден, жаңаның төлінен әлі түгел арылып болмай, анда-санда жотасын көрсетіп қалады.

Әлі көзі түгел жоғалып болмаған ескі адам мынадай момын колхозшының момындығы арқасында, қаға берісте отырып, көз бояп, ескі қырсық мінездерін жасайды. Совхоз қойына уақытша залал келтіріп тұрған шытырдай о да маңайын улатып, Құлжатайларды күйдіреді.

Ескі тарих, ескі салт, ескі мінездер, ескі дүлей табиғат енді жеңілерін, жоғаларын білсе де, кетуге айналса да әлі де Несіпбай, Құлжатайдың аяқтарына шырмала береді. Бірақ «біз жеңеміз, жеңілсін шытыр мен Жұматайлар»,— деп сергіп алып Рақым екі досына байыстады. Мағналы өсиеттер айтты. Несіпбай, Құлжатай бұған: барлық ескі тондарды жыртып, күшті кеуде нық сеніммен мықтап өсіп келе жатқан жаңалық тұлғасындай көрінді. Олардың нанымы берік. Шын кеңес баласы. Бұл жағаға келгенде өздерінің еңбегі, санасы, үміт тілегі бар-барымен бір-ақ қопарыла келген. Артқа, бөтенге ешбір алаңы жоқ. Кеңесінен басқа тілеуі де жоқ. Міне, өсіретін, сүйейтін жаңа адам, біздің адам...

Жолдастарына әбден әсерлі, түсінікті болған мәжілісінің аяқ кезінде Рақым даусын өзгертіп айрықша бір жұмсақ, сезімтал жүзбен:

— Мен кеше Алматыда Қрайкомда болып, біз істейтін іс, міндеттер жөнінде үлкен басшылық өсиет есіттім. Дана өсиет — «Жаңа адам», жақсы адам, біздің тәрбиенің адамы бар, сол совхоздарың мен колхоздарыңда. Соны таба біл, Тапқан соң баулып өсіріп бастай

біл. Алға сүйреп, бойына екпін, қайрат бітіріп, сол адамды жарыққа шығар, көтер,— деді.— Ондай адам еңбегін сүйеді. Өзіне тапсырылған социалды түлікті сүйеді. Сол сүюін өшіріп алмай өз басы емес, маңында жарқырататын үлкен жарыққа, төңкеріс жарығына айналдырып үлкейте біл, нығайта біл сол сүюін,— деді.— Ол адамның еңбегін де бағалай біл. Жүз қойға жүз бес қозы аман сақтаса биылғы жылдарымызға жететін сый. Содан арғының еңбегін, жаңағыдай адамның өз басын сыйла, еңбегін бағалай біл, тұрмысын, күйін түзе,— деді дейді де, екі досына қарай отырып:

— Міне сендермен мен істейтін істің мағна, мазмұны осымен шешілді, ашылды деп білемін, түсіндіңдер ме, жолдастар?— дегенде:

— Түсіндік,— деді Несіпбай.

— Ұғындық, бұдан артық не керек?— деп Құлжатай бар бейілімен ырза болды.

Екеуінің көңілінде де бағана Несіпбайдың жас қозылар жөнінде: «Ата бейілі керек, сүйегін ағартып атпал түлік ету керек»,— деген сөзі, енді бір жаңа үлкен мағнамен тереңделген, нық орныққан сияқтанды. Бұлардың өз жайын да ата бейілімен, шын дос басшы мейірімен нық ойлайтын қамқордың барын ұғынды. Ұғынған сайын тіршіліктері қазіргі май күнінің гүл атып тұрған көк майса жарастығындай боп гүл-гүл жанып кеткен сияқтанды.

Осы кезде бұлар аттарына мінісіп еді. Анау өзеннің аржағындағы жотаға тағы бір шабанның қойы шыққан екен. Бұлар таныды. Еркімбек шабанның қойы. Несіпбай үлкен дос көңілімен қарайды. Жүз қойға жүз он тоғыз қозысы бар Еркімбек сол: және қозылары қандай ірі, дөп-дөңгелек семіз. Жотаның өзіне қарай қаптай басып жылжып барады. Ескінің сызын да, ізін де басқа теуіп шын сенімді бағытпен өрге өрлеген түлік сол. Социалды түлік...

Несіпбаймен социалды жарысқа түсіп жүрген шабан да сол.

Құлжатайды Рақым «Шақпағына» қайырды. Екі күннен кейін ауданнан жолдастар келіп, бұның партбилетін өзіне қайырып, біраз ұялтты. Жұматай, Жетпісбай, Шәлтік, ауыл кеңес хатшысы деген ұя, бұдан былай бұл өңірде жоқ болды.

Ендігі ауыл кеңесі Әшім еді.

ҚҰМ МЕН АСҚАР

I

Түн. Қойлы ауылдың қотаны. Түн аспанының қақ жартысын қаптаған қара қошқыл, түйдек-түйдек бұлттар ауыл үстіне қарай төніп келеді. Шандақ жерден топырақ борады. Түнліктер желпілдеді, жел көтеріле бастады. Алыста найзағай жарқылдайды. Күн күркірейді. Жалт еткен жарық ішінде ауылдың жеті үйі көрінді. Қалың қойдың шет-шеті тұрып, сілкініп, қозғалақтап абыржи бастады. Ала төбет пен қара қаншық ауылды айнала жүгіріп арсылдап үреді. Қотан ортасында ескі жыртық жабу үстінде, үлкен жыртық күпі шекпенге оранған Райқан отыр.

— Е-е-й, һайт,— деп айтақтап қойды.

Үлкен үйде жертөсекте ұйықтай алмай аунақшып жатқан бәйбіше сексіп басын көтерді. Желпілдеген түнлікке, сықырлаған уыққа қарады. Құлақ салды. Киініп тысқа шықты.

— Тоқалдың қасында албырап жатырсың-ау,— деді. Жөткіреді, айтақтайды. Күндестің үйіне қарап үн бере береді. Жұдырығы құрысып, жағы тістенді...

Екінші ақ үйде Райқанның айтағымен аянып, тұра бастаған Жексенге тоқал қарайды... Жексен үйден шыға бастады. Тоқал артынан есікке таман ере барып:

— Жас тоқалға бой ұрды,— дейді. Бай Райқанды табады. Бұлтқа нұсқап ұйықтама дейді. Жауап жоқ. Иығынан тартады. Райқан сыртымен отырып ояу екенін білдіреді. Анау зекігенде басын екінші жаққа бұрып күрсініп, тізесіне тағы сүйенеді. Бай ашулы түспен үңі-

ліп тепсінеді. Райқан құнысып бүкшиіп, тоңғанын білдіреді.

— Тағы сайтаның ұстап отыр ғой. Өлмейсің, жасымыз, қайратымыз сенсің. Өз малың, сергек отыр. Ұйықтама,— деп кете береді.

Райқан селт етеді, тітіркенеді. Көзін жұмып, бойы сіресіп, қыңыр қайратпен құшырланып қалғандай болады. Ой-қиялмен баяулап ашылған көздері алдыңғы жағындағы қараңғы аспанға қадалады.

Аздан соң қара сұр аспан сөгіліп, орта жері ағара береді. Сол жарылған аспан ортасынан сұлу жас жігіттің жымыған мейірлі жүзі бұған қадала қарайды. Шашы қайрылған, ақ жаға галстукті.

Күлімсірейді. Бірақ батып бара жатқан айдай төмендей-төмендей барып, көк жиектен аса батады... Маужырап, телміре қараған Райқан жүзі күлуден кейіске қарай құбылып, сөне береді.

— Сайтаның, дейді. Сен сайтан ба?— Екі қолымен бетін, көзін басады. Ойдан қайта серпіле береді. Қолдары төмен түседі.

— Қайда екенсің? Тірімісің? Әлде өлі ме екенсің?— Жүзі тағы ойға кеткендей... Көз алдына өткен күннің бір кезі келеді. Жасаулы үй. Оң жақ. Шымылдық. Бай кірді. Кіре бере босағаға сіңбірді. Көп жөткірді. Райқанның еті тіксінді, басында желек. Қымсынып, шымылдыққа шала оранып тұр. Оң қолы шал қозғалған сайын шымылдықты шымшып уыстап бүктей береді. Шал сыртқы киімін шешті... Қабағымен қайта-қайта Райқанды барлай қарап, төсекке отырып аяғын ұсынды. Райқан зорға барып мәсісін тартты... Шешті... Шал жөткіріп кеп, төсек үстінде отырып есікке жапсыра ая толым қақырып, түкірді. Есікке барып шалп етті. Райқанға сұрт деді... Екі айтқаннан кейін зорға барып сұртті...

Бұл кездерде үйдің жабық-жабығынан, сыртқы екі босағадан кеп екі бәйбішенің көздері қадалып тұр... Өзге жерлерден басқа кемпір-сампырлар да ентелей қарайды. Екі бәйбіше, тұрған орындарынан жылжи-жылжи қарасып кеп бір тесіктің тұсында бастары соғысып қалды. Бірін бірі көріскенде басында жымың етісіп, артынан бұртиысып суық қарасады. Біріне-бірі «шоқ-шоқ» дегендей оқты көздерімен атысып та қалады.

Үйде шал жата бере Райқанға шақшасын алғызды.

Насыбайын екі танауына ұзақ-ұзақ тартты. Шақшаны Райқанға ұстатты. Жатты. Райқан шақшаны ұстап тұрып-тұрып жерге лақтырып жіберді. Шымылдыңтың сыртына шықты. Шошығандай бүрсініп үнсіз жылап отырып алды. Шал дыбыс берді. Әрлі-берлі аунап түсті. Күтті. Өзінің бойын күш жиғандай бір жиырып, бір созып, барлап көрді. Аныра күтті... Райқан тұрмады. Тыстағы үлкен бәйбіше тұсына кеп қалған кемпірді жұмсады. Анау үлкен шылапшын мен құманды әкеп, майсаңдай басып, үй ішіне жұтына қарап жүріп, босағаға әкеп қойды. Шал зекіп дыбыс берді... Райқан қараған жоқ. Шал шымылдыңты серпіп ашты... Қарап алып ашулы түспен зіл жіберді, әмір етті. Райқан тапжылмады. Тыстағылар біріне бірі соғылып бір тесікке таласты... Шал орнынан тұрып, Райқанды нығынан тартты. Райқан бүк түсіп өксіп-өксіп жылап жіберді. Шал сүйрегенде жерді құшақтады. Шал тағы да асқындап, сәумендей бастағанда Райқан қолын итере серпіп жұлып алды. Шал тәлтіректеп барып, шымылдыққа жығылып, оның бауын үзе барып төсекке шалжия қалды... Шал ашуланып барып теуіп қалды. Райқан атып тұрды. Шалға оқты көзімен ата бір қарап қап, лағнет оқыған түспен керегеге бара жабысып шаншыла қарады. Шал бәсендей-бәсендей барып шегініп төсекке отыра кетіп, күрсінді де, басын төмен салды. Белін сипай бастады. Сырттағы сық-сық күлкі, Райқанға енді естілді. Селт етіп, от басында жанып тұрған жалаң бас шамға қарады. Қатулана басып кеп, шамды күлге қарай теуіп жіберді. Шам құлай өшті... Қараңғылық басты... Тыстағы пішіндер түңіле, күйіне барып мыстары құрығандай болысты...

Таңертең шал шығысымен екі бәйбіше мен кемпір жүгіріп үйге кірісті. Бай да бұларға көз салмады. О да кетті. Қалған қатындар шылапшынға жетіп барды. Құрғақ... Жерді тіміскілесті, қолдарымен сипады. Құрғақ. Бәйбіше құманды ұстай алды, қақпағын ашты. Су толы... Құшырланып, мәз болып, айыздары қана күлісті... Шал кіріп келіп қатындарға шаншылды... Аналар күлкілерін жасыра алмады. Шал босағадағы жүгенді ала-сала екеуін де кезек-кезек сартылдата бастады. Райқан кірді... Басында шапан... Таяқ жеген қатындар ыдырай жөнеле берді... Тысқа шыға тағы күлісті. Шал Райқанның басындағы шапанын жұлып алды... Жүген-

мен етек жағынан бір ұрып қалды. Райқан тағы да шаншыла қарады.

Шал қадалып тұрып:

— Ішінде сайтаның бар ғой... Өшірермін қарсылығыңды. Өлтіремін сол сайтаныңды. Босағамда шірітермін, — деді. Райқан қой шетінде отырған күйінде көзін қайта ашты. Бетін сипайды. Арықтаған екі білегін ашып көрді. Сүйектер білініп, тамыр, сіңірлер адырайған. Басын изеді...

Түңліктері жабулы, ұйқылы ауылдың таңы атты. Қойлар өріп кетіп барады. Қотан ортасы жалаңаштанып қалған. Қой жатқан қара қорданың ортасында жыртық жабу үстінде Райқан ұйықтап жатыр. Айналасы шоқпыт құрым. Етіктерінен шұлғауы шыққан. Бас жағын ала төбет кеп иіскелеп жүр.

Бұл уақытта шеткі жыртық лашықта қойшы Есім жатыр. Шала шешінген күйде аунақшып мазасызданып ұйықтайды... Түкірігін жұтады. Түсіне жасаулы бір табақ ет кіреді. Сары ала қазы, жас жамбас, бас. Есімнің езуі жымияды. Табақтың үстіне қолдары төніп, ұстай бергенде табақ жылжып, сырғып жоқ боп кетеді. Селт етті. Оянды. Бетіне бір таяқ түртеді. Бас жағында бай тұр. Ақырып ұрсып тұр.

Есім атының шап айылың тартып боп, торсығын алып үлкен үйге кірді. Ши жаққа барып, қара қазанның қақпағын алып үлкен аяққа айран құя бастады. Қазан лық толы. Құя бергенде бәйбіше атып тұрды. Сексіп қасына келіп иығынан қағып, Есім қолындағы аяқты жұлып алып, өзі құя бастады. Бір шөміш айран құйып, үстіне жанында тұрған бір шелек судан су алып қоса құйып жіберді... Есімге ұсынды... Есім басын шайқап, ашумен қарап ұрттай берді де жиренгендей қайта ұсынды. Бір қазан қатықты көрсетті. Бәйбіше аяққа айран құймай, қайта араластырып тағы ұсынды. Есім аяқты қолынан жұлып алып, жерге бір қойды да шығып жүре берді. Бәйбіше өртеніп тулап қала берді.

Есім қораның ортасында жатқан Райқанды көрді. Маңында жүрген итті қуып, Райқанды ақырын түртіп оятып, үйге барып жат деп нұсқады... Райқан сыпайы күліп, оянып жылы жүзбен Есімге қарады... Екеуі бір-біріне қарасып тұрып, айрылысып кетті.

Күн найза бойы көтерілместен бай келіп, жаман жертөсекте жатқан Райқанды тұрғызды. Бәйбіше екі

шелек пен әкпіш әзірлеп берді. Суға кетті. Жерошақ басында бықсыған түтінді үрлейді Райқан. Ауыр қазан көтереді. Іркіт піседі. Арқан еседі. Әредікте отырайын десе бай, бәйбіше, тоқал кезек келіп, жұмысқа айдап түртіп жібереді. Сиыр сауады. Қойды құрттайды. Ақсақ қойды суарады. Түскі қой келді. Жүгіре жүріп қой қосақтайды, сауады, ешкіні қуалайды. Ұстатпаған қара ешкіні Есім қуып жүріп ұстап береді. Келе берсе бәйбіше тезекке жұмсайды. Қапты иығына салып тезекке кетті. Далада дауыс айтқандай жылап, ән салады. Жаяу келе жатқан қартаң қатын даусын естіді. Құлағын салады. Таниды. Елбеңдей басып келе жатыр. Киімі жүдеу. Бірін бірі көре ұмтылысады. Райқан құшақтай жылап, жерге қарай талмаурай шөгіп жантая кетеді...

Есім жия бере:

— Қайран анам, қор болдым ғой. Күн етті ғой...— дейді. Жыласады... Кемпір ауылға келеді. Бұны елеген кісі жоқ. Бай Райқанды бие саууға айдайды. Райқан желі басына келді.

Қысырақтың айғыры Ақбесті мұның шелегіне қарай тұмсығын созып, алдына келеді. Райқан жымия қарап, төменгі ернінен сипап, алақанымен тұмсығынан ақырын-ақырын қағып қойды.

Бала Әшім бие саудырғалы тұрып Ақбестінің кешегі шабысын айтты. Мың қаралы аттылар... Әрлі-берлі жөңкіп жүр. Аттардың аяқтары жерді дүр-дүр басады. Шапшандай баса бастады. Барған жерден 50 ат-айғыр жіберілген еді, құйрық, көкілдері сүзілген... Әшім Ақбестінің үстінде. Басында орта кезде шықты... Бара-бараторы ат, қара қасқа айғыр, Ақбесті боп көп тенкілесті, кезек озысады. Алдыңғы керешіге таман іліне берді. Жолдағылар ілесе алмай қалып жатыр. Аздан соң Ақбесті мен қара қасқа айғыр үзеңгі қағысып келе жатыр. Әшім қамшы салмайды. Қара қасқа айғырдың баласын қамшылай бастады. Көмбедегі қалың қол қым-қуыт, шым-шуыт болды. Алыстағы кезеңнен шаң көрінді. Түтіндей будақ... Бірақ ел дүрліге шапты. Дүбірден жер солқылдайды. Ақбесті қара қасқадан сытылып шықты. 30—40 атты аруақтап ұрандап кеп қаумалап жөнелді. Асқар алдында, шылбырынан тартып келеді. Өзге аттарды да солай тартыса бастады. Бірақ бірінен бірі жырақ қалған. Ақбесті жарты шақырым алда келді.

Райқан сауған сүтін Ақбестіге ішкізді... Құлағынан, сағағынан сипап, мойнынан құшақтады. Барлық дүниемалдан сүйетіні сол,

Әңгімелесіп тұрғанда биенің алды өре бастады. Бір жағын бала қайырмақ боп жүгіріп жүр. Екінші жағын жүгіре басып Райқан қайырам дейді. Асау бие, айғырлар болмай жорта жөнеліп кете берді... Ауылдан келе жатқан Есім мұны көріп, жүгіре басып кеп, Ақбестіні ауыздықтап мініп алып, шаба жөнелді. Қашағаның бәрін тықсырып қуып, айдап келді. Сол кезде ауылдан Асқар мен Жексен қатар ақырып ұмтылып келді... Асқар ат үстінен Есімді қамшылап ұра бастады. Райқан ұмтылып арашалағанда Жексен кеп оны таяғымен белден ұрды.

Бір күні бай үйіне Асан шауып кеп түеті... Үйге кірер-кірместен хабар айта бастады. Үйдегі Жексен, байбішелер тегіс дүрлікті. Байдың өңі қапты. Есін жия бере Асқарға «шап» деді. Асан екеуі шаба жөнелді. Есім мен Райқан күлісіп әңгімелеседі... Есім көп нәрсені жанданып, қызып айтып жатыр. Кәмпеске, кәмпеске, кәмпеске. Аудандық қаладан шығып Асқар мен Асан асығып келеді. Аттары қан сорпа боп, танау қаққан күйде ауылға кеп түсті.

Кеш бойы Асқарға төрттен, бестен кісі келіп кетіп жатыр.

Жүрерлерінде ат, сиырлар, 20—30 дан қойлар әкетіп еді... Құр ат, қомды түйе, атпал қойдың іріктілерін сұрыптап, түн ішінде базарға айдатты... Ол таңертең барып базарға кірді... Тезінен сатылып жатыр... Будақ-будақ ақша үйде отырған Асқардың қойны-қоншына тығылып жатыр...

Ауылда ауыл кеңестерді бөлек-бөлек шақырып, приговорды Асқардың өзі жазып, қолдарды қойғызып, мөрлерді басқызып жатыр. Кедейлерді де шақырады... Сөйлейді. Олар тұнжырайды, үндемейді. Көбі бұл сөйлей бастағаннан шығып кетіп жатыр. Есім шақырса да бармады. Асқар үйінен шыққан кедейлерді бұл күліп қарсы алады... Кәмпеске, кәмпеске. Қаладан шыққан өкілдер кеп кедейлер топтарын шақыра бастады. Жиылыстар. Есім басында сенбегендей үндемейді. Артынан бір-екі сөз айтып көңілдене серпіле бастайды... Өкіл бұнымен оңаша сөйлеседі. Ұғысады... Есім өкілдің қолын сілкеді.

Бәйбіше көріп тұрып Райқанды итереді. Жерлегендей, шүйлегендей сөздер-айтады.

Райқан Есімге қарай келеді. Сұрланған жүзбен жөн сұрайды. Кедейлер тобы Есім айналасында. Есім Райқанға сынай қарайды. Анау қайтпайды. Қадалады. Есім мырс беріп күліп, мойнын теріс бұрады... Кедей жиынының алдында Асқар, Асанды өкілге жіберді. Приговорларды ұсынды. Жексенді «жауыз бай емес, кедейге жайлы болған... қара шаруа» деген приговорлар... Есім тұрып кеп өкілге қол сілкіп қағаздардың үстінен салып қалады. Кешегі айтқаның өтірік пе еді дейді... Өкіл күледі. Жексеннің айдалуы туралы дауысқа салады. Кедейлер бастығы Есім боп қол көтерісе бастады... Ақырындап біріне бірі қарай барып бәрі көтереді...

Қарсы кісі Асқар, Асан... Колдарын көтергісі кеп басында біраз жоғары таман шығарып барып, артынан өшіп қалды... Малдар іріктеліп алына, айдала бастайды. Есім байқайды, жылқыда Ақбесті жоқ...

Үш күн болды, жоғалды дейді Жексен. Есім кеп Райқаннан сұрайды. Анау қымсынады, үндемейді... Есім қадалып тұр, Райқан басын шайқады, айтпады.

Ауылда милиция, өкілдер, кедейлер... Кәмпескеленген бай, бәйбішелер жылап-сықтап киініп қамданып жатыр. Райқан киінбеді. Үй ішінде үйілген ішік, кілем, шенді шапан, шекпендер, болыс знагі, сыйға алған қылыштар. Милиция мен өкілдер күтіп тұр. Жексен мен өзге екі бәйбіше Райқанға тесіле қарайды... Райқан міз бақпайды. Бәрі тысқа шықты, жаман арбаға қатындар мен Жексен мінді. Райқанға орын босатады. Райқан қарап тұр.

Өкіл кеп сөз қатады... Райқан Жексендерге қарап тұрып басын шайқайды. Аналардың жүздері шошыды. Түңілді. Бай күрсінді. Жүріп кетті...

Бір жаққа бұлар кетті, екінші жаққа малды айдасып кедейлер, көпшілік кетті. Тыста кешкі ымыртта жапа-жалғыз Райқан. Айнала жұтағандай жым-жырт. Байлар кеткен жақ құм... Құм борайды. Сырғақтап борайды. Алыста шырқаған ән, күлген, ойнаған кедейлер жиынының ұлы сарыны естіледі... Құлазыған жалғыз Райқан. Қасына ала төбет кеп еркелейді. Аяғына жатады. Бұл сілейіп тұр... Кәмпескеде белсенділік істеген бір кедей жанына келді... Жай сұрағандай, жәрдем еткісі келгендей қабақ білдірді. Кедейлер жаққа ша-

қырды. Райқан сазарып бейуаққа қарап тұрып басын шайқады. Кедейді жіберген Есім еді. Тұрған орнынан қол бұлғап, жолдасын шақырып алып жүріп кетісті...

Райқан жүзі бір үмітпен селт еткендей болды. Көзі аспанға қадалды.

Аздан соң қалғытқан ойынан оянып үйлерге, дүниеге бір-бір қарап алды да, там жаққа қарай жылдам басып жөнеле берді.

Кедейлер жиыны. Ортасында өкіл... Қөңілді пішінмен әңгімелесіп жатыр... Есімге кім боласың? Сайлан дейді.

Есім тұрып: «мұнда сайланбаймын» дейді. Өкіл қайда барасың, не істемексің?— дейді.

— Қызыл әскер болам,— дейді... Зор, мықты денесін нығыздықпен сірестіріп тұрып, «Жасым жиырмада»,— дейді. Өкіл басын изеп күлді, сүйсінді. Сол уақытта Райқан кірді. Өкіл жылырақ пішінмен тіл қатты, үйдегілер, әсіресе Есім дәмемен қарады. Бірақ Райқанның түсі жадыраған жоқ. Өкіл қайта үңілгенде «Ақбесті» деді. Жұрт тегіс тындай қалды. Райқан Ақбестінің жоғалу жайын баян етті... Кеш еді. Қараңғыда Ақбестіні сыртын жабулап әкеп Асқар Райқанның үйіне кіргізді. Жалынды. Асан мен өзі кірді. Жексен, бәйбіше, Асқар барлығы Ақбестінің басын кезек-кезек құшақтасты.

Бай:

— Қуатым еді, берекем еді,— деп жылады. Асан мен ұрыға нұсқады. Ұры алып шығып жөнеліп кетті. Асқар артында тұрып ант етті:

— Кімде-кім осыны менің қолымнан әкететін болса, екі қолым соның жағасында,— деді...

Райқан әңгімесінен соң он шақты кедей, бастығы Есім боп аттана жөнелді... Өкіл Райқанға қайта үңіліп: «не тілейсің»,— деді.

— Ленин жолын таныт, көзімді аш, оқу бер,— деді. Өкіл уәде етті. Бірақ шаршысын көрсетті. Райқан елемеді. Шаршысын мықтап баса киді.

Қараңғы түнде, үңгір қиын шатта, кісендеулі тұрған Ақбестінің қасына Есім жетті. Аттан секіре түсіп, ноқталап алды... Ұры Асқарға мәлім етіп жатыр, көз алдарына Райқан келді. Асан мен ұры шапты, пышақтары жаланады. Көз алдарында Райқан.

Райқан әйелдер оқып жатқан курске келді... Мұның басында шаршы, жұрттың көбі сонысына нұсқайды.

Сыртынан күледі... Райқан қарап, ашуланып қойып келе жатыр. Курс бастығына жетті... Сөйлесті... Өкілден алған қағазын берді. Бастық алатын қабақ білдірді... Райқанның қабағы жадырады. Бастық күліп шаршысын сөз қыла берді. Райқан сұрланып ашуланып жіберіп, шаршысын басынан жұлып алып столға бір-ақ ұрды... Бастықтар мен айналадағы әйелдер де тегіс күлді. Райқан түстеріне қадалды. Ұнатқан, қошеметтеген күлкі. Өзі де күлді...

Мектеп ішін аралап келеді. Бір суретке қадалды. Өтіп бара жатқан бір қызды ұстай алып суретті нұсқап кім екенін сұрады — Ленин. Райқан жақындап төніп келді. Құшақтағандай боп, аймалап барып, қабырғадан сыпырып алды. Шәкірт қыздар ұйқы-тұйқы. Айналасына жиылды. Қомсомол ячейкасының хатшысы, профкомдар жетіп келді... Жиын жөн сұрады... Райқан оларға қарамастан Ленинді бетіне бір жақындатып, бір алыстатып қарап тұр. Бір қыз тепсініп кеп жауап сұрады. Райқан айналаны сонда көрді. Сасқан жоқ.

— Тәйт әрі, сендер өмір көріп келесіңдер ғой. Менің көргенім осы, — деп қойнына басып алды. Бастық келіп естіп тұр еді. Ұқты, жұртты таратып жіберді.

Райқан сабақта. Мұғалім қолы тақтайға есеп жазады, айтады, жетіге сегізді қос дейді. Басында бабын таба алмады. Қозғалақтады, аузы күбірледі, көздері ойланғандай жоғары қарады. Көз алдына көгендеулі қозылар келді. Жеті жас қозы, сегіз марка... Түстері басқа-басқа. Көзімен санап шықты. 15. Дәл. 19-дан 11-ді ал... Тағы да 19 бойдақты қосақтап қойды. 11-ін таңбалап алу керек. Ағытты, арқаннан ағыта санап, кеміте берді, 8 деді, Дәл. Күлді.

II

Қысты күнгі бөктер жолымен екі салт атты келе жатыр. Біреуі шинель киген әскери. Екіншісі лаушы. Бір қашардың жанынан өтіп келе жатып тыста жүрген қойларды байқайды. Жүдеу... Әскери адам кеңсе ішінде кубанкесін алды. Есім стол басындағы адамға келді.

— Директор орынбасары Федор сіз бе?..

— Ия.

— Райком жіберді... — Қойнынан шығарып қағаз берді. Анау оқиды...

— Қой шаруасын білесің бе?

— Мала-мала знай...— деп күлді... Федор орындық нұсқап, әңгімелесе бастады. Әскери киім киінген Есім мен Федорға Андреев:

— Үшінші ферма нашар... Күніне 5—10 қой өлтіреді...— Қағазды қарайды.— Бір айда 280 қой өлген. Соған бригадир боп екеуің бар...

— Тағы кім?— деді Федор.

Андреев:

— Тағы райком жіберген бір қазақ әйелі барады.

Федор мен Есім жайдақ арбаға отыра береді. Бұларға сыртын беріп бір әйел отыр... Арба жүрді... Федор әйелмен әңгімелеседі. Әйел сөйлегенде. Есім елең етті. Сыртынан бұрылды. Қырынан қарағанда әйелдің мұрнын көрді. Есім тесіле қарады. Аздан соң күліп жіберіп, әйелді сыртынан иығынан ұстап, өзіне қарай бұрып алды. Әйел сескеніп жалт қарады... Райқан... Екеуі танысты да қатты күлісті. Қолдарын қысысты. Федор тандана қарады. Ана екеуі қатарынан:

— Знаком.

— Знаком,— десті...

Үшеуі қашардың алдына келді. Қастарында бір шал, бір жас қазақ. Келгендерді бастайды. Қойлар тысқа қашар алдына шығып жатыр. Бауырлары сарсідік. Есім мен Райқан екі жерден қадала қарайды. Қойлардың жүндері ұйысқан, үрпиіскен, біреулері аш. Есім қасындағы шалға: атың кім?

— Болат...

Райқанның қасында жас жігіт... Райқанға сөз қатады:

— Менің атым Иса. Ана шал Болат екеуміз де шабан.— Райқан шығып жатқан қойларға қадалды. Барлық қойлар мықшиып бұралып тұрып тұмсықтарымен жотасын, құйрығын қасиды. 20 шақты қой қашар қабырғасына құйрықтарын, бүйірлерін үйкеп жатыр.

Соларға Райқан да, Есім де жақындап келеді... Есім бір қойды, Райқан бір қойды ұстай алып үйкелеген жерлерін қарады.— Көнқотыр... Жүндері түскен. Федорға көрсетіседі.

Есім Болатқа:

— Ферма бастығы кім?

Болат:

— Бір жас жігіт...

— Ол қайда?

— Атқа мініп кетті.

Кой қораның ішіне кірісті. Тұмсықтарын басты... Жөткірісе бастады. Қараңғы. Есім фонарь көтерді. Ішілік толған қой. Өте тығыз. Бірін бірі басады. Есікке, жарыққа ұмтылысады. Райқан аяғын баса береді. Көтерем сары қой екі буаз саулықтың астында өліп барады. Федор мен Есім бұрышта жас қара қозыны көрді. Тәлтiректеп, өлімсірей маңырап барып құлап түсті. Бүйірі аш, қатып қалған... Айнала қарасады. Қойлар біріне бірі сүйкеніп, денелерін қабырға-қабырғаға үйкеседі... Есім бұрк етті. Аспанды нұсқайды. Болат қарайды, сөйлейді.

— Бізге бұйрық солай.

Иса Федор мен Райқанға — қорада бақ,— дейді. Федор сөйлейді.

Иса:

— Айтқанды істемесек жазалайды. Үндемейміз...

Райқан:

— Бастық кім?

Иса:

— Бір қазақ.

Есім айтуымен Болат пен Иса қойды шығара бастады. Қойлар бірін бірі баса, тысқа қарай ағылып жатыр... Қора босады. Тұрғандардың көздері қадалып санап тұр. Бір — екі, төрт — бес, жеті қой. Өліп жатыр. Арық-тұрақ. Және қоздай алмай басылып өлген саулықтар... 4 жас қозы өліп қалған... Үстерінде шаранасы. Райқанның қабағы түксиіп, түсі сұрланып барады. Өлген бір қозының шаранасын сипай шөгіп отыра қалды... Тұрып жүре бергенде аяғы сүрініп кетті...

Жығылып барып, сүрінген жеріне қарады... Сылқылдаған сар қидың ішінен томар көрінді. Үңілді. Аяғымен аршып жіберді. Қозының басы...

— Ойбай, не деген сұмдық?— Өзгелер келді. Федор мен Есім отыра қарасты... Жақтары тістенді... Бәрі тұрып жүрісе бастады. Аяқтарына тағы бір түбірлер ілінді. Бір қозының тірсегі... Тағы бір қозының бөксесі. Өзге денелері қи астында қалған.

Есім Исаны жұмсады... Әкелген темір ашаны қолына алды. Жерге басты. Аша бойлай берді... Түгел батты. Шылқылдаған су, батпақ тәрізді...

Бір орнында қатып қалған Райқан, мынаны көріп

Федорға, Есімге телміріп тұрып-тұрып жылдам басып жақындап келді.

Есімнің қолындағы ашаны жұлып алып қораның төбесін қатулана түрткілей бастады... Тесік жасады. Сыртқа бу бұрқырап шықты. Болат басын изеді. Райқанға: «білдің» дегендей сүйсіне қарады. Тысқа шығысты... Есім Болатқа сөйледі.

— Біз не бұйырса соны істейміз. Одан әрі Есім қадалса да, сөйлемей мойнын сыртқа бұрды. Иса мыналаға қарап ап тепсініп кеп:

— Жаман... Атама. Жаман...— Жасын іріккендей басын төмен салды... Үндемей қалды,

Федор:

— Ферма бастығы қайда?

Иса:

— Атқа мініп кетті...

Есім алысырақта бірдемеге қадала қарады. Бір арық көк атты екі жаяу түрткілеп әкетіп барады. Есім Болатқа: анау кім? дегендей белгі жасады. Бәрі қарады. Есім дауыстағанда екі жаяу тоқтай қалды. Бұлар қасына келді. Есім жөн сұрады. Атқа қарайды. Кұйрығы шолақ, арқасы жауыр, сүйек-сүйегі шодырайған... Жамбасы сары ала, былғанған. Көтерем. Екеудің бірі құлақшынын көзіне баса киген, бауын шарт байлаған, Суық, сұр түсті көсе, қойнынан шығарып қағаз көрсетті... Қағаз бетінде резолюциялар: райисполком бастығы, райзо бастығы, совхоз директоры, ферма бастығы (соңғы резолюция осыныкі) қолдарын қойған.

— Кедей шаруа едім. Екі жыл болды, осы атым заңсыз алынған еді.. Ауданда бір жігіт көмек етіп... мына қағаз...

Райқан:

— Ол жігіт кім?

— Асқар деген.— Райқан елең етті... Көсе сөйлеп тұр... Қызметкер Асқар мұны ертіп сыпайы пішінмен райисполком кабинетіне кіреді... Сөйлейді. Бастық қарап, қол қояды... Асқар райзо бастығына бұны ертіп кіреді. Бастық қол қояды. Мынаны жөнелтеді.

Есім:

— Бұл аттың не өнері бар еді?..

Көсе:

— Жай әншейін... Жалғыз атым... Ақбесті деген...— Қасындағы кісі қолын қағып қалады,

Есім, Райқан:

— Ақбесті?

— Ақбесті?.. Асқар...— Екеуі де атқа жалт-жалт қарасады. Көсеге қасындағы кісі жаман түйіледі. Ол Асан. Есім айнала қарап, кекілін, көзін, тұяғын қарайды. Райқанға сөйлеп күліп жібереді... Тұяғы, көзін көрсетеді. Райқан тап беріп, аттың мойнынан құшақтай алады... Түріне қарайды... Жыламсырайды... Тағы құшақтайды... Көз алдына Ақбестінің бұрынғы шелектен сүт ішкен көркі келеді... Қабағы түйіледі.

Есім мен Федорға:

— Не қарап жүрміз? Қайда партия? Ленин жолы осы ма еді?

Көсе шегіне береді... Райқан үніле қарайды. Көсе мен Асан бұның шолақ сары тонын, тапаншасын көреді... Сескене береді. Райқан мен Есімге жалт-жалт қарасады... Есім көсенің тымағын көтереді. Жымияды... Өз кубанкасын алады... Аналар таниды... Райқанды да таниды. Көсе ұры. Райқан Ақбестіні кәмпеске күндерінде ұрлап әкетіп бара жатқан ұры пішінін еске алады.

Иса, Болат:— Ферма бастығы. Ферма бастығы. Келе жатыр...— деп өздері шегінсе береді.

Федор, Райқан, Есім жалт-жалт қарасады... Жас жігіт келе жатыр. Жақындады... Райқан ілгері ұмтылып қап, үңілді. Екі қолын көтеріп селт етіп, қатып тұрып қалды. Жігіт қастарына келді... Райқан анық таныды, есі ауғандай... Көзі бір жұмылып, бір ашылады. Сонадағы бұлт ішінде көрінген жігіт жүзі тағы көз алдына елес беріп, тағы аспанда қалқи берді... Бұрылып жалт қарады... Сол, бірақ түрі мас. Құр ыржиды. Үсті, басы-аяғы кір... Райқан бестіге қарады... Үстерін арбаға, қашар қабырғаларына үйкеп жатқан қозыларға қарады... Жаңағы қи ішінде өліп жатқан қозылар елес етті. Жігітке тағы қарады. Есім, Федор жауап алғандай қадалып тұр. Анау бүрісіп, кішірейіп, сүмпиып барады. Райқан өз-өзін маңдайға жұдырықпен ұрып қалып: «дура»— деді.

Ақбестіні өз қолына алды. Екі ұрыға қадала қарады. Ана екеуі сырт бере берді. Ферма бастығына дәмелене қарасады. Андайды. Жас жігіт оларға түйіле қарап: «кет» дегендей қылады. Федор мен Есім ферма бастығына зекіп тұр. Ферма бастығы Сәлім Райқан түсінен дәме қып жалтақтай береді.

Танымайды. Райқан ойланып қарап тұрып-тұрып ақыры Есім мен Федорға келіп «тоқтандар» дегендей белгі жасап бәрін ертіп жүрді...

Қашар алдына келе бергенде Андреев кеп аттан түсті... Бұларға келді. Федор жай-күйді айтқандай. Қойларды көрсетті. Андреев үшеуі де тындап, жүздеріне қарап тұр. Райқан күйіп сөйлейді. Андреев бұларды ықласпен тындап болып:

— Сендер болшевик болсаң күйремендер... Қайта осыдан іс шығара біліңдер. Мен де жаңа адам... Біз сыналатын шын үлкен міндет міне жаңа келді,— деп қалтасынан крайкомның бұйрығын алды. Оқысты.

Андреев қойларды көрсетіп тұрып:

— Осы қойлардан енді біз племсовхоз жасауға міндеттіміз: барлық Қазақстан, барлық одақтағы қой совхоздарына, колхоздарға асыл тұқым мал беретін совхоз жасауға міндеттіміз, Федор, сен директорсың,— деді.

Федор айнала қойларға қарады. Ойланып, қиналғандай боп тұрды. Бекінді.

— Ендеше (Райқан мен Есімді иықтарынан ұстан тұрып), мына Есім, Райқан менің көмекшілерім,— деді. Андреев қабылдады... Қолдарынан ұстасты... Райқан мен Есім пішіндері бекінгендік білдірді.

Тарай бергенде Сәлім Райқанға жалынды. Жүре беріп еді, жабысты. Райқан ойланып тұрып:

— Осында қаласын. Көрерміз, алады...— деді. Қарап тұрып-тұрып бұрылып кетті.

III

Түн. Екі кісінің көленкесі шатырлы үйдің есігіне түсті. Сырттары көрінеді. Есік қақты. Ояу жатқан Асқар атып келді. Сұрады. Ашты. Үйіне кіргізді. Асан мен ұры. Кезек сөйледі. Есім көрінді... Райқан көрінді... Асқар түксініп алып сұрақ қойды:

— Ақбестіні әкелдіңдер ме, жоқ па?

— Жоқ, жоқ.— Мыналар төмен қарасады, анау зекиді... Тағы қадалады... Бірдемені сұрайды...

Ұры:

— Бірақ құр қол емеспіз...

Қараңғы қораның ішінде торы жабағы. Үшеуі айналдыра қарайды... Ұры сойып ақтармалап жатыр...

Үлкен табақ етті үшеуі алдарына алады. Бөтелкеден

Асқар құйып жатыр. Ішіп алып, етті ауыз толтыра асап жатып Асан:

— Совхоз малы көп...— Күліседі.

Масайып алған Асқар кіжініп, тістеніп кекесін айтады... Жұдырығын құшырлана түйеді. Ана екеуі тыңдайды. Көз алдарына бұрынғы пішіндегі Есім, Райқан келеді. Бәйгеден келе жатқан ақ айғыр. Есім мен Райханға қадалып, Асқардың тісі ақсияды. Шенгелі тарбиып, бүріседі.

Есік қағылды. Қонақтар... Бірі артынан бірі. Қызметкер, оқыған жігіттер — Асқар сияқтылар. Асан мен ұры тайып кетеді. Келгендер күлкілі, табақты көздерімен жеп барады... Асқар әмір етеді. Мыналарды майсаңдап, қошаметпен қарсы алады... Ет, арақ, мастар. Асқарды құшақтап сүйіп жатқандар бар...

IV

Асыл тұқым совхозы, қонақтарды күтеді. Кеңсе қорасында Андреев, Федор, зоотехник, Есім, Райқан... Қастарында Болат, Иса. Әңгіме. Жүздері көңілді. Бәрі бір жаққа қарайды. Зоотехник сөйлеп тұр...— Мынау прекос, Англиядан... Прекос қошқарлары өте береді. Жүні асыл, еті мол... Райқан кінешкесіне жазып тұр... Зоотехниктің аузына қарайды. Болат көңілсіз қарайды... Иса күледі... Бейілсіз.

— Мынау Өртембер — неміс жерінен.— Есім мен Федор көңілді жүзбен қарасады.— Жүні асыл, еті мол. Осы екі тұқымды да осы біздің жерге үйлестіру керек. Қазақ қойымен екі арасынан жақсы тұқым шығару біздің міндет...

Болат пен Иса екеуінің де қарны ашқандай. Менсінбейді... Тағы бір топ қой:

— Мынау мақтаулы Дегерез. Асылданған тұқым... Бір жағы қазақ, бір жағы анадай қойлар. Бұл екі жақтың қасиетін бірдей сақтаған тұқым. Жайылысқа да шыдайды... Жүні жақсы, еті де мол... Прекос пен Өртемберден осындай сапалы тұқым шығаруға міндеттіміз.— Райқан жазып тұр... Дегерез қойларына жақсы қарайды... Иса кеп назарлы пішін білдіреді:

— Мынау қазақ қойының асылы Еділбай қойы.— Топ келе жатады. Болат пен Иса масайрап күліп алдынан жүреді. Қошқар саулықтарын аялайды. Шудалы

жүнін көрсетеді... Есім кеп ана қойларды нұсқайды. Мақтаған сияқты... Федор мен Андреев екі жаққа бөлгізіп тұрған... Қойлар арық... Жүдеп келген. Райқан мен Есім соны айтып тұрады.

Екеуі де жаңа қойларды бөліп алысып тұр. Екеуі екі топтың басында. Социалистік жарысқа қолдар қойысады. Андреев, Федор күліп қолдарын алады. Райқан қасында Болат. Есім қасында Иса... Есім кеп зоотехникті шақырады... Өзгелер күледі... Райқан оқтырақ жабысады. Зоотехник бұған ойысады.

Райқан қойлары мұның қашарының алдына, Есім қойлары екінші қашар алдына келіп жатыр... Қойлар қарсы алады... Жаңа қойларға күле қарасады. Болат Еділбайдан басқаға қол сілкеді... Райқан зоотехникті ертіп жүріп Өртембер, Прекосқа әзірленген орындарын көрсетеді. Зоотехник басын изейді. Терезе, есік жөнінде нұсқау айтады. Болат бұл қойлардан сырттап Еділбайларға үйіріле береді. Райқан сыртынан бұрып алып, бетін Прекос-Өртемберлерге қаратады.

Болат екеуі алысқандай қарасады. Зоотехник күледі. Болат Өртемберге жақындай беріп тағы да баса алмай қабағын шытынып тұрып, Райқанға бұрылып:

— Шырағым, осына денем соқпайды.

Райқан:

— Не болды?

— Тіпті осының қой емес...

Өзге қойшылар да басын изеп мақұлдасқандай.

— Енді не?

— Мен білсем тап осының қой мен шошқаның арасынан туған шата.— Жұрт күледі... Райқан ыза боп түйіліп тұтанып қап:

— Ата, қойшы, бала болмай...

— Ал қойдым...— Салбырайды... Өзгелер де салбыраңқы... Бастарын теріс бұрады. Райқан бәрілеріне қарап ап:

— Жаңа мына кісі, зоотехник не деді? Асыл қой, неміс қойы.

— Е, немісін былшылдай берет те. Қойдың ата-тегін қайдан білуші еді, оттап...— Райқан жұртпен бірге күліп кеп:

— Қой екеніне бәс қыламысың?

— Жарайды, енді күшіктегенде сөйлесейік тек...

Райқан, Есім, Федор үшеуіне Андреев ЦҚ-ның сентябрьдегі қаулысын оқып отыр... Бұлар қуанышты... Андреев үшеуіне сұрақ қойғандай болады. Аналар кезек-кезек қашарларының жайларын айтады. Райқан қашары, асыл тұқым қойлар жақсы жайда, семірген... Орындары таза... Жемді, шөпті күйсең тұр... Орындары жарық.

Есім қашары — қойлары күйлі... Жайы жақсы, бір мезгіл далаға да жаяды. Андреев, Райқан сұрақ беріседі, күдікпен қарайды. Федор мен Есім бірыңғай... Зоотехник бұларға басын изейді... Есімді арқаға қағады...

Есім қашарында Еділбай саулықтары күйлейді... Прекос, Өртембер қошқарлары семіз, күйлі. Саулықтарды жағалайды. Иса тығылыққырап қарап тұр... Сенімсіз қарайды. Басында саулықтарды қызғанғандай, Еділбай қошқарларына жанастырады. Саулықтар аздан соң Өртембер, Прекосқа қарай бой ұрып, соларды жағалайды. Иса түңілгендей танданады. Асыл қошқарлар баурап алды. Саулықтар соларды ніскелеп жанасып барады. Иса түсі, басындағы жек көруден, жылы шырайға қарай ауыса береді... Иса қасындағы шопанға:

— Әй, мына бишаралардың тегі дұрыс екен. Мына саулықтар жынысын танып тұрғанын көрдің бе?

Жас шопан Өртембер қошқарына қарап тұрып күліп:

— Рас, мал болар осы шауқарын...— Екеуі де түстері жарқырап, үміттене күлісті. Іштеріндегі күдіктері шешілгендей жүздері жарқын... Сенімді...

Есім Андреевке сөйлейді. Бізде тағы бір қызық тұқым болады...

— Ол не?

— Ақбесті...— Райқан да ентелей сұрайды...

Қора айнала пішен... Ақ айғыр... Баяғысындай күйлі, ажарлы. Сұлы жеп тұр. Қасында үш боз бие. Олар да күйлі... Есім сөйлейді. Үшеуіне әр уақытта совхоз малына мінетін үш (деп бармағын көрсетіп) ақ ат, бәйге ат сыйлаймын. Бәрілерінің көз алдында төрт әдемі ақ айғырға мінген өздері — төртеуі көрінеді...

Асқардың қонақтары тарап кетіп жатыр... Жалғыз. Аздан соң есік ашты. Асан мен ұры кірді... Қой керек... Екеуіне арақ ішкізді. Аналар қой дегенде «орай» дегендей жымыңдасты.

Асқар:

— Совхозға асыл тұқым қойлар келді. Барындар, содан бір ағылшын, бір немісті әкеп сойындар... Семіз болсын.— Асанға онаша сөйлейді. Сәлім, Райқан қашары елестейді. Кіжінеді.

— Сағат кешкі 9-да,— деді. Жөнелтті.

Иса қарсыз бір беткейде асыл тұқым қойларды бағып тұрды. Қойдың алды қырдан аса береді. Алыстан, төбе-төбеден қарап баспалап екі ұры келеді... Аттарын тастады. Қасқырша сөлектейді. Ақылдасты. Асан бұрылып Исаға келді, Әңгімемен айналдырып тұрды. Ұры тас астында бұғып жатыр. Қой үстіне келді.

Бір Прекос қойын бұғалықтап ұстап алды. Жөнелді.

Қайтқан соң Есім қойды түгелдеді. Бір Прекос жоқ. Шабуыл, әлек, Иса аң-таң... Қиналды, түнде ұйқы жоқ...

Райқан қашарында бір сиыр өлгелі жатыр. Болат, Райқан, Сәлім. Болат күдік айтады. Жана ғана сап-сау... Сиыр өліп барады... Бауыздады... Райқанды Сәлім ертіп бара жатқан. Болат тоқтатты. Сиыр сойылды... Болат ішін ақтарып отырып, сарпайынан істің ағаштың сынығын тауып алды.

Болат мініп жүрген құла бие ауру... Өлді. Тағы үшеуі қарады. Федор, Есім де келген. Есім тапты. Қартасы кесілген. Алдында болған сурет, биенің аяғы байлаулы, сауырынан құйрығына қарай өткір пышақтың жүзін ұстаған қол сырғиды. Тұрғандар үрпиісті... Есім, Федор қам ойлап аттаныса жөнелді... Болат ойда. Әркімді, шабандарды бағады. Райқан уайымда... Мұның қасынан Сәлім қалмайды. Есепші. Жазған боп жүр. Болатпен сөйлестірмейді. Болат бұған көз қырымен қарайды. Бір қол омыраудан сағат шығарды. 9 сағат... Қаранғыға басып кетті. Болат артынан баспалап келеді. Сәлімнің жотасы. Алдындағы қораның бұрышын айнал-

ды. Жыраға түсті... Атын төмен тастап, жырамен Асқар келді. Асқар сөйлеп жатыр...

— Райқанды айналдыр. Бір. Екінші, 5—10 күнде бір мал өліп тұрсын. Етін шопандарға өзін үлестіріп беріп тұр. Аузын майлап ала бер. Істері үдеп барады. Шөмейт шаруасын... Асыл қойдан өлтір. Жас қозы өлсін... Ірі малдар құлап жатыр. Қашар құласын. Совхоз күйресін,— дегендерді үсті-үстіне айтып, жөнеле береді. Жаңа жеткен Болат сыртын ғана көріп қалады. Айғайлайды. Асқар қарамайды. Кейін ұмтылады. Сәлім артынан жүгіреді. Болат байлауда тұрған торы атқа қарайды... Үйге ұмтылады. Сәлім жүгіріп кеп сасқалақтап омырауынан булавканы жұлып алады... Торы аттың қолаңсасына дәлдеп тұрып таспен ұрып жібереді. Жөнеледі.

Болат киініп мылтық алып шығып шаппақ болады. Ат ақсаңдап барып құлайды... Болат атының аяғын айналдыра қарап қолаңсасын көреді. Сәлім Асқарға жылдамдатып хабар айтып жатады. Сезіп қалды, зытсын дейді. Асқар шаба жөнеледі.

Болат амалы құрып ойланып тұрып, Райқанға ұшады. Райқан кітап оқып отыр. Сол бөлмеде сып-сыпайы Сәлім шот қағып отыр.

Болат басында таң қалады... Артынан Сәлімге тесіле қарайды. Райқан жөн сұрайды. Аттың мертiккенiн айтады... Тағы хабары бар. Сәлімге қарайды... Жотасы... Болат тағы бар.

Райқан:

— Не бар, айт.

Болат тұрып-тұрып қолымен Сәлімнің жотасын нұсқап:

— Дәл мына жігіттен сұра...— Сәлім атып тұрды. Шабатын қасқырдай қарады. Райқан қабағын түйіп бұған қадалды. Сұрады... Сәлім басын шайқады...

— Жаңа біреуге жар ішінде жасырын жолықтың, соның кім?

Жігіт басын шайқады.

Райқан:

— Өзің айт, болмаса мына Болат айтады. Айт шапшаң.

— Жаным Райқан, мен кім едім саған. Кешегі күн есіңнен шынымен шыққаны ма?— Баяғы сурет, түн, ауыл сырты. Көгалды жерде екеуінің сүйіскен, құшақтасқаны. Сәлім қазірде де сөйлей келіп майысып,

Райқанды құшақтамақ болады. Райқан қадала қарады. Жігіт көзі өтірік сүзіледі...

Райқан атып барып ілулі тұрған қамшыны жұлып алып тартып-тартып жібереді. Сәлім шошыды... Бүрісе бастады...

— Айт, кімді көрдің?

— Асқар еді...— Райқан есікті ашып жіберіп айғайлайды. Жігіттер кіреді. Сәлімді нұсқады. Аналар алып жөнеле берді. Райқан шапшаң киініп жіберіп, ерттеулі атқа мініп ап шаба жөнелді.

Райисполком кеңсесіне кіре берді... Асан көре сала жүгірді. Бұл келе бере баян етті. Асқар екеуі киініп, қаруланып, ол-пұлды қойындарына тығып жіберіп жөнеле берді.

Райисполком бастығына айтып жатыр. Бастық телефон алды. Екінші телефонда әскери... Бұл кеңсе ішінен үш әскери шықты. Жылдам басып жүріп келеді. Асқар, Асан қора ішіндегі ат қасына келе бергенде шауып, сасып ұры кеп түсті. Сөйлеп жатыр...

...Ұрының қыстауы тік жартастың түбі. Жұпыны киінген шал кірді... Сақалы қысқа. Зорға танысты... Жексен... Қойнында тапанша, түсінде ашу... Тістенеді. Кіжінеді... Ұрыға:

— Асқарды жеткіз,— деді.

— Әке, жеттің бе, әйтеуір, арман жоқ. Бірге өлейін...— Аттарына міністі... Үш әскери адам есік қақты. Ашық үйге кірді. Ұйқы-тұйқы... Жоқ... Тысқа шықты... Қораға жүрді. Кірді... Жоқ. Қақпаның алдына келе іздерді көрісті...

Жексен биіктен ойға қарайды. Қолын жағалай созып, етек жақты нұсқайды. Асқар, Асан, ұры қарап тыңдап тұр. Жексен:

— Мына жердің бәрі менің ата-бабамнан келе жатқан жерім еді.— Бөктерде совхоз орталығы, қашарлар көрініп өтеді.— Анау, өз әкемнің, үлкен әкемнің қабыры.— Мола көрінеді...

— Мынау малдың ішінде менің ата-бабамнан келе жатқан бар дәулетім...— Қора-қора қойлар көрінеді...

— Менің күң қатыным, менің малайым... Менің дүниемді басты.— Райқан, Есімнің анадай жердегі пішіндері көрінеді. Жексен тағы сөйлейді.

Асқардың қабағы түйіледі. Жағы тістенеді. Жексен:
— Мен осы туып-өскен жерімде өлуге, кегімді алып өлуге келдім... Баталас маған еретінің...

Асқар қолын жаяды. Аспанға қарайды. Анау екеуі де біріне бірі жалтақтай тұрып көтереді. Жексен түсі суына береді. Ұзақтау сөйлеп бата қылады... Бәрі бата қылады. Жексен қойнынан кінкене құран алып бетін ашты. Өзінің кеудесіне ұрды. Асқарға ұсынды. Ол да ұрды... Аналар да соны істеді. Жексен:

— Енді жүр, бас...

Барлығы жортып жөнеледі. Бір қаланың базары. Олар тымақтарын баса киген, халыққа араласып жүр. Әр жерден бірің бірі қабақпен таниды. Асқар ишінін, киімін қатты өзгертіп алған. Бір кезде Жексен көзі бір жаққа қадала қалды. Асқарды, ұрыны тұртті. Қарасты. Жұрттың ортасында біреу келеді... Жақындады. Дуана... Дауыстап санқ етіп, санқ етіп қап келеді. Жексен:

— Маған осы керек.

Дуана кешке көшемен келе жатыр. Қақпадан Асқар, ұры шықты. Тоқтатты. Асан аттарды алып шықты. Ұры дуанаға «мін» деді. Анау қорғанды. Бірақ қорқын барып сасқанынан мінді. Қаша жөнелмек болды. Шыябыр ұры қолында. Артына ұры секіріп мінді. Асқар, Асан да атта... Жөнелісті. Қаладан шығып барады. Дуана күйеді. Тулайды. Жалынады. Бұлқынады. Болмаған соң құшырланып, сарнап қорқытпақ болады. Ұры желкеден түйіп қояды...

Тау ішіндегі бір қора, Жексенге дуананы алып кірісті. Асқар дуанаға:

— Сен кімсің?

— Кұдай деген бишарамын... Дуана... Аллаһ-хақ...

Асқар қарнынан салып қалды.— Тек. Бала болма.— Дуана үзіле қарады. Ұры да жабыса қарайды.

— Бұдан былай пайғамбардың әулеті, әулиесің...

Дуана танданып, қорқақтап, кекжиіп орнынан тұра береді. Ұры тірсектен қағып қап жалп еткізеді. Дуана жөнделіп отыра бере:

— Уа батыр, мен Дулатпын ғой... Сиқым... мына Сиқым Жаныс...

— Жоқ, сен Әзірет Сұлтанның шырақшысы, пайғамбар әулетісің. Ұқтың ба?— Қадала қарады. Жексен де басын изеді.

Дуана аздан соң көңілденіп, сенді. О да басын изе-

ді... Тау ішінде кемпірлер, шалдар... Аңқау шаруа, біреуге біреу кездеседі... Сөздері... Дуана көздеріне ақ сақалды, ақ сәлделі қарт боп елестейді. Әзірет Сұлтан шырақшысы. Пайғамбар әулеті. Жексен мен дуана қартаң шалдар, кемпірлерге қонақ болып тау ішінде жүреді. Тау ішіндегі шет жайлаған азғана ауыл мекені күтіп, сыйлап бас ұрады... Асаң кеп Жексенге жартас түбінде хабарласып алып жөнеледі. Асқар, Асаң, ұры ойға қарай жосылтып шабады. Совхоздың сиырынан сай ішінде бір ту сиырды ұрлап әкетті. Базарға әкеп сатты. Ұры бір биені тауға әкеліп дуанаға батаңды бер деп сойып беріп кетеді. Дуана бата береді... Ауыл етін үлеседі... Жексен мен дуана қадірлі... Шалдарға, шаруаларға Жексен сыбырлап ұрланып, ақыл-өсиет айтып жатады. Совхоздың суреті... Шошқа баққан қазақ. Шошқалар ыдыстарын, жайнамаздарын басады. Шошқа молаларды тұмсығымен қазады,— дейді. Дуана жылайды... Шалдар, Жексен қоса жыласады.

VI

Кеңседе Андреев, Федор, Есім, Райқан крайкомның нұсқау хатын оқысып отыр... Андреев:— Өлкелік комитеттің жаңа басшылығы оқотқа бар күшті сал,— дейді. Айрықша еңбекті, бұл күнге шейін бұл совхоз көрмеген еңбекті талап етеді... Совхоздың бұрынғы халі не еді? Білесіндер... Бұлардың көздерінің алдынан құлап жатқан арық, аш сиырлар, жауыр, шолақ, көтерем жылқылар, топ-топ болып қырылып қалған өлекселер... қырылған қозы... қозы суреттері өтеді.

Андреев:

— Алматыға совещанияға бізден екі кісі шақырады...

Райқан:

— Есім екеуің барындар.

Байсалды... Андреев пен Есім екеуіне:

— Оқот, оқот, оқот,— деп тапсырып жатады...

Өртембер, Прекос, Дегерез қойлары жайылып жатыр. Қашар жақын. Болат осы қойлар ортасында... Төбешікте тұр. Бір шал жақындап келеді. Жексен сөйлесе беріп:

— Уа, бұл бағып жүргенің шошқа ма, мал ма?

— Көзің бар ма, қара.

Жексен қарап ап:

— Көзім жетпей тұр. Е, бәсе, құйрығынан таныдым ғой. Жарайды, шошқа бағар көбейсін,— Болат күйіп ызаланады.

— Өз қолында болса шошқа демей-ақ жетім қыздың құнын сұрарсың...

Жексен басын кекесінмен изеп тұрып:

— Жарайды, мұсылманның баласы, бетіңнен жарылқасын...

Болат қолын сілтеп:

— Сенің бетіңнен жарылқамай-ақ қойсын...

Жексен сұрланып тұрып:

— Ертең бұның балалары, сонда қып-қызыл күшік таппаса мен мұрнымды кесіп берейін...

Болат селт етіп қап наныңқырап:

— Ә, қойшы.

— Айттым да қойдым...— Қашар жаққа қарайды... Ақбестіні мінген әйел қашардан шығып қатардағы қойға сыдыртып барады.

Жексен қарап ап:

— Анау кім?

— Райқан, қашар бастығы.

— Астындағысы арғымақ па?

— Ақбесті...

— Е, ол ана қашарда, Есім қолында демеп пе еді?

— Есім бастықпен Алматыға кеткен. Райқан екі қашарды бірдей қарайды...— Жексен басын изеп тесіле қарайды... Ақбестінің аяқтары тас ұшырады. Көзінен, үйірлі қалың жылқы... желі басы... Ақбестінің құйрық кекілі сүзілген күйлері өтті.

Жексен тау ішінде. Асқар, Асан, ұры үшеуіне сөйлеп жатыр. Есім қашары есіз боп көрінеді... Ақбесті күзетсіз... Бұлар кісілерін қару-жарак, ат-тонын қамдап қарбаласып жатыр... Жігіттер жүрерде, Жексен:

— Жер аяғы кеніді, енді Қытай шегіне басамыз... Бұларын соңғы қайратың,— Ақбестіден соңғы айрылған суреті, басын құшақтағаны елестеді. Бата берді.

Түн. Зоотехник, Райқан қашарға келеді. Қолдарында фонарь. Қашарда фонарьлі шопандар. Ортада Болат. Бір араға үйілген.. Түстері сұрланған, ашулы. Қолдарымен нұсқайды. Болат кеп үңіле қарайды. Өртембер саулығы қоздаған... Жүнсіз қып-қызыл шақа қозы... Жексен көз алдына келеді. Сұрланып жағасын ұстайды. Қозыны аяғымен теуіп жібереді. Өзгереді. Өзгелер теріс айнала береді. Болат та қолын сілкіп тастап, аналарды тоқтатпай, өзі де жөнеле береді.

Қарсы алдарынан Райқан, зоотехник.., қарасады. Райқан сұрайды, Болат ашулы:

— Алдама деп едім ғой...

— Не болды? Не болды?— Айнала қарайды. Бәрі сұп-сұр. Жауап қатпайды. Кекете күліседі. Сырт айнала беріседі... Райқан Болатқа жетіп барды.

— Болат.

— Күшіктепті ана шошқаларың. Ал, өзің бағып ал..— Кете береді. Райқан тоқтатады. Ақырға жетіп барады. Қозыны көрсетеді. Сөйлейді. Зоотехник Болатты, өзгелерді тоқтатып қалтасынан кітап алады... Суреттер көрсетеді. Суреттер: туғанында жүнсіз.. 10 күннен соң, бір айдан кейін жүн шығады, қазақ қозысындай...

Райқан ашулана сөйлеп кеп қозыны көтеріп алып бауырына басады... Киімімен қымтайды. Қатулана сөйлейді... Болаттарды ерте жүріп ақырды қарайды... Сондай екі қозы тоңып өліп барады... Зоотехник орайды. Сөйлейді. Бұларға жылы орын керек. Райқан күйе сөйлейді. Бір жас шопан түсініп, келіп қозыны орап алады. Жылы үйге кіріседі... Райқан үйіріледі... Болат жас шопан мен бұған қарап ойланады. Босандайды. Өңі жылиды. Келесі бір қозыны өзі орап әкеледі. Бірақ үркектеу, өзгелер де әкеле бастайды. Күліседі...

Райқан селт етті, ойына түсті... Есім қашары.— Есім жоқ.. Қойшылар Өртембер қозыларынан жиренген түсте көзіне елестеді. Мұнда жылдам-жылдам бұйрық етіп, жөнелді... Болат бастаған қойшылар түн бойы қозыларды әкеліп шешелеріне кезек-кезек емізіп, қайта әкетіп, салып жүр. Қашар ұйқыға кетті.

Райқан Есім қашарында. Исамен екеуі қашарлар ішін аралап жүр... Тындай қалысты. Ит қатты шабаланады. Тысқа шығысты... 7—8 атты жақындағы кішкене

қораға қарай келе жатыр. Райқанның көз алдына келді. Онда Ақбесті.. Асқар есіне келді.

Тасамен қораға қарай ұмтылды... Иса дауыстап:
— Өй тоқта, сендер кімсің?

Аттылар іркіліп шегіне берді. Иса тап берді... Райқан қораға кіріп кетті..

Аттылар Исаға тап берді... Бәрі қамап ұстап алысты. Иса екеу-үшеуін лақтырды... Асқар кеп ұстасты. Оны сүрінте бергенде Асан мен ұры кеп аяқтан алды. Жықты. Райқан Ақбестіге мініп қорадан шыға қашты... Атта тұрғандар көрді. Иса байланып қалған... Асқар, Асандар тегіс атқа мініп ап қуып жөнелді. Сай, жыра, арық. Ақбесті секіріп шабады. Алда адыр, арттағылар аттарын тепкілеп, қамшылап, азуларын ақситып ақырып қуып келеді. Адырға кірді... Алда келе жатқан Асқар мылтығын алды... Атты Райқан қашып барады...

Андреев, Есім совещаниеде. Профессор сөйлейді... «Ұзақтының» асыл тұқым совхозы, ең озғын совхоз. Өртембер, Прекос, Дегерез қойлары көрінеді. Соны Қазақстан, Алатау жағдайында жақсылап қолайлап баққан Есім жолдас, Андреев жолдас мұнда... Жұрт тегіс қол шапалақтайды. Есімді Андреев орнынан тұрғызады... Жымиып, ұялып орнынан тұрады. «Өлімі, шығыны аз. Бұлардың окотынан, ендігі келесі тәжірибесінен көп жаңалық, табыс күтеміз. Қол шапалақтады...

Андреев, Есім үкімет үйінің есігінен кірді. Биік дәрежелі кеңсе. Бастық кабинеті. Бастық адам есікке қарайды. Тұрып, жымиып қолын ұсынады. Андреев, Есім амандасады... Бастық адам әңгіме сұрайды. Андреев, Есім кезек сөйлейді:

Басшы адам:

— Окот, окот... Бәрімізге сын... Енді адамға, малға басқа пейіл, басқаша ықлас қажет.

Есім ырза, жымияды... Сүйсіне қарайды... Басшы адам Есімді арқаға қағып отырып:

— Жақсы шопанға бәйге беріңдер, қозы беріңдер, өзінің малы болсын... Тіршілігі сай болсын... Көңілдендіріңдер. Сенім бітіріңдер... Жүз қойға жүз бес қозы аман алып шықсандар артығын жақсы шопандарға бәй-

геге беріндер...— Есімнің көз алдынан Иса, Болат өтеді. Алдарында 7—8-ден қозылар... Күледі... Уәде береді. Басшының қолын алады...

Есіктен шыға бере Андреевке қарап күліп, сүйсініп:
— Басшы мынау,— деп бармағын көрсетеді... Асығып кеп аттарына мінеді...

Райқан қашып келеді... Ақбесті жеткізбейді... Арттағылар аттарын соғып келеді... Асқар Райқанды қараяулыға ала тағы атты, тимеді, Қашар көрінді... Райқан өз қорасына тақай бере Ақбестінің басын тежемек болды. Тартады. Ат тоқтар емес. Алып қашады, қораны екі айналды. Жау келіп қалды. Болмаған соң аттың басын төбесі ашық қораға тура беттетті. Ақбесті құймадан бір-ақ ырғыды. Райқан түсе бере Ақбестіні қораға тығып, қақпаны бекітті. Арттағылар келіп қалды... Жүгіріп винтовка тапты... Тесіктен әрлі-берлі жүріп ата бастады... Сырттағылар да атқылады... Көрші қоралардан Болат, басқа қойшылар жүгіре-жүгіре шыққанда тастағылар атқылап, үйлеріне қуып тықты... Асқар әмір етіп жүр... Райқан көрді... Үрікті... Бірақ бекініп ап тағы атты. Оғы аз екен... Үшеу-ақ. Шошынып әлсірей берді. Арт жағынан бір қол сүйей қалды... Есім... Райқан құшақтай алды. Есім атқыласып отырып, үйге қарай шегінді. Жау оғы бұларды ығыстырып барады. Ақбесті шетірек қала берді... Райқан ұмтылды. Есім жібермеді. Бөлмеге кірді. Қақпағы жабулы терезенің шынысы түсіп жатыр... Есім есікті бекітті. Райқан жастық астынан тапаншасын алды. Қабырғаға жалт қарады. Ленин суреті. Шетінен оқ тиіпті. Райқанның күйген жүзі көрінді. Шамды өшіріп жіберіп құлшынып ата бастады... Екеуі үй ішінде, жасқана, тасалай жүріп атады. Есік ұрылып жатыр. Жау құлшына басып, әр жерден атқылап тұр... Әсіресе Асқар жырынды атады... Оқ тиер емес. Бұл кезде бір топ ұры қақпаны сындырып, Ақбестіні шығарып алды. Райқан сығалап атып Асанды жықты, екеуді Есім жықты... Бір мезгілде атыс басылды. Есікті ашты, жүгіре шығысты. Ақбестінің қақпасы ашылып жатыр... Райқан күйіп, жылап отыра кетті. Есім де күйініште. Шопандар келді. Жан-жаққа шабысты. Талқан боп отырған Райқан Есімге қарап басын көтеріп:

— Мал ашуы, жан ашуы, мыналар жанын өлімге

байлаған екен-ау.— Есім басын шайқады... Райқан қарайды. Есім:

— Ақбесті оның малы емес еді, ұрлық еді...

Бұның әңгімесі: Тау. Қарағай. Қалың жылқы жайылып келеді. Есім бұрынғы қойшы қалпы, тау басында. Жан-жағында қой... Екінші жақтан Жексен жылқысы. Ішінде Асқар, Жексен... Асқардың жанында тазылары... Алғашқы жылқыдан екі айғыр үйірі шашырап бұлардың үстіне келді. Айғыры Түркпен. Құлындары ерекше. Ішінде ақ құлын. Дәл әкесіндей, Асқар қызықты... Соңына ерді... Сөйлесті... Есімді шақырды... Құрық берді. Бұл құлынды ұстады... Айтпа деп кесесті. Жексен жылқысынан екінші бір нашарлау ақ құлынды Асан әкелді... Мына жақсы құлынды Асан алып жөнелді. Жаман құлынды сайға, ағаштың астына апарып Асқар мен Жексен ұрып жықты... Өлтірді. Тамағын пышақтарымен дар-дар кескіледі. Тазы иттерді шақырып апарды, жегізді... Қоңын ойып оны жегізді. Үстіне қан жақты... Тастап кетті. Ақ құлынды бір ақ биеге теліді. Бие алды. Ақ құлын еміп кетті. Есім сөйлеп отыр:— сол ақ құлын — Ақбесті... Ол Дегерез совхозының асыл тұқым айғырынан туған еді...

Райқан:

— Ойпыр-ай, біздің мал екен ғой...

Есім қабағын түйіп:— біздің мал... Оның бар малы бізді тонап, бізді ұрлаудан жиылған мал.

Тапаншасын мықтап буынып, винтовканы иығына салды. Райқан бұдан жөн сұрағандай қарады. Есім:

— Мен өзіміздің малымыздан екі айрылдым... Енді мен қайырамын... Мен міндеттімін,— деді. Көз алдына басшы адамның бұған сенген жүзі елес етті... Қолын қысқаны, бұның қол бергені көрінді.

Райқан сүйсіне қарап сыртынан қолын тигізіп, тоқтатып Есім бұрылғанда көзіне қарап:

— Ол өмір шөл еді. Сол құрдымнан шығып өрге басып ек, екі еңбекші баласы. Асқар аспақ едік... Аяқтан алады, кешегі кедергі... Жеңіп қайт. Жолың болсын, күтемін.

Есім айналып көзіне қарап тұрып сүйсініп қолын қысты Кетті.

Есім бір кеңсеге кірді... Әскери адамға сөйлесті. Әскери адам айтып жатыр. 5 кісі шығып бос келді... Он кісі шығып кетті... Есім сөйледі... Қелісті, Есім жаман

киім киген. Бұзықтар сияқты... Қаланың шайхана, сыраханаларын аралап кетті... Құмаршылармен құмар ойнайды... Қасапшыларды жағалайды... Бұзық, жүлік, ұрылармен танысқан. Топтарына кездеседі... Майлықара сезікті ұры. Соны көп көреді. Артынан еріп жүреді. Ол қасапшыға сөйлесті: «Бүгін кешке хабар етем»,— деді. Асбұзылға кеп анау жатқанда, бұл да бүк түсіп жатты... Аздан соң күбір есітті. Күрең бие. Қасапшы. Есім көз астымен қарады. Асқардың ұрысы. Майлықара мен ұры шықты. Артынан Есім де ерді. Қараңғы, жаман шайхана... Бұзық түсті кісі көп. Алдыңғылар соған кірді... Бұл да келді. Бұрышта ала-көлеңкеде Асқар отыр. Қасынан анықтап, танып өте берді. Асқар танып қалды. Ақыра тұрды. Бұл есікке баса беріп еді, жауырнынан жабысты. Есім қарсы тап беріп:

— Мынау бұзық. Ұстандар,— дегенде Асқар жағаласып жүріп қарқ-қарқ күліп:

— Мынау белгілі қашқын. Мен осыны аңдып жүрмін, ұстандар,— деді.

Екеуі жұдырықтасты. Жұрт қақ жарылып тұра қалды. Екеуі де мықты. Қағысып-қағысып келгенде Есім аяғымен қаға бере шекеден қойып жіберді. Асқар құлап түсті. Тұра бере: «ұста», «ұста!»— деді.

Тұрғандар екеуін де ұстай қалды. Асқарды ұстаған өз жолдастары. Тысқа алысып жөнелді... Үйдегі көп мас бұзық, бұлқынса да Есімді жібермеді... Есім қызып бұлқынғанда, үйдегілер милиция шақырды. Жұрт: «қашқын, бұзық» деп бұны милицияға берді.

Есім әскери адамның алдында... Екі саусағын көрсетті. Келісті... Үш атты кетті. Екі әскери, үшіншісі Есім. Бұның көз алдында қоздап жатқан қойлар... Өртембер, Прекос күтімсіз... Бар қозы өліп жатқан сияқты... Қабағы түйіледі... Асығады... Қиналады. Райқан көз алдына келеді. Мұның қашырында Исаны бастап қозыларын күткізіп жүр... Жүзі жыли береді. Соңғы қоштасқан түрі... Жымияды...

Үшеуі тау ішінде... Жәк... Қажығандай... Жүрген қазақпен сөйлеседі. Дерек жоқ. Тауға кіре берді. Елсіз... Есім ойланды. Бекінді. Енді Есім мен екі жолдасы өзгерген. Винтовка жоқ. Киімдері әскери емес. Қоржын салған. Екі орыс маман сияқты. Есім лаушы түрінде... Қалың тау ішіндегі оқшау ауылға келген... Шал қазақ жөн сұрайды... Есім:

— Мынау екі инженер осы тауда асыл тас іздейді.—
Лаушы шал ереді. Тас көрсетеді. Инженерлер жүз сом
ақша береді. Тауда тағы бір қазақ, тағы бір екеу кеп
тас көрсетеді. Инженерлер тасты шағады, сөйлеседі.
Ақшаны мол береді. Ауыл-ауылдың бәріне инженер ат-
тары тарап жатыр.

Асқар, ұры, Жексен, дуана да өзгеріп киініп алған...
Тау ішіне бата кіріп жүріп келеді. Жотадан Жексен
Қытай жақтың жолын нұсқап сөйлейді. Ақбесті жетек-
те... Бір жерде демалады. Ақбесті шөп жемейді. Ылғи
артқа қарай береді... Дом боп қатып алған, Жексен
бағып қарайды... Өрені мықтап салғызды... Кісен салса
оттай алмайды. Жексен сенбей басын шайқайды.

— Осы кәпір үйірсіреп жүрмесін... Тіпті шөп кеспей-
ді...—Ұры кісенді салмайды. Бұлар қағылды. Ақбесті
ойға қарай секіре-секіре жөнеле берді... Ойға қарап-қа-
рап, кісінеп-кісінеп жұлына секіреді... Бір аяғының шыл-
быры үзілді. Екі аяқ жіті басты... Жексен оянды, тысқа
шықты. Ақбесті жоқ. Жұрт дүрлікті, жүгірісті... Қуды,
кетіп барады... Ақбесті алыстан қуғынды көріп ап жы-
та бастады... Секіре-секіре барады. Асқар, ұры жақын...
Жете берді, Ақбесті ышқына секірді. Шылбыр үзілді.
Жытып жөнелді. Қуды. Ұзай берді, Асқар бүлініп тал-
қан боп мылтығын алды... Атты... Тимеді.

— Жауға қалғанша өл...— Аттан түсіп, тасқа тұра
қалып көздеді. Ақбесті қашып барады... Атты... Он
аяғын серпіп қап тағы жөнелді. Жамбасынан қан ақты...
Бірақ ақсаған жоқ... Кісіней қашты. Тағы да атты, ти-
меді. Қырдан асты... Жолдағы ауылдар үш рет қуды.
Тасқа қашты. Онда, елсіз тас арасында келе жатқанда
тасада тығылып тұрған екі қасқыр қуды. Қайта сонан
ауылға қарай қашып құтылып кетті. Ұры мен Асқар
артынан келді. Жолдағы елден сұрау салып, қуып келе-
ді. Кетіп бара жатқанын жолдағылар айтысады...

Тас басында екі-үш қазақ пен инженерлер... Жылқы
кісінеді, Есімнің биесі кісінеді. Есім елең етті. Тас асты-
нан тағы кісінеді... Жақын... бие кісінеді. Бір қырдан
тас ішінен әуелі екі құлағы мен кекілі көрініп, артынан
Ақбестінің өзі шыға келді... Бие оқыранды. Ақбесті
алыстан ойқастап, кісінеп әрлі-берлі жүріп кеп биеге
жақындады. Таныды. Қасына келді... Есім етегін тұтты.
Ақбесті үркектеп кеп етегіне тұмсығын әкеп салды. Есім

мойнынан құшақтады. Күлді. Райқан көз алдына келді... Жүгендеді:

Қасындағы тағы бөгде кісілерге: «иесі келсе берерміз, әзірше бізде болады»,— деді.

Тас көрсетушілер бұған қарады... Инженерлерге Есім көп ақша бергізді де:— осы жерде асыл кен бар екен. Табылды, енді завод салынады,— деді.

Инженерлер ойға түсті. Бір ауылға тоқтады. Асқар мен ұры бұлардан айрылған қазаққа жолықты. Сұрады. Анау көргенін айтты. Ұры басында сескенді. Асқарға «қайтайық» дегендей қылды. Асқар қайта сұрады... Хабаршы:

— Бір тас қарап жүрген инженерлер. Өзім тас көрсетіп ақша алып қайттым. Осы араға завод саламыз дейді. Асыл тас тапты.

Асқардың жүзі енді ашылды. Жөелді. Қойнынан пагоннай қағазын оңайлап алды.

Есімдер жатқан ауылдың сыртына келді.. Қарады. Ақбесті қорада. Тыста бір инженер тұр... Тіл қатты... Ақбестіні айтты.

— Ат сенікі болса аласың... Үйдегі жолдастарға сөйлес, қағазың болса көрсет,— деді.

Асқар аттан түсті, үйге кірді. Ұры тыста қалды. Сырттағы адам оған сөйлесіп, күлісіп тұрды. Ұры да аттан түсті. Асқар есіктен кірді, төрге қарады. Дауыс саңқ етті:

— Көтер қолыңды, Асқар.

— Руки...

Екі жаққа жалт-жалт қарады. Екі бүйірінен тапаншалар қадалып тұр. Есім мұның қолын байлап салды... Тысқа қарап жөткіріп шыға берді. Сонда тыстағы жігіт ұрыға мылтық төседі... Бұ да байланды.

Біреу осылармен қалды. Бір жолдасы мен Есім тауға салды.

Жексен мазасызданды. Ауыл күдікті қарайды. Жексен ауылды тыныштандыру үшін дуананың жайын айтады. Бал ашыңыз дейді. Үй іші қарайды. Дуана құтырынып кәдімгі дуанаша ойнақ салады. Ойнап-ойнап кеп, Жексенге:

— Сүйінші,— деп тақиясын алады.— Ақбестіні Асқар ұстады. Және бір үлкен олжа таба келеді,— дей бергенде Есім мен жолдасы кіріп келді.

Жаңа адамға Андреев, Федор, Райқан, шабандарды қойларымен өткізіп көрсетіп тұр. Иса қозылары өтеді. Бірінші генерация. Біркелкі семіз будан қозылар... Райқан көз алдына Есім келеді. Жүрегі қамығады. Федор: 100 қойға 115 қозысы бар шабан Иса... жаңа адам Исаның қолын алады. Арқаға қағады. Иса қой-қозысын биік бетке шығарып бара жатып бір Прекос қойына төмен жақты нұсқап:

— Анау төмен жер құм еді... Енді міне биікке — асқарға шығамыз. Ә, қалай екен. Ағылшыныңнан біздің социалистік Қазақстан жақсы ма екен, бәлем.— Қойды мойынға қағады. Андреевтер алдына Болат қозылары келе береді... Федор: 100 қойға 113 қозысы бар. Оқотта бір қозы өлтірмей шығарған Болат... Ат дүбірі шығады. Жұрт тегіс жалт-жалт қарайды. Райқан ұмтылады, жетегінде Ақбесті, Есім. Есім қозыларға қарап:— Аманбысың, жаңа төл? Бұрын туып көрмеген асыл төлім,— дейді. Ақ айғырдың үш биесі келе жатады. Үш ақ құлын. Ақ айғыр кісінейді. Барлық үйірі кісінейді...

Андреев, Федор екі жағынан жабысып Есімді аттан түсіреді. «Крайкомнан келген жолдас», деп Есімге, келген кісіні таныстырады.— Биікке, асқарға бастық Есім. Есім сыртқа нұсқайды. Асқар, Жексен, ұрыны екі әскери әкетіп барады.

Райқан, Есім бір-біріне жақындап, көздері телмірісіп тұрып құшақ жайысады.

— Райқанжан.

Райқан құшақтап, бауырына басын қойып:

— Міне көгерген еңбегің құмды тастап, тауды басып, асқар асып барады...

Есім маңдайынан сүйеді... Көз алдына басшыға берген уәдесі, қол алысқаны келеді. Қуана күледі.

ШАТҚАЛАҢ

I

Бұл есіз, меңіреу қараңғылықтан Айша қорқып жүрген жоқ. Оны бүгінгі күннің қырсығының бірі деп біліп, қарғап-ұрсып, күюмен жүр. Түпсіз тұңғыық қараңғылықтың ішінде біртүрлі бір, жабысқан дымқыл салқын тұн сызымен бірге, әлденеше көгеріп базданған шірік исі де білінеді. Айша бүгінгі шеккен азабы мен әлі күнге айықпай тұрған ауыр ойларының әредігінде бұл иісті талай рет ұмытып еді. Бірақ артынан қазіргідей, еріксіз қайта табады. Өнебойы оттай жанып, қыстығып кеп:

— Бұ не пәле? Қайда кеп түстім, сорлы басым-ау,— дегенде қазіргі тұрған орны бұрын ат-атағын естіп көрмеген құбыжық зындандай көрінеді. Өйткені ол, айдалада жападан-жалғыз тұрған баз-кілеттің ішінде. Айналасы құлан елсіз. Кем қойса бес шақырымнан жақын жерде ешбір жан иесінің мекені жоқ. Өзі жым-жырт, қап-қара дала түні. Неткен ұзақ түн? Айша бұл күйге түскелі қашан? Жалғыз басы. Жап-жас әйел.

Өзіне өзі жаны ашып бір сәт көзінен жас ыршып босаңси бастайды. Бірақ сол арада, ілезде, өзінің сілейіп бос тұрып қалғанын байқап, тағы қарманады. Асыға еңкейеді. Сипалайды. Баяғы құрғыр екі тақтай. Бұның ұзын бойын талай рет тегіс сипап, ине жасуындай жер қалдырмай қарап өткен... Далбасалық па, тағы сипай түсіп қайта түңіледі.

— Қай арада тұрмын?.. Есік қай жағымда осы?— дегенде Айша басын көтереді. Көзі қарауытқан ба, әлі бітті ме? Сонау биіктегі кішкене сәуле, терезе болмыс

қазір басқа жаққа аунап кеткен сияқты... Тесік екінші жаққа шығып қапты. Сол жағында есік болу керек еді. Орнында жоқ. Үй іші шыр айналып бара жатқан сияқты. Жан-жағына қолын созып әр нәрсені сипалап көріп еді, ешбірін танымайды... Одан әрі үлкен тесік — үңгір. Аяғын өзі тұрған тақтайдың бойымен баса беріп еді, күрс етіп төменге құлап түсті. Екі тақтайдың бойын баспай, басы айналған бетінде аяғын қуысқа қарай басыпты. Маңындағы тақтай ма, сырық па бірдемелерді тарс-тарс еткізіп қаға құлағанда өз дабырынан өзі шошып:

Келді-ау, кесел... Жетті-ау, — деп сырттан аю күткендей боп, үндемей қатып бүрісе қап еді. Аздан соң есік кірді, байқайды. Өз демінен бөлек дыбыс білінбейді. Сол арада, жығылған жерінде жантайып отырып есін жимақ болды. Баздың ішін бастан-аяқ көз алдына келтіріп, оймен топшылап, жорамалдай бастады. Отырған күйінде айналасын көп сипап, бірталай нәрсені таныды. Тесік сәуле де өз орнына қайта барып тұрған тәрізді. Енді осы отырған орнынан қадамдай жерде сол иығының тұсында есік болу керек. Астыңғы қуыстың ішімен еңбектеп, сол есік бар деген жаққа қарай ақырындап жылжи бастады. Басы бір қатты нәрсеге соқтықты. Еден орнындағы сирек тақтайлардың бірі екен. Астынан өтіп қабырғаға жетті. Тағы бір-екі тақтай бар екен. Арасынан қысылып, зорға көтеріліп, қолын қабырғаға созғанда, есікке ілінді.

— У-у-һ... Бұл адыра қалғыр да дәрі болды-ау... — Тұтқасын ұстап тұрып оң жақ бұрышқа қарай бір адым кейін басты.

— Осы арадан құлағамын... — Кенет әкесі есіне түсті.

— Бар болғыр, қор бишара, әке болып игілік көрсеткен күнің бар ма еді? — деп сол орнында тұрып тағы да аяғының астын сипалайды. Тақтай... Ойлана бастады.

— Сол уақытта тақтай үстінде ме ем? Жоқ па еді? Есіне түсіре алмады. Жарыса келген қат-қабат ойы тағы әкесін көлденең тартты:

— Сүйретіліп нең бар еді бишара, екі нардың ортасында шыбын өледі деп. — Осымен қатуланып тағы да аяғын андамай аттап қалғанда, бағанағыдай және де күрс беріп құлап кетті. Бұл кілеттің асты базға арналған шұңқыр. Үсті сирек қып салған аз тақтай еді. Түн түгіл күндіздің өзінде де шаммен жүрмесе, ылғи кісінің жамбасын сындырарлық ор-жыра болатын. Айша осыдан аз

бұрын осы баз ішінде өз шүкірімен өзі қозғалуға жарайтын күйге жеткенде басына жарым бостандық алғандай шүкірлік етіп еді. Оның аржағы шынымен көр еді. Бірақ мынадай боп құлап бара жатқанда соңғы күйінде бұрынғының сыңары деп қалды.

Қараңғыға күрс беріп жан-жағын қармана құлағанда қолына ешнәрсе ілінбей жанбасымен ұшып түсті. Құлаған шұңқырының ішінде бір үшкір нәрсе ұршығына шаншыла тигендей болды. Сол секундта Айша етінің ауырғанын, бойының талмаусырағанын ұмытып сол қолымен жанбасының астын сипап жіберді де, көлденең жатқан алты атарды орта белінен ұстай, жұлып алды...

— Я құдай, берерсің... Бәсе, мен де адамның баласы едім ғой...— деп жүрегі орнына түскендей боп, аз тыныс алып, алты атарды көкірегіне басып отырып қалды.

Ең соңғы халінде Айшаның, басқа бір нәрсені ойламастан барын салып, тыным таппай, осы меңіреу қараңғылық ішінде жалғыз іздегені осы алты атар еді. Осы баз ішінде бағанағы бір кезде өз қолынан жоғалтқан алты атар. Айша орнынан асықпай тұрып есікті қайта сипалай беріп:

— Байым, бәсе байым екенің өтірік пе еді? Қайдасың енді? Қайда кеттің?— деп тұтқадан ұстап сол иығымен нық итеріп, есікті аша берді. Бұл есік ашық. Жабығы, бұның аржағындағы есік болатын. Соған қарай аттай бергенде, сыртта тасырлап кеп қалған көп аттың дүсірін есітті. Келіп қапты. Үзеңгі-тұрман шылдырлап, алды түсіп жатыр. Есікті қайта жамылып, саңылау қалдырып Айша тына қалды.

Көз алдынан бағана таңертеңгі тып-тыныш, ап-аман тұрған көңілді өмірі сөне бергендей болды. Адал еңбекпен күліп-ойнай өткізіп келе жатқан колхоз күні, қалетсіз еңбек күні енді міне мынадай шым-шытырыққа соқты. Шатқалаңға ұрынды.

— Өзге дүниені көрмеске, саған ермеске ант еткен...— дегенде оң қолы алты атарды нық ұстап, сенімді күйде салмақтап алған сияқтанды. Бұрын атып көрмеген. Бірақ қазір бойына, бұрын өзі шамалап көрмеген қажыр біткен тәрізді. Бекінуі берік. Енді алты атардан құр оқ шығару ғана емес, жауын жайратуға да жарайтындай... Бар дүниеге қол сілкіп, көз жұмып, бір-ақ алты атарға ғана бойұсынғандықтан енді өзін өзі ширата беріп:

— Ал, колхоздың мақтаулы ударнигі, шын ударник болсаң басынды қорғай біл,— деді. Шұбала берген етегін сол қолымен көтере жиып ап еді. Басындағы үлкен орамал қайта-қайта шұбатылып бетіне түсе береді. Және тың тындауға құлағын да кептей берді. Тыстағылардың тықыры жақындап қалды. Бәрі аттан түскен, енді есікке кеп қапты. Сол уақытта Айша басындағы орамалын төмен қарай сыпыра жұлып тастап, есіктің саңлауына сол жақ көзімен қадалып, жабыса қалды. Төменіректе, кеудесінің тұсында алты атардың жалғыз көзі де осы саңылаудан сығалап тұр еді, бір күшті дене сыртқы есікті сықырлата басып тұрып, сол сырт жағындағы бастырығын алды.

— Енді міне, міне дер кез...— Дәл осы халде Айшаның жүрегі аттай тулап, сабырынан айрылып «болшы бол» дегендей болды. Бағанағы қатаң беріктік енді алас ұрған дегбірсіздікке басты. Барлық ақыл, сезімі ешнәрсені болжатпастай боп соққан, тұтқиылдан шыққан алай-түлей құйын ішіне түсіп кеткендей болды. Құлағы да шулап, дүние азан-қазан боп бара жатқандай.

Сонда да көзі саңылауға қадалуда еді. Сыртқы есік ашыла берді... Соның қалпағы... Келіпті... Жетіпті... Кім болушы еді ол емей?.. Айша басып жіберді... Қараңғы үйдің іші түтін мен от боп бүрқ берді. Алты атардың дауысын өзі естімей қалғандай да болды. Көздеген де жоқ па немене? Қолы, алғаш кісі бейнесі көрінбей тұрған кезде бір бетке оқталып тұр еді, сонымен жібере салған сияқты.

Тыста, бірдеме айғай, дабыр, шу бар сияқты. Айша ұқпайды. Естімейді. «Өлмеді... өлмеді... Тимеді». Көзін жұма бере тағы да басып-басып қалды. Сол уақытта айғай да шықты. Алдында екі рет, ақырып сөйлейін дегенде тамағы жабысып, үні шықпай қалған еді. Енді шығар жолын жыртып айырып, зорға дегенде үзіле, қарлыға шыққан үні:

— Өлтіріп аласың, енді мен саған жоқпын... жоқпын,— деді. Тағы бір атты... Тыста шу, айғай, не деп жатыр? Кім сөйлейді. Естілмейді. Құлағына үн жетер емес. Бағана көрінген дене енді жасырынған?.. Әлде құлаған ба? Жоқ... Жүрегі бұрынғыдай атша тулайды. Құлағында шу... ызың... азан-қазан...

Сол уақытта мылтық атылып-атылып кетті... Өз мылтығы ма? Жоқ. Баспаса керек еді ғой... Тағы атылды...

Жаңа ұқты. Атып тұрған сырттағы жау екен. Бұны атқаны...

— Ә, бәсе, бәсе атсын... Құшағым керек қой менің саған, мә,— деп тағы атып жіберді...

— Жауыз жауым... Өлдің бе, жоқ па?— Тағы басып қалды... Бірақ... ойпыр-ау, бұ не? Атпады ғой... От шықпады ғой... Тағы басып қалды. Тағы да от жоқ. Құр шырғ етті. Бітті. Оқ біткен екен ғой...

— Сорым бар басым...— Сол уақытта тыстағы дауыстар арсылдай қоя берген сияқтанды.

— Оғы бітті... Бітті, кір, кір. Ұста, ұста жауызды,— дескенін ғана сезді... Айша жалт берді... Бағанағы шұңқырға тағы құлап кетті. Бірақ жығылған жоқ. Артымен шұңқырдың жарына тіреліп екі қолымен ернеуіне жабыса сүйеніп есікке қадалды. Жарық келеді. Көп аяқтың дүсірі кеп қалды. Шықыр етіп шалқасынан есік ашылды.

— Жауыз... жауыз,— дегенде Айшаның шашы талданып бетіне түскен. Екі көзі шарасынан шығып шатынаған; иегі дір-дір етіп, тістері сақылдайды. Жарықпен бірге үш-төрт бас көріне берді...

— Ойпыр-ай, сұмдық-ай...— Айша бетін баса қалды. Кіргендердің ең алдында Қасен. Сол қолынан, саусақ-саусағының бәріне тарамдап қан дірдектеп ағып, саулап тұр. Атжағы тістенген, өңінде қан жоқ, құп-қу... Тағы бірнеше таныс пішін көрініп қалғандай болды... Бірі Самат — ферма бастығы Самат тәрізді... Сол уақытта жүзі шыдамай Айша бетін басып, төмен тұқыра берген. Үнсіздік ортасында тастай суық, зілдей ауыр ашу айқайы, қатал айқай саңқ етті. Қасен-үні:

— Ә, жүзіқара, менің қатыным екен десем, әлі де жау қатыны ма едің?— дей беріп тап берді. Оң қолында қарыс қара пышақ... Айша көзін жоғары көтеріп аша берді. Шарасынан шыққан көздері енді жасқа толған... Қасенге қарай үнсіз қарсы ұмтылды. Ендігі қозғалысында алысу ниеті емес, жығылған, сөнгеннің белгісі бар. Ұмтыла беріп, әлі құрып, Қасен қармай бергенде:

— Жарығы... жаздым,— деп күрт құлап түсті. Талып түскендей болды. Қасен пышағын жоғары көтерген күйде үстіне қона түсті. Сол секундта тамағы қырылдап, пышағын құлаштап қайыра сермеп ап ұра берді... Бірақ қолы орта жолда бірдемеге сарт етті, ұсталып қалды. Қанталаған көзбен қайырылып қараса, қасына жетіп келген Самат, бұның пышақ ұстаған қолын қос қолдап

ұстап тұр екен.— Жіберші!— деп Қасен бұлқына бергенде Самат сабырлы, бірақ әмірлі қатты үнмен:

— Тоқта. Мән бар... Тұр былай...— деп Қасенді Айшаның үстінен жұлып алды.

VII

Бұл уақиға облыс орталығынан жиырақ жатқан, шекараға жақын ауданның бірінде «Талдыөзек» колхозының қой фермасы жайлаған өлкеде, 23 июньге караған түнде, түн жарымы шамасында болған еді.

Әңгіменің басы Шәлтіктен басталады.

Ажымды сұрғылт жүзді, бурыл сақал, имек шал Шәлтік, өткен түн таң алдында осы базда жалғыз жатқан жерінен шошып оялды. Бұл баз тұрған жер, қой фермасының жазғы қонысының бірі болатын. Сондайда май сақтайтын орны осы баз еді. Талды өзектің түні суық келеді. Ол бір жағынан белдемесін тоназытты. Екіншіден, көзін ұйқыдан аша бере құлағына бір жат дыбыс ілінді.

Кейін өз айтуына: «ың-жың, у-шу, толайым жер де айқай, көк те айқай. Е, тәңір, жын ба, пері ме?»— деп басын көтере берді. Таң қылаңдап келеді екен. Аңғарса шулап-улап жүрген қасқыр екен. Шәлтік тегі батыр емес еді. Одан бері де жалғыз шал, карауылшық жау түсіріп, бөрі айдындыратын не қауқары бар дейсін? Ескі алашасы мені тонын сүйреп әуелі баздың төбесіне шықты. Қысы-жазы басына түспейтін сеңсең қара тымағының құлағы шарт байлаулы еді. Сол байлауын шешпестен тәуір еститін оң жақ құлағының тұсындағы сеңсеңін тымақтың ішіне қарай жымырып тұрып, басын олай-бұлай бұрып құлағын анда-мұнда төсеген болды. Қасқыр әлі де оқта-текте ұлып қояды. Бірақ қай жақта екенін Шәлтік тарс аңғара алмай қойды. Ұлуы тынбаған соң дөң айбат қып, тұрған орнынан талжылмастан тепсініп:

— Уа, Һо-ой, һайт-һайт. Айтақ, айтақ, — деген болды. Аяғында кеп:

Қай жақта екенінде нем бар әлі соның? Соғып алам деймін бе, мұрдар басым... Шілденің күні ғой, кісі жемес, көнің кенкірдің өздер көні кеуіп қалса да, — деп қайтадан бұрынғы орнына барып жатқысы иелді. Сонымен енді аяғын тырп-тырп басып тұрған орнында айнала беріп еді.

қасқырдың шулағаны тағы естілді. Енді тіпті жақын. Өзі дақпыртына қарағанда нақ бір қора қасқыр сияқты. Шәлтік тамсанып, басын шайқап біраз тұрды. Көзін тырналап қарасын көрейін дегендей қып еді, ешбірінің бойы көрінбеді.

— Қораның төбесіне жатсам ба, — деп тағы бір ойланып жерге отырып көріп еді, астының бәрі сықырлап «кетші кет» деген сияқтанады.

— Осы көпірден құлап шонданайым сынар ма екен мүлде? — деп Шәлтік қайта тұрды. Бұл жолы қасқырда жазық жоқ еді. Бірақ Шәлтіктің құлағына тағы қасқырдың ұлуы шалынғандай болды. Біза боп кетті.

— Әй, тұқымың құрғыр, омай өнесі екен, қайта-қайта шулап. Ал жеп қоярсың... Жей ғой мә, мына менің қатқан...ді, — деп арт жағы өрмекшінің артындай боп дүңкиіп тұрған көн шалбарының бұтын салдырлата қағып-қағып қалды. Бұл екіленуінің себебі: жасындағы бір ісі есіне түскен еді. Ақтабан ат деген жалғыз атымен дәл осы, Таддыөзектің қалың шиінен бір тайыншадай қасқырды анау күн батыс жақтағы Сары адырға қарай айдап шығып, ерікке қоймай қуып жетіп, құр қол күйінде үзеңгі бауын ағытып алып, ұрып жырып алған еді. Тегі қасқырдан Шәлтік қорқып көрген емес-ті.

Осымен жерге қайта түсіп, баяғы орнына қайта жатып қалды. Бойын бір тоқтатып алса да енді сергек жатыр еді. Таң салқынынан тоңазығандықтан ба, немене, қалғып кетітті. Жатқан жері баздың ішіне түсетін есікке жақын еді.

Бір мезгілде тағы сескенің барып көзін ашты. Ешнәрсе көрінбейді. Бірақ баздың іші салдырлап барады. Ашыр-топыр бір ойнақ. Алдында қасқыр ұлып маңайлап жүргенде:

Құлқының құрғыр, осында бір қазына жатыр, құйрық жатыр деп жүрсің ғой... — деп бір кекетіп қойған еді. Бірақ соны айтса да осы баздың ісі айдаладан мұрын жарып, «мен мұңдалап» тұратынын есіне алған... Енді ойна беріп жаңағы әбігерді есітті де ақырын сүйретіле кеп, сыртқы есікке ілінді. Содан бөксесін зорға сүйреп тұрып ап, есікті сарт еткізіп жаба қойып басып тұрып:

— Бәдем жаман шие бөрі, Шәлтікті сен жер ме екенсің, сені Шәлтік жер ме екен? — деп қоразданып жаулаанып ап, есіктің сыртқы шотын салды. Бұл уақытта таң әбден ағарып атқан еді. Қаужандан жүріп бір үлкен

сырғауылдың сынығын әкеп, сыртынан оны да бастырық қып есікті мықтап тіреп жауып қойды. Содан кейін айналып баздың екінші кішкене терезесіне келді. Көп сығалады... Әрі қарап, бері қарап жүріп, ақыры баз ішінде төменгі шұңқырды тімтініп, тіміскеленіп топырақ атып бұлқан-талқан боп жатқан екі долы қасқырды көрді...

Сол-ақ екен Шәлтік, анау-мынауды қойып, өз басының ендігі ерлігін қаңтара тұрып, колхозға қарай салып еді.

Күн шығар-шықпаста Шәлтік даурығып кеп бастықтың орынбасары Қатпаның есігін қақты...

Есік алдына көйлек-дамбалшаң келген Қатпа, арық шұбар бетінің барлығына ұйқы ұялап тұрған күйде бір көзі жұмулы, бір көзін сығырайта ашып бұны танып, сирағын қасып тұрып:

— Е, қу шал, құтырып кеттің бе, не болды?— деп қарсы алып еді.

— Несін айтасың, қарағым Қатпажан... Екі қасқырды баз ішіне байлап сап келдім, — дей беріп еді, анау аяғын тындамастан:

— Сол ма, жынданған шығарсың өзін, — деп есігін қайта сарт еткізіп жауып алды...

— Қарағым, қасқыр, қасқыр өлтіріп алатын кісі... — деп Шәлтік жабық есікке жалпылдап қала берді.

— Басқаға айт, ана Жүніске айт, барып ұстап әкелсін, — деп есік үні өшті.

Осымен тағы бір-екі есікке түртініп жүріп, аяғы екі колхозшыны тұрғызып ертіп келді. Бейсенбай мен Садық еді, пішенші бригадасынан. Олар да ұйқысы шала. Бастық бұйырады деп айдап жіберген. Аттарына міне бергенде Шәлтік кеп жирен байталдағы Садықтың артына мінгесті. Жолшыбай «қамаулы қасқыр» дегенді естігеннен кейін анау екеуі басқа ешнәрсені сұраған жоқ. Бірде шауып, бірде желіп Шәлтікті сөлектетіп, құйрығы жауыр болған кезде базға жетті.

Аттарынан түсе сала бір-бір сынық сырық тауып терезеге келісті. Қараса терезе сынық. Өзі тап-тар, ол баздың төбесіне жақын биікте тұрған, бір кісінің басы зорға сиятын тар тесік еді. Соның шынысы күл-талқан боп жатыр... Үңіліп ішке қарасты. Ешбір дыбыр да жоқ. Қасқыр да жоқ...

— Түу, құдай төбеңнен ұрғыр Шәлтік-ай, ұйқыдан қалдырып, — деп Садық кейін шегініп кетті...

Шәлтік ұялғаннан ба, жоқ ауырғанын жаңа сезгеніме, белін басып шойырылып қалды...

— Белім-белім... Бастырмай қалды. Шойрылып қалды. Қураған тәңір, қырсығыма келген екен ғой... Белімнен аттап кеткен екен ғой... Белінен қасқыр аттаса тұра алмай қалады деуші еді. Осы міне, сол болды сорым бар басым... — деп қаңқақсады...

Садық пен Бейсенбайдың ұйқысы ашылған еді. Енді қасқырдың құтылып кеткені үшін шалды ажуалап күлкіге айналдырып:

— Болғаны енді сол болғаны-ақ...

— Әрі құтылып кетіп, әрі қырсығы атып тұрғанын көрмеймісің? — дескенде Шәлтік жерге отырып ап түндегі әңгімесін ағытты. Екі сөзінің бірінде белімнен аттап кетіп шойрылтты міне, — деп қойып, — кәпірдің өзін осы қолымнан тығып міне, міне, — деп тіреулі есікті жұдырығымен ұрып отырып, — мынаны ішіне бастырып кеткем... Енді міне белімнен аттап... Кедейдің аузы асқа тисе, мұрны қанайды деп белімнен шойрылып.

Садық пен Бейсенбай күлді-күлді де шал сөзін аяқтатпастан аттарына мініп жөнеле берді...

Бұлар кете бергенде Шәлтік «уау түге», — деп сұқ қолымен ымдап қайырып ап, жүзі томсарып, өзгеріп ап:

— Уа, бастыққа айт, қасқыр аттап міне белім шойрылып қалды. Қісі жіберсін. Колхозшы шал аштан өлсін деп пе еді? Қісі, кісі жіберсін, — деп тапсырып қалған.

Аналар — жібертейік, айтайық, енді қасқыр келсе тек айрылма десіп жөнеліп кеткен...

Осыдан Шәлтік күн ұзын сол есік аузында бүктүсіп жатып қойды. Жалғыз-ақ ұлы сәске кезінде шай қайнатып ішті. Түс ауа бергенде ыстығын істеп бір қоректеніп алды. Бірақ қасқырдың ызасы бүгін күн бойы есінен кетпеді. Анда-санда тамсанып, басын шайқап қойып, өзімен өзі күңкілдеп сөйлеп: қамап кеттім, терезені сындырып, кәріп құзғын, тұрмасын дедің-ау белімнен аттап — деп, белінен аттағанын көрмесе де, сол жайды айта-айта аяғында әбден дауасыз нәрседей иланып алды.

Сонымен бүгінгі күн өтіп, кеш батуға айналды. Келесі түннің уайымы тағы жылжып, қайта қаптап келе жатыр. Күн батар кез еді. Бір дүсір шықты. Бұрылып оң жағына қарай беріп еді, бағанағы жирен байталға мініп келген Айша екен.

Шәлтік елең етіп, көңілі жадырап қалды.

— Немене, қасқырдың хабарын есітіндер ме? О кәпір, мүлде қылды ғой қыласыны, — деп әңгімесін тағы шұбыртып жатыр...

Айша атын қораның сыртына байлап келіп шалдың жайын сұрап, бұның ұзақ әңгімесін бір жерінде тоқтатып:

— Ана бірінші базға барып, жаңа кешке содан кайтып ем, әкең сырқат көрінеді, түнде қасқырдан шошыған ба, немене? Барып соның жайын біл және баздың іші бүлінбеді ме екен, оны байқа, — дегенде, Шәлтік сөздің мына аяқ жағын жақтырмай:

— Е, бүлініп деп, ішінде дымы жоқ қу моланың несі бүлінуші еді? — деп қыңырайып мойнын бұрып салды.

Айша ақырын күліп қойды. Бұл орта бойлы, толық етті, шымыр, тұтас біткен, қайратты әйел еді. Денесі жұмысқа піскен. Сом дене. Бет пішіні еркекшелеу келген, кесектеу пішілген қалпымен айрықша саналы, өзінше сұлу біткен пішін. Ақшыл сарғылт бетінде күнге күйгендік пен араласқан жұқалау қызғылт бар. Әдемі қара көздері мейірімді, ойлы көз сияқты. Әсіресе биіктеу келген түзу біткен мұрын мұның дөңгелек бетінің жарастығын, келісімін толықтырып тұрған тәрізді.

Әкесінің жаңағы қомпаына аз күлгеннен кейін Айша өз сөзін тағы бастап:

— «Баршы, бар деп» қолды-аяққа тұрғызбады Қатпа. Не қып сонша жеделдеткенін білмеймін? Түнде қайтарында қараңғы болады ғой, қорықпас үшін мынаны салып ал деп, мына бір алты атарды берді, — деп Айша қойнынан мылтық суырып алды. Шәлтік:

— Оқтаулы ма өзі? — деп қолымен мылтықтың алқымына қаға беріп: — кәпірдің аузын арман қарат, — деді де: — қарағым Қатпа, маған жаны ашыған ғой. Мынауың адам екен ғой, — деп мәз болып қалды.

Күн кешкіріп барады, Айшаның колхозға қайтуы керек. Әкесіне ала келген азын-аулақ шай, қант, оны-мұнысын беріп енді өзі базға кірді. Азын-аулақ қана ала-көлеңке бар. Көп жері қараңғы екен. Әр бұрышына барып: күбі, шелек, тақтай, қалып сияқты ол-пұлды түгендеп, енді есікке қарай жүре беріп еді, баздың сыртында тасырлатып басып, жылдамдатып кеп қалған көп аттының дүбірін есітті.

Бұл уақытта Шәлтік те елең етіп бұрышқа қарап еді. Мойны қашықтан шығып, тер басып келген емендей

катқан сұлу тор жорға ат сумаң етіп шыға келді. Үстінде кішілеу, жұқалаң денелі жүргінші. Тағы бір сары атты, боз атты, жирен аттылар шыға-шыға келді. Батыр-ау, не сұмдық? Беттерінің көзінен төменгі жерінің бәрін орамалмен таңып алған.

Бұл уақытта Айша да арғы есіктен бері қарай басын деп бір қарап қалып еді. Келгендердің бет-пішіні жат болудан басқа, тақымдарына қыстырып алған мылтықтары да бар екен. Айшаның әлденеден дегбірі қашып, жүрегі су еткендей болды. Өңі де сұп-сұр боп кетті. Жалғыз тапқан шарасы есікті тартып жауып ап, оң жақ босағада жабысып қатып тұрып қалды.

Аттылар сарт-сарт түсе қалды. Тақымдағы мылтықтарын қолды-қолына ұстай түсті. Боз атты ғана жерге түспей, өзге үш аттың шылбырын алды.

Шәлтіктің іші мұздап кетті. Түсі суық, бір жат жан-дар. Енді бәрібір не де болса қыларлық айла жоқ...

— Уа кімсің, кімсің, жандарым? — деп апалақтап тұра берген еді, алдымен келген жұқалаң жігіт:

— Құлайғыр, — деп бір жолдасын түртіп, шалға қарай нұсқап қалды. Кеспелтек денелі, қолы темірдей Құлайғыр Шәлтікті алып ұрып, кеудесіне аттай мініп алды. Сөйтті де қынынан сар пышақты суырып алып, қонышына жанып-жанып ап шалдың көзінің алдынан жалтылдатып, тамағына тақап кеп:

— Айт, жаның барында, кімсің? Қай колхоздыкі-сін? — деді.

Шәлтік ішінен өлтіре қоймассың деп бойын билеп ап: — «Талдыөзек» колхозынанмын, о несі екен?.. — дегенде Құлайғыр мұның онша қорқып, есі шықпағанын біліп тағы да үстінде отырып тыпыр-тыпыр етіп, тепең-деп кеңірдегіне төніп келіп:

— Өзің кімсің, айт шапшаң? — деді.

— Өзім осы қуарған базды, қу моланы күзеткен жаман шалмын, қарауылшықпын, Шәлтіктің, — деді.

Жұқалаң жігіт Құлайғырдың иығынан түртті. Анау тұрып Шәлтікті талтып, шалжиып жатқан жерінен жұлқа тартып отырғызып қойды.

Шәлтік енді бір тыныс алғандай боп, кішкене қиялап әңгімені бейбітшілікке, әншейінге айналдырғысы келгендей боп:

— Өй, жөн сұраспайсыңдар ма? — Аналар үндемей аңырғандай боп қарағанда:

— Мен Көбігіппін... — деді. Қелгендерді бұл жұмсартпады. Құлайғыр тағы тепсініп кеп, Шәлтікті ызғарлы үнмен тергеуге алды.

— Қолхоздан былтыр көшіп кеткеннің бәрі қайта кеп жатыр ма? Рас па?

— Е, келіп орны-орнына жайласып, бәрі де адам боп қалды. — Жұқалау жігіт үн қатып:

— Қелгеннің көбі кім? Алтыбай ма, Жәрке ме?..

— Е, Алтыбайы да Жәркесі де кеп жатыр... Шырағым, өзің біледі екенсің ғой, — деп Шәлтік бұл кісіге үңіле беріп еді, ол жылжып, сырт айналып кетті. Енді қайтып сөз сұраған жоқ. Шәлтік ішінен: апыр-ау, осы кімнің даусы? — деп таң қалды. Таба алмады. Бір жағынан Құлайғыр баспалатып барады.

— Қолхозшы енді тоқпыз, жетістік дей ме? Ішіп-жем жеткілікті ме?

— Е, ақ молайды. Қолхоз ортасында мал көп. Жеке меншікке де шетінен сиыр беріп, қой беріп адам қып жатыр. Бүгін қайда, адам боп кетті, тек еңбек еткеннің жаманы жоқ.

— Ал өзің ше?.. Қарық болғанның бірі сенбісің? Жетіскен екенсің. Қу далада, қу тізеңді құшақтап, не айтасың?..

— Е, шүкір, тіпті, мен екеш, мен де аш емеспін. Құдай кәнікі...

— Тіпті арманың жоқ па?

— Жалғыз осы киім жағы тапшылық қып тұр. Менің де еңбегім аз емес еді. Осы мына базды бар ма? Мен қаздым... Міне енді күзет. Жалғыз осы болмай, міне бәленшемді жабатын лыпа да жоқ. Айтсам: аласың, әне-міне дейді... Білмейім түге Иван мен Мергенбайдың не қып, не қойып жүргенін... — деп тағы да әңгіменің аяғын ерудегі сөзге сала бастады. Құлайғырдың қасындағы екінші кісі бағанадан үндемей тұр еді. Енді ғана даусын бұза маңқылдап сөйлеп:

— Бұл қорада жалғызбысың, жоқ қасында кісі бар ма? — деді.

Шәлтік кідірместен:

— Жалғызбын, жалғыз емей, өзім қарауылшықпын, мені кім бағушы еді?..

— Шыныңды айт, әлде басқа тағы біреуің бар шығар?

— Е, бұйырмасын... Кім болушы еді? Бұйырмасын...—

деді. Бұл сөз өзіне ұнап қалды білем, Шәлтік «бұйырма-сынды» бірнеше қайырды.

Келгендер кішкене бөгелендеп қалып еді. Содан соң Шәлтік кешегі қасқыр әңгімесіне ауысып:

— Түнде белімнен қасқыр аттап кетіп тапжыла алмай отырмын. Соған колхозға барып азық әкеп беретін кісі де жоқ... Белімнен аттап шойрылып отырғаным...— деп мықшындап белін сипай бастады.

Құлайғыр мен қасындағы кісі екеуі кезек-кезек колхоздың малының жайын сұрай бастады. «Асыл тұқым қой дегені қандай қой?.. Асыл ешкі бар дейді, ол қанша, биыл төлдің өлімі қандай болды? Әсіресе түйе, түйе жайын сұрайды... 25 түйесі бар деген рас па? Күндіз қайда жайылады? Түнде қайда жатады?.. Бақташы бар ма, боталысы нешеу?.. Осыларды сұрап жепіріп барады. Қой қай құдықтан су ішеді деп сондай бірдемені де сұрап қояды. Шәлтік ылғи «өсімі жақсы, мал көп, түйе де тегіс аман боталады, бұл өлкеде ең түйелі ауыл осы біздің колхоз» деп ұзын ырға жауаптар береді. Қайда жатады? Қалай жайылады дегендерге:

— Қу далада жатқан шалмын, кім білсін, — деп қиялай жауап береді... Бұл кездерде қонақтардың түр-әлпетін әбден танығандай еді...

Ақыры осымен қас қарайып қалды. Сол кезде бағана сырт айналып кеткен жұқалаң жігіт бұған қайта оралып кеп:

— Шал, біз саған тимейік. Бағанадан бергіміз әшейін. Енді біз де осы колхозға қайтып келген осы маңның адамдарымыз, сен бізге бір қызмет істе. Анау жирен байталға мін де колхозыңның бастығы бар ғой?.. Кім еді аты? — деп бір тоқтады.

— Осы күнде орынбасар ғой... Қатпа. Бастық қалаға жиынға кеткен... — деді.

— Ендеше сол Қатпаға барып айт, біз де қайтып келген откочевникпіз.¹ Бізге бір тілдесе, жөн-жосығымызды есітсе, содан барып біз колхозға кірсек дейміз. Осыны өзіне ғана барып айтып кел... Жарай ма?— деді.

— Е, жарайды, шырағым, мақұл, — деп отырған орнынан белін басып қозғала берді...

Бұл кезде аналар өзді-өзі боп топталып күңкілдесіп әрі жылжи беріп еді. Шәлтік біраз ырғалып тұрып, ақы-

¹ Откочевникпіз — ауып кеткендерміз.

ры аяғын жітірек басып баз ішіне кірді. Кіре сыбырлап:
— Қайдасың, білдің бе, жау білем... — деп Айшаға қарай баса беріп сүрініп, құлап кетті. Жолда тұрған Айшаны да қоса қағып жықты... Айшаның қолында тұрған алты атары ұшып кетті. Өзі тәлтіректеп барып бұрышқа сүйене жығылды. Айша күйіп сыбырлап:

— Е, сорлы шал... Қылдың-ау, ойбай, — деп жерді сипалана бастап еді түк таба алмады. Бірақ тығыз. Әкесіне жабыса кеп сыбырлап:

— Жау деймісін? Кім екен?

— Е, қайдан білейін, бетін шар таңып алыпты.

— Тәңір алсын, әке.

— Уа кім, сыры-ау? Қатпаға хабар айт, — деді ғой.

— Не дейсін? — Айша есі шыққандай боп не дерін білмей, еннәрсені ұға алмай дал боп қалды. Шал:

— Кетейін, не де болса хабар етейін, — деп кейін бұрыла беріп еді. Сол кезде дәл көзінің алдынан от жарқ ете түсті. Шырт етіп жанған сіреңке еді. Айша мен Шәлтіктің алдында тұрған Сүгір. Сүгірдің көз алдында Айша...

Бағанағы жұқа денелі жігіт Шәлтік базға кіре бергенде артынан лып беріп, аяғының ұшымен басып, жасырынып отырып сыртынан бірге ілесіп кеп еді.

Мына екеуінің жаңағы сөздерінің тұсында ернін тістеп жымдай қатып тұрған... Енді міне алдында Айша, есеітері тіреске кеткен жоқ. Жүрісі бос жүріс болмапты. Сіреңкесін қайта-қайта тұтатып тұрып, Айшамен мынандай сөзге кірісті.

— Жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан... — деп кекетіңкіреген үнмен: — мені тоса келдің ғой, — деді.

Айша есін жия бастады. Өңі сазарып, сұрланып алды.

— Тоссын деп кетіп пе ең қашқын болғанда?

— Жоқ, тосқан болмасаң бүгін мұнда келмес ең. Әлде тәңір бұйрығы әжелді ме, қайта өзіме?

— Мен тіршілігін адалдан тілегендермен біріккем... Кетерінде арамыз шешілген-ді...

— Жоқ, шырағым, мен өткіліктен өтіп, сонау Қытайдан текке келгем жоқ. Сүгір намыскер жігіт... Сүгірдің қатыны көзі тірісінде жатқа кетпейді, — дегенде даусы дірілдеп қатая беріп: — сен мені бір рет жер қылдың... Енді тек жөніңе көш, болмаса сөз бұзылады...

— Мен мынау шал әкеммен ашығып қайыр тілеп

жүріп, ақыры міне колхоздан пана таптым. Енді орным осында. Өзімдей еңбекші бейнетқордан теңімді таптым...— дегенде Сүгір тепсініп кеп сөзін бөліп:

— Жәркеннің жесірін көзі тірісінде сасың Алтыбай алғанын көріп пе ең? Иесі келсе қоңсысы орын босатады... Өз қатыным. Мен байың. Көзінді ашып қара... Қилігіп көрсін. Бір түнде кестіріп кетейін, — деп қабағын түйін қадалып алды...

Шәлтік Айшаны ақырын түртіп еді. Бірақ ол да қайтар емес.

— Жоқ, жарқыным, енді басымды әурелеме, — дей берді. Сонда Шәлтік Сүгірдің түсі бұзылып бара жатқанын көріп, Айшаның желкесінен түйін қалып:

— Көзің құрғыр, кіммен сөйлескенінді көрмей тұрсын ба, түге, мен берген байың осы. Осыныкісің... — деп дүрсе қоя берді.

Айша бетін баса беріп, ақырын ғана:

— Жоқ... Жоқ... өлсем де жоқпын саған, — деп төмен шөгіп отыра берді.

Сол кезде Сүгір шалды жетектеп алып шығып, есікті жапты да, тыстағылардың жанына келді.

Бәрі жан-жақтан қамап тұрып, Шәлтікке тағы да бірнеше сұрақ берді. Ақыры жирен байталға мінгізіп жатып Сүгір оңашарақ шығып:

— Ата, мен Сүгір балаңмын. Баяғы тұжым бір деген ниетпен келіп ем. Артымнан бәрі жау боп өре тұрыпты. Сол аямас жауымның бірі ана колхоз бастығы Қатпа ғой. Менің барар жер, басар тауым жоқ. Жау да болса өзіне қайта кеп тұрмын. Адастым, бірақ қайта келдім. Аяқ деп ойламаймын. Сонда да өз алдына келдім. Бір Жәркенін баласы ек. Өзіне ғана хабар айт. Не қылса да өз қолымен өзі істесін. Осы арада хабарың тосамын, — деді... Шәлтік үн қатпай тындап-тындап тұрды да ақыры:

— Күп, — деп бір-ақ ауыз үн қатып тебінің жүріп кетті. Енді белі шойрылмай ма немене, ширап аяты. Біраз жүріп баздың қарасы үзіле бергенде артыма бір қарап ап байталдың басын ірікті де, ойлана қалды.

— Қатпаға барам ба, басқаға барам ба? Жаңа келген адам болса да, осы көпке қайырымы, қабағы бөлек анау Самат еді. Мынау таңертең қасқыр хабарың айта барғаныңда да дұң ете түсіп еді... Қой, осы анаған барайын, — деп, қой фермасының қонысына қарай, Саматқа қарай беттеп жорта жөнелді.

Шәлтік кеткеннен кейін Сүгір қайта базға кіріп бірқатар уақыт айналды да, аяғында жалғыз шығып есікті жапты. Сыртынан бағанағы сынық сырықпен тіреу салды. Сөйтті де тобына кеп үндеместен атқа қонды. Өзгелер де аттанысты.

Бір топ шоғыр Талдыөзектің қалың шиін сылдырлатып аралап барды-барды да, аздан соң қараңғы түннің тұңғығына қаралары батып жоғалып кетті.

III

— Бас, бас. Бассаңшы аяғыңды. Өзің немене, түгі, баяғы бай қатынша әрі жуандап, әрі шабандап барасың мүлде, — деп екінші шабан бригадасы Берді, анандай жерде шелек ұстап келе жатқан Дәметкенге бұрылып, қарап, алдын тосып тұрып, даурығып күле сөйледі. Екінші жақта жиырма қадамдай жерде бұлар келе жатқан жаққа қарай үшінші шабан бригадасы Сатай да келе жатыр еді. Оның қасында бірінші ферманың ең үлкен қырықтықшысы ударник Аяжан да келе жатқан.

Сатай көлденеңнен, Бердіге сүріне килігіп:

— Дәметкендікі май емес, қайрат қой. Қара жон, балуан адам ғой. Денең толды деп кінәлама, — деп Аяжанмен қосылып, ойнап күле бастады.

Дәметкен бұларға қарай жете беріп, жөп-шендіден ығыспайтын салмақты, берік жүзбен:

— Біз сол жай басып жүріп-ақ сендердің мақтаулы қатындарыңды қанжығаға ұрып байлармыз, — деп еркекше кесек үнмен қатты күлді.

Күн жаңа шығып келе жатқан мезгіл еді. Талдыөзек даласы әлі жым-жырт. Жел де жоқ. Айналадағы қалың ши қыбыр етпей қалғуда. Аспанда шырылдаған көп торғайдан басқа, өзге жанның көп дыбысы білінбейді.

Алғаш тұрған колхозшылардың жаңағы үндері саңғырлап, даурығып шығып алысқа естіліп тұр. Бұлар үйді-үйлерінен шығып, екі жүз қадамдай жердегі қой жатқан қашарға келе жатыр.

Осылардай боп мезгілімен тұрған сауыншы, қырықтықшы қатындар, малға баратын шабандар да әр үйден шығып, жалғыз-жалғыз созылып сол қашарға таман беттеп келе жатыр еді.

Дәметкенге әрқашан ет ауыртпай, әзіл етіп сүйкөне

қалжындап жүретін Берді мен Сатай жаңағы сөзін күр қалдырмады. Сатай Дәметкенмен қоса күліп:

— Әйткенмен бүгін күндегіден де шабан басасың ғой, оның қалай?— деп бірдеме жорамалдағысы келді.

— Бүгін ұйқым шала. Түнде мектепте болдық қой.

— Я, мектеп жазықты болғаны,— деп Берді де бір қияс сөзге салғысы келді.

Бірақ бұл әншейін, дарымайтын құрғақ сөз. Өйткені Дәметкенің байы жоқ. Ол былтыр өлген. Одан бері де бұған жас балаларын өзі бағып отырған Дәметкенге пәленің бар деп ешкім ешнәрсе айта алмайтын. Дәметкен өзіне сенімді. Сондықтан жаңағы қалжындарын елеместен өз бетімен кешегі кешті есіне түсіріп күліп:

— Ойпыр-ау, әрпін жазуға қолы құрғыр тіпті илікпейді. Сонымен үйге келген соң түнде көп отырып, бір парақ қағазды түгел шимайлап шықтым... — деді.

Аяжан мен бұларға енді кеп қосылған өзге қатындар да, өз бастарындағы осындай халді көз алдарына келтіріп басын изесті.

Берді енді қалжақты қойып, бұлармен түзу сөйлесе бастап:

— Қолыңмен колхоздың жұмысын істеп, басынды ұмытып кетпе, басыңмен оқу біл, білім ал, көзіңді аш дейді ғой, Самат.

— Сонда осы колхоз боп істеп жүрген ісіңнің бәрін танысың, дейді. Сөз-ақ емес пе?— деп Сатай да қостады.

Дәметкен ликбез¹ ашарда Самат айтқан сөздің тағы бірін еске алып:

— Бас пен қол ынтымақтассың, дейді,— деп ішінен дұрыстығына мойын қойса да, сөздің сыртын үйлессіздеу көріп күліп,— олар бір жұмырықтасып, шекелесіп жүргендей,— деп бар қатынды тегіс күлдірді.

Аяжан мұндайда күле бергені болмаса көп сөйлемейтін. Бірақ анда-санда бір нәрсе айтса дәмді қып тауып айтқыш болатын. Мектепке бар, оқы дегенді ол өзі өте бір жақсы көріп еді. Сол туралы оңашада өзі боп ойлаған ойының бірін бастап:

— Баста білім боп, қолда өнер боп түзу басып ісі оңып кетсе о да бір жақсы колхоз ғой өзі,— деді. Мұны кей қатындар оп-оңай ұға қоймай, басында күліп еді. Бірақ Берді мен Дәметкен оларға еліккен жоқ.

¹ Ликбез — сауатсыздықты жою деген мағынада.

Берді мына сөздің төркінін бағалап:

— Тіпті дұрыс айтасың. Жалғыз-ақ жақсы колхоз осы адамның он екі мүшесіндей болсын де!— Енді Сатай да әнгіменің дәмін енгізбек боп:

— Бәрекелде, мысалы мына осы бірінші фермада бас анау Самат болса, ал мойын, қол-аяқ, ұлы мүше біз болсақ, жақсы адамды алсақ: мен бас едім, сен аяқ едің, қол едің деп өзге мүшеге бұлдана ма? Пәрмәне болады ғой,— деді.

Дәметкен бұл сөздерге ішінен бас изеп келе жатыр еді, енді өзі де килігіп:

— Бас қайда, аяқ екеш аяқтың бірде-бір саусағына шөгір кірсе қабағы түйіліп, үйіріле түспей ме?

— Е, өз денесі өзіне тәтті, бірінен бірі артықпын, ардақтымын демейді!— деп Аяжан қайта кірісіп:— бір бас, бір тас деген со да. Қолхозыңның мағынасы да осы ғой өзі!— деп алғашқы қорытындысын енді анықтады.

— Қолхозынан айналайын, осы екені рас!— деп кексе жасты, кішкене бойлы Жамал да қостады. Бұрын откочевник боп кетіп, биыл қыс ортасында, жалғыз жас баласын жетектеп, шалдығып-талып осы колхозға кеп көзі ашылған еді.

— Япыр-ау, тіпті сөз-ақ мыналарың. Сауат деген осы да... Қарашы тіпті қалай-қалай сөйлейді, біздің колхозшы қатындар!— деп Берді шын сүйсінеді.

— Саматтың тәрбиесі, жолың болғыр өзі тіпті жақсы келді-ау, ырыс болды-ау осы колхозымызға!— деп Сатай ферма бастығы Саматқа көптің алғысын айта бастап еді. Бұл ферманың газет оқитын көзі ашық, жиынға барғыш сергек жұмыскерінің бірі Берді еді. Ол енді өзгелерінен көрі азырақ бойлай қарап:

— Жалғыз Самат деме, түбі төркінін айт. Оның аты жаңа басшылық. Кеше не күйге түсіп еді осы колхоздың елі. Арқа еті арша, борбай еті борша боп кетпеп пе еді, откочевник боп?— дегенде барлық қатындар жабырлап күңірене жөнелгендей болды.

— Әй, аты құрсын аткошник дегеннің...

— Не көрмедік?

— Өлдік, талдық дегенде көзімізді ашты ғой.

— Панасына кеп едік, туған баласындай маңдайымыздан сипап баурына алды ғой...

Берді даусын көптің дабырынан зорайтыңқырап!

— Енді міне 4 мың қойы бар колхоз.

— Қой ғана дейсің-ау, алтыны бар колхоз десенші. Мұндай асыл мал кімде бар?— деп Сатай көтеріле түсті...

— Жеке меншігінде 115 үйдің 500 қойың бар. Сиыры жоқ үйің бар ма?

— Кім болсын, сонда бір құдай атқан жалқау болмаса,— десіп жұрт тағы дабырлады.

— Міне бас көп, басшы көп орнын тауып еді, бар дененің сарайы түзеліп сала берді,— деп Берді сөзін тұжыра бастады...

Бұл уақытта жұрт қашарға жақындап қалып еді. Үлкен жақсы қашардың сол жақ бұрышынан бұларға қарай беттеп Қасен шықты.

Дәметкен қалжындап даурыға күліп:

— Бас орнында болмаса міне көз, колхоздың көзі де орнында. О да міне ашылып қарап тұр,— деп Қасенді нұсқағанда, қатындардың бәрі тегіс үп-үлкен денелі, соқталдай жігіт Қасенді «көз» ғана дегенге мәз болысып күлген еді.

— Көз екені рас. Ферманың охраны көз емей неме?— деп Аяжан Қасенге қарап:

— Ия, солай ма, көзқайным?..

Қасен анырып:

— Не деп келеді, осы?— дегенде жұрт тегіс тағы да ду күлді...

— Ия, соны айтамыз, малың аман ба?— деп Дәметкен қашардың орта есігіне қарай басты. Барлық келуші бар, Қасен бар, бәрі де орта есіктің тұсындағы төбесі ашық қашарға жақындап келді... Қасеннің де келгені жана еді. Мал түгендеуге бригада бастықтарын тосып тұр екен.

Бұлар ашық қораның шарбақ есігіне тақап-тақап келгенде қалың қойдың ішінен қаракөл, ленкол саулықтары әралуан үнмен маңырап қоя берді. Әр бұрыш, әр қорадан бірінен-бірі іліп әкетіп жатқан амандасу әні сияқты көп қой-ешкілердің маңырауы басталды.

Кейбір қойдың маңырауы дәл бірдеме туралы қадағалап жабысып, жауап тілеп, сұрақ беріп тұрған маңырау сияқты... Қайта-қайта бір үнмен қадала сұрағандай болады. Қозылар, ешкі-лақтар да әрқайсысы өзіне бөлек үндермен ендігі таңын қарсы алады.

Колхоздың оянуы осылайша басталған еді. Осы таңда, дәл осы кезде бағанағы базда Шәлтік екі қасқырмен

айналысып жатқанда «Талдыөзек» колхозының ең үлкен фермасы, бірінші фермада дағдылы, мағыналы еңбек күні осылайша туды.

Охран бастығы Қасен мен Берді, Сатай тағы басқа шабан бригадалары мал түгендеуге кіріскенде Дәметкен мен басқа сауыншы қатындар сауын қойларын ярмо ағашына қосақтауға кірісті. Аяжан мен өзге қырықтықшы қатындар сол ашық қораның бұрышындағы қырықтық шарығына, кеше мұқалып қалған қырықтықтарын қайратып жатыр. Қолхоздың ірікті малы — асыл тұқым ақ ешкі мен ленкол, қаракөл қойлары болатын. Мұның бәрі асылдың ішінде аса бір өсімтал тұқымдар болумен қатар, шетінен сүтті сауын болатын. Сондықтан колхоз былтыр брынза қайнатса, көп қып май айырса, биыл әдемілеп тұрып неше түрлі голландский, тельзеций деген сырларыңды да өздері жасайтын болған.

Айша сол сыр қайнатушы маман әйелдің бірі болған еді де. Әр жердегі сыр кептіретін баздарды да өзі қарайтын. Соңғы он шақты күн бойында колхоздың биылғы сырларын қалаға жіберту үшін ол ферма басынан колхоздың орталығына барып тұр еді.

Қолхоздың көп табысының бірі сүті болғандықтан, мұның қойы екі сауылады. Бірін осы танертен ертемен сауады да, екіншісін кешкі жайылыстан соң сауады. Күндегі осы сияқты қаракеттен басқа соңғы кезде қырықтық араласқан. Қазір оның аяқтап келген кезі еді. Жайшылықтағы сауыншы әйелдің көбі осы кезде сол қырықтыққа ауысып жүр еді.

Жаңа қашарға келген жұрт бір сәтте сол өзді-өз жұмысына орала кетті.

Дәметкен күндегі машығымен қосақтағы қойдың төр жағына түсіп үш қойды сауып болып, енді ақ ешкінің біріне қарай жылжып келіп желінін ұстай беріп еді, шошып кетті. Қолына ешкінің бір желіні екеу боп қақ жарылып ілінді. Ешкі де тыпырлап, арты шөмейіп, ауырсынғандай боп жаталақши береді.

Үңіліп қарап жібергенде Дәметкен өз даусының қалай шыққанын байқамай да қалды.

— Жаратқан сұмдық-ау, мынау не еді?— деп баж ете түсті. Даусы соншалық қатты шыққан екен, өзге жерде сауынға отырған қатындардың бәрі атып-атып тұрды.

Дәметкеннің алдындағы ешкінің желіні тап ортасы-

нан сара тілініпті. Біресе сүт тамшылап, біресе қанды ірің тәрізді уыз шығып тұр.

— Жаным-ау, не сұмдық?

● Ойпыр-ау, не пәле келді?— деп бар қатын жапырлай бастады. Дәметкен үндеместен қосақты жағалай жүріп барлық қой, ешкінің желінін түгендей бастады. Өзге қатындарға да соны бұйырды. Сол-ақ екен сауыншы әйелдің бәрі де әр жерден:

— Ойбай, мұнда да сол.

— Сығыр шұнақ, мынаны да тіліп кетіпті...

— Төбеңнен ұрғыр қандай жау екен?.. Мынаны көр,— десіп бәрі де әр жерден, өздері өз болып көрмеген сұмдық бір қаскөйліктің ізін тауып жатыр.

Дәметкен өзі санаған қосағынан он шақты жаралыны тапты. Сондай боп тұралап, сенделектеп тұрған жиырма шақты қой, ешкіні өзге қатындар да тапқан еді. Әйелдер есі шығып, шын шошынып, күйінуден зар қақсады.

— Келді ғой тағы бір пәле...

— Болды ғой бір қырсық...

— Қайран көзімді ашқан қолхозым, тағы не күн туа бастады басыңа? — деп Жамал өксіп-өксіп жылап та жіберді...

Дәметкен есін жаңа жия бастап еді.

— Уа, қой әрі ырбимай, қайда әлгі охраны, қайда бастықтар, жүр, түге! — деп бар қатын түгел тысқа шықты.

Бұл кезде Қасен мен Сатай қошқарларды түгендеп шығарып жатыр екен. Екі қошқардың белі шойырылып баса алмай тұр. Оны бөліп қойыпты. Қорадағы қошқардың бары жартылап қана шыққан екен.

Мыналардың дабырын елемей Қасен мен Сатай есікке жақындап келген қаракөлдін бір көк қошқарын қадала қарап тұр еді. Тақай бергенде Сатай мойнынан ұстап тартып алып шықты. О да шойрылып артын баса алмай жатыр. Үш қошқардың дерті бір.

— Жаным-ау, мұның бәріне не пәле келді бұл? — деп Сатай аңырды.

— Индет дейім бе, не дейің? Өздері тарттырған қошқар тәрізді басады ғой,— деп Қасен қошқардың астына үңілді. Қолын жіберіп байқай бастады да:

— Ойбай, ұрған екен қырсық. Мынау жаудың қолы ғой... Тартып кетіпті, — деп сенделектеп бойын зорға кө-

терді. Қатындар бұл кезде мыналардың қасына кеп, қошқардың аңысын андап тұр еді. Енді:

— Масқара бопты. Ендеше эне отыз қой мен ешкінің желіні тілініп қапты, — деді Дәметкен.

— Көріңде өкіргір, қандай ғана дұшпан екен...

— Осы желіндерін қақ бөліп тіліңті...

— Ұлың бар, қызың бар мұндай пәле, мұндай сұмдықты естіп көріп пе ең, — деп жапырлап сөйлеп, қатындар тағы шуылдай жөнелісті...

Қасен бір ауыз сөз сұрауға жарамай, бар пәленің зор көлемін бір-ақ түсініп, салмағына шыдамай белі майысып кеткендей боп жерге шөгip, жүрісінен отыра қалып:

— Сорлы болған басым-ай. Маған келген қаза ғой мынау. Бүйткенше өлсем еттім, — деп өңі бір сәтте күпқу боп кетті. Көзінің жасы моншақтай ағып жерге бір-сін-бірсін домалай түсіп тұр.

Оқиға қазір-ақ бар фермаға мәлім болды. Берді бастаған өзге бригадалар да, Аяжандар да тегіс жиылған еді.

— Әттең қандай ғана қара бауыр екен?

— Қан жұтқыр қандай қаскөй екен?

— Әттең осы дұшпанды қолға берсе-ау...

— Аткеншектен ел боп кетті. Жұрттың алдына түсті дегенді көре алмаған тап жауы... Нағыз қанды көйлек бай бандының ісі ғой бұл, — деп өзге көп дағдарып, қанқақсаған топтың ішінде тұрып Берді сөз қатты.

Тартылып қалған қошқар бесеу екен... Қаза көрген қой, ешкінің бәрі қазірде ерекше бір жауыз-зұлымдықтың айғағы боп белдері бүкшініп, жүндері үрпиіп андасанда жалынғандай маңырай түсіп бөлек тұр.

— Жау ісі... Кескілескен жаудың қолы мынау — деп Сағай да түнерулі еді.

— Ал жау... Бірақ бұл қайдағы жау? Сырттағы ма? Іштегі ме? Қайдан сап етті?.. — Аяжан көп алдына бір сұрақ қойды.

— Бәсе кім? Күзет, күзет қайда?

— Охран қайда? Төбеңнен ұрғырлар нені қарады?

— Не күзетті, кімдер еді өзі бүгін түнде? — деп кейбіреулер Қасенге қарай төнді.

Қасенде үн жоқ. Басын қос қолдан ұстап, жас балаша еңіреумен отыр.

Бұған үнеіз ғана қадалып, түйіліп тұрған жұрт қаста-

рына ферма бастығы Самат кеп қалғанда, біраз серпіле берді.

Ол барлық жайды естіпті. Аш бетті, арықтау келген сұлуша қара жігіт Самат аяқты жылдам басып, ыңғайлы аттай лып-лып етеді. Үстінде тап-таза ақ көйлегі бар. Жанында тапанша. Аласа қып қырған қара шашында ылғи тікііп тұрған қайрат білінеді. Неге болса да жасын жас сияқты емес. Фермада мұның алдында болған бірнеше дағдарыс қиыншылықтарға келгенде ол жұртың өрекіген бостығын оп-оңай баса қойып, шығар жолды жарқ-жұрқ еткізіп таба салған-ды.

Мынандай боп, көпшілігі қайрат пен ойдан айрылып тұрған жұрт, енді оны көргенде тап-таза боп оттай жанып тұрған түрінің өзінен-ақ көп сүйеу алғандай болды. Іштері жібіп, ол келсе бір нәрсе орнына түсе қалатындай тегіс дәме қыла, жамырап қоя берді.

Самат біраз үндемей тұрып жаңағы сияқты сөздердің бәрін де тыңдап-тыңдап алып, ақыры өзі барып барлық қой, ешкі, қошқарлардың жараларын көрді.

Аяғында топқа келе бере Қасеннің еңкілдеп жылап, көзінен жас ағызып отырған түрін көріп, қасына жетіп келді.

— Өй, мынаныкі нес?— деп иығынан тартып,— бала боп кеткенбісің ей, сен Қасен, ә? — деп жұртқа қарай берді.

— Қайтсын байғұс, күйген ғой. Охран ғой, — деп Дәметкен сұрланып, тамсанып қабағын түйген еді. Бағанадан Қасенге жаны қатты ашып тұрған осы еді.

Самат айналып Дәметкенді көрді де, өзге қоралай тұрған жанның бәрінің түсіне жалт-жалт қарап жағалай көз салып өтті.

Көпшілік түсі күңгірт. Дәметкенді де қостамайды. Қасен туралы да үн қатпайды.

Самат сол жерде жұрт күтпеген халде сақ-сақ күліп жіберіп, еңкейіп Қасенді жұлмалап тұрғыза беріп:

— Өй тәңірі, жаман неме екенсің ғой өзің. Бұл апат үшін жауап беретін жалғыз өзім деп отырмысың? Алдымен жауап беретін мен міне. Не көрсен менімен бірге көресің, ол бір. Екінші, кеңес өзінің колхозшы батырағына сенеді. Жерге тастай алмай жүрген Қасендері жоқ. Сен қайдан шықтың, кімсің? Оны жұршылық біледі. Қой, қазір мына сүмпиған пішініңді,— деп Қасеннің жа-

сын тыюмен бірге тағы күліп ап, енді қатындар жағын қоса күлдіріп отырып:

— Ойбай, ұят-ай? Мынаны Айша көрсе не дейді? Қайда өзі Айша? — дегенде бірнеше әйел даусы:

— Ол колхоз басында ғой.

— Әлі сонда, қайтқан жоқ қой.

— Көрсен күлетіні рас, — деп Дәметкен бастаған бірнеше қатын күлісіп, Самат мінезіне қатты сүйсініп, дән ырза боп қалысты. Осымен Самат өзге топқа:

— Ал жолдастар... Аптықпай, саспай өзді-өзіңнің жұмысыңа барындар... Мұндай-мұндай қиыншылықтар болатын. Бірақ бәрінің де төркіні табылып, күлметі ашылатын. Кеңес еңбекшісінің алғаш көрген қоқайы бұл емес, болды сол... — деп жұртты тыйып тыныш, сабырлы, салмақты үнмен сабасына түсіріп тарта берді.

Сонымен барлық жиын енді-енді тарқай беріп еді. Бір мезгілде қастарына колхоз бастығының орынбасары Қатпа жетіп кеп қапты.

Бұрыннан естіп келді ме, жоқ жаңа ұғынып алған ба, әйтеуір жайдың бәрі оған да мәлім сияқты. Шұбар жүзі қанын ішіне тартып, сұрланғандықтан теңбіл-теңбіл боп кетіпті. Қабағы тас түйілген, үндемей кеп Саматқа қол берді де:

— Есіттік жайды. Бұл бір кісі емес, контрреволюция шайкасының ісі. Мұнда ұйым бар, — деді.

Самат өз байлауын әлі жасаған жоқ еді.

— Кім білсін? Қайдан кеп, кім істегенін?.. — дегенде Қатпа шаншыла қарап:

— Кім білсіні жоқ. Бай-кулактың ұйымы. Оның бір тамыры осында. Енді соның ініне су құямыз; — деді де көпшілікке:

— Сендер тарай тұрындар!.. Барындар!.. Жұмыстарыңа кірісіндер! — деп Саматқа қырындау бұрылып: — бұ не, осындай істі топқа салып талқылап тұрғаның, — деп бір қойды. Жұрт жылысып тарай беріп еді. Қатпа көппен бірге қозғалып бара жатқан Берді мен Сатайға:

— Сатай, Берді, сендер мұнда қалындар... Әуелі актив боп сөйлесейік, — деді...

Көппен бірге Қасен де жүріп кетті.

Өзгелер әбден сейіліп, төртеуі ғана қалған соң, Қатпа Саматқа бұрылып:

— Жә, мұны кімнен деп білесің?

— Кімге жабыса қояйын қазір... Пәленше деп бұл

сағаттың ішінде ешкімді де атай алмаймын, — деп Самат қабағын шытты.

— Кадр сенікі. Іс сенің ферманда болып отыр. Большевиктік қырағылығың қайда? Сезікті кісің кім? Отырамыз ба енді жауды еркіне жіберіп? Жоқ, әлде қашқанның күтейік пе? Бұл шекара екенін білесің бе?

— Ал білгенде кімді бас салайық? Кім? — деп Саматтың даусы қатаңдай берді.

— Әлі сезбедің бе? Өзің қызық екенсің-ау... Жаңа адамның бәрі міне осындай болады! — деп, Берді мен Сатайға қарап ап:

— Істің тамырын ұқпайды да, мезгілімен қолданатын шараларға бөгеуіл жасайды! — деп қынжыла бастады.

Самат бұған бұрылып, қадала қарап отырып:

— Олай болса ескі адамсын, өзіңнің сезгенің бар шығар, айт, кім кінәлі? — деді.

— Білмесең мен айтайын... Бірақ сен осы арада басшылық етіп тұрған соң көретін жайларды көріп, сезіп жүрген шығар деп ем...

— Жаным, айтсаңшы енді білгенінді, — деп Саматтың шыдамы таусыла бастады.

— Ендеше, мына охран бастығы Қасен. Міне тап жауының бір ұшығы осында. Осыны қазір ареске алдыру керек, — деп жарып айтып салып, Саматқа о да қадала қарады.

Самат бағанадан бергінің бәрінің арты осындай бір-демеге соғатынын тосып отырса да, дәл мұндай тұжырым жасалмас деп еді. Біраз таңдана қарап, аяғында Сатай мен Бердіге бұрылып:

— Сен екеуіңнің пікірің қалай? — деді.

Сатай алдымен үн қатты:

— Дәл бұлай деуге ауыз баруы қиын сияқты. Өзі қаратабан батрактан шыққан. Өзіміздің төменнен өсіргеніміз. Бірде-бір сезікті жаман қылығы болған кісі емес.

— Е, жау саған сездіріп істейтін шығар. Осы күнгі жаудың астыңнан қырыққанын сезер болсаңдар бүйтер ме едіңдер! — деп Қатпа қатты ашу шақырып, шын күйінген жүзбен ақыра сөйлеп жіберді.

Сатай содан ықты ма, жоқ сөзінің аяғын тек осымен бітірмек пе еді, әйтеуір аяғын екі ұдай қып:

— Бірақ кім біледі... Кепіл болуға бола ма? — деді Берді мұнша екі жарылған жоқ:

— Тергетіндер. Ақ болса ашылар. Мұндайды тергеу орны ашпаса кімнің көзі жетеді, — деді.

Саматтың бұдан да күтпеген жауабы еді. Бірақ Қасен жайындағы оның өз түсінігі басқа, сондықтан ұзаққа сөзбай:

— Қасен өйтпін құрбандық ететін кісі емес. Мен қарсымын. Жаппақ түгілі сезімке алғанға да мүлде қарсымын, — деді.

Бұған Қатпа барынша күйініп, шыдамынан айырылып атып тұрып, әрлі-берлі жүріп кетіп еді. Енді Саматқа қадала қарап:

— Сен өзің кем қойғанда анартөншыл екеңсің. Мен жауаптылық қарызымды ұмытпаймын. Бұл істі барарына барғызамын. Қазір ауданға барам, — деді.

Самат бұл араға келгенде алғаш рет осы әңгіме бойында шындап ашу шақырып:

— Қасен жабылмайды, өйткені бас бұзарлыққа жол берілмейді, жолдас... — дегенде Қатпа жұлып алғандай жауап беріп, бағанадан көмейіне кеп тұрған сөзім тіптіке ірікпей соғып:

— Бас бұзарлықшылын, ендеше тамам байды отиочевник деп жиып ап, бәрінің былығын бүркеп осы күнге дейін сыр бермей, басқармаға дәнене білдірмей, тап жауының қойыртынағын қостап отырған сенің өзіңсің! — дегенде, Самат атып тұрып:

— Шатпа, енді жетті, кеңеске менен дос шығарсың! — деді. Анау кекете күліп:

— Адыра қал. Өмір бойы бай-кулакпен алысып, осы ауданның тап жауын құртып келген мен емей сен шығарсың. Бәлем құлметінді ашып, алдымен сенімен болармын ендеше...

— Бар, олай болса қылатыныңды қылып көр...

— Шын жаудың тамырын таптым, болды енді маған. Өңі жылтырап, жылым құрттай жайлайтып сендей тәтті үндінің талайына су құйғам мен.

— Қысқарт енді! — деп Самат тап берді. Анау тапаншасына қол салып ілгері басты. Берді мен Сатай екеуінің арасына тұра қалып айырын әкетті. Екеуі де біріне бірі өшіге жауығып, екі айырылып кете барды... Қатпа айтқанын істеп ауданға шаба жөнелді. Самат сұрланып, қолы қалтырап кеп аудамай жалғасатын телефониның трубкасын алды.

Сөйлескен, аудан орталығында кеңсесі бар әсиери

киімді ер пішінді, кесек денелі жігіт Паншин еді. Паншин түнде болған уақиға турасындағы Саматтың хабарларын естіп алып, қысқа сөзбен өз маслихатын берді.

Ол Саматпен нық таныс, қымбат бағалы ферманың барлық ісінен толық хабардар еді.

— Бұл іске айыпты кісілер колхоздың өзінде болмау керек. Екі күнде анықталады. Әлі де сендерге айналып соғар. Орнынан тапжылма. Екі күн тос. Күзетті мықта. Соған шекті жиылған деректі бірсүгін кеп айт, — деді.

Осымен Самат ешқайда бармай, фермасында қалып дағдылы ісіне кірісті. Бірақ іштегі ойдың тынышсыздық толқыны күшті еді. Сабыр ету қиын болды. Шашау шыққан адамның бәрінен: не болды? Не бар? Не естіп білдің? — деп ылғи елең қағып, ақпар сұраумен болды. Қатпамен қағысқан сөздерінен кейін, бұл колхозға келгелі алғаш рет бет-бағытынан адасып, бір қараңғы тұңғыққа түсіп кеткендей басы қаңғып қалған кезі осы еді. Кім біледі? Сыртынан қарағанда кімі жаман? Бірақ іштерінде не боп жатқанын кім білсін? Өзгені қойғанда жаңағы Берді мен Сатай да мұның ойынан басқа ой ойлап, тіпті, бұған олар да күдіктеніп қарады ма, әлде қайтты? Осы жұрттың бәрі секем алып жүрмесе игі еді. Бүгінгі күн тұтасымен осындай әуре-сарсаңмен өтті.

Ферманың еркек-әйел ударниктеріне Қасен жайындағы бағанағы Қатпа сөзі естіліп қалған еді. Сонымен көпшілік күні бойы Қасеммен жөндеп тіл қатпай, одаң үріккен тәріденің шеттеп жүрді. Қасемнің бірер жағалап келгені Самат еді. Ол да өз ойымен әуре ме, мұнымен бой салып сөйлеспеді.

Колхозшылар ішінде Дәметкен, Аяжан, Сатай боп тұс ауа бере Дәметкендікінде шай ішіп отырып, біраз әңгімедескен еді. Сатай:

— Қайсысыныңкі дұрыс екенін, әзір білу қиын. Екеуі де білмейтін адам емес, кім біледі? — деді.

Мәселе Қасен жайында. Дәметкен Қасенге таңертеңнен жаны ашулы еді. Және Саматты өзгеден ерекше сыйлайтын.

— Қатпа Айшаны ылғи жесірім-жесірім деуші еді. Қасенге тиген әлпеті теріске айналған сияқты еді. Ішінде не жатқанын кім білсін, — деді.

— Осыған тигелі мені кекетіп, соқтыға беретін болды деп Айша маған талай айтты. Бірақ мынау істің

жөні бір басқа ғой, — деп, Аяжан әлдеқалай байлау жасаудан аулақ сөйледі.

— Колхоз құрылғалы бірге жасап келе жатқан қу мүйіз, ескі кісі. Оның үстіне өзі Қатпа, — деп Сатай бастағанда Дәметкен мұның сөзін қостай:

— Қыры да сыры да көп де, — деді.

— Онысы көп, бірақ қадалса бірдеменің тамырын ұстап ап қадалады. Онан соң ақ та, көк те болса әлі күнге алмай жібермейді. Мұнымен ұстасу да қиын ғой. Осы талай, «мен мықты, мен пысықпын» дегендерді алып жеген жоқ па?.. Бірдеменің ізін шалып түйіліп жүр ме деймін, — деді.

Өзгелер, жалпы барлық ферма сияқты әлі күнге «не болады?» деген дағдарыста еді. Сондықтан дау да айтпай, басқа пікір де айтпай, тыйылып қалды.

Осындай күйлерде кеш те жетіп еді. Түн болып, көп колхозшының алды жата да бастаған еді. Самат өз үйінде газет қарап отыр еді... Үйінің сыртына бір атты кісі кеп түсіп жатыр екен. Газетін доғарып тыңдай қалды.

Сөйткенше болмай дабыр қағып Шәлтік кіріп келді. Түрі асығыс, хабары шұғыл сияқты. Самат асығып алдынан қарсы тұрып:

— Немене? Не болды? — дегенде, шал орындыққа отырар-отырмастан:

— Ойбай, қарағым, сұмдық... — деп бастап әңгіменің басын қысқа қайырып, — Сүгір, Сүгір кепті, түү Қытайдан... Өздері төрт адам. Колхоз болса кірейік деп келдік дейді. Бірақ түрлері бұзық. Асынғаны көкбеңбек темір... Бірдене пәле іздеп келген әлпетті. Өзімді ұстап ап кеудеме мініп отырып, өлтірем деп бауыздарман болды... — деп әңгімесін содан әрі шұбата жөнелді... Самат орнынан тұрып алып телефонға қолын қойып, мынаның әңгімесінің артын бақылап тұр еді. Созыла берді. Жалғыз-ақ бір арасында Сүгір сөзін айтып:

— Жау болсам да өз алдарыңа кеп тұрмын, өлтіртсе де өз еркі, аяйды демейім, сонда да біздей қайтып келгенге не дейді екен? Колхоз басқармасына, Қатпаға хабар айт, жауабын сол осы баздан тосамын, — деп еді. Мен тіпті оған бармай, саған салдым, — деді. Содан әңгімесінің тағы жібі босап: — белім кеше қасқыр аттап бастырмай шойырылып қалып еді... Соған қарамас-тан шапқаным... Тақ екі қасқыр базға түсе қайты, түге, — деп сөзін тағы ұзақ сонарға сала берді. Мезгілі

өтіп барады. Самат ендігісіне шыдай алмай телефонды алып ауданмен жалғаса бастады. Аралық станциялардан Паншин кеңсесін сұрап, құлағы сол жақта тұр. Бірақ Шәлтік телефон сырын білмеуші еді. Сондықтан өз әңгімесін әлі шұбатып айдап жатыр... Саматтың андасанда бұған құлағы үздік-үздік еститіні:

— Алдында, қарағым-ау, түн бойы шулап ұйықтатпаған. Содан базға түскен соң, аяйым ба, тіпті... тіреп бастырып... Кісі әкелдім... Қашып кетіпті, белімнен атап шойрылтып... Айша кеп... Сол кезде Паншин үн қатты білем, Самат сөйлеп:

— Айтқаның келді. Жау біздің қасымызда. «Талды-өзектің» екінші базында... Білесің бе? Ия... Біз бе? Аттанамыз... Қазір... Білемін,— Самат үндемей қалды...

Шәлтік сонан соң өз әңгімесін соза бастап:

— Айшаны, ұстап басып қалды... Бұрынғы байы ғой, не десіп жатқанын кім білсін? Бірақ оған да басында суық келді. Әйтеуір түсі жаман...

Самат қайта сөйлей жөнелді.

— Білемін. Ол қамды өзім істейім. Бірақ аз кісі болсақ та біз де қайрат етеміз... Ал көріскенше, — деп Самат телефонды қоя берсе, Шәлтік әлі сөйлеп жатыр екен.

— Содан белімнің шойрылғанына қарамай салдым-ау, саған қарай... Енді ұстап ал. Сөзі болса қаруын қолынан алып, ұстап алып отырып сөйлес. Болмаса бұл қолхозға ол өшігулі. Мұның алдында екі келіп, ат түйені тізіп әкеткен. Дәндеген кәпір, — деді.

Шәлтік әңгімесі бұдан да ұшы-қиыры жоқ созыла беретін. Бірақ Самат енді асықпаса болмайды.

Ол сол арада айғай сап Қасен, Берді, Сатай бәрін жиып алды. Дәметкен, Аяжан, Жамалдар да жиыла келген еді.

— Жолдастар, анық жау табылды... — дегенде бәрі бірдей:

— О кім, о кім?

— Уа, тілеуің берсін...

— Қандай ғана ит екен.. — деп шу-шу етті...

— Қытайдан кепті. Сүгір...

Жұрт түсіне қалды. Ендігі дабырдың бәрін Самат тоқтатып, тез-тез, қатты-қатты бұйрық етті.

— Қазір маған Қасен және тағы бір-екі кісі ерiндер. Тез ат қамда. Өзге барлық еркек, Берді, Сатай, сендер

басшы боп күзетке қалындар... Ал Қасеннен басқа тағы бір-екі кісі маған ер... Қімдер?

— Өзге еркек шамалы ғой.. Күзетте тұр ғой, — деп Сатай дағдарып қалып еді.

— Ендеше бір еркектен кем болсам бетіме түкір. Сол Сүгір итті аттан өзім ғана жұлып алайын. Бері ап келші бермен, — деп Дәметкен жұлқынып кеп винтовканың бірін мойнына салып алды... Ешкім қарсы болған жоқ. Қайта тегіс бой ұсынғандай болды.

— Ия, колхоздан аяған жанды, ит жесін, — деп Аяжан да екінші мылтықты салып алды...

Бұлар осымен айналып сыртқа шығып атқа қона беріп еді.

— Ойбай, түйе, түйе қайда? Қалпымен бар түйе жоқ, — бір екі-үш дауыс шу-шу етті.

Енді Самат, Сатай мен Бердіге түйені қарауды тапсырып, бүгінгі күзеттің бәрін тамам сауыншы, қырықтықшы қатындар алды.

Түйеге жоқшы белгіленгенмен Самат сол өздері аттанған жаудың алдынан түйені де табармыз деп сенген еді. Сонымен бұлар екінші базға қарай қалың шиді қуалап шапқылай жөнелді.

Әбігердің ішінде Шәлтік ұмыт қала берді. Жолшыбай жосылтып сарт-сұрт шауып келе жатқан Самат пен өзге жолдастарының арасында тым құрыса бірлі-жарым ауыз әңгіме де болған жоқ.

Осымен баз жанына шауып тоқтаған соң аттарын алысырақ байлап, өздері мылтықтары сайлап ап қанат жарып, бытырай кеп баз есігіне тақап еді.

Бұларға қарсы алғашқы мылтық үні шықты.

Содан бұлар айғайлап:

— Уа, кімсің... Елмісің, жаумысың... Кім де болсаң өлесің. Атыспай қолға түсі! — деп айғайлап еді.

Оған қарсы ылғи атыла берген мылтық отын көрді. Алғаш елден бұрын тақап барған Қасеннің сол қолына оқ тиді.

— Мынау не жаудың дәл өзі, не соның жолына басын байлаған кісі... Енді атысып бағындар.. Алындар осыны! — деп Қасен кейінірек тұрып қап еді.

Бірақ әредікте: «енді саған жоқпын, өлтіріп аламын», — деген әйел айғайы естілгенде жүрегі су етті.

— Жаным-ау, Айша ма? — деп бір қалып: — ойпырай, кәпір Сүгірдің жүрісі тек деймісің... Бұзылған ба,

алданған екем ғой,— деп бір тіксініп, содан бүгінгі фермалардағы қазаның бәрін осымен байланыстыра барып, тажал жүзін көргендей боп шошынып үрке беріп еді. Қалған сөздерді өзге атыс, алыста бұ да естіген жоқ. Естіп, байқар болса Самат мінезіне ол таң болар еді. Әйел үнін естігеннен кейін Самат мылтығын атпай тоқтата қойып, өзге бірер оқ шығарған Дәметкен, Аяжанды да басып тастап құр ғана баз ішіндегі мылтықтың даусын санап тұр еді.

Арада бір-екі рет: «тоқта, жау емеспіз» деп жанындағы әйелдерді таңқалдырып үн қатып та көріп еді. Ақыры іштегі мылтық оғын тауысты. Самат есікке құлағын сап, тындап тұрғанда екі рет бос шырт-шырт еткен алты атар үнін естіп, есікті ашып тастап, өзгенің бәрін ертіп базға аяқ басқан еді. Есікке келе бере қалтасынан электр фонарын суырып, жарық жағып қалған.

Содан арғы уақиғаны жоғарыда баз ішінде өзіміз көрген едік.

IV

«Талдыөзек» колхозының басқарма бастығының орынбасары Қатпа Қожалақов аудан сотының кеңсесінде Садыров судьямен көптен әңгімелесіп отыр. Оған бағана фермадан кіжініп келгеннен бері қарай көп-көп жайды мәлім етті. Көп сезіктерін, күдігін ірікпестен айтады. Садыров та бұл ауданда көптен істеп келе жатқан адам.

Сырт қалпы, білім шамасы, әдет машығының көбі осы Қатпаға ұқсас. Бірі малды қолхоз бастығы, бірі сот. Сондықтан араларында байланыс, қатнас нық еді. Қатпа бүгінгі сөздерінің көбінде Қасенге қоса Саматты көп түйрейді. Әңгіменің артын құпиялап кеп, үлкен бір мәнді түйінге соқтыра кеп:

— Қасен деген осы Саматтың әдейі қолдан жасап алған өтірік белсендісі. Соның қолымен іс істетіп, Самат керекті жерінде оны бүркейтін боп, екеуі бір бас, бір тас боп алған. Ал Қасеннің өзіне келсек, Қытайға қашып кеткен кеңес жауы Сүгір дегеннің қатынын алып, соның үй орнына пана боп отыр. Қатынын да бұл күнде белсенді қып, төменнен өскен қып қоқайтып апты. Ол — бірінші залым, соның бәрін алдап ұстап, күні үшін өңін жылтыратып жүрген сүркія әйел. Сыры маған мәлім, әлі күнге Сүгір десе ішкен асын жерге қояды. Қай күні Сүгір хабар етсе, сол күні кеп осы колхозды бар ферма-

сымен өртеп, күлін көкке ұшырып кету қолынан келетін, жылан жүрісті пәле қатын... Міне бір жағы осы Қасен мен қатыны боп фермада қатты сезікті ұйым жасап алған. Мынау адам көрмеген апат, қаза осындай мықты, берік топтың ісі. Әйтпесе сырттан кім келеді? Қайтып қана солай емін-еркін араласып, соншалық шаруаға осындай ойран салады... Қорытынды да, байлау да сол, осылар тегіс тезінен ұсталып, тергеуге алыну керек, — деген.

Сот бірнеше машықты сұрақтар бере-бере кеп ақыры осы, жаңағы айтқан Қатпа сөзі мен оның алдына бұл айтқан ақпардың барлығын өз қолымен протокол қылып жазып шықты. Содан, мұнымен істесуге жаңада ғана басқа жақтан келген жас тергеуші Мұрат деген жігіт бар еді, соны шақыртып алды. Протоколды оқып, жай-күйдің бәрін өзінше, Қатпа айтуларының бәрін байлау ете, даусыз нәрседей ынтыға отырып, ақыры үлкен тапсырма жасады:

— Іс үлкен. Уақыт тар. Бір минут бөгелуге болмайды. Қасыңа үш кісі милиция ал да, қазір атқа мін. Қатпа да сенімен бірге ере барады, — деді.

Осымен бұлар да кеш бата ауданнан шығып, шауып отырып фермаға кеп еді. Одан Самат пен Қасен базға беттеп шауып кетті дегенді естіген соң Қатпа бұрынғысынан жаман ерекше дегбірсізденді. Өзгелерді бастап ап, алғашқыдан гөрі асығып, қара тер болған аттарын қамшылай да тепкілей шауып, екінші баз қайдасың деп салған еді.

V

Бағана Шәлтік екінші баздан шығып фермаға қарай жөнелген соң Сүгір баз ішіне қайта кіргенде Айшаның басынан мынадай халдер кешіп еді. Әкесін Сүгір алып шығысымен Айша тағы да айналасын сипалап, әлгіде қолынан түсіріп алған алты аттарын іздеген. Соны таба алмай бүкшеңдеп жүргенде Сүгір кірді.

Бұл жолы ол үнін де, сөзін де өзгертіп Айшаға, баяғы байы боп тұрғандағы қалпына түсіп зеки кеп:

— Әй, сенде ең әуелі қару болу керек. Ол қайда? Бері әкпел соны! — деді.

Айшаның өзіне де ол өлердей керек еді. Бірақ дәрмен бар ма?—Жоғалтып ап тұр. Басында бұл сұрақтың түбін ойламай:

— Қаруы не? Оны кім айтты? — деді.

Сол арада Сүгір жанына жетіп кеп, әуелі екі қолын сипап қарап, артынан өнебойын қатты-қатты ұстап жүріп, тінте бастады. Айша мынаның мына сұрақ, мына қылығының бәрін енді ғана ойлай бастады. Ойлаған сайын іші мұздап, есінен шатаса жаздады.

— Мынау бір маған құрылған, әдейі жасалған тор болды ма? — деп жаны тіксініп еді.

Мұның бойында қаруы жоғына көзі жетіп алған соң Сүгір ендігі сөзді қысқа қып, байлай сөйлеп:

— Менің қатынымсың, өзіме тиесің, әдейі келдім, әкетем! — деді.

— Жок, мен айттым, жарықтығым, енді басымды отқа салма, сенімен менің енді үш қайнатса сорпам қосылмайтын болған, — деп, Айша таймай қасарып тұрып алды.

Сүгір байқайды. Сөзге иліктіре алатын емес. Шынында Айша ішінен:

— Енді не болса да осыған бой ұсынбай дегенімде тұрып, келген кер болса көріп алайын деп еді. Сүгір жаңағы Айша жауабынан кейін, қабатын қасқырдай тісі ақсия, қабағы тастай түйіле кеп:

— Бар жауабың осы ма, жоқ жөнге көшемісің? — деді.

Айша іркілместен:

— Басқа жауабым жоқ, — деді.

Сол-ақ екен бұның арпалысып алысқанына қарамастан Сүгір алып ұрып жонын тізерлеп отырып, екі қолын сындыра артына қайырды да әдейі тыстан беліне қыстыра келген шылбырмен тас қып байлап тастады. Содан үнсіз қалған Айшаның қасынан тұра беріп:

— Тимейсің ғой, жаңа бай тапқан неме? Тимейтінің рас, өйткені сені мен өзім де алмаймын. Маған қылған қылығына қарағанда кегімді мен басқа түрлі қып алам... Қазір біраздан соң кеп осы баздан шығарып ап, ат көтіне сап алып кетем. Менімен бірге Қытайға барасың. Сонда қатын үстіне кәрі шалға малға сатам. Міне, менің саған істемек боп келген үкімім осы болатын... Осыны істемесем ит болайын, — деп біраз үндемей мелшиіп тұрып: — менің сонадан шыққаннан байлап келген сертім осы, — деді.

Айшада үн жоқ. Содан әрі Сүгір есікті тарс жауып жоқ боп кеткен. Айша қанша мезгіл өткенін білмейді.

Әйтеуір бір түн жарымындай тыпырлай-тыпырлай, әрлі-берлі аунай-аунай келіп, екі қолының терісін қыл шымырға сыдыртып шиідей қып-қызыл қанын ағызған шақта бір кезде оң қолын суырып алған... Содан босана салысымен тұтанған ашу, уланған оймен өлімге басын нық байлап ап бағанағы мылтықты іздеген еді.

VI

Қасеннің пышағы Айшаның жотасына қадала бергенде Самат жан ұшырғандай атып кеп пышақты қолға жармасып, Айшаның қазасына арашашы болды. Базға кіріп ұйқы-тұйқы уақиғаның артынан Айшаның жүзін тани бергенде Саматтың есіне бағана телефонмен сөйлесіп тұрғанда Шәлтік айтып жатқан бірер сөз түсіп еді: Айша... Сонда қалды... деген еді-ау, деп барып Қасенді жұлып алғаны да содан еді.

Алғашқы минутте жұрттың бәрі жым-жырт боп, үнсіз қатып тұрып, әлі де сілейіп жатқан Айшаға қадалды. Содан келесі минутте Айша қыбырлап есін жиып, көзіне түскен шаштарын, қанды қолдарымен қайыра беріп, Қасенге қадала қарап:

— Мен сендерді Сүгір екен деп өлімге бекінбеп пе едім... Ол мені зорлықпен алып кетпек боп, осында міне! — деп қып-қызыл қан боп тұрған екі қолын жұртқа қарай созып: — байлап қамап тастаған жоқ па? — деді де өксіп-өксіп жылап жіберді...

Жай түсінікті бола бастады. Дәметкен енді ұмтылып қасына жүгіре басып кеп құшақтай сүйеп тұрғызып жатып:

— Айналайын-ай, бәсе, сен жау болушы ма едің?.. Жауыздың кара жүзін көріп, тағы да шенгеліне ілінген екенсің ғой! — деді...

Осымен бұлар келгенге бірер-ақ минут өтіп, енді естерін жия бергенде, сыртта тасырлатып кеп қалған көп аттың дүсірі естілді. Бәрі де бір сәтте мылтықтарын ұстай-ұстай алды.

— Келді, келді. Осы келген сол сұмдар! — деп Айша Қасеннің қасына атқып шықты.

Самат мылтығының құлағын қайырып ап қадала тындап, есіктің саңылауынан бүгіле қарап тұр еді. Тастағылар үн береді. Қатпа даусы:

— Әй! Самат, Қасен бар ма? Кімсіңдер мұнда? Айтындар жөндерінді!

Самат есікті шалқасынан ашып жіберіп:

— Бармыз, мұндамыз! — деді.

Соның артынан баз ішіне Қатпа бастаған үш милиция және тергеуші Мұрат кіріп-кіріп келісті.

Сөз ұзаққа барған жоқ. Тергеуші өз жайын айтып алысымен Самат пен Қасеннің кім-кім екенін сұрап танып алып:

— Жігіттер, сіздер қазір ауданға жүресіздер. Істеріңіз тергеуге алынды. Сол тергеу уақытына временные меры пресечения¹ — түрінде сіздерді уақытша задержат² қылуға тура келді! — деді.

Бұл сөздің суық жайды баян етіп тұрғанын баз ішіндегі әйелдер түгел ұққан еді. Барлығы бір-ақ үнмен «аһ» ұрғандай болды.

Самат қатты сұрланып ап, демі дірілдепкірел тұрып, мылтығын бұрынғыша ұстаған бойында, Қатпаға көзі қанталай қарап:

— Мұны істетіп тұрған сенсің ғой? — деді.

Қатпа саспастан:

— Мен ғана емес, кеңес соты. Кеңес ісінің интересі³, — деді.

Милиция өңшең қазақ екен. Олар Қасен мен Самат қолындағы мылтықтарға қарай тұрып, бұларға «әзірленіңдер» дегендей белгі жасап, екеуін қоршап беріп еді.

Самат әуелгі қалпынан тапжылмай тұрып:

— Жарайды, арестерің қашпас. Қазір міне, біздең де гөрі үлкен жауды қуып кеп тұрмыз. Бандыны тосып тұрмыз. Әуелі бірігіп ап соны ұстайық. Содан кейін бізді аларсыңдар, — деді.

Қатпа да, тергеуші де қатар сөйлеп:

— Жоқ, жоқ, ол сөз керек емес... Олай емес, — дей беріп ед, Самат қатты ақырып:

— Жоқ боса жоқ. Қазір арест етпейсіңдер, еткізбейміз! — деді.

Дәл осы секундте далада, базға жап-жақын жерде көп мылтық тұн тыныштығын қақ жарып батыр-бұтқыр етті... Үйдегілердің бәрі әсіресе Қатпа мен тергеушілер елен-елең етіп аспанға қарасып, жан-жағына алаң-жұлақ етті. Қатпа өңі қашып Саматқа жалт қарап:

— Бү не? — дегенде, Самат жұлып алғандай:

¹ Временные меры пресечения — уақытша тыйым салу.

² Задержать — ұстауға.

³ Интересі — мүддесі.

— Ол жаумен атысу, ол Сүгір, — деп шаншыла қарады. Мылтық батырлап атылып тұр. Анда-санда қашаңдау жердегі айғай, дабыр, команда естіледі. Ат тұяқтары үзілмей тасырлап, дамылсыз сарын боп басымдап тұр.

Қатпа Сүгір деген сөзді естігенде көзі бақырайып, екі қолын көтере беріп, есінен шатасып бара жатқандай көрінді. Бірақ жалғыз секундке сөйтті де, артынан бойын тез билеп ап:

— Ендеше біз шығамыз, — деп тергеушіге ым жасап жылжи беріп еді, Самат сол уақытта бір-ақ аттап барып есік алдына көлденең тұра қап:

— Жок, кетпе! — деді. Бұл кезде ол, ұзын мылтығын сол қолына алып, оң қолына наганын жалаңдатып ұстап алған екен.

Қатпа мұның түріне сескене қарап, есікке қарай баса алмай бөгеліп қалды.

Бірақ сонда да бос дағдарып қалған жоқ. Саматтың күші мұны егдетуге айналған сияқтанып, ендігі бұның үні байбаламға ұқсап бара жатса да, ол айғайлап сөйлеп, үлкен айыптар тізіп жатты. Ендігі шын ойы да сол сияқты. Тергеушіге, милицияларға қарап:

— Көріңдер міне. Бұлар осы арада мені жауға ұстатпақ болды, — деп Айшаны нұсқап: — мынау Сүгірдің қатыны. Осы арада байын тосқан... — деп Саматқа ақырып тұрып: — сендер менің басымды алып жемек болған екенсіңдер. Көрермін бәлем, кімді кім жегенін, — дей берді.

Бірақ Самат пен Қасен мұның соңғы сөздерін жөндеп естіген де жоқ. Өйткені тыста тағы бір салдыр шығып еді. Қатпаның сол жаңағы айғайы аяқтай берген кезде баз ішіне салдыр-күлдір қағып Шәлтік кеп кірді.

Жұрт бұған аңырулы еді. Ол өз жігіттерінің мынандай тұрысына таң болып, алақ-жұлақ қарап ап:

— Е, масқара шелей, бұларын қай тұрыс?.. Әлгі кәпір қайда? Тым құрыса соны ұстап тұр екен десем. Ойбай-ау, мына жерде мылтық батырлатып жүрген солар ғой... Жаным, жындымысындар өздерің?— деп мыналардың бір-біріне мылтық оқтап тұрған қалпына жаны күйіп:

— Ойбай, сығыр, кеп қалды міне, мына араға бір үлкен шоғыр боп, — деді... Ешкім үн қатпайды... Бәрі де тың тыңдаған сияқты. Өйткені тыста қарулары сатырлап

кеп көп аттының түсіп жатқаны бәріне де естіліп еді. Баз ішін жарық етіп тұрған бағанағы Самат фонары. Оны Қатпалар келе бергенде Самат қолынан Айша алған еді.

Тыстағылардың көбі сыртта бөгелсе де, бір тобы баз ішіне келе жатыр. Алдында, о да өз фонарын жағып алған, Паншин. Артында: сұмпып жүні жығылған, жарық дүниеге қарауға көзі ұялғандай боп басын төмен тұқыртқан Сүгір мен Құлайғыр... Олардың артында бірнеше қарулы әскердің басы көрінеді... Жай түсінікті.

Паншин Саматқа таман үндемей кеп қалпағының маңдайына оң қолын көтеріп тигізді де, екі аяғын сарт еткізіп қол алысып амандаса беріп:

— Ну вот, все кончено,¹ — деді.

Самат бұған жақындай беріп:

— Жеңісің құтты болсын. Бірақ іс тамам болған жоқ. Меніңше іс жаңа басталды, — деп, Паншин бұған жалт қарағанда, Қатпаларды көрсетіп: — мыналар, мына тергеуші, милициялар бар, мына Қатпа әкеп тұрған кісілер, олар мені жабуға кепті.

— О не қылған чепуха, — деп Паншин аналарға зілмен қарады.

Самат өз сөзін аяқтата беріп:

— Мен мына осы «Талдыөзек» колхозының жұмыскерлерінің ішінде мына Қатпа алып жегеннің екіншісі болғалы тұрмын. Мынау бандылар істеген кешегі іс турала ол мені соттатыпты, — деді.

Шәлтік бағанадан дағдарып тұрып, жай-күйді енді-енді анық аңғара бастап еді. Оның қазіргі түсінігі өзге көпшіліктің бәрінен озған бір ерекше қырағылық сияқтанды. Жолында тұрған Қатпаны иығымен қағып ілгері шығып ап, Сүгірге мойнын бұрып қарап тұрып:

— Жә, Сүгір, міне Қатпаң, мені бағана осыған жіберіп ең ғой, міне... — деп Самат пен Паншинге кезек-кезек бажырая қарады.

Колхозшылар тегіс бір кеудеден: «ойпыр-ай, не дейді?» — дегендей, жағасын ұстарлық сұмдық есіткендей гу етісті. Сол сәтте Айшаға да өз жайының барлық бүгінгі қорлық азабы ап-айқын боп ашыла кеткен еді.

¹ Міне барлық іс тамам болды дегені (жазушының өзі берген түсініктеме).

Екіленіп ортаға шығып, Қатпаны көзге шұқып тұрып:
— Мені қолды-аяққа тұрғызбай, баршы-баршы, —
деп осы базға түнделетіп айдап жіберген сен едің-ау.
Білдім ғой көзің шыққыр, мына жауыз Сүгірдің қолына
түссін деп жіберген екесің ғой, — деді.

Қатпа әлі де бажылдап:

— Оттапсыңдар, Сүгір менің кескілескен жауым, —
дей беріп еді, Сүгір анадай жерден бұған бас изеп көзін
сығырайта қарап тұрып:

— Жауым десен де аманбысың, Қатпа? — деді.

Паншин сол арада қолын көтеріп өзге дабырдың
бәрін токтатып тергеушіге қарап:

— Сіздер боссыздар... Жүре беріңіздер, — деп мили-
цияларға да белгі жасап, солардың шыққанын тосты.
Олар кетіп болған соң өз кісілеріне қарап Сүгір мен
Құлайғырды алып шығуға белгі етті. Олар да кетті. Со-
дан кейін Қатпаға қарай бір басып кеп: — Сіз, Қожала-
қов, бізбен бірге ауданға жүресіз, — деді.

Үні нық, байлауы берік, екі сөзге келетін емес.
Анау аз тұрып бағынды да алдына түсті.

Қолхозшылар енді өзді-өзі қала берді. Бұл уақытта
Қасен бұрыштағы бір жәшікке отырып алған екен. Ба-
ғана Айшаның алғашқы оғы тигеннен бері қарай 20
минуттей уақыт өткен еді. Содан бері байлаусыз, емсіз
болғандықтан бұның бойынан көп қан кетіпті. Қазір
өні қашып сұп-сұр боп отыр екен. Енді қасына Айша
атқып кеп, жаралы қолын құшақтай жығылып, бауыры-
на басып:

— Жаным, кеше гөр. Жаздым, жаңылдым. Ол менің
қанымды қарайтқан жауым емес пе еді. Көзімді қарайт-
қан сол ғой. Сені, сенің жолыңды, бар колхоз елімді
сүймесем текке қалып па ем, — деп зар еніреді.

Қасен мейрімді түспен бұның басын сипайды. Аяжан,
Дәметкен боп, ферма бастығының үстіндегі таңертенгі
тап-таза ақ көйлекті дар-дар айырып, енді Қасеннің жа-
расын таңып жатыр...

VII

Осы түннен кейін екі күн өткен соң қас қарая берген
шақта аудан орталығы тұрған поселкенің шетінен бір
жалғыз атты жолаушы шықты. Мінгені дом боп жара-
ған үлкен жирен ат. Артында бөктерген қоржыны бар.

Поселкеден шыға артына жалт-жалт қарап атының жор-тағын қатайта берді. Бірақ сол поселкенің екінші көшесінен шығып, осы жолға қиып түсетін тағы бір тарау жолмен екі атты әскери адам желдіртіп келе жатыр еді.

Жирен атты бұларды, арқан бойындай жақындап қатарласып қалғанда ғана байқаған еді. Өйткені ол ылғи артына қараумен келе жатқан. Енді амалсыздан атының жүрісін бәсеңдетті. Сонда аналар ат басын іріккен еді.

Жирен атты сескене берді. Әйткенмен шара жоқ. Ойдағы күдігі шын боп шықты. Олар бұған қарай тура тартып, алдынан көлденең кеп тоқтай қап:

— Жолдас, сіз судья Садыровсіз бе?— дегенде жирен атты мінгірлеп қана:

— Ия, Садыров, — деді. Мұның беті Тарбағатай тауы еді.

Аналар:

— Ендеше жүріңіз, кері жүрейік, сіз керексіз, — деді.

Садыровтың ұсталуы Сүгір мен Қатпа ісіне көп анықтық кіргізді.

Дәлін айтқанда Сүгірдің келуі базда алғаш болатын уақиғадан екі күн бұрын екен. Ол, сол келген күні Қатпамен жалғасып, көп план бірге құрылған екен.

Аяғы Самат фермасында қойлар қаза табу, сол арқылы Қасен, Саматқа жауыздық жасау — барлығы да біріккен ақылдың ісі екен.

Сүгірдің қатыны, Қатпаның жесірі Айша — Жәрке тұқымын тастап, Алтыбайдан шыққан Қасенге тиді деген, Қатпаның да дерті еді. Сондықтан оның базға жіберілуі де есептегі іс еді. Қатпаның Айшаға мылтық беруі Сүгірдің сұрауынан туған. Алғаш кездескенде Қатпаның бойында берерлік мылтық болмай, артынан осы тәсілмен әйел ата білуші ме еді, Сүгір содан алсын, — деп жіберген еді.

Осы ақыл, қаракеттің барлығы жалғыз бұл іс емес, бұдан көп бұрын әсіресе көп колхозшыны откочевник қып, тентірету тұсында Қатпа, Сүгір, Садыров боп отырып нық байласқан әдіс, тәсілдер еді.

Сүгірдің бұл үшінші келуі болатын.

Колхоз дүниесінің өте шебер, өте жауыз қаскөйі боп, көпке шейін жылан жүрісін білдірмей сорып келген үш борсық, сыбағалы жазасын осылайша тапқан еді.

ТҮСІНІКТЕР

ПОВЕСТЕР МЕН ӘНГІМЕЛЕР, ОЧЕРКТЕР

Советтің аса көріекті жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың ұлан-ғайыр творчествосында оның повестері мен әңгімелері, очерктері ерекше орын алады. Ол бұл жанрдан творчестволық сапарының бүкіл ұзына бойына қол үзген жоқ. Жазушының бұл саладағы шығармаларының ішінде де классиканың дәрежесіне көтерілгендері аз емес. Оның «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек», повестері мен көптеген әңгімелері қазақ совет әдебиетінің алтын қорына айналды.

Болашақ жазушының тұңғыш творчестволық талпыныстары осы проза жанрында басталады. Бұл Мұхтардың Семейдегі бес кластық училищеді оқып жүрген кезі еді. Орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімі Василий Иванович Попов шәкірттеріне «Менің өмірімде болған бір оқиға» деген тақырыпқа шығарма жаздырады. Мұхтар өз шығармасын «Дауыл» деп атайды. Мұнда ол өзі көзімен көрген бір оқиғаны далада сұрапыл дауыл соғып, киіз үйлерді тулақша сабап, аударып кеткенін баян етеді.

Попов шәкіртінің шығармасын оқып шыққан соң оның қиялының ұшқырлығына, тілінің суреттілігі мен байлығына дән разы болып, оған өте жақсы деген баға қояды. Сөйтіп, болашақ жазушының әдебиетпен әуестенуіне Поповтың көп септігі тиеді. «Мен Василий Ивановичке өте-мөте қарыздармын,— деп еске алады жазушы — Ол менің бойыма орыс әдебиетіне деген зор сүйіспеншілік дарытты, батыс классикасымен таныстырды».

Расында да, Мұхтар Әуезов бүкіл әлемдік, оның ішінде орыс және батыс әдебиеттерінің көркемдік деңгейіне көтеріліп барып творчествоға ден қойып еді. Бұған оның тұңғыш жарық көрген көркем шығармаларының бірі — «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі анық айғақ бола алады. М. Әуезов өзінің қуатты суреткерлік таланты мен жазушылық биік мәдениетін осы әңгіменің өзінде-ақ айқын танытады.

Бұл әңгіме революциядан бұрынғы қазақ аулының өмірінен алынған аса бір ауыр шындықты, адамның жаны түршігерлік сұмдықты баян етеді. Жазушы ең алдымен оқиға өрбігелі тұрған жер-мекенмен таныстырып алады. Арқалықтан аса соққан, азынаған сарнауық жел де, ұйтқи соққан ақ түтек боран да, ішке бұжкен арам ойларын өзара ішарамен ұғынысып келе жатқан жат пішінді екі жолаушы да, несіз аңырап ұмытылып қалған бірдеңе секілді ескі

қорада, одан «жарты шақырымдай жерде басы қарайып кожалак болған кішкене төбешіктің үстінде томпайып жатқан бір үлкен кісінің, бір баланың бейіті» де — барлығы да болғаны тұрған бір сұмдықтың, қайғылы оқиғаның жаршысындай сезіледі.

Сөйтіп, жазушының адам тағдырын, оның іс-әрекеттерін реалистік жағдайда тұтас алып суреттеуге ұсталығы, оның мәдениеті жоғары әдебиет дәстүрлеріне ден қойғандығы, суреткерлік алғырлығы бұл шығармада анық белгі берді.

Әңгімеде өзара қарама-қарсы тұрған екі дүние бар. Бірі — Ақан, Қалтайлар өкілдері болып табылатын жыртықшытық, өктемдік дүниесі, екіншісі — Ғазизалар арқылы бейнеленген қорғансыздар дүниесі. Нағандық пен тағылық жайлаған ескі ауылда мұндай қорғансыздардың көрген күні осы болатын. Олар «ұстағанның қолында, тістегеннің аузында» кете баратын. Осы тұрғыдан алғанда Ғазизалар өздерінің рухани пәктігімен де, аянышты тағдырымен де, жан қуатымен де сол қорғансыздардың жинақы бейнесі есепті.

М. Әуезов «Қорғансыздың күні» әңгімесінде қозғаған тақырыбына, яғни қазақ әйелінің аянышты тағдыры жайына кейін де талай рет оралды. Сөйтіп, «Кім кінәлі?», «Ескілік көлеңкесінде» сияқты шығармаларын жазды. Бұл шығармаларда әлеуметтік тақырыптар да қоса қамтылып отырады.

Реалистік қуаты күшті шығармалардың бірі — «Барымта». Бұл әңгіме ескі қазақ аулындағы айықпас, кеселді әдет-ғұрыптардың бірі — барымта жайын баяндауға арналған. Әлеуметтік сезім, таптық санасы әлі оянбаған, рулық намыстың жалған құрығынан шықпаған кездерінде жарлы-жақыбайлар үстем тап өкілдерінің өшіктіріп айдап салуының құрбаны болып отырғандығы әңгімеде соншалықты нанымды әрі сұсты да қатал реализм дәрежесіне дейін көтеріліп суреттелген.

Ал «Үйлену», «Сөніп-жану» сияқты әңгімелер тұрмыс, мораль тақырыптарына арналған. Бұларда сын ашық түрде емес, нәзік астармен, юмористік хал-халеттерге бөленіп берілген. Жазушының осындай зілсіз ирониясы, майдақоңыр юморы ара-тұра нәзік лиризмге суарылғанда көркемдік бояу-нақыштары құлпырып, жайнап сала береді.

Жазушының алғашқы кезеңдегі кейбір шығармалары сыншыл реалистік бағытта жазылғаны мағлұм. Әрине, оның творчествосындағы осы сарынның өзі әрдайым біркелкі болған жоқ. Мәселен, «Оқыған азамат», «Кінәшіл бойжеткен» сияқты шығармаларды «Жуандық» атты әңгімемен салыстыра оқысақ, бұған көзіміз қапысыз жетеді.

Алғашқы екі шығармадан революция алдындағы өмір шындығының бірталай елесі көрінеді. «Оқыған азаматтар» дүниеқор Жұмағұл мен Қадшаның «Кінәшіл бойжеткендегі» Ғайшаның мінез-құлқы мен рухани кейіптерінен олардың түсінігі мен түйсігіне, ой-санасына буржуазиялық жат моральдың шарпуы тигені байқалмай қалмайды. Бұл шығармалар кейіпкерлерінің психологиясын ішкі сырларын ашу жағынан да соншалықты шыншыл, кемел дәрежеге жеткен. Кінәшіл бикеш Ғайшаның зинақорлық қылықтарын, оның төн құштарлығын қызықтаған жалаң сезімдерін жеріне жеткізе, тып-тыпыл ете суреттеуімен жазушы талантының реалистік қыры әсіресе оқшау танылады.

Ал «Жуандық» атты әңгіме жазушының творчествосындағы, оның суреткерлік бағытындағы жаңа беталысты аңғартты. Мұнда

жазушының халық арасынан шыққан қарапайым адамның, еңбек иесінің ұнамды образын жасауға ден қойғаны, сөйтіп оның жаңа арнаға қарай меңзегені көрінеді. Ол әңгіме кейіпкері Жақсылықтың мінезіндегі жаңа сипаттарды көрсетумен бірге оның ой-санасындағы шектелушілікті де жасырмайды. Бұл айтылғандардың барлығынан Мұхтар Әуезовтың алғашқы кездегі сыншылдық бағыты дерексіз де дәйексіз болмағаны, әрдайым өмір шындығына иек арта отырғаны байқалады.

«Қыр суреттері» циклына кірген нәрселер — негізінен белгілі бір сюжетке, оқиға желісіне құрылған шығармалар емес. Олар жазушының соқталы шығармалар жазар алдындағы өз қаламының күшін барлап байқауының, көркемдік бояу реңктерін таңдап, салғастырып көруінің куәсі, жекелеген эскиздер тәрізді. «Қыр суреттерінде» қазақ сахрасының әр алуан жыл мезгілдеріндегі көріністері келісті түрде, нәзік байқағыштықпен, ақындық шабытпен берілген.

Жазушының бірталай әңгімелері новеллалар үлгісінде жазылған. Мысалы, «Қыр әңгімелері» циклындағы «Сыбанның моласында», «Текшенің бауырында» тәрізді әңгімелер осындай. Бұлар да жазушының алғашқы кездегі творчестволық ізденулерінің өзгеше бір қырын, желілі арнасын аңдатарлықтай. Автордың ашық та айқын характерлер жасауға оңтайлықпен бірге реалистік баяндау мәнерін емін-еркін баурағаны да анық сезіледі.

Мұхтар Әуезовтың алғашқы кезеңдегі туындыларының ішінен оның суреткерлік құдіретін қапысыз танытқан шығармалардың бірі — «Көксерек». Тілінің ғажайып көркемдігі мен қисапсыз молдығы, әсіресе бейнелік қуаты жағынан бұл повесті жазушының тек кейін кемеліне келген кезінде жазған шығармаларымен ғана салыстыруға болады.

Жазушының Абай жайындағы эпопеясына дейінгі кезеңдегі ең ірі әрі іргелі шығармаларының бірі — «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі. Онда ескі қазақ ауылындағы тіршілік-тұрмыста орын алған ең өткір тартыс, әлеуметтік теңсіздік жайы баяндалады. Шығарманың басты кейіпкері Бақтығұлдың тағдырында талай-талай қайшылықтар тоғысқан. Елді билеп-төстеген жуандар мен қарапайым халық өкілдерінің мұрат-мүдделері бір арнаға саймақ емес. Бөрі қашан да бөрілігін жасамақ. Сондықтан да төзімі біткен, ашуға мініп ашынған Бақтығұл тәрізді жарлы-жақыбайлар ақыры күрес жолына түспек, қару сілтемек. Осындай іргелі ойды, идеялық түйінді жазушы авторлық емеуірінмен ғана сездеріп қоймайды, сонымен бірге қып-қиғаш тартыс үстінде оқиғалар тізбегі арқылы драмалық өткір шекке жеткізіп, реалистік түрде суреттейді.

Повесте халықтан шыққан Бақтығұл әншейін барымташы-қарақшы ретінде емес, сонымен бірге жуандардан өш алушы, кек қайтарушы ретінде де бейнеленген. Автордың бар ықласы Бақтығұл жағында. Ол Бақтығұлдың жүректілігін, тапқырлығын, қайраттылығын, әсіресе оның кек алар кездегі қимылдарын іш тарта отырып суреттейді. Бірақ Бақтығұл жолы жарлы-жақыбайлардың қалың көпшілігіне адастырмас, жаза бастырмас үлгі емес. Сондықтан да жазушы Бақтығұлдың баласы Сейітке басқа бір бағыт меңзетеді және оның болашағына сеніммен қарайды.

Повестің тілі бай әрі суретті. Тау кезген тағыша бойтасалап жортқан барымташы-ұрыны жасырған меңіреу түннің де, небір оқиғаларға куә болған шын-құздар мен тулап аққан Талғар өзенінің де суреттерін жазушы нәзік байқағыштықпен айнытпай береді.

Шығарманың негізгі кейіпкері Бақтығұлдың әртүрлі жағдайларға тап болған сәттегі жан толқындары, көңіл күйлері мейлінше шынайы суреттелген.

Жиырмасыншы жылдар — жазушы творчествосының қайшылықты әрі ең бір қызғылықты кезеңі. Қазақ әдебиетіндегі повесть жанрының ең үздік, классикалық үлгісі — «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі мен қазақ драматургиясының оқшау шығармалары болып танылатын бірсыпыра туындыларын Мұхтар Әуезов сол кезеңде жазды.

Жазушының алғашқы кезеңдегі шығармаларының көркемдік әдісі, творчестволық тәсілі де назар аударуға тұрарлық. Зерттеушілер М. Әуезов алғашқыда сыншыл реалистік бағыт ұстанғанын талай рет атап көрсетті. Мұның бір сыры бұрынғы әдебиетіміздің сыншыл реализм стадиясын толық етіп үлгірмегендігіне, онда реалистік кесек шығармалар болмағандығына байланысты екендігі де хақ. Оның үстіне ескі қазақ ауылының өміріндегі зарарлы құбылыстарды, кеселді әдет-ғұрыптарды катал сынға алу, аяусыз шенеу күн тәртібінен түскен жоқ-ты. Сондай-ақ, социалистік реализм әдісіне көптеген суреткерлер өршіл романтика арқылы тоғасса, ал енді бірқатар әдебиетшілер мен қаламгерлер сыншыл реализм арқылы келді. Бұл олардың дүние тануларына да, творчестволық эволюциясына да байланысты еді. Мұны әрқашан ескеру қажет.

Мұхтар Әуезовтың тұңғыш прозалық шығармаларының өзінен-ақ оның реализмінің өзгеше бір сипаты анық байқалады. Бұл оның ащы шындықты ақтара ашуға ұмтылуы және қарапайым жандардың талайсыз тағдырына селт еткіш сезімталдығы, тебірене іш тартуы. Оның мұндай шығармаларының оқушы көкірегіне де қарс айырып, еріксіз баурап алатын тылсым сыры осында.

Бірақ алғашқы шығармаларын қайталап оқып, тұтастай алып қарағанда жазушы өзінің дүние танудағы, уақыт ағысын бағдарлаудағы кейбір шектелушілікке, тарандыққа бой алдырғанымен суреткерлік зор талантын реалистік бағытта сарп еткенін көреміз. Бұл шығармаларда өткен өмірдің қаралы, қатал жақтарын мейрімсіз сынау да, халық өкілдеріне тән әсемдік идеалды, махаббаттың мөлдірлігі мен абзал даналығын, асқақ өнердің мұрат-мүддесін терең ұғынып, өз жанынан жаңғырық, үндестік табуға ұмтылушылық та бар. Жазушы осындай жайдары, жарқын қасиеттерді тұл өмірде болған тұрпайылық пен топастыққа, пасықтық пен надаңдыққа әрдайым қарама-қарсы қоя суреттейді. Оның сол кезеңдегі ең басты творчестволық мұраты да осы орайда мол сезіледі.

Мұхтар Әуезовтың алғашқы кезеңдегі таңдаулы шығармалары жазушының творчестволық эволюциясын айқын андатумен бірге оның суреткерлік ересен шеберлігін және еңсесі биік, арнасы кен, озық үлгілі әдебиеттерден жемісті, нәрлі тағлым алғандығын да қапысыз танытады.

Ең алдымен атап айтарлық жәйт — Мұхтар Әуезов өзінің майталман суреткерлігін, тілінің, ғажайып молдығы мен бейнелілігін, әлеуметтік халдердің де, жеке адам өмірінің де небір қалтарыс түкпірлеріне барлап үңілер байқағыштығын да әуелбастан көрсетті. Оның шығармаларының талай-талайынан-ақ үздік суреткерге тән сиқырлы шеберлікті сүйсіне сезінбей қалмаймыз. Бұл ретте ол тұрғылас қаламдастарының көбінен оқшау танылады. Ол палитрасы өзгеше бай, колориты мейлінше мол да алуан, көркемдік бояулары қуарып сембей, сарқылып, жадау тартпай, құбыла құлпырып тұра-

тын суреткер. Оның кейіпкерлерінің арасынан алуан тағдырлы, сан-қилы жандарды көреміз — ішінде ақылдысы мен аяры да, ізгісі мен қарауы да, ері мен езі де бар. Жазушы солардың бірде-бірін өз деңгейінен асырмай, болмыс-бітіміне, шама-шарқына шақтап, нәзік көрегенділікпен, асқан алғырлықпен суреттейді.

Мұхтар Әуезовтың шеберлікті ерте шындауына оның табиғи зор талантына қоса орыстың классик жазушыларынан жемісті үйренуі, орыс әдебиетінің қайнарынан мол сусындауы да ерекше күшті әсер еткені даусыз. Барлай қарасақ, жазушының алғашқы кезеңдегі шығармалары өздерінің негізгі бағыты арқылы орыстың классикалық әдебиетінің гуманизмімен, ондағы қарапайым жандардың тағдырына, талайсыз тіршілігіне зер салып, оларды іш тарту сарынымен ұласып, табысып жатқанын анық сеземіз.

Кейбір әдебиетшілерден М. Әуезов жиырмасыншы жылдардағы шығармаларын өзгертіп, қайта жазды, бүгінгі күнге қолдан жақындаты деген сыңай сезіліп қалады. Мұнда дәйекті негіз жоқ. Асылы, бір шығармасына үйіріліп, қайталап орала беруі сол жазушының кемеліне келіп толысып болмағандығы да айдатса керек. Өйткені, шығарманы жарық көргенге дейін қапысыз жетілдіріп, шындап алу шарт. Арғы-бергі классиктердің творчестволық тәжірибесінен бұл жақсы аян. Мұхтар Әуезов осы принципті бекем ұстанған суреткер. Оның алғашқы кезеңдегі шығармаларының дені — көркемдік жағынан тиянақ тапқан, аяқталған тұтас шығармалар. Сондықтан ол сол шығармаларын түбегейлі өзгерістерге ұшыратпаған, тек кейбір басы артық детальдарды алып тастап, шынықтыра, ширата түскен.

Сөйтіп, жазушының алғашқы кезеңдегі творчествосы, кейбір қайшылықты сарындарын былай қойғанда, үш түрлі нәрсеге анық көңіл ұялатады.

Біріншіден, өз творчествосының демократтық, гуманистік, халықтық сипатымен Мұхтар Әуезов сол кездегі әдеби қозғалысқа өз үлесін қосты, соның арнасында болды.

Екіншіден, ол со кезде-ақ өзінің қалыптасқан суреткерлігін, үздік шеберлігін қапысыз танытты.

Үшіншіден, ол творчество балаңдығын, еліктеу дәуірін өткен жоқ, бүкіл әлемдік әдебиеттің көркемдік деңгейінде екендігін салғаннан-ақ, танытты. Пушкин айтқандай, ол «еңбекті де, шабытты да білді».

Прозаның шағын жанрларында жазушы отызыншы және қыркыншы жылдарда да жемісті еңбек етті. Солардың ішінен «Шатқалаң», «Іздер», «Білекке білек», «Үш күн», «Қасеннің құбылыстары», «Күм мен асқар», «Бүркітші», «Асыл нәсілдер» тәрізді шығармаларды атауға болады. Бұл шығармалар жазушының жана шындықты, жаңа тақырыптарды барлап ұғынудағы, баурап игерудегі галабы мен суреткерлік ізденістерін, жаңа адамдардың бейнелерін жасаудағы көркемдік тәсілдерін аңдауға мол мүмкіндік береді.

М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясынан кейінгі кезеңде очерк жанрында айрықша мол еңбек етті. Жазушының «Индия очерктері» мен «Америка әсерлері» — оның шет жұрттарға барған сапарларының негізінде туды. Сол очерктерден жазушының патриоттық ой-сезімдері, биік мәдениеті және асқан білімдарлығы да оқшау танылады.

Ал «Түркстан солай туған» очеркі — қазақ совет әдебиетінде тың игеру тақырыбына арналып туған очерктердің ең көркем, ең

көлемділерінің бірі. Онда совет адамдарының қажырлы еңбегі мен отаншылдық ой-сезімдері зор реалистік қуатпен суреттелген.

Өмірінің соңғы жылдарында М. Әуезов республикамыздың оңтүстік өлкесін бірнеше рет аралап, очерктер циклын жазды. Сол сапарларында жинаған материалдары мен алған әсерлерін, түйгеш ойларын ол кейін «Өскен өркен» романында пайдаланды.

Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясы арқылы қазақ әдебиетін бүкіл әлемдік мәдениеттің арнасымен тоғыстырды, соның шырқау деңгейіне көтерді. Ал сол эпопеяны айтпағанның өзінде де ол мейлінше көркем драматургиясы, повестері мен әңгімелері арқылы қазақ әдебиетінің классигі боп қала берер еді. Жазушының Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек» повестері француз, неміс, поляк және басқа да бірқатар шет ел тілдеріне аударылып, дүние жүзі мәдениетінің ірі-ірі қайраткерлерінен жоғары баға алды. Сөйтіп, Абай жайындағы атакты эпопеяның ізін баса оның ең таңдаулы повестері де дүние жүзілік даңққа ие болды.

1957 жылы М. Әуезов алпыс жасқа толғанда салтанатты жиында жасаған баяндамасында академик-жазушы С. Мұқанов: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мәнісіндегі европалық прозаның дәрежесіне көтерілді»,— деп мейлінше әділ де тура көрсеткен еді. Осы бағаны М. Әуезовтың ең үздік, ең таңдаулы повестері мен әңгімелеріне тұтастай арнауға әбден болады да. Сонымен бірге бұл шығармаларда ұлы суреткердің кейін кемеліне келген ұлан-ғайыр творчествосының алғашқы бұлақ-бастаулары, оның шабытты өнерінің үдесі өскен жолдары, сайрап жатқан із-бедерлері бар.

МЕНИҢ ӨМІРБАЯНЫМ

«Менің өмірбаяным»— Жазушының 1950 жылы Москвада «Советский писатель» баспасында басылып шыққан «Абай» романына алғысөз ретінде арнайы жазып берген өмірбаяны. Өмірбаянның түпнұсқасы орыс тілінде жазылған. Бұл жерде өмірбаян сол түпнұсқадан аударылып басылды. (Аударған А. Нұрқатов). Түпнұсқа мынадай:

Я родился 28 сентября 1897 года в семье кочевника-казаха Чингисской волости, Семипалатинской области, Омархана Ауэзова. Как известно, до Великой Октябрьской революции территория и население казахских степей делились не только по административному признаку (уезды, волости), но и по родовому. Мои предки, выходя из Средней Азии, еще в начале XIX века были причислены к племени Тобыкты, из которого происходил и герой моего романа, Абай Кунанбаев.

Раннее детство я провел в ауле, там же начал обучаться и грамоте. Учил нас, внуков, наш дед Ауэз (от чего имени и происходит моя фамилия).

Мне было лет пять-шесть, когда однажды вечером, в час приятного ожидания ужина, дед решил проверить, не вырос ли я уже для грамоты, и он тут же заставил меня проверить несколько слов со звуком «р». Не умея отчетливо произносить этот звук, нечего было и думать о грамоте: детям, не справлявшимся с ним, муллы крутили язык,— ведь первые уроки начинались со звучания первых слов корана «Бисмилляли рахман ир-рахим...» (Во имя господа всемогущего

го»), и никакой мулла не мог допустить «кошунственного искажения священного изречения». Но этот экзамен, видимо, вполне удовлетворил деда, и он взялся за меня на следующий же день.

Помню безоблачное, теплое весеннее утро. На лужайке перед зимовкой резвятся телята, прыгают милые детскому сердцу ягнята и козочки, а по небу, подобно белокрылым перн из бабушкиных сказок, далеко растянувшейся стаей летят озаренные солнцем лебеди, чуть слышная песня доносится с непостижимой высоты. И вдруг все очарование весеннего дня исчезает: нас зовут в душную низкую зимовку к деду. Увидев в его руках толстую рукописную книгу, я понимаю, зачем нас звали, и огорчаюсь еще больше. Дед начинает показывать мне в книге арабские буквы, и у каждой из них такое трудное название...

Книга эта была сборником стихов Абая. Ауэв, друг поэта и искренний почитатель его таланта, заказал мулле переписать их в одну книгу и решил обучать нас грамоте по стихам любимого поэта, надеясь внушить любовь к ним и своим внукам.

У деда был свой метод обучения. Вероятно, он значительно облегчал труд учителя, но бедного ученика заставлял немало проливать слез: едва я стал отличать буквы, мне пришлось учить наизусть одно стихотворение за другим. Стихи были длинные, непонятные, в них то и дело попадались странные, непривычные, никогда не слышанные имена: Фомкин, Лермонтыч, Крылош, какие-то Татьяна и Анеги. Дед, подражая учителям, муллам, держал нас над книгой с утра до заката, и все, выученное за день, нужно было перед ужином прочесть ему и отцу наизусть. Ветнее солнце потускнело для меня, целыми днями не видел я своих друзей, ягнят, и абаевские страницы с сердечными жалобами Татьяны были мокры от горьких слез другой жертвы, судьбы. Но дед твердо держался своего способа обучения: не помогало и заступничество сердобольной бабушки, опасавшейся, что от беспрерывного заучивания стихов ее маленький внук отупеет.

Одиннадцати лет я лишился отца, и меня взял на воспитание мой дед Касымбек, который в юности перешел из мусульманского медресе в русскую школу, не считаясь с проклятиями своего наставника, хазрета Камаледдина. Дядя и меня устроил в Семипалатинское городское пятиклассное училище на земскую стипендию Чингисской волости.

Царское правительство собирало со степного населения средства для этих стипендий с целью готовить в русских школах переводчиков-тилгачей, мелких служащих административного аппарата и т. д. Но казахи неохотно отдавали в школу детей. Патриархально-родовые пережитки и фанатические разъяснения мулл вызывали недоверие к русской школе: многие считали, что она учреждена лишь для того, чтобы крестить казахских детей. Поэтому уездным начальникам приходилось замещать вакансии в порядке разверстки — по два мальчика с волости, — и порой волостные управители выплачивали родственникам кандидата выкуп, чтобы выполнить разверстку. Понятно, то при таком отношении к русской школе наш дед выслушивал от старейшин и аксакалов немало упреков, насмешек и осуждений за то, что разрешает сыновьям и внукам учиться в русской школе. Когда не лето, мы, ученики, приезжали в аулы, родовые воротилы, глядя на одетых в форму мальчишек, сокрушенно показывали головами и объясняли это «бедствие» губительным влиянием

Абая. В этом они, пожалуй, были правы: великий поэт не только ратовал за русское образование в своих стихах и философских рассуждениях, но сам обучал своих детей в русских школах, и это было известно всем.

Степная жизнь, которую мы наблюдали во время каникул, представляла резкий контраст нашей городской жизни, и благодаря этому ярче бросались в глаза пережитки кочевого феодализма, порочные обычаи патриархальной старины — калым, многоженство, пеня за убийство, родовая борьба с ее набегами, тяжбами, грабежами — борьба, разорявшая народ. Этот мрачный быт косной, отсталой степи был еще так силен, что после установления Советской власти в Казахстане общественности приходилось бороться с баями и полуфеодалами, крепко державшимися за древние установления обычного права, адата и шарията.

Семипалатинскую учительскую семинарию я окончил в 1919 году и по установлении в Семипалатинской области Советской власти начал свою общественную деятельность, работая сперва в Семипалатинском облисполкоме, потом в КазЦИК в Оренбурге, одновременно пробуя свои силы в драматургии и журналистике. Осенью 1922 года я поступил вольнослушателем в Среднеазиатский университет в Ташкенте. Тогда же начал сотрудничать в журнале «Шолпан», где напечатал несколько рассказов об уродливом социальном-бытовом укладе старого казахского аула.

Через год я поступил в Ленинградский государственный университет на филологическое отделение. Здесь я учился до 1928 года, после чего поступил в аспирантуру при восточном факультете Среднеазиатского государственного университета в Ташкенте.

К тому времени в казахских театрах уже шли мои пьесы «Бай-бише-токал» (жены-соперницы), «Енлик и Кебек» и другие, в журналах и отдельными изданиями печатались рассказы и повести...

Мною написано свыше двадцати пьес, показывающих различные этапы социалистического строительства в Казахстане, написано много рассказов и повестей. Последние десять лет я посвятил работе над романом о классике казахской литературы Абае.

Прежде чем начать задуманный роман, я занялся изучением биографии и творчества поэта. Я редактировал полное собрание сочинений поэта, написал его биографию, собирал касающиеся поэта и его эпохи исторические материалы: в соавторстве с моим другом, русским писателем Леонидом Соболевым, знатоком истории культуры казахского народа, написал трагедию «Абай», отображающую последние годы жизни поэта.

Собрание материалов об Абае имело свои любопытные особенности, не знакомые большинству авторов исторических романов. Дело в том, что о жизни, работе, внешности и характере Абая нет никаких печатных и письменных данных — ни личного архива, ни дневников, ни писем, ни мемуаров, ни просто зафиксированных на бумаге воспоминаний о поэте. Все данные его биографии, все события романа мне пришлось собирать долгое время путем устного опроса знавших Абая людей, путем беседы с ними. Большинство этих людей, естественно, были уже стариками, в памяти их потускнели и давно минувшие дни, и образы людей, и разговоры и события. Беседовал я и с учеником Абая Кокпаем: он был единственным из близких друзей поэта, кто дожил до наших дней. Скончался Кокпай

в 1927 году, но, будучи моложе Абая на 16 лет, ничего не мог рассказывать о юных годах поэта.

Но еще задолго до того, как у меня возникла мысль о романе, еще в ученические годы, я подолгу слушал воспоминания своего деда Ауэза, который был на несколько лет старше Абая. Он хорошо помнил и Кунанбая. В те же годы я видел постаревшую Дильду, первую жену Абая. Много драгоценных подробностей рассказывала об Абая глубоко преданная его памяти Айгерим, пережившая мужа на десять с лишним лет.

Собирая материал, я беседовал и с друзьями и с почитателями Абая, и с бывшими его врагами и завистниками — или с самими его современниками или их сыновьями и внуками. В результате этих поисков у меня накопилось такое множество сведений о моем будущем герое, что я часто повторял один из великих заветов Горького: «Пиши о том, о чем не имеешь права молчать». Даже сейчас, когда роман о юности и о молодости Абая уже закончен, я вижу, что у меня еще такое количество не вошедшего в эту книгу материала, что на основе его можно было бы написать еще одну такую же книгу об этом же периоде жизни моего героя. Полнота материала была благоприятным, даже решающим условием моего труда.

Но в сборе материала были и свои трудности. Читать о прошлом приходилось в потускневшей, ослабнувшей памяти моих престарелых собеседников. Многое приходилось оживлять своими догадками, расшифровывать путем сопоставления с рассказом другого современника Абая. С этими воспоминаниями приходилось обращаться бережно и осторожно: так, запоздалый путник, отыскав в пепле костра, оставленного давно ушедшим караваном, тлеющий уголек, бережно и осторожно раздувает его, вызывая своим дыханием огонь. Восстанавливать по этим рассказам давно ушедшую жизнь, было так же трудно, как по облику шестидесятилетней Айгерим представить себе всю прелесть ее девичьей красоты, пленившей когда-то Абая.

Но верные помощники советского писателя — метод социалистического реализма, ясное критическое отношение к прошлому, великие реалистические традиции русских классиков — выводили меня из множества тупиков. Немало помогал мне и сам Абай своими бесмертными творениями.

Воссоздавая его образ, я думал не только о месте Абая в истории нашего народа, не только о его прогрессивной роли в прошлом, но и о том, какие мысли и мечты связывают его с нашей современностью, с советским поколением. Из жизни и деятельности поэта прошлых времен я отбирал то, что дорого и памятно для последующей истории. В этом отборе я все время помнил об историческом пути моего народа от времен Абая к социалистическому переустройству общества. Идеалы прогрессивных и революционных деятелей прошлого, безмерно обогащенные Великой Октябрьской революцией, воплощаются в жизнь.

Роман «Абай» входит в состав задуманной мною серии романов, которые должны будут показать жизнь казахского народа за сто лет — с середины прошлого столетия до конца четвертой пятилетки. «Абай» является первым романом этой серии. Сейчас я заканчиваю книгу, посвященную последнему этапу жизни моего героя. Как и остальные книги серии, и этот роман является самостоятель-

ным произведением, хотя отдельные персонажи, их дети и внуки будут переходить из одной книги в другую.

В этой серии исторический роман будет переходить к роману о современности. Серия начинается рассказом о великом поэте, устремленном в грядущее, и закончится описанием этого грядущего, ставшего настоящим. То, о чем мог лишь мечтать поэт, что он мог представить себе в смутных и зыбких очертаниях, воплотится в реальную величественную действительность наших дней, нашей величайшей в истории человечества эпохи.

Одновременно с писательской работой я уже давно, еще со студенческих лет, занимаюсь и научно-исследовательской. В качестве историка литературы я участвую в составлении школьных и вузовских учебных пособий по истории казахской литературы, свыше пятнадцати лет веду педагогическую и лекторскую работу в вузах Алма-Аты. В качестве профессора Казахского государственного университета имени С. М. Кирова я веду специальный курс абаеведения, читаю лекции по казахскому фольклору и как действительный член Казахской Академии наук работаю в научно-исследовательском институте языка и литературы при Казахской Академии наук.

ҚОРҒАНСЫЗДЫҢ КҮНІ

«Қорғансыздың күні» жазушының соңғы рет өндеп, 1960 жылы «Қараш-Қараш» жинағында жарияланған нұсқасы бойынша алынды. Бұл әңгіме — М. Әуезовтың баспа бетін көрген көркем шығармаларының тұңғышы. Әңгіме алғаш рет Арғын деген құпия атпен «Қызыл Қазақстан» журналының 1921—1922 жылдардағы 3—4 сандарында жарияланды. Кейін «Қорғансыздың күні» 1922 жылы Орынборда жеке кітап болып шықты, 1935 жылы «Ескілік көлеңкесінде» (жинақ), 1940 ж. Д. Әбілев пен Ж. Саин құрастырған хрестоматияда, 1956 жылы М. Әуезовтың таңдамалы шығармаларының V томында, 1960 жылы «Қараш-Қарашта» (жинақ) жарияланды.

Содан соң 1975 ж. шыққан «Қилы заман» жинағында (235—256 беттер) басылды және 1977 ж. шыққан «Племя младое» жинағында (37—52 беттер), Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының I-томында (1973 ж. 39—53 беттер) орыс тілінде жарияланды. Бұл томға 1967 ж. он екі томдық жинақтың I-томындағы текст алынды.

Шығарманың қазақ әдебиетіндегі айрықша орнын ескерткен С. Мұқанов: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді» дейді. (С. Мұқанов. Көрнекті жазушы — М. О. Әуезов. Алпыс жылдығына арналған мақалалар жинағы. Қаз ССР Ғылым Академиясы баспасы, 1959, 13-бет).

«Қорғансыздың күнінің» алғашқы нұсқасы мен 1935—1960 жылғы нұсқалары: «С. қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатынаса тын қара жолдың үстінде Арқалық деген тау бар» бөп басталады. 1922 жылғы нұсқа: «Ол ғазаптан, қайғыдан, жауыз, зұлымдықтан құтылған. Ол — әулие» деген сөздермен аяқталса, 1960 жылғы нұсқа: «Жауыздықтың жас құрбаны хасіретке толы өмірінің азапты ақ түтегінен адасып өліп, мәңгі толас тапқандай» деген сөздермен бітеді.

1922 жылы Орыборда жеке кітап болып жарияланған «Қорғансыздың күні» кейінгі басылуларында сюжеттік, композициялық, тілдік жағынан онша өзгеріп кетпегенмен, соңғы нұсқаға тыңнан қосылған не алғашқы нұсқадан қалып қойған сөздер ұшырайды. 1922, 1935, 1956 нұсқалардағы: «Терісінен соқса да, онынан соқса да панасы болмайды» деген сөздер 1960 жылғы нұсқада: «Жел терісінен соқса да, онынан соқса да паналығы жоқ, азынап тұрады» болып өзгерген.

1822 жылғы нұсқадағы: «Қажымаған қайрат, кең салқын ерлік бар» деген сөзден кейін келетін мына сөздер: «Осы айтылғандай белгісі бар жүзді көргенде барлық қазақтың бойындағы сабырлық, саспайтын түкпірлілік, қиын істердің ретіндегі тапқыштық, ісшілдік еске түседі.

- Жас басынан дүниедегі істің бәріне сын көзбен қарап, қайғыны да, қуанышты да салқын қанмен қарсы алатын мінез қазақтың тәуір адамының бәрінде бар. Бұндайлық сабырмен араласқан сыншылдық адамды күндегі өмірдің ісінде айлалы, епті, шебер қылмай қоймайды.

Бұл мінез қазақтың осы күнге шейін көрінген мінездерінің ең бағалы, ең маңыздысы, һәм келешегінде үміттендіретіні осы. Өлім үстінде жатып өлең мен ән шырқаған ақындары, бүлініп-жарылып біріне-бірі өкпелеп ауғалы отырғанда тауып айтқан бір ауыз өлеңге тоқтаған елдері сабырлылығын, өмір күресінде өнімді қайраты барлығын көрсетпей ме.

Енді айтылып келе жатқан әңгімелердің қалғанына келейік» (Қорғансыздың күні, 1922, 26-б) деген сөздер 1956, 1960 жылғы нұсқаларға кірмей қалған (29).

«ОҚЫҒАН АЗАМАТ»

«Оқыған азамат» — жазушының ең алғашқы көркем әңгімелерінің бірі. Алғаш рет әңгіме Ташкент қаласында «Шолпан» журналының 1922 жылғы 2—3 және 1923 жылғы 4—5 сандарында жарияланған. Содан кейін жариялануы — 1935 жылы «Ескілік көленкесінде» жинағында, «Жұлдыз» журналының 1957 жылғы 9-санында және 1960 жылғы «Қараш-Қараш» атты жинақта. Бұл әңгіме 1962 жылы «Қараш-Қараш» жинағында Ташкентте Насыр Фазыловтың аудармасымен өзбек тілінде де жарияланды. Содан соң он екі томдық шығармалар жинағының I-томында (1967 ж. 51—69 беттер) басылды және Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының I-томында (1973 ж. 54-66 беттер) орыс тілінде жарияланды. Шығарма тексті 1967 жылғы он екі томдықта жарияланған нұсқасы бойынша алынып отыр.

Әңгіменің түп нұсқа қолжазбасы жазушы архивінде сақталмаған. Алғашқы жариялануларында шығарма тақырыбы тырнақшаға алынбаған, ал соңғы 1960 жылы жариялануында бұл тырнақшаға алыныпты. Расында, әңгімеде жазушының «Оқыған азамат» деп отырған кейіпкері Жұмағұлдың арам ойы, залымдығына деген кекесін аңғарылады. Сондықтан тақырыптың тырнақшаға алынуы орынды.

Әңгіме тексті әрбір жариялануында оншалықты көп болмағанмен, кейбір авторлық өзгерістерге ұшыраған. Мәселен, шығарма

кейіпкерлерінің бірі Мақсұттың аты, ең алғашқы жариялануында Мақсұт екен.

«Шолпан» журналында жарияланған вариантында: «Сол күнге дейін тірі отырса, кемпірдің қайғысы қандай болады... Содан үлкен дерт бола ма?.. Жалғыз-ақ құдайдан тілейтінім: осы қатынды алатын кісі Мақсұттың жолдасының бірі болмаса екен. Бір танымайтын жат кісі болса екен. Бүгінгі жүрген жолдасының бірі алса, ол қайғы сорлы кемпірге мұнан да жүз қабат артық болады ғой. Тағдыр енді ең болмаса осы жерде ай, бұл байғұсты дегендей ой ойлады. Қайғыланып мұнайды» деген абзац кейінгі басылуларына енгізілмепті. Сол сияқты алғашқы вариантта: «Мақсұтты ораған киізінен алып, жалғыз қабат ақ кебімен суық көрдің түбіне апарып салды» деген сөйлем соңғы басылуларында: «Аздан соң Мақсұтты жалғыз қабат ақ кебіге ораған күйінде лақаттап қазған көрдің түбіне апарып салды» деп өзгертілген. Бірінші басылуында бар: «Тағы бірлеше минут өткен соң жұрттың бәрі үюлі топырақты көрге төгіп, Мақсұтты ихласпен көмді» деген сөйлем соңғы варианттарында қысқартылған. Алғашқы варианттағы: «Мақсұттың үйіне қомағайланған жұбаныпты көзбен қарап, ішінен: сен де кешікпей маған тиер ме екенсің... жоқ па деді» деген сөйлем кейінгі басылуларында: «...Мақсұттың үйіне қомағайланған көзбен қарай түсті» деп өзгертілген. «Шолпан» журналындағы алғашқы вариантында: «Жұмағұлды не болымсыз тазалықтың жүректегі жанары биледі, не болмаса...» деген сөйлем де кейінгілерінде қысқартылып, сөйлем ықшамдалып берілген. Ая «Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез иландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлегі, есебін тауып жүр» деген сөйлем алғашқы басылуында жоқ, тек кейінгі басылуларына қосылған.

Сондай-ақ: «Оқыған азамат», «Жаңа адам» дегені тек оқыған бай, арсызырақ дүниеқоныз екенін жаңа ұққан Мейірхан қатты шырығып:

— Байдың баласысың, бай жесірдің байысың, бай қайынға күйеусің... Оқығаныңа емес, тоқығаныңа бақтың ба? «Жыланға түк біткен сайын қалтырайды» деп, байыған сайын араның ашылып, жұтпақсың ба зарлыны? Қақаларсың әлі-ақ,— деп салды.

«Мейірханның сөзі де Жұмағұлға қонған жоқ» деген сөйлемдер шумағы алғашқы басылуларының бірде-біреуінде жоқ, тек 1960 жылғы «Қараш-Қараш» жинағында вариантында ғана бар. Бұл сөздерді автор бай баласы Жұмағұлдың тойымсыздығы мен арсыздығын әшкерелей түсу үшін ұнамдырақ деген кейіпкері Мейірханның аузына әдейі салып отырған сияқты.

Ая әңгіменің әр басылуына автор енгізген немесе қысқартқан жеке сөздерді түсініктемеде келтіргеніміз жоқ. Шығарманың алғашқы жариялануларында көпе-көрнеу баспаның кінәсінен кеткен қателер бұл сапар түзетілді (51).

ҚЫР СУРЕТТЕРІ

«Қыр суреттерінің» 1960 жылғы ең соңғы нұсқасы баспаға беріліп отыр. 1922—23 жылдары жарияланған «Қыр суреттері» аталған (Кешкі дөң басында, Түнгі ауыл, Қысқы түн, Қысты күнгі дала) ұсақ әңгімелер тобынан кейінгі басылуларында «Түнгі ауыл» ұдайы қалып келген (70).

«Кешкі дөн басында» алғаш рет Қоңыр деген құпия атпен 1922 жылы «Шолпанның» 2—3 сандарында жарияланды. «Қысты күнгі дала» «Шолпанның» 1923 жылғы 4—5 сандарында, кейін 1935 жылы «Ескілік көлеңкесінде» (жинақ), 1960 жылы «Қараш-Қараш» (жинақ) беттерінде шықты. «Қысқы түн» Жаяусал деген құпия атпен бірінші рет 1923 жылы «Шолпанның» 4—5 сандарында, қайта 1935 жылы «Ескілік көлеңкесінде» (жинақ), 1960 жылы «Қараш-Қарашта» (жинақ) шықты.

Содан соң он екі томдық шығармалар жинағының I-томында (1967 ж. 70—77 беттер), 1975 ж. шыққан «Қилы заман» жинағында (343—350 беттер), жарияланды. Бұл томға 1967 жылғы он екі томдықтың I-томында басылған нұсқасы алынып отыр.

«Кешкі дөн басынданың» 1960 жылғы нұсқасына тыннан қосылған: «Күн батты, қызыл шапақтың көрікті ажары минөт сайын бәсеңдеп, дүниені қаптаған сұрлықтан жеңіліп барады» деген сияқты сөздер үлгісі ұшырайды: «Қызыл сендей болып, батар күн ентелеп, қамап тұр» деген сөйлемді «Жұқалаң, ұзыншақ көп бұлт қызыл сендей болып батар күнге ентелеп қамап тұр» деу сияқты редакциялау кездеседі. 1922 жылғы нұсқадан 1960 жылғы нұсқаға кірмей қалған мынадай сөздер бар: «Әншейінде қиын десең де, оншалықты жалғыздықтың дәл уақытта тәтті, жайлы екендігіне мойындайсың. Өзіне өзін тигендей, еркін қолына келгендей болып, сергінсің, жеңілейесің. Мәнін де көңілімдегі осы халдың шындығына көзімді жеткізбекші болғандай болып сары дөңді қаптаған етегімен сары көде бұралып, сумаңдаған салқын желдің лебімен басын изеп, шын-шындайды» («Шолпан», 1922, 2—3, 52-б).

«Дүние қалың қайғымен жүдегендей жым-жырт болған. Өлім тыныштығындай зор, салқын тыныштығымен мұңды шерін сыртына шығарғандай. Бірақ бұл қайғы мен шер, бұл мұң әлсіз көздің ыстық жасына, нәзік жүректің аласұрған қайғысына ұқсамайды. Қайта сол жасты тыятын, сол қайғыны айықтыратын қуат бергендей болады. Белгісіз үміт ойға кіріп, салқын тыныштық бойға сіңіп, табиғаттың шерлі күйімен қосылып, әлсіз нәзік хиялды тербеткендей болады... Өлген ата-ананың бейітіне ұқсаған қалын, сары дөн жұмырланып ішіне бүккен үлкен сырын ашқандай. «Мен да жаңсыз емеспін. Менде өмір бар.. Бірақ мендей салқын сабырлы бол» дегендей болады. Тыныштық тауып өмірге жаңа қуат алған көңілмен етектегі шашылып жыбырлап жатқан ауылға қараймын» («Шолпан», 1922, 2—3, 53-бет).

«Қысқы күн» кейінгі басылуларында редакциялық өзгеріске ұшырамай, 1923 жылғы үлгісі бойынша жарияланып келген.

«Қысты күнгі дала» оншалық өзгертулер көрмеген. Тек алғашқы нұсқадан қалған: «Қысқы күннің қоңырқай кеші барлық табиғатқа өзінің жүдеу түсін жайғандай». «Мұқаш есі шығып, жанталасып үйіне жетпекші болып қам қылып жүргенде Рабиғаның денесі сіресіп, қол-аяғы домбығып, ісіп, демі таусылып, үзіліп кетті» деген сөйлемдер ғана кездеседі.

ҚЫР ӘНГІМЕЛЕРІ

«Қыр әңгімелері» Жаяусал деген құпия атпен 1923 жылы «Шолпанның» 6—7—8 сандарында басылды. «Қыр әңгімелерінің» бірі — «Сыбанның моласында» 1935 жылы «Ескілік көлеңкесінде» (жинақ),

1960 жылы «Қараш-Қараш» (жинақ), 1960 жылы «Көксерек» (жинақ) және орыс тілінде Ф. Моргун, М. Хамраев аудармасы бойынша 1963 жылы «Простор» журналының 1 номерінде жарияланды. «Қыр әңгімелерінің» екіншісі «Текшенің бауырында» 1923 жылы «Шолпанның» 6—7—8 сандарында, 1935 жылы «Ескілік көленкесінде» (жинақ), 1960 жылы «Қараш-Қарашта» (жинақ) шықты (78).

1967 ж. он екі томдықтың 1-томында (78—82 беттер), 1975 ж. «Қилы заман» жинағында (351—364) жарияланды. 20 томдыққа 1967 ж. нұсқасы енгізіліп отыр.

«Сыбанның моласынданың» алғашқы нұсқасы кейінгі басылуларында өзгермеген дерлік. Тек қана: «Даладағы кең таза ауадан көрікті суреттен көңілге белгісіз болса да бір қуанышты үміт кіргендей болып, кең даладай, кең қиял сол даланың еркін желінше адам ойында ерік алып тұрғандай еді» деген сөздер: «Даладағы мөлдір таза ауадан, сүйкімді суреттен көңілге белгісіз бір өмір кіргендей болады, хиял кезеді» деп өңделген.

«Текшенің бауырында» айта қаларлықтай редакциялық өзгерістерге ұшырамаған. Әңгіменің бір жеріндегі: «Бүгінгі түн жарық айлы майда түн еді. Сөйлесіп, бұралып, сүйісіп, махаббат, сағыныш қызуымен бір тоңазып, бір ысынып, сұлдері құрып үзіліп тұрған кездерді еске түсіргендей еді» деген сөздер: «Сұлдері құрып, үзіліп тұрған кездерді еске түсіргендей еді» деп ықшамдалған.

Бұдан басқа алғашқы нұсқадан түсіп қалған мынадай сөйлемдер бар: «Екі жағындағы аласа тоғай ұйқыға батып, тыныштық алып тұр. Қалғып тұрған жапырақтардың шұбартқан көлеңкесі су бетіне түсіп дірілдейді. Сызы көп сайдың дымқыл салқыны денені шымырлатып, тоназытқандай болады. Сайдың екі жағындағы қалың биік таулар өзенмен бірге жарылып келе жатқан, иін тірескен қара жартастар салқын тыныштықтың ортасында ұлы мінажатпен кәрі жүзі томсарып тұрған сопыларға ұқсайды. Дүние қараңғылығына ұқсаған қара көлеңке қайғылы жүздерін түнертіп қоңырқай тарттырады» («Шолпан», 1923, 6—7—8, 91-бет). Немесе: «Осы күні өз ортасының атқа мінген абуырлы ақсақалы болып, бұрынғы бұзықтықтың бәрінен тыйылған. Мол дәулеті бар, ержеткен азамат балалары бар ағайынға қадірлі адам болған» («Шолпан», 1923, 6—7—9. 92-бет).

ҮЙЛЕНУ

Үйлену»— М. Әуезовтың ең алғашқы жазған әңгімелерінің бірі. Тұңғыш рет ол «Жас жүректер» деген атпен «Сана» журналының 1923 жылғы бірінші санында (64-72-беттер) басылды. Авторы — М. Әуезовтың сол кездегі әдеби псевдонимы бойынша Қоңыр деп жарияланған. Әңгіме соңында «Аяғы бар» деген белгі де тұр. Соған қарағанда жазушы бұл шығармасын тағы да жалғастыра түсуді ойлаған сияқты. Бірақ әңгіме ішіндегі әрекет — Жәмиля мен Оспанның арасындағы сүйіспендікті баяндайтын бас-аяғы бүтін бір ғана оқиға болғандықтан автор мұның көлемін сол күйінде қалдырған.

Рас, «Үйлену» өзінің стилі, тілі жағынан осы 1923—1960 жылдар арасындағы үш басылымның үшеуінде де азды-көпті өзгеріске ұшырап отырған. Мысалы, 1923 жылғы «Сана» журналынан соң бұл әңгіменің 1936 жылы (Қараш-Қараш оқиғасы. ҚКӘБ, А., 1936, 88—93-беттер) басылып, азынаулақ редакцияланғандығы мәлім. Кейін 1960 жылы «Қараш—Қараш» (ҚМҚӘБ, 1960, 182—189 бет-

тер) атты кітабын дайындау кезінде жазушы дәл осы әңгімеге қайтып оралып, тағы да біраз түзетулер жүргізіпті. Қазіргі қолда бар материалдарға қарағанда М. Әуезов әрбір кейіпкердің ішкі жан сезімі жағынан жетіле түсуіне ерекше мән берген тәрізді. Авторлық баяндаулар мен жекелеген сөз, сөйлемдерді барынша бейнелі, бояулы етіп жеткізуге тырысқан. Міне, соның біразынан мынадай түзетулер табылды.

1923—36 жылғы нұсқаларындағы: «Жайлауға жаңадан жеткен ел жіңішке өзеннің бойына шалғынды жерді қуалап жағалай қонған. Жіңішке өзеннің оңтүстік жағы іш пыстыратын ұзақ сары жазық. Көз ұшында сары дала шетінен жотасы көрініп, иректеліп, созылып жатқан көк тау көрінеді» (Қараш-Қараш оқиғасы», ҚМКӘБ, А. 1936, 88-бет) деген жолдар соңғы 1960 жылғы редакциясында: «Жайлауға жаңа жеткен ел жіңішке өзеннің бойына шалғынды жерді қуалап жағалай қонған. Көз ұшында, сары даланың шетінен жотасы көрініп, иректеліп, созылып жатқан көк тау көрінеді» («Қараш-Қараш», ҚМКӘБ, А., 1960, 182-бет) деп түзетілген.

Кейіпкердің психологиялық жағынан толығып, даралана түсуіне де жазушы айрықша көңіл бөлген. Мысалы, «Оспан сөзінің басын ұғымсыз қылып, қайта-қайта бөгеліп, сөйлеп, аяғында:

— Ата-анаңыз отастырып қойған екен. Я, оның үстіне, күйеуіңіз бір елдің болысы, ұлығы. Ендігі тимеймін дегеніңіз лайық бола ма? Мен бұл сөзді тастауыңызды сұраймын,— деп қызға қарап күлімсіреді» («Сана» журналы 1923, № 1, 69-бет) деген мінездеме кейінгі 1936, 1960 жылғы басылымында: «Оспан сөзінің басын ұғымсыз қылып, қайта-қайта бөгеліп сөйлеп, аяғында:

— Ата-анаңыз атастырып қойған екен. Я, оның үстіне, күйеуіңіз бір елдің болысы, ұлығы. Ендігі тимеймін дегеніңіз лайық бола ма? Я, мен бұл сөзді тастауыңызды сұраймын,— деп қызға қарап себелсізден күлімсірей келіп, ақырында мырс етті. Жәмиланың өнінде жігіттің сөзі әсер бермегендігі білініп тұр» (Қараш-Қараш», ҚМКӘБ, А., 1960, 186-бет) деп толықтырылған.

Жазушы Жәмиланың Оспанмен көңіл қосып, қашып кеткендігін бейнелейтін суретті де қысқартыпты. «Бәрі де сандарын соғып «қап», мынау қаңғырған неме, қылып кетті... Мұны оқыған деп... Оқуың бар болғыр... Булардың бәрі осы деп қала берді»— («Сана» журн. 1923, № 1, 72-бет) деген баяндаулар соңғы 1936, 1960 жылғы түзетулерінде алынып тасталған.

Ал осы әңгіменің соңғы басылуында редактор мен құрастырушының қателігінен кеткен кемістіктер де жоқ емес. Мысалы, «Оспан қалжыңдаған болып, әртүрлі сөздің басын айтып аз отырған соң әуелі дөйлеснек болып келген сөзіне көшті»— (Қараш-Қараш оқиғасы» ҚКӘБ, А., 1936, 91-бет) деген сипаттамалар кейінгі басылуында «Оспан қалжыңдаған болып (?) келген сөзіне көшті (Қараш-Қараш», ҚМКӘБ, А. 1960, 186-бет) деп қысқартылып қалған. Бұл, әрине, салыстырып оқудың шалалығынан болған олжылық. Осындай жәйді мына сөйлемдерден көреміз.

1923, 1936 жылғы басылуында: «Төре күйеулердің үйінен өтіп, қыз отырған кіші отаудың жанына тақалғанда қалтасынан тарағын алып, тыста тұрып шашын тарап, қоразданып, қақырынып, үйге кірді» (Қараш-Қараш оқиғасы» ҚКӘБ, А., 1936, 90—91-беттер).

1960 жылғы басылуында: «Төре күйеулердің үйінен өтіп, қыз отырған кіші отаудың жанына тақалғанда, қалтасынан тарағын алып (?)»

қораздашып, қақырынып үйге кірді» (Қараш-Қараш», ҚМҚӘБ, А., 1960; 186-бет).

1923, 1936 жылғы басылуларында: «Оң жақтағы биік төсектің алдында, машинамен іс тігіп Қасымның қалыңдығы Жәмиле жалғыз отыр» (Қараш-Қараш оқиғасы» ҚМҚӘБ, А., 1936, 91-бет).

1960 жылғы басылуында: «Оң жақтағы биік төсектің алдында, машинамен іс тігіп Қасымның қалыңдығы (?) отыр» (Қараш-Қараш ҚМҚӘБ, А., 1960, 186 бет).

Мұндай кемістіктер осы соңғы басылуында түзетіндік әуелгі нұсқалар қалпына келтірілді (92).

Бұл әңгіме Москвада орыс тілінде жарық көрген М. Әуезовтың бес томдық шығармалар жинағында басылды. (Соб. соч. в пяти томах, т. I, М., 1973). Орыс тіліне аударғандар. В. Дудинцев пен Н. Гордеева.

СӨНІП-ЖАНУ

«Сөніп-жану» алғаш рет 1923 жылы «Заман еркесі (роман)» деген атпен «Шолпанның 6—7—8 сандарында шықты. Кейін бұл шығарма 1936, 1960 жылдары шыққан «Қараш-Қарашта» (жинақ) жарияланды.

Содан соң 1967 ж. он екі томдық жинақтың I томында (100—124 беттер) жарияланды. Қазір соң нұсқасы алынып отыр.

«Заман еркесі!»

«Қарасам қайғыртар жұрт бұл заманы,
Салқын, қуыс — өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды...
Бала мінез, ойыншы бұрынғылар,
Аңқау екен, мазақтап соңы сынар.
Артқа қарап, акпейіл шалға күліп,
Абұйырсыз, атақсыз көрге қулар.
Абай»

деген эпиграфпен басталған.

«Сөніп-жанудың» алғашқы нұсқасы да, кейінге нұсқалары да бірінші сөздермен басталып, аяқталады. «Шолпанда» басылған «Сөніп-жану» туралы автор бұл шығарманың «аяғы бар» десе де, бірақ жазушы «Сөніп-жануды» көлемді етіп жазбақ болған алғашқы талабын орындамаған, журналда жарияланған үлгіні қалдыруды мақұл көрген.

Шығарма кейінгі басылуларында редакциялық өзгертулерге ұшыраған. 1923 жылғы нұсқадағы: Дүниедегі еркек пен ұрғашының арасындағы ең төмен, ең кірлі қараңғы іске» деген сөздер 1960 жылғы нұсқада: «Дүниедегі еркек пен ұрғашының арасындағы ең жасырын, ең қиын іске» деп өңделген. Кейде «Сөніп-жанудың» алғашқы нұсқасына кейіннен кірген: «Ал бұл дертке шалдыққан оқыған дегеннің көбі ылғи адвокат, тілмаш деген сияқты ескі шенді төрелер еді. Жастап шыққан қызметкерлер бұлар арасында әзірше бірең-саран ғана болатын. Қазақ оқығандарының бұл жаңа тобы аттар танның жас жасағы боламыз деген ниетте көрінеді» деген сияқты сөздер кездеседі (М. Әуезов, Қараш-Қараш 1960, 209-бет).

«Сөніп-жанудың» алғашқы нұсқасынан 1960 жылғы нұсқаға кірмей қалған мынадай сөздер бар: «Сондықтан жолдастарымен бірігіп»

бірі жұбатып: араласа жүріп үйренеміз, қазаққа теңдік, бостандық әпереміз, құлдықтан, зорлықтан құтқарамыз деген сөздеріміз іске асатын болса, осы заманда ғәнә асады. Әйтпесе бұдан артық қазаққа кәлетін игілік жоқ десіп, енді бас алмай іс істемек болған ниеттерін айтысты. Сыздық қалада, жолдастарының тобында жүріп, болып жатқан облыстық съезде болды. Оқығандардың ішіндегі үлкендері мемлекет ісіне төселіп қалғандай болып басшылық етті. Кәлденнен карағанда қырдан келген ел кісілері оқығандарды шын ниетімен бастық қылып, өздері артынан еріп, солардың сүйеніші болғандай түрлері бар еді. Бұның бәрі рухты көтеретін өзгеріс күндердегі қуанышты суреттің бірі еді. Сыздық жолдастарының рухына түсіп, қоса қызып желіккендей болды. Бұрынғы уақытта жасалған жастар ұйымының жнылысын шақыртып, сонда өзге жұртқа қызулы сөздер сөйлеп, өзгеріс толқынына салынып, төселе бастады. Жас жігіттердің көбі бұрын Сыздықтан басшылық күткендей болушы еді. Бұл қазірде һәрбір жиында сөйлеп жүрген сөзімен, һәркімге беріп жүрген орнықты ақылымен жолдастарының бұрынғы үмітін ақтағандай болды. Осымен бір ай шамасындай уақытты қалада өткізген соң оқығандардың көбі сайлау жасамақ болып әр жерлерімен қатынас түземек болып, жер-жерлерге тарай бастады» («Шолпан», 1923, 6—7—8, 134—135-бб.).

«Жиындарда көбінесе жастар ортасынан сөз сөйлеп шығатын Сыздық болып, кейде ауыр істердің кезі келгенде үлкендерге де қызу беріп сөйлеп, іркілмей, қауіп-қатерден қорықпай іс қылатын отты жігіт сияқтанып көріне бастады. Сыздықтың өз көңілінде: бұл жалғыз мен ғәнә елшіл, әлеуметшілік болып жүрғем жоқ, шын жүрегімен, барлық ойымен, пікірімен бұрынғы сөйлеп жүрген сөздерінің бетімен іс істеп жүрген сияқты болды. Сондықтан бұл өзін де және өзі ұқсаған жастар да елшілдіктің орнаған негізі бар ең саф таза қызметкерлер өздері деп біліп жүрді. Сонымен қалада тұрып, көрнекті орындарға мініп қызмет істеп, үлкендердің тобына араласа бастаған соң бұл бұрынғы бетте алыстан жүріп үлкендер-басшылар деген сөздерден өзгеріп сол үлкендердің әрқайсысын жік-жік сынап, кемшілігін теріп айта бастады. Шынында барлық жастардың ұғымынша да үлкендер деп жүрген үміт қылған адамдардың ішінде талай еңбексіз, бейнетсіз орын алып, мақтанға ілініп жүрген басы артық адамдар көп еді. Мұндайлардың кейбірі: бұрынғы уақытта тілмәш болған, бірақ қазірде соны өзгерістің қаһарманы қылып жүрген себебі ол бұрынғы тілмәш болған уақытында пара алмаған, бұдан басқа бұрынғы күнде де, қазіргі күнде де қазақ үшін қыбыр өтіп, іс істеп, болмаса қамын жеп қайғырып, бір ауыз сөз сөйлеген емес еді. Осындай адамдар туралы жастар атынан үлкендердің ішіндегі бастық болып жүрген тазаларымен сөйлескенде Сыздық шынымен назаланып, қазіргі халға қанағаттанбаған кісінің пішінімен:— «Біздің ортамызда үлкен деп сөйлеген — сақалы үлкен, жасы үлкен, патшадан алған шені үлкен дегені болмаса, ақылымен, елге істеген қызметімен, кейінгіге берген пікір жолындағы тәрбиесімен үлкен болған жан бар ма? Осы күнгі адал жақсы қызметкер деп жүрген адамдарымыздың көбінің адалдығы, жақсылығы жаңғыз ғана пара алмағандығында болып шығады. Өзгеріс заманындағы ел басшысына, ұлт қызметкеріне біздің қоятын барлық требованияымыз сол ма екен, нақонец олар параны тазалықпен алмады ма, жоқ қорқақтықтан алмады ма? Жандарал оянойға жақпақшы болып, лакей болып жүріп алмады ма? Оны да анықтап білгеніміз жоқ қой. Солардың бәрі осы күнде

іс басында отырғанда, баяғы қалпында моп-момын болып, басқа ұрсаң өлдім, көтке ұрсаң көндім дегеннен басқа не біліп отыр. Бүгінгідей замандарда елдің қызметкерлеріне өзгерістің толқыны, требованиесі бірге өсіп отыратын екпін, жалын керек. Бізге сары түйменің ішінде бір қалпында қатып қалған, мумия вовсе керек емес. Батагәй қария ел ішінде толып жатыр»,— дейтін еді. Соған басты жігіттердің жауабы:— «Қайтеміз, басқа табатын қызметкеріміз жоқ, солардың һәр қайсысының ел ішінде белгілі атағы бар. Біз олар түгіл елдің де барлық жуаны, мырзасымен қол ұстасып істеп отырмыз. Елді сондайлармен ұстамасақ, оқығанның артынан мен оқыған едім дегенге кім ереді. Қазіргі заманда біз ел шеңберін бұзбай, жұртты тұтас қылып ұстауымызға керек қой»,— дейтін. Жастар мен үлкендер арасындағы негізгі әңгімелер осы сияқты болушы еді. Бұндай сөздердің кезінде Сыздық жаңа пікір, жаңа сөздерді тауып айқын, ашық жарқын ой тапқыш жігіт болып көрініп жүрді. Сыздықта өзгеріс толқынына араласып қызметке кіріп істей бастағаннан бері қарай қалыптанған негіз, нығайған пікір байқалғандай еді. Бұны һәркіммен сөйлескен әңгімесінде көрінуімен бірге істеп жүрген істен де сезіліп жүрді. Сондықтан үлкен жолдастарының арасында да, ел көзінде де үміт қылған жас жігіттің алдыңғы қатардағы бірі болып санала бастады. Оқығандардың бұл заманда елге істеп жүрген қызметінде бұлардың жанын ауыртып қауіпке бас іліндіретін, бойындағы негізін, пікіріндегі салмағын сынайтын іс болған жоқ. Мәккәмәда істейтін болса, бәріне де көңілді төрелік пен әлеуметшілдік тілегін қабат орындайтын қызықты, жылы, жайлы орын болуға айналды. Бұл уақыттағы қазақ жігіттерінің көпшілігі қызмет қылған орын «земство мәккәмәлері еді» («Шолпан», 1923, 6—7—8, 137—139-бб.). (100).

КІМ КІНӘЛІ

«Кім кінәлі?»— жазушының өз айтуына қарағанда алғаш рет «Шолпан» журналында жарияланыпты. Содан соң бұл әңгіме 1935 жылы «Ескілік көлеңкесінде» және 1960 жылы «Қараш-Қараш» аты жинақтарда жарияланған.

Кейін жазушының он екі томдық шығармалар жинағының 1-томында (1967 ж. 125—147 беттер). 1975 ж. «Қилы заман» жинағында (284—307 беттер), Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының 1-томында (82—104 беттер) орыс тілінде жарияланды. Бұл томға 1967 ж. 12 томдық жинақтағы нұсқасы бойынша енгізілді.

Шығарманың ең алғашқы жариялаған вариантын таба алмағандықтан және жазушының архивінде қолжазбасы сақталмағандықтан, текстологиялық жұмыс осы екі басылуы бойынша жүргізілді. Бұл әңгімеге жазушы жеңіл-желпі ғана өзгерістер енгізген, бірқатар жеке сөздерді не сызып тастап, не басқа сөзбен ауыстырған.

1935 жылғы жинақта: «маған бұл күнге шейін істеген қаттылығың жеткен. Енді ол қаттылықтың бітетін кезі жетті. Мен бүгін тілемесем де, ертең күйеуің келген күні сол қаттылықты ұмытуыңды тілеймін. Сол тілегімді орындайсың деді»— деген сөйлемді жазушы: «маған бұл күнге шейін істеген қаттылығың жеткен. Ертең күйеуің келген күні сол қаттылықты ұмытуыңды тілеймін деді» деп ықшам-

даған. Ал: «Ертең шақырсам, жылы ұшырай қалады екен деп ойламай-ақ қой» немесе «Бұл күнге шейін бақытты үміт қартайған көңілдей болып салқындаған сияқты, көр қараңғылығындай суық қараңғылық басып барады» деген екі сөйлем мүлде қысқартылған (125).

ЕСКІЛІК КӨЛЕҢКЕСİNДЕ

«Ескілік көлеңкесінде» алғаш рет «Таң» журналының 1925 жылғы төртінші санында шықты. Кейін «Ескілік көлеңкесінде» (1935 жыл) және «Қараш-Қараш» (1960 жыл) атты жинақтарда басылды. Бұл жолы жазушының өзі аздап өңдеген, 1960 жылы шыққан нұсқасы баспаға беріліп отыр. 1925 жылғы «Ескілік көлеңкесінде» туралы әңгіменің «аяғы бар» делінген. Ал, шынында шығарма кейінгі жариялауларында сол алғашқы нұсқасы бойынша басылып келді.

Содан соң 1967 ж. он екі томдық жинақтың 1-томында (148—164 беттер), 1975 ж. «Қилы заман» жинағында (365—382 беттер), Москвада шыққан бес томдық жинақтың 1-томында (1973 ж. 75—81 беттер) орыс тілінде жарияланды. 20 томдыққа 1967 ж. жарияланған нұсқасы алынды.

Осы шығармамен бірге 1925 жылдары жарияланған бір топ әңгімелерінің жайын сөз еткен М. О. Әуезов: «Ескілік көлеңкесінде» деген жинақ бұрынғы Қазақстан тарихында болған рушылдық, феодалдық ескіліктің көлеңкесінде, қойны-қоңшында болған әр алуан көріністің азды-көпті елесін береді. Сол ескіліктің еркінде болып, көлеңкесінен шыға алмай, сезім санасы тұсаулы болған жеке адамдар, жас-кәрілер, еркек-әйелдер бар. Ой санасы тұтқында, шырмауда болғандықтан бір алуаны сол ескіліктің әрі құлы да, әрі ерікті не еріксіз сүйеушісі, «Ескілік көлеңкесінде» тағы бір қауым бар. Ол сол ескіліктің езгісінен әлі шыға алмаған қоғамдық жұртшылық» дейді. («Әуезұлы Мұхтар «Ескілік көлеңкесінде» әңгімелер жинағы, А., 1935. 1-бет.)

«Ескілік көлеңкесінің» бірінші нұсқасынан кейінгісіне кірмей қалған, не тыннан қосылған сөйлемдер жиі ұшырайды. Бірінші нұсқадан мынадай сөздер бар:

«Қаражалға келгелі он шақты күн болған. Ауылдар ұзын өзен бойындағы қоныстарына шашырап қонған. Өзеннің екі жағын биік жүндес қара адырлар тау бесігі болып бөлегендей қоршай біткен. Кейде тұтасып, ұзын жал болып, кейде шошақ қара биік болып кететін. Таудың өзенге қараған беттері ақ тас, қызыл тас деген қызыл жартастар.

Өзен тоғайлы, көбінесе таулы жерге біткен қисық қайың мен мойыл, қара тал арасында анда-санда ұзын біткен жас терек, кей жерлерде топ-топ болып барлық тоғайлы өзеннің реңкін кіргізгіндей боялатын.

Өзен түн тыныштығының ортасында қоңыр салқын лебіне оралып, түс көргендей қалғиды. Биік қара жоталар жалғыздық жырын айтқандай болып, салқын леппен күрсініп қабағын түйіп, құлазиды. Тоғайдың жапырақтары салқынмен аз-аз сілкісіп, бір-біріне ым қағды. Сезім білген жайды бір ауыз, жарым ауыз сөзбен сыбыр қылып айтқандай болады. Тоғайлы өзекте түн тыныштығының мәңгі сыбыршыл тілшісі сияқтанып жарадағы таспен көпіршіп, ойнап тау өзенінің салқын суы ағады.

Жымдай қатқан тау тыныштығының ішінде жасырыны көп, сыбыршыл өзен сулу айдың ақ жүзді сәулесін қуып аққандай. Көмексіз мақсұтқа белгісіз үмітпен ұмтылғандай. Қаралы салы жамылған таулар мен мелшиіп қарауытқан тоғайдың бауырында секіріп, ойнап, ыршып аққан ерке өзен кейде көрі қиялмен ойнаған жас сұлудай көрінеді. Кейде өмір дертімен мылқауланған көрі ата-ананың өлер алдындағы ақырғы рет көзіне көрініп, ойынға кетіп бара жатқан жас бала сияктанады. Ағын су бір көрген жағасын қайта көрмесе де, мәңгі алға ұмтылған екпінімен тасты, тоғайды, шалғынды, өзекті де, қызыл жартас, қара адырды да артына қалдырып, жылжып кетіп жатады. Өтіп жатқан өмірдің жалғыз-жалғыз секундіндей бөлек-бөлек су да белгісіз жылжумен алдыңғы күнге өзенді айдап әкетіп бара жатыр. Өткеннің бір секундін қайта қайырып әкелуге мүмкін емес болса, ылдилап аққан судың да бір тамшысын қайта ағызып, бір жағадан екі өткізетін табиғаттың дағдысы жоқ. Аққан өзен тамырдан жіпшікелеп соққан қан сияқты. Сызылып өтіп жатқан артқы өмірдің бір минутіндей тіршілік белгісін білдіретін сияқты. Түн ортасындағы қарақошқылданып, жансызданған табиғаттын лүпілдеп соққан жүрегіндей көрінеді.

Өзен шалғыны түн лебінің күйіне қосылып, ағып бара жатқан суға бас ізеп, қоштасады. Тоғай көлеңкесі қаранғылықпен сыр құшағындай болып, өзен шалғынымен суға жабысып, құшақтайды. Түннің сансыз көп тұнық көздеріндей болып, түпсіздікпен тұнжырайды. Өзектің жалғыз аяқ жолы кейде шалғын шетімен жүріп, кейде саялы, көлеңкелі тоғайдың түбімен өзенше бұралып, иіріліп өтетін. Өлке бойында түн жүргіншісі де, жайылған мал да жоқ еді. Түн болғалы ауылдың арасындағы өзектер өз тыныштығымен тыныс алып тұр еді» («Таң», 1925, 4, 102—103-беттер) (148).

ЖЕТІМ

«Жетім» әңгімесі алғашқы рет «Таң» журналының 1925 жылғы бірінші санында «Қайғылы жетім» деген атпен басылады. Оған кейін 1935 жылы шыққан «Ескілік көлеңкесінде», 1960 жылы басылған «Қараш-Қараш», 1962 жылы шыққан «Көксерек» жинақтарында «Жетім» деген атпен жарияланып келді.

Кейін жазушының он екі томдық шығармалар жинағының I томында (1967 ж. 165—172 беттер), 1975 ж. «Қилы заман» жинағында (308—315 беттер) Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының 1 томында (105—111 беттер) орыс тілінде жарияланды. Бұл томға 1967 ж. 12 томдық жинақтағы нұсқау бойынша енгізілді. Осы нұсқамен «Таң» журналында тұңғыш жарық көрген «Қайғылы жетімнің» текстерін салыстыра қарағанда әңгіменің біраз өзгерістерге ұшырағаны көрінеді. Бұл өзгерістердің сипаты әрқилы.

Кей тұста «Қайғылы жетімдегі» суреттеулер мүлде қысқартылған, не өте ықшамдалып алынған. Мысалы, тау арасынан бейуақта естілген әнін тыңдаушыға тигізер әсерін бейнелейтін «Келмеске кеткен дәуірге арнап оқыған дұға сияқты, күшті табиғат жарлығына бойсұнып өлімге бас иіп айтып отырған иман сияқты. Кейде өткен күннің күнәсын ойлап тәуба қылған сияқты. Қызарып батқан күнмен бірге қызылды-жасылды қызықты өмір біткен сияқты. Шерді, қайғылы ән кеткелі отырған жас өмірге ақырғы рет айтқан қош-қоштық сияқты» (78) деп келетін жолдар қысқартылған.

Болмаса қайғы құшағындағы Қасымның болмысын суреттеген: «Дүние жетімдікті, жалғыздықты, жүдеген сорлылықты көрсеткендей болады. Сол қайғыға толған қаралы табиғат ортасында әлсіз жүрегі шерге толы, рақымсыз өмірден ешбір жан ашуды көрмей егіліп жылап, жалғыз сенген, жалғыз үміт қылған алласын іздегендей болып келе жатқан бала. Сорлы жетім еді» делінген үзінді алынып тасталған.

Көрсетілген екі үзіндіні қысқартқанда, шығарманың жалпы мазмұнына, оқушысына тигізер әсеріне нұқсан келмеген, қайта шұбалаңқы суреттеулер орынды ықшамдалған.

Әңгімені ықшамдап, айтылмақ ойды дәл беруге тырысудың мысалына мына бір қысқартуды да алуға болады.

«Кәрі әкесі өлгенде Қасымның сүйеніші болып қалған, кішкентай күнінен құлыным деп аялаған, алақанына салып өсірген кәрі әжесі бар еді» деп оқимыз «Қайғылы жетімде». Кейінгі, «Қараш-Қарайтағы» редакциясында бұл сөйлем: «Өз әке-шешесі өлгенде, Қасымның сүйеніші болып қалған кәрі әжесі бар еді» деп дұрысталып ықшамдалған. «Кәрі әкесі өлгенде» делінген сөйлем бұл арада артық сияқты, өйткені кәрі анасының өлімінен жарты жыл бұрын Қасымның өзі туған әке-шешесі өлгені алдында хабарланады.

«Кішкентай бала жетім, жалғыз, әлсіз, қайғылы еді. Әжесі өлген соң көп кешікпей Қасымды қайғы үстіне қайғы баса бастады» («Қайғылы жетім») деген артық қайталанатын сөйлемдерді қысқартудан да автор ұтқан. Сол сияқты «Бірақ ішіне ылғи жетімсіреген қорғансыздың жалғыздықпен бірге дүниеге сенімсіздік, ешкімге жуымайтын жатбауырлық, адам қауымынан жат қылып әкететін жетімсіреген құлазыған жалғыздық нығайып орнай бастады» («Қайғылы жетім») сөйлемі кейін редакцияланғанда «Қорғансыздық», адам қауымынан жат қылып әкететін жетімсіреген құлазыған жалғыздық» дейтін оралым қысқартылған.

Шұбалаңқы сөйлемдерді, суреттеулерді азайта отырып, шығарманы соңғы басылуына даярлау үстінде автордың бұрын жалпылай, солғын жазылған сөйлемдерді қайта қарап өзгертіп, олардың әсерін арттыра түскен фактыларын да кездестіреміз.

Иса әйелі Қадишамен Қасымның малын шаруаға қалай жарату жайын сөйлесетін орында: «...пәлен қойларды соғымға жібереміз, пәлен сиырды сатып үй ішіне, бала-шағаға саудагерден пұл аламыз. Ұзатылатын әйел балаға жабдық аламыз деп, ашыққа салып, кеңесіп жатты» дейтін сөйлемдер бар («Қайғылы жетім»). «Қараш-Қарайтағы» «Жетімде» бұл сөйлемдер: «Әне бір көк саулық пен қарабас қойды соғымға жібереміз, қасқа сиырды сатып үй ішіне, бала-шағаға сәудегерден пұл аламыз деп, ашыққа салып кеңесіп жатты» болып толықтырылған, бояуы қанықтырылған.

«Пәлен қойларды» деуден нақтылап «Көк саулық пен қарабас қойды» деу, «пәлен сиырды» демей, «қасқа сиырды» деп түрлеп-түстеп айту сол малдарды оқушының көз алдына елестете қояды да, ұмытылмастай әсер қалдырады. Әлгі тәрізден өңдеулер мына сөйлемдерден де білінеді. «Малының мойнынан құшақтап жабысқан жолында Иса мен Қадишадан қабат таяқ жеді» делінетін сөйлем «Қайғылы жетім») соңғы басылуында: «Көк саулықтың мойнынан құшақтап жабысқан жолында»... деп алынады.

Әңгіменің идеялық нысанасын басқаша аңғартарлық, оны бағалағанда оқушылардың назарын аударатын бір елеулі жөндеу шығарманың түйіні ретіндегі ақырғы жолдарында жасалған.

«Қайғылы жетімнің» соңы: «Бұл Қасым еді. Бірақ қазіргі халді Қасым жетімдіктен, қайғы-зардан, ойын кернеген ызадан құтылған. Ол өлген екен» деп бітеді.

Ал «Қараш-Қараш» жинағындағы «Жетімде» бұл үзінді: «Ол — өлік. Бірақ денесі әлі түгел мұздап та болған жоқ екен»... деп аяқталады. Бірінші үзіндіні оқығанда Қасымның өлімі оны өмір қыспағынан құтқаратын бірден бір жол дегендей, сол өлімді іштен құптағандай ұғым тудырады. Үзіндінің соңғы редакциясында бұл жай біраз басқа тұрғыдан меңзелген. Қасым әлі құрып жығылып, жартылай өлік қалпында талып жатқанымен, оның денесі әлі түгел мұздап та болмаған. Сол мезетте үш салт атты жолаушы да жетіп Қасымды орталарына алады. Осы түйінде әңгіменің оптимистік әуені сезілгендей.

Бұл айтылғандардан басқа жалпы мағынасын сақтай отырып, сөйлемдерді синтаксистік өзгеше құру, бір атаудың орнына екіншісін алу т. с. с. кіші-гірім редакциялық өзгерістер біраз ұшырасады. Мысалы: «Далаға қарай қашып еді» — «Далаға қарай қаша жөнеліп еді», «Жібіткен» — «еріткен». «Түн желі елжіретіп қозғап сілкінтіп тұрды» — «Түн желі желпі қозғап сілкінтіп тұр» т. б.

«Ескілік көлеңкесінде» (1935), «Көксерек» (1962) жинақтарындағы «Жетім» текстісінің «Қараш-Қараштағы» «Жетімнің» текстісінен бірен-саран ұсақ редакциялық өзгерістері болмаса, айырмашылығы жоқ (165).

БАРЫМТА

Бұл әңгіме алғаш рет 1925 жылы «Таң» журналының бірінші санында (98—110-беттер) «Қанды түн» деген атпен жарық көрді. Авторы — Жаяу сал — Мұхтар Әуезовтың әдеби псевдонимы.

«Қанды түн» бұдан соң біраз өзгерістермен жазушының 1936 жылы жарық көрген «Қараш-Қараш» атты шығармалар жинағына («Қараш-Қараш оқиғасы» ҚКӘБ, А., 1936, 78—87-беттер) кірді. Аты өзгертіліп «Барымта» боп шықты. Соңғы басылуы 1960 жыл («Қараш-Қараш» ҚМКӘБ, А., 1960, 223—236-беттер).

Әңгіме революцияға дейінгі бай ауылдарының арасындағы алауыздықты, бірінің малын бірі барымталап жүрген ру басы жуандардың жолсыздығын, солардың намысын жыртамын деп жүріп жау қолынан қаза тапқан Қонақай мен Қалқабай секілді қос бейбақтың қайғылы өмірін бейнелейді. Жазушы осы жолда біраз ізденістер жасаған. Әңгіменің тіл, стиліндегі азын-аулақ өзгерістерді айтпағанның өзінде жекелеген адам образдарын аша түсетін тың көрністер қосылған. Мысалы, 1936 жылғы редакциясында Қалбағайдың көрі шешесі Ұмсындық баласының жалғыздығын айтып былай дейді.

«А, құдай, ақсарбас... кеселділердің отына күйгізе көрме қарғымды. Жалғыздың жары құдай» деп тілеу тілеп жүрді» («Қараш-Қараш оқиғасы» ҚКӘБ, А., 1936, 229-бет). Бұдан соң Қалбағайдың өз басы туралы да мынадай мінездеме қосылған. «Қалбағай керек десе, жасы отызға жетсе де, әлі күнге кедейліктен қалың малын жеткізе төлеп қалындығын да алған жоқ еді. Кемпірдің бұндай қауіп үстінде көкірегін қарыс айыра ойлайтын арманының бірі сол да болатын» (229-бет).

Әңгіменің әлеуметтік мәнін ашып, идеялық бағытын айқындай тү-

сетін өзгерістер де жоқ емес. Ол үшін ең алғашқы нұсқамен соңғы нұсқаларды салыстырып қаралық.

1925 жылғыда: «Осы екі ел басты кісілерінің бір-біріне сыз өткізем дегені басталысымен, баққүмдестігімен болса да, тентектеу бір саяқтарының ел бүлдірген мінезімен болса да, әйтеуір көп заманнан бері аралары ашылған, бір-біріне уыққан, андысып шатасқан ел болатын» («Таң» журн. 1925, № 1, 99-бет).

1936 жылғыда: «Осы екі ел ру басы жуандарының бір-біріне сыз өткізем деген басталасымен, баққүмдестігімен және солардың екі елді бүлдірген мінезімен барып, ақыры, бір-біріне қатты уыққан, қатты андысып шатасқан ел болатын» («Қараш-Қараш ояғасы» ҚҚӘБ, А., 1936, 79-бет).

Осы секілді 1925 жылғы нұсқаларында бар «Досболдың тілеуіндегі елдің көбі ыстығына күйіп, суығына тоңбақ болып екі елдің арасы алыстағанша бұның аулымен бірге қонып, бірге көшпекші еді» — («Таң» журн. 1925, № 1, 100-бет) деген жолдар соңғы редакциясында: «Досболдың тілеуіндегі жуан ауылдың көбі бұның ыстығына күйіп, суығына тоңбақ болып, өзі-өзі ауқымындағы кедей-көпшіктерін де қолтығынан шығармай сойыл соғар қылып, әзірлеп жүрген. Екі елдің арасы алыстағанша бұның аулы мен сол ниеттес жақын атқамінерлерінің ауылдары бірге қонып, бірге көшпекші еді» («Қараш-Қараш», ҚМҚӘБ, А., 1960, 226-бет) деп түзетілген. Алғашқы 1925—1936 жылдардағы редакциясында әңгіме соны. «Жарық айлы бүгінгі түн қаралы, қанды түн болды» деп бітсе, 1960 жылғы басылуында: «Өз намысы оянбаған екі бейбақ асығы түгел әлдекімнің намысына итаршылық жасады да — жайрап түсті қос арыс» деп аяқталған.

Ал жазушы шеберлігін танытатын мына тәрізді ізденістер М. Әуезовтың тіл өнеріне аса үлкен жауапкершілікпен қарайтындығын аңғартады. Міне, соның бір мысалы мынау:

1925, 1936 жылғы басылуларында: «Үйдегі жұрттың бәрі алай-түлей боп тысқа қарай ақтарылды. Сол кезде жылқы жатқан жақтан түн тыныштығын қаж жарып шыққандай шулап айқайлаған «аттан» шықты.

Сол дауыспен аралас жер жаңғырықтырып тасты жерде сатырлап шапқан көп аттың сарыны мен сатырлап қатты қағысып жатқан сойыл дауысы да естілгендей болды». («Қараш-Қараш ояғасы», ҚҚӘБ, А., 1936, 82 бет) деген сурет соңғы басылуында: «Үйдегі жұрттың бәрі алай-түлей боп тысқа қарай ақтарылды. Бұл кезде жылқы жатқан да түн тыныштығын қаж жарып шыққан шошынған шулар естіліп жатыр еді.

Сол дауыспен аралас тасты жерде тарсылдап шапқан көп аттың тасыр-түсыры мен сатырлап қатты қағысып жатқан сойыл дауысы да естілгендей болды» («Қараш-Қараш», ҚМҚӘБ, А., 1960, 229 б.) деп редакцияланған.

«Барымта» 1961 жылы орыс тіліне аударылып, «Простор» журналының сегізінші санында басылды. Аударғандар: А. Сүлеев пен Ванюшев.

Бұдан соң Москвада орыс тілінде жарық көрген М. Әуезовтың бес томдық шығармалар жинағында басылды. (Соб. соч. в пяти томах, т. I, М., 1973). Орыс тіліне аударғандар В. Дудинцев пен Н. Гордеева.

КІНӘШІЛ БОЙЖЕТКЕН

Жазушының бұл әңгімесі алғаш рет «Қазақ қызы» деген атпен 1925 жылы «Таң» журналында (2, 100—беттер және 3, 90—100-беттер) басылды. Ал 1936 жылғы «Қараш-Қараш» жинағында «Кінәшіл бойжеткен» деген атпен шыққан. 1960 жылғы жинаққа («Қараш-Қараш», Алматы, Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы) да сол атпен енген.

Бұдан кейін жазушының он екі томдық шығармалар жинағының I — томында (1967 ж. 187—209 б.) басылды. Бұл басылымға сол 1967 жылғы жинақтағы нұсқасы алынды.

«Кінәшіл бойжеткен» әңгімесінің 1936 және 1960 жылғы басылымдарындағы айырмашылықтар жоққа тән. Кейбір жекелеген сөздер мен орамдар, тіл және стиль жағынан азды-көпті өзгертулер болмаса, атап айтарлық жаңартулар мен жаңғыртулар ұшыраса бермейді.

Ал әңгіменің 1925 жылы «Таң» журналында жарияланған нұсқасы мен соңғы басылымдарының арасында бірталай айырмашылықтар бар.

Ең алдымен, әңгімесінің бұрынғы атын («Қазақ қызы») өзгертіп алуы жазушының өз кейіпкеріне деген қатынасы мен авторлық позициясындағы жаңа нышанды байқатады. Өйткені, Ғайша со кездегі қазақ қыздары үшін типтік, жинақты бейне бола алмақ емес. Ал «Кінәшіл бойжеткен» деген атауда нәзік астармен берілген юмор, тіпті ажуа да бар.

Сол сияқты, әңгіменің алғашқы нұсқасындағы мынадай тұстар соңғы басылымдарда түсіп қалған. Мысалы: «Қаланың дағдылы шаңы мен ерте басталған ыстығы көп жұртты қажытқан. Сондықтан қазір қызарып күн батып бара жатқанда жаңада жасарған бақшаның көлеңкесінен шыққан салқын леп майысып қапа тербете соққандай еді. Жеңіл жібек киімді денелер бақшадағы кешкі қоңыр салқынның құшағына кіргенде жазғы ыстық күнде мәлдір көлдің бетінде дыбыссыз жүзіп келіп, көлеңкелі қамыстың ішіне кірген аққудай сыланып, көтеріліп сергігендей болушы еді. Бақша рақатына сүйсінген сезімді нәзік әйелдер үлкен аллеяда майысқан назды күлкімен маңынан салқын леп соққызағандай» («Таң», 1925, 2, 100-бет).

«Кей жері терең сыр ұясындай. Қалың көлеңке басқан қараңғы, кей жері күн шуақты күлкі-қалжың ұясындай жарық, көңілді болған бақша ырғағы көп өмірдің әрбір кезін еске түсіргендей еді.

Бүгінгі күн бақшаның ерекше сәнмен жиналып қызықты суреттер көрсетпек болған күні болатын. Сондықтан бақшаның үлкен аллеяларында көлденеңнен тартылған қызылды-жасылды сәнді әлемдер байланған. Аспанның саясыз жұлдызындай болып шашыраған откөздер болатын. Бұл оттар кей жерде ашық, жарық, кейде ой түсіргендей әлсіз, жүдеу, кейде қызыл, кейде жасыл. Әрқайсысының тұсынан өткенде көңілдің әртүрлі кезін еске түсіріп, сөзсіз тілмен ым қаққандай болушы еді» («Таң», 1925, 2, 100—101-беттер).

«Ғаббас бұл губернере бір рет келіп кеткен еді және келуден басқа алыста жүрсе де, бұл губерне, Ғаббастың аты көпшілікке белгілі болатын. Өйткені, Ғаббас қазақтан газет-журнал жазушыларының ішінде белгілі жігіттің бірі болатын. Сондықтан...» («Таң», 1925, 2, 102-бет).

Сондай-ақ әңгіменің алғашқы нұсқасындағы мынадай аяқталымды оның кейінгі басылымдарында жазушы алып тастаған:

«Бұның артынан бірталай заман өтті... Ғаббас осы қалада бір-екі айдай жүріп келіп, ақырғы бір күні губерnelік қалаға ол бір орыс қызын қатындыққа алыпты деген хабар шықты.

Ол қырдағы қазақ қызы-қатынын губерnelік қалаға келген соң екі-үш күннен соң біржолата тастадым деп хат жазып еді. Соның артынан бұл қаладағы бір оқымысты орыс қызын қатындыққа алып та қойды.

Ғаббас қазақ қатынын тастап, орыс қызын алып қойыпты деген хабар қала халқына үлкен бір сөгiстi жаман iстей боп тез тарап еді. Неше жерде әлденеше түрде қазақ жігіттерінің азғындығын, баянсыз негізсіздігін әсіресе қартаң оқығандар мен өсекші бәйбішелер, оқыған қазақ қыздары қатты намыстанып, Ғаббасты барлық қолында бар кірменен былғап жатты. Бұл жайды газетке жазбақ болған өсекші тілшілер де дамыл алмай сөйлеп жүрді.

Сол көп өсекші әуездің ішінде өзгенікі өзге болса да, бізге белгілі Ғайша да Ғаббас мінезін қатты сөгіп сөз қылды... Бұл қырдағы қазақ қызына жаны ашып, Ғаббастың сол момын, сорлы, адал қызға істеген қиянаты үшін жанып күйгендей болып, Ғаббасты негізсіз, өтірікші, ұятсыз деп көп былғап еді.

Сорлы Ғаббас. Нен бар еді Ғайшада. Ол екеш ол да саған адамылық пен әрқайсысын үгіттеген соң сенің момын басына кім ойнақтамасын». («Таң», 1925, 3, 100-бет). Әңгіменің әр нұсқасын салыстыра оқығанда жазушының ойлы тұжырымдылық пен көркемдік тұтастыққа әрдайым ұмтылып отырғанын көреміз (187).

БҮРКІТ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ СУРЕТТЕРІ

«Бүркіт аңшылығының суреттері» алғаш рет 1925 жылы «Таң» журналының үшінші номерінде «Басылмаған романның» берілген бір тарау ретінде жарияланған.

Содан соң 1967 ж. он екі томдық жинақтың 1-томында (210—213 беттер) жарияланды. 20 томдыққа сол нұсқасы алынды.

ҚАРАЛЫ СҮЛУ

Бұл әңгіменің тұңғыш нұсқасы 1925 жылы «Таң» журналында (2, 79—92-беттер) басылды. Содан кейін «Ескілік көлеңкесінде» (1935 жыл, 107—118-беттер) және «Қараш-Қараш» (1960 жыл, 312—324-беттер) жинақтарына енді.

Бұдан соң жазушының он екі томдық шығармалар жинағының 1-томында (1967 ж. 214—227 б.), 1975 жылы «Қилы заман» атты кітапта шықты және орыс тілінде Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының 1-томында (121—133 б.), «Жазушы» баспасынан шыққан «Племя младое» (1977 ж. 53—64 б.) кітабында жарияланды. Бұл басылымға сол он екі томдық жинақтағы нұсқасы енгізілді.

«Қаралы сұлу» әңгімесінің 1935 және 1960 жылғы басылымдарында айырмашылық өте-өте аз. Автор жекелеген сөздер мен орамдарды, айшықтарды ғана өзгертіп алған. Ал әңгіменің «Таң» журналында жарияланған нұсқасында недәуір өзгешелік бар. Әңгімеде суреттелген жәйттерді қазақ аулының шындығына неғұрлым жақындата түсу және оны көркемдік жағынан шынықтыра түсу үшін жа-

зушы бірталай эпизодтарды алып тастаған немесе ықшамдаған. Мысалы, әңгіменің алғашқы нұсқасындағы мынадай жәйттер оның кейінгі басылымдарында жоқ.

«Қайғылы әйелдің өз басына ендігі өмірден күтетін ешбір жаңалық жоқ. Жарқылдап көз тартып, біреуді болмаса біреуді қызықтыратын шақ бұнда енді болмақшы емес. Қарагөз ондай күннің болуын тілемейді де» («Таң», 1925, 2, 79-бет).

Қарагөзге сырт көзбен қарап берілетін мінездемеден кейінгі мынадай авторлық ремарка да қысқартып қалған: «Бірақ Қарагөз мақтан іздеген жоқ еді. Оныкі шын зар, шын жетімдіктің қайғысы еді» («Таң», 1925, 2, 86-бет).

Бұдан басқа да қысқартулар бар. Мысалы:

«Ораза күнде өткерме ұстап аштыққа шыдаған тақуадай Қарагөз өз көңіліне сенімді болса да, дене қинауын бар ауырлығымен көтеріп келе жатты...

Жас Қарагөздің сопылығы дүниеде сирек кез келетін сопылық еді. Өзге жұртта өмірден суынған, түңілген адам болса, өзін өзі тоқтатып нәпсі тілегін басу үшін өзге қызулы топтың ішінен аулақ кетеді. Тіршіліктен күдер үзбеген елдің ортасында олар өмір сүрмейді. Жүдеу көңілдің күйіне күй қосатын сопылық үйіне кетеді. Өмірден түңілгендердің тобына кіреді...

Маңында ескі қызық күнін, сезім күйін ескертетін белгі болмайды... Денені өлтіретін ауыр еңбек пен сезімді жоғалтатын жүдеу сұр дүниеге кіреді.

Ондағы сопылық, ол жүдеулік ізденсең де, көңілді алаң қылатын суретті көрсетпейді... Әйел сопының көретіні — ылғи әйел... Еркек сопының көретіні — ылғи еркек. Қарагөз сопылығы ол емес» («Таң», 1925, 2, 88-бет).

«Қарагөз жалғыз ғана жүзінің келістілігімен сұлу емес. Қазіргі сағатта көңіліндегі тазалықпен, құмарлыққа бой ұрғысы келмеген ниетпен ерекше сұлуланғандай еді. Бұл уақытта қаралы әйелдің шын жүрегін өзіне қаратқан жан болса, жарық түнде бақыт құсын ұстағандай мұратына жетер еді» («Таң», 1925, 2, 91-бет).

Әңгіменің әр нұсқасындағы ең үлкен өзгеріс оның аяқталымында. Ең алғашқы нұсқасында ол былай берілген:

«... жнекте жылап отырды. Қаралы сұлу шын қайғымен жыласа да, жүрекке белгісіз құмарлық қарауытып, жүз толқынып кетеді. Әлдеқайда шығып жатқан ыстық қан бойын сабырсыздықпен дірілдеткен сайын соның уытын баспақ болып, судағы екі аяғын өзеннің ернеуіне қатты-қатты соғады... Екі аяғы шаншып, солқылдап ауырғанға шейін өткір тасқа соққанда іштің белгісіз дерті бәсеңдеп басылғандай болады. Қарагөз талай жылдан таппаған емін жаңа тапты. Іш-тегі дертті басу үшін сол қара жыланды туғызып тұрған денені қинау, жаншу керек екен. Қарагөз бүгін ғана білді. Таң атқанша аяғын алмай отырғанда тілім-тілім болып қалған дененің ауырғанын сезді... Аяғын суырып алып қарағанда әлденеше жара түскенін көрді. Бұлардан тоқталмай қан ағып тұр еді.

Осымен таң ағарып атқанда денесі әбден салқындап барлық асау қан басылды. Бұл заманға шейін қысып келген жастық тілегі біржолата өшіп, баяғы қайғыға бекінген таза көңілі өмірінше алысқан қара мүйнеттер Қарагөздің бақытты болған уақыты сияқтанып еді. Ол әбден ағарып, тыныштық алған жүрекпен ауыр күрсініп, үйіне қайтты...

Мұның арт жағынан тоғай ішінде таң бұлбұлы қаралы жалғыздық күйін қолшаметтеген дұғадай сезлетін тазалық жырын жырлап тұрды... Қарагөз үйіне кіріп, Мұқашты сүйіп-сүйіп жатып қатты ұйықтап қалды» («Таң», 1925, 2, 91—92-беттер).

Жазушы бұл әңгімесін алғашқыда Жаяусал деген әдеби лақап нысымен шығарған. (214).

ЖУАНДЫҚ

«Жуандық» (Бұл шығарма алғаш рет 1926 жылы «Қазақ тілінің» 63, 64 номерлерінде «Ескі ідет» деген тақырыппен «Айғақ» деген құпия атпен жарияланды.) «Ескілік көлеңкесінде» (1935) жинағында, М. О. Әуезовтың шығармалар жинағының алтыншы томында (1957) және «Қараш-Қараш» жинағында (1960) жарияланады.

Кейін жазушының он екі томдық шығармалар жинағының I-томында (1967 ж. 227—237 беттер), Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының I-томында (145—155 беттер) орыс тілінде жарияланды. Бұл томға 1967 ж. 12 томдық жинақтағы нұсқасы бойынша енгізілді.

«Ескілік көлеңкесінде» басылған «Жуандықтың» текстін «Қараш-Қараштағы» «Жуандықпен» салыстыра оқығанда, соңғысында біраз қысқартулар бары байқалады. Айталық, онда мына үзінділер қысқартып қалған:

«Жарамсақсыған малшы мұндайда оң сөйлей ме».

«Бірталайдан бері ел ішінен айықпай жүрген кикілжінің аяғы осымен биыл, жанада ғана тоқтап еді».

«Ел мінезі мұндайда біреуді кінәлы қылудан тоқтамайды. Тағы талай кісіден көрмей пәлені ұлғайтпай басылмайды».

«Әне жақсылығы. Не қылам десе осы отырған қауымның өзі біледі».

«Тәмәм ел соғына түсетінін көзі көрді. Мына жуандардың қолы бос, қысы-жазы осыны ермек қылудан қажымайды. Жақсылықтың жақындары да осы содан қорқып-үркіп қау-қаулаған сөзді көбейте берді, сонымен Жақсылық ығып, жаси бастады».

...«Әйтпесе көпке топырақ шашуға болмады. Бір күні болмаса, бір күні жеңілетінін білді».

«Қайта барып начальникке шаға алған жоқ. Ақөзек оқиғасы ел ортасында жабулы күйінде қалды».

Басқа кейбір орындарда ұсақ редакциялық өңдеу, дәлдеулер соңғы текстіге енгізіліп отырған.

М. Әуезовтың «Таңдамалы шығармаларының» алты томдығындағы «Жуандық» «Ескілік көлеңкесіндегі» «Жуандықтың» нұсқасынан аз-маз жөндеулермен алынып басылған деуге болады. Өйткені, екі текстің соңғы басылуындағы өзгеріс көбіне жеңіл редакциялық сипатта ғана. «Қараш-Қараш» жинағындағы «Жуандықта» қысқартып қалған деген үзінді, сөйлемдер мұнда қысқартылмаған, сақталған. Ескерерлік бір жай — «Ел мінезі мұндайда...», «Тамам ел...» деп басталатын сөйлемдердегі «Ел» деген сөздер «Жуандар», «Жуан» деген сөздермен алмастырылған. Автор «Жуандықты» екінші рет баспаға ұсынарда жоғарғы үлкен мәні бар жөндеуді енгізуімен Жақсылықтың соғына түсіп, оны қуғынға салып отырған бүкіл ел емес, ат төбеліндей жуандар ғана екенін дәлелдеп көрсеткен.

Алты томдықта әңгіменің атынан кейін сілтеме белгісі қойылған

да, беттің соңындағы сілтемеде: «Бұл әңгіме Совет үкіметі алғаш орнаған жылдар болмысынан алынған. Бай жуандар (феодалдар) үстемдігі әлі жойыла қоймаған көпшілі ауылда болған уақиға», — дегенге ескертпе берілген. Мұндай ескертпе «Қараш-Қараш» жинағында жоқ. Басқа өзгертулер біз тапталып өткен «Ескілік көленкесіндегі» мен «Қараш-Қараш» жинағындағы әңгіменің текстерін салыстыруда көрсетілген мысалдар іспетті болып отырады. «Ескілік көленкесіндегі» «Жуандықтың» жазылу мерзімі «1925» деп көрсетілген, басқа жинақтардағысында — 1927 жыл.

«Жуандық» әңгімесіне байланысты оқушылардың есіне сала кетерлік бір жай — Әбіш пен Құрманның жылқыларын Жақсылықтың егініне қасақана түсіріп, оған тізе батырып, жуандық көрсету эпизодының автор кейін «Абай жолы» эпопеясының екінші кітабының «Қақтығыста» дейтін бөлімінде Әзімбай жылқыларын Дәркембай бастаған көп жатақтың орғалы отырған егініне әдейі жауып оттататын эпизодты суреттеуде кеңейтіп пайдаланған. Соңғы эпизодтың шеңбері кең, қарсы жақтардың қақтығысы мықтап шиеленіскен күйде көрінеді. Бұл әрине, роман стиліне тән нәрселер.

Әдебиетші З. С. Кедрина «Дружба народов» журналының 1964 жылғы 4 санында жарияланған «Творческий подвиг» дейтін мақаласында «Жуандықтың» нағыз реалистік тұрғыдан жазылған, көшпелі қауымда таптық сипат, жерге меншіктілік болмады-мыс дейтін тезистің қателігін әшкерелейтін шығарма деп бағалайды. Бұл шығармасында «Жазушы бүкіл феодалдық-байшылдық укладты, оның барлық терең тамырларын аяусыз құрту қажеттігі туралы дабыл көтереді», — деп жазады З. С. Кедрина. Бұл әңгімені Әуезов творчествосын зерттеушілердің қай-қайсысы да жоғары бағалады.

ҮШ КҮН

«Үш күн» әуелде «Социалды Қазақстан» газетінің 1934 жылғы екі номерінде (7 ноябрь, № 258; 10 ноябрь, № 259) басылды.

Әңгімеге арқау болған негізгі оқиға колхоз тақырыбы; Көлбай, Талпақ, Сарыауыз секілді үш екпінді, үш бригада жарысының жайы.

М. Әуезовтың әдеби-мемориалдық музейінде сақталған материалдарға қарағанда жазушы бұл әңгімесін жиырмасыншы жылдардың аяқ шенінде жазған. Және сол әңгіме ішіндегі сюжеттік желілер мен адам образдарының дәл бір тарихи-өмірлік фактілерден алынғандығы анықталып отыр. 1924—25 жылдары М. Әуезов өзі туып-өскен ауыл кедейлерінің басын құрап, Шыңғыс тауының күнбатыс жағасындағы Бақанас өзенінің Ақшатаудан шыға беріс жерінде отырықшы поселка салғызған. Соның бар игілікті ісіне басшылық еткен ұлы жазушының өзі де, оған көмекші, жәрдемші болған Абайдың немересі Әрхам Кәкітайұлы Ысқаков.

«Үш күнің» соңғы редакциясы 1935 жылы «Тас түлек» (ҚКӘБ, А, 1935, 237—248-бетер) атты кітапта латын әрімен жарияланды. Бұрынғы басылуларында кеткен «сүлдері қарап», «байлаз» деген түсініксіз сөздер осы жолғы дайындалуында «сүлдері құрып», «пайыз» деп түзетілді (337).

БІЛЕККЕ БІЛЕК

«Білекке білек» — Бұл әңгіме алғашқы рет «Социалды түлік» аталған жинақта 1934 жылы жарық көреді. Онан соң автордың «Тас түлек» жинағында 1935 жылы жарияланады, кейін 1956 жылы жазушының таңдамалы шығармаларының 5-томына енгізіледі.

Кейін жазушының он екі томдық шығармалар жинағының 1-томында (1967ж. 349-367 беттер), Москвада шыққан бес томдық шығармалар жинағының 1-томында (394—405 беттер) орыс тілінде жарияланды. Бұл томға 1967 ж. 12 томдық жинақтағы нұсқасы бойынша енгізілді.

Бесінші томдағы «Білекке білектің» текстісі мен «Тас түлектегі» нұсқаның арасында елеулі айырма жоқ, шамалы қысқартулар, редакциялау ғана байқалады. Ал бесінші том мен «Социалды түліктегі» текстердің арасында біраз өзгерістер кездеседі. Аудан орталығы Ванновкадағы клубтың ішкі ұқыпсыздық көрінісін сипаттайтын жердегі көбірек айтылатын ұсақ-түйек детальдар соңынан қысқартылып қалған. Мысалы... «Жазулар бар» деп аяқталатын сөйлемнен кейінгі: «Оның бірі: («Курить и семечки грызть») деп жазылып келе жатыпты да түзетіліп: грызть воспрещается, за нарушение штраф от 3 до 5 р. дейді». Екінші бір жерде тағы сондай үлкен қағазға шимайланған қара сия:

«Ой не ходы Грышю,
Тай не вечерныци».

деп залға кірген кісіні украинна тілінде болатын ойынға шақырады. Баяғы замандық ескі бір пьеса. Бұдан клубтың слетке: «Ұйқылы-оюу қарап тұрғанын дәлелдейді. Тағы осындай шимайлы үлкен жазу». «Сегодня будет в клубе цирковая постановка, венгерский танец, развит камень 30 п. танец с кипящим самоваром» деп, әлдеқандай, біздер күмәні ойыншы жайын дәріптейді— делінетін үзінді ықшамдалып, жөнделіп; «...жазулар» деген сөзден әрі сөйлем жалғастырылып «ұран орнына әлдеқандай сығандардың фокус ойындары болатынын баян етеді» деп қысқа қайрылады.

Жоғарғы үзіндінің қысқаруы үйлесімді болған, одан шығарманың көркемдігі кемімеген. Басқа түзетулер «хатшы»—«секретарь», «бастығы»—«председатель» дегендей, кейбір атаулардың қолданысында бар, бірен-саран грамматикалық қате ұшырасады. Мысалы, 5-томда «сауырларды» деген сөз «сауырындарды», «бронь» сөзі «бірен» болып қате басылған.—«Расла-расла... екен ғой десті» деген сөйлем бірінші тұста артық басылып кеткен (82).

«Тас түлек» жинағындағы «Білекке білектің» аяғында жазылу мерзімі «1933» деп көрсетілген. «Социалды түлікте» шығарманың аяғына дата қойылмаған.

«Білекке білектің» 5-томдағысында әңгіменің атынан кейін сілтеме белгісі қойылып: «Бұл әңгіменің ішінде Оңтүстік Қазақстанның басқа қазақ тілінен гөрі басқашарақ тіл ерекшеліктері әдейі қолданылған. М. Ә.» деген ескерту бар. Бұрынғы басылуларында мұндай сілтеме жоқ.

«Білекке білек»— колхоз өндірісіндегі Мақпал, Айша сияқты екпінді әйелдерді көпке үлгі етуді көздеген көркем шығарма, автордың актуалды тақырыпты көтере білгеніне айғақ туынды.

«Білекке білек» бірінші жарияланған «Социалды түлік» жинағына кіріспе сөзде: «Қолхозшыларымызға өз өмірінің көркем бейнесін оқуына оңай, түсінуіне жеңіл, орамды тіл, өткір сөзбен сырлап көрсету, өздерінің көркем бейнесі арқылы сана сезімін тәрбиелеп, құрылыс жұмысына ұйыстыру, қайратты, жігерлі, саналы жана адам жасауға жәрдемдесу көркем әдебиетіміздің қолға алып отырған жұмысы» деліне келіп: «...Ауыл сыртынан сөйлес қылуды қойып, қолхоздың ішкі өміріне араласа, нақты бейнені көрсетуге қадам ұрған сөздер» деп бағаланған шығармалардың қатарында «Білекке білек» аталады.

Жоғарыда көрсетілгеніндей, әңгіменің қайталанып басылып келуі оның көркемдік сыны мен тәрбиелік мәнінің солғындамағанын дәлелдейді (349)

ІЗДЕР

«Іздер» әуел баста 1932 жылы «Әдебиет майданы» журналының 8 санында жарық көрді. Бұдан соң 1935 жылы орыс тіліне аударылып «Литературный Казахстан» (1, 38—59 беттер) журналында басылды. Кейін «Қазақстан Кеңес жазушыларынан ІХ топқа тарту» (ҚКӘБ, А., 1935, 13—67 беттер), «Тас түлек» (ҚКӘБ, А., 1935, 145—177 беттер) атты жинақтарға кіріп және де шықты. Соңғы басылуы — 1957 жылы («Тандамалы шығармалары», Алты томдық. VI том, ҚМӘБ, А., 1957).

«Іздер» әңгімесінің қолжазбасы сақталмағанымен, баспа бетін көрген біраз варианттары бар. Солардың ішіндегі ең көркемі де, көлемдісі де осы соңғы басылуы. Кейін автордың өз еркімен енгізілген кейбір өзгерістер онша көп те емес. Дегенмен әрбір сөйлемнің мағыналық, логикалық жағынан дәл де дұрыс болуы үшін жасалған толықтырулар байқалады.

1935 жылғыда «Бұны, өздеріне жәрдем етіп отырған совхоздың бірер сақпан қойы уақытша жайылуға рұсат етіп берген болатын» («Қазақстан Кеңес жазушыларынан ІХ топқа тарту». ҚКӘБ, А., 1935, 38бет).

1957 жылғыда «Бұны өздеріне жәрдем етіп отырған совхоздың бірер сақпан қойы уақытша жайылуға қолхозшылар рұсат етіп, совхозға берген болатын» («Тандамалы шығармалары», VI том, ҚМҚӘБ, А., 1957, 126 бет).

1935 жылғыда «Кейде нақ төбелерінен жарқ беріп, шарт еткенде дүрік беріп жарылып та кетеді». («Тас түлек» ҚКӘБ, А., 1935, 154 бет).

1957 жылғыда «Кейде нақ төбелерінен жарқ беріп, шарт еткенде жіріліп, ықтап тұрған қой дүрік беріп жарылып та кетеді» («Тандамалы шығармалары» VI том, ҚМҚӘБ, А., 1957, 120 б.)

Рас, шығарма соңғы басылуында көбіне-көп осы іспетті ұсақ жөндеулерден өткен. Әрекидік кездесіп қалып отыратын: «Ескінің сызы өтіп қалған. Сүйеуді керек қылатын төл екен». («Тас түлек» ҚКӘБ, А., 1935, 160 бет). «Бірақ, міне бір жыл болды. Райком бұны қолхозға бар деді» («Тас түлек» ҚКӘБ, А., 1935, 161 бет) деген секілді бейнелеуден гөрі баяндауы басым жататын жолдар 1957 жылғы редакциясында автордың өз қолымен алынып тасталған.

Ал, бұрынғы басылуларында бар, мағналық жағынан да, стилдік жағынан да жатық, жарасымды сөйлемдер соңғы 1957 жылғы

«Таңдамалы шығармаларында» бүлініп кеткен. Немесе жекелеген бірлі-жарым сөздер мен сөз тіркестері түсіп қалған. Мысалы, жалған белсенді болып жүрген Жұмабайдың, «Осы бәрінен де сен жақсысың. Аналар үкімет қадірін, кісі қадірін білмейтін, еңбегінді бағаламайтын құнарсыз көрінеді. Тапқан-таянғанды сендерге салып бір сүйрейін...» (Тас түлек ҚҚӘБ, А., 1935, 166—167-беттер) деген сөзіндегі «Құнарсыз көрінеді, Тапқан-таянғанды» деген сөз тіркестері соңғы 1957 жылғыда (132 бет) жоқ.

«Осы секілді «есептің» орнына «өсіп», «дүние қоныздың» орнына «дүние қоныс», «жаңаданың» орнына «және де», «қысылмайды» — «қосылмайды», «өтетін» — «ететін», «сызы» — «сазы», «көп» — «кеп», «кеп» — «көп», «ошағандай» — «босағандай», «ала қойды» — «ана қосылмайды», «өтетін» — «ететін», «сызы» — «сазы», «көп» — «кеп», «кеп» — «көп», «ошағандай» — «босағандай», «ала қойды» — «ана қойды», «өре» — «ене», «дос» — «қос», «жығылған» — «жылаған», «араздасып» — «арыздасып», «жағынан» — «жақышпан», «ініне» — «ішіне», «мұңы» — «маңы», «байсалды» — «байыстады» болып кеткен қателіктер сол сөздің сөйлем ішіндегі орын, мағынасына қарай қайта қаралып жөнделді. Бұл осы әңгіменің әр жылдарда басылған толық текстін салыстыру арқылы да анықталды.

ҚҰМ МЕН АСҚАР

«Құм мен асқар» — жазушының сценарий үлгісінде жазған кино-әңгімесі (кинорассказ), жазушының бұл еңбегі 1935 жылы «Тас түлек» атты әңгімелер мен пьесалар жинағында және 1957 жылғы алты томдық «Шығармалар жинағының» VI-томында (46—76 беттер) жарияланды. Содан соң он екі томдық шығармалар жинағының 2-томында (1967 ж. 36—65 беттер) жарияланды. 20 томдыққа осы 1967 жылы жарияланған текст бойынша енгізіліп отыр.

Жазушының архивінде шығарманың арап әрпімен жазылған қолжазбасы (автограф) сақталған (ЛММА. ҚІР. папка № 148). Қолжазбада автор бұл шығармасын «Құм мен асқар биік» (әдеби сценарий) деп атапты. Жалпы қолжазба тексті мен кейінгі жарияланған текстерде кейбір жеке сөздер болмаса, айтарлықтай өзгеріс, түзетулер жоқ.

1943 жылы осы киноәңгіменің материалдары негізінде «Райхан» көркемсуретті фильмі түсірілді.

ШАТҚАЛАҢ

«Шатқалаң» 1957 жылғы нұсқасы бойынша баспаға ұсынылып отыр. Бұл әңгіме 1935 жылы «Тас түлек» (жинақ), сол жылы «Қазақстан» («Литературно-художественный сборник») және 1941—1942—1943—1944—1946 жылдары А. Көшімбаев жариялаған «Әдебиет оқу кітабы» (үзінді ретінде), 1957 жылы М. О. Әуезовтың 6 томдық шығармаларының 6-шы томында жарияланды. Шығарма кейінгі басилуларында өзгеріске ұшырамаған. 1935 жылғы нұсқадағы: «Әке сұрамай ма? — ой, жөн сұрамайсыңдар ма?» «Көзін ағарғыр — көзің күрғыр, лекбез — ликбез, бірінзе — брызза, дұшпан — дұшпан, қолқозының — қолхозының» болып өзгергені сияқты түзетулер кездеседі.

«Шатқалаңның» 1957 жылғы нұсқасы мен 1935 жылы арап

әрпімен жазылған қолжазбасы арасында да елеулі айырым жоқ. «Тарс-түрс — тарс-тарс, даусыз — дауасыз, тапыр-тұпыр — тыпыр-тыпыр» болып түзетіліпті. «Қолын созып әр нәрсені сыпап көріп еді, еш бірін таба алмады» деген сөйлемнен кейін келуі тиіс — «Бір қолы бір дінгекке тиді, бір қолына кірпіш қактығады», не «Сыр кептіретін баздарды да өзі қарайтын» деген сөздерден соң келуі керек. — «Осындағы оқып, өсіп, тәрбие алып келе жатқан әйелдердің бір басшысы сол Айша өзімізге таныс» деген сөйлемдер қалыпты. 1957 жылғы нұсқа — «Сыбағалы жазасын осылайша тапқан еді» деп аяқталса, қолжазба — «Сыбағалы қазасын осылайша тапқан» деген сөздермен біткен.

«Шатқалаң» уақиғасын түгелдей жазып шықпас бұрын жазушы алдын ала арнайы мынадай жоспар жасапты:

ПЛАН

1. Айша қолын босатысымен көптен бері сипалануда еді. Астыға түсті, үстіге шықты. Тағы түсті. Қарғанды. Әкесін қарғайды. Бір кезде аяғына ілінді. Тапты. Қолына нағанды алып, енді жоғары шығып, енді есікті аша бергенде дабырлап жау кеп қалды. Қараңғы түн. Алдыңғы біреудің тымағы дүспандікі сияқты. «Енді өлтіріп аласың!» деп атып-атып жіберді. Қарсы атты. Атыс... Біреулер айғайлайды. Токта дейді. Жаудың дауысы. Жұрт кіріп келді. Шашы үрпиген Айша бұрышқа тығылып зорға сүйеніп тұр. Қасен, сол қолынан қан аққан. Түсі қуарған. Қабағын қарс түйіп, тісін басып: «Ә, жүзі қара. Менің қатыным десем? Өлі жаудың қатыны ма едің...» — Тап береді. Айша көзі шарасынан шығып қарсы ұмтыла берді: «Жарығым, кеш... Жаздым...» — деп құлап түсті. Қасен пышағын суырған күйде қона түсті. Құлашын керіп, пышағын сермеп ұра бергенде қолынан Самат ұстай алды.

«Токта... Мен бар... Кінә менен...» — деді.

II. Бұл уақиға отыз үшінші жылы июньнің 23-күні кешкі сағат тоғыз шамасында «Талдыөзек» колхозының қой пермесінің бірінде болған еді. Құрт сақтайтын баздың бірі. Қой отарлап көшіп кеткен. Күзетші шал Шәлтіктің таң алдында көзі ілініп барады екен. Баздың ішінде салдыр есітті. Қорқақтау басып ұры ма, жын ба? — деп терезеге келе берді. Екі қасқыр жүр... Есікті сыртынан жауып қалқозға жүгірді. Қайтадан кісі ертіп келсе қасқыр терезені сындырып шығып кетіпті. Күні бойы Шәлтік әңгімесін айтып бітіре алмай аяғын өзінен өзі сөз қып отырғанда кешке жақын қызы Айша келді. Құрт қайнатушының үлкені еді. Қыз баз ішінде, ымырт жабылды. Ат дүбірі естілді. Шал көлеңкеде жатыр еді... Айша бері шыға бергенде жалт беріп қайта бұрылды. Қораның бұрышынан үш атты шыға берді. Біреуі Айшаның көзіне оттай басылды. Беттерін орамалмен таңып алыпты. Мылтықтары бар. «Уа, кімсің, кімсің?» — деп шал апалақтап тұра бергенде Құлайғыр алып ұрын кеудесіне мініп алды. Қолында жалаңдаған пышақ, өлтірем дейді. Шал енді: «Ала бер... Бәрібір менде тамақ та, киім де жоқ. Түнде қасқыр бәлімнен аттап шойырылып жатырмын. Е... жабатын лыпа да жоқ», — дей берді.

Сүгір, біздікі әшейін — деп мүсәпірсіп Катпаға хабар айт... Мұнда ешкім бар ма? — деп сұрайды. Шал бұйырмасын дей береді.

Шалды Қатпаға жібермек болады. Өздері бөлініп кейін кетеді. Ақылдасады. Шал сырғып базға кіреді. Артынан қараңғыда басбағып Сүгір ереді. Шал базға кіре бере сүріне-қабына жығылып, жасырынып тұрған Айшаны қағып жығады. Айшаның қолынан қаруы ұшып түседі. Шал жау дей береді...

— Тәңір алсын, әке. Жау ғана дейсін...

— Уа, кім, сырғыр-ау? Қатпаға хабар айт деді ғой?..— Айшаның есі шығып кеткендей болды. «Ойпыр-ай, не деген сұмдық. Дұспандық па еді?» Сірентке шырт етті. Алдында тұрған Сүгір. Сүгірдің алдында Айша. Сүгір: Мені тосқаның ғой?

— Тоссын деп кетіп пе ең қашқын болғанда?

— Жоқ тосқаның болмаса бүгін мұнда неге келіп ең?

— Мен тіршілігін адалдан тілегендермен біріккен... Кетерінде шешілген-ді арамыз.— Шал Айшаны желкеден түйіп қалды.

— Мен берген байың осы!— дейді. Сүгір шалды тысқа алып шығып қолқозға қарай жөнелтеді. Белім қасқыр аттал шойрылып қап еді деп шал қипақтайды. Ат бермейді. Кетерде бұдан көп нәрсе сұрайды: Туысқан жәйі, мал түрі, түйе жәйі туралы. Шал жөнеледі. Қолқозға беттеп шығып, ойға түседі. «Жоқ, осы әлсіздің досы Самат еді. Соған ақылдасайын»,— деп солай бұрылады. Айша мен Сүгір біраз айналысты. Аяғында есікті жауып жалғыз шықты. Атына мініп кетті.

III. Бәрі де бей-берекет. Түнде бірнеше қошқар шойрылып шыққан, қырық саулық пен ешкінің желіні тілінген. Перме іші деседі... Қасенді қаралауға беттеген. Самат қорғайды. Қалқоз. Бастық Қатпа келген. Қорғайсын. Бірсің,— деп екеуін көрсеткелі ауданға, сотқа, следовательге шапқан. Тағы босып кеттің ғой, қор быт-шыт. Атошевкеден келген үйлер зарлайды. Берді, Сатай, Аяжан, Дәметкен, Ұлбосын зар еңіреді. Тәңір дұспанды қолға берсе-ау болдық қой деп ел ботадай боздайды. Қайран қолқозым... Көзімді ашқаным деп дауыс айтқандай болады. Самат ауданға тілдескен. Бұған: орныңнан тапжылма. Тағы бір-екі күн тос. Күзетті мықта деген. Түнде дабырлап Шәлтік жетеді. Самат жұрттан бөліп өзі тындайды... Сүгір... өзге сөзді тындамайды. Анау қасқыр аттады. Айша деп, бірдеме деп жатады. Телефонға ұмтылады. Паншин: Айтқаның рас, келді. Бізді ториды. Жұртқа: Дұспан табылады. Қасен ереді. Әйелдер: Аяжан, Дәметкен, құлшынып мылтықты өздері салып алады.

Қолқоздан аяған жанды ит жесін. Бір еркектен кем болсақ бетімізге түкір, десіп ере шабады... Түйе жоқ.. түйе жоқ... Сатай, Берді бір топты алып жоқ іздеуге кіріседі... Күзетті қатындар алады. Бұл соңғы бұйрық Саматтікі. Әбігерді басып, Қасенді, екі-үш қатынды ертіп шабады. Қораға, базға келеді. Жоғарғы уақиға.

IV. Айша мен Сүгір бағана сөйлескен. Өлсем де жоқпын деген. Сүгір әкетемін деп байлап тастаған. Түн бойы жалғыз. Айша арпалыса, арпалыса жаңа босаған. Аналар тыста деп есептеген. Байлақаны өлім. Қолқозы, малы көз алдына. Хат танып қалғаны. Дабыр келгендегі қайраты.

V. Сотта Қатпа... Айшаны Қасеннің алуы. Самат откочеттік байларды алды. Перма жауы... Қаскөйлік, қаттату... Пермеге келу. Жау деп жариялау... Жұрт дағдарыста... Тағы құрғын, тағы сорлаймыз. Қатпа тағы шулатты деу... Қатпа үш милиция тергеушімен қуа келеді. Базда кездесу. Саматты, Қасенді, Айшаны ареске... Мылтық дауыстары.

VI. Қатпа: Бұ не? Самат. Ол жаумен атысу... Ол Сүгір. Қатпа шошиды. Қатпа жылжымақ... Самат:— жоқ, кетпе... Ерегес... Самат жібермейді. Қатпа:— Сендер осы арада мені жауға ұстатпақсындар. Мынау Сүгірдің қатыны. Осы арада байын тосқан деп байбаламдайды. Шал жүріп жетеді. Мылтық дауысы басылған. Отряд келеді. Паншин... Сүгір, Құлайғыр ұсталған. Самат. Мен жабыламын. Мына Қатпа... Қатпаға Паншин Сүгірді итермелейді. Қатпа сырт айнала береді. Шал: «Сүгір, міні Қатпаң. Бағана мені жіберіп ең, міні»... Айша: «Мені осында қолды-аякқа тұрғызбай сен жібертпеп пе ең? Сүгір: «Қатпа, аман ба?»— Паншин ордер ұсынады. Жұрт, қатындар жан-жағынан: «не қылмап ең?... Қаңғыртып ең, тоз-тоз ғып ең...» Айша Қасеннің қолын кұшақтап, жылап Сүгірді көрсетіп: «Ол менің де жауым еді, сенің жолыңды сүймесем» деп жылайды.

VII. Екі күн өткенде границада... Атты байлап қойып отыр еді. Екеудің қарасы көрінеді. Бұл тапжылмады. Тура келеді. Сезді. Жалтарды. Алдына түсті... Қайта бұрылды. Тағы түсті. Жасырына түсті. Кезеңге шыға бергенде бүйірден қосылды. Біреуін окка ұшырды. Екіншісін қояма-қолтық кеп өлтірем деді. Токтап, қолын көтерді. Судья Садырып.

МАЗМҰНЫ

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтынан	5
Мұхтар Омарханұлы Әуезов. М. Қаратаев	6

ӘҢГІМЕЛЕР

Қорғансыздың күні	67
«Оқыған азамат»	90
Қыр суреттері	109
1. Кешкі дөң басында	—
2. Қысқы түн	111
3. Қысты күнгі дала	113
Қыр әңгімелері	117
1. Сыбанның моласында	—
2. Текшенің бауырында	124
Үйлену	133
Сөніп-жану	142
Қім кінәлі?	170
Ескілік көленкесінде	194
Жетім	212
Барымта	220
Кінәшіл бойжеткен	235
Бүркіт аңшылығының суреттері	258
Қаралы сұлу	262
Жуандық	275
Үш күн	287
Білекке білек	299
Іздер	314
Күм мен Асқар	350
Шатқалаң	381
Түсініктер	420

Мухтар Омарханович Ауэзов

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В ДВАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ I

Рассказы

(На казахском языке)

Редактор К. Узакбаева

Художник Т. Мухатов

Худ. редактор Б. Машрапов

Техн. редактор С. Лепесова

Корректор С. Умишева

ИБ 987

Сдано в набор 16.01.79. Подписано к печати 23.07.79. Формат 84×108¹/₃₂. Бум. тип. 1. Литературная гарнитура. Высокая печать. П. л. 14,25. Усл. п. л. 23,94. Уч.-изд. л. 26,13. Тираж 30 000 экз. Заказ № 227.

Цена 2 руб. 60 коп.

Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, 480091, пр. Коммунистический, 105.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.